

POŠTNINA PLAČANA V GOTOVINI

ZGODOVINSKI ČASOPIS

LETNIK XXI
LETO 1967
LJUBLJANA

Zgodovinski časopis je glasilo
Zgodovinskega društva za Slovenijo

Sedež uredništva:

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12
Št. žiro računa SDK 501-8-490/1

Zamenjave ((обмены, Exchanges):

Zgodovinsko društvo za Slovenijo
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Ljubljana, Aškerčeva cesta 12

Založba in uprava:

Državna založba Slovenije
Ljubljana, Mestni trg 26

Redakcija tega letnika je bila zaključena v marcu 1967

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira

Jouza Tzeny

ZGODOVINSKI ČASOPIS

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL REVIEW

XXI
1967

IZDAJA
ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO
LJUBLJANA

Ta zvezek so uredili:

Dr. Ferdo Gestrin, dr. Bogo Grafenauer, † dr. Josip Korošec, dr. Milko Kos,
dr. Vasilij Melik, Bogo Stupan, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn, dr. Fran
Zwitter

Odgovorni urednik:

dr. Bogo Grafenauer

Zalaga Državna založba Slovenije v Ljubljani
Natisnila tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

KAZALO

Bogo Grafenauer, Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku (II. del)	7—48
Fran Zwitter, Slovenci in habsburška monarhija	49—67
France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osobodilne fronte v letu 1941	69—198

ZAPISKI

France Klopčič, Proti abstraktni podobi naše zgodovine	199—202
Ferdo Gestrin, O nameravani trgovski poti iz Ancone in Pesara v Italiji na Nizozemsko prek Ljubljane za Ferdinanda I.	202—204
Ferdo Gestrin, Dokument iz predprekratne dobe	204—210
Sergij Vilfan, Dr. France Goršič — devetdesetletnik	210—211

VPRAŠANJA IN DISKUSIJA

Lojze Ude, Odgovor na Slobodnikov dopis v Zgodovinskem časopisu XVIII	215—222
Oleg Mandić, Primjedbe na neke kritike ispod teksta	222—225
Bogo Grafenauer, Od kdaj je pačenje dejstev »evolucionistički smjer«?	225—227
Oleg Mandić, Replika prof. O. Mandića	227
Bogo Grafenauer, Postscriptum	228—229

IN MEMORIAM

Nikola Radojčić (B. Grafenauer)	231—233
Ivan Grafenauer (M. Kos)	233—235
Alma Sodnikova (Fr. Zwitter)	235—238
Josip Korošec (B. Grafenauer)	238—246
Anton Melik (B. Grafenauer)	246—249

ZBOROVANJA IN SIMPOZIJI

Tone Zorn, XIII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Novem mestu	251—252
Josip Korošec, IV. mednarodni simpozij za slovansko arheologijo	252—256
Josip Korošec, I. mednarodni kongres za slovansko arheologijo v Varšavi	256—259

Josip Korošec, Kolokvij o Bribiru	259—260
Fran Zwitter, Simpozij v Marburgu o socialni problematiki nacionalnih gibanj okrog leta 1848	260—261
Fran Zwitter, Konferenca o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji v XIX. stoletju v Bloomingtonu (Indiana, ZDA)	261—266
Ivo Puš, Poročilo s kolokvija »Kelti v Sloveniji«	266—267

OCENE IN POROČILA

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega (s sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Sergij Vilfan, Ljubljana 1959, str. 219. — Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS (sestavil kolektiv ustanove), Ljubljana 1960, str. 171. — Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, str. 616. (F. Gestrin)	269—271
Reallexikon der Assyriologie. Dritter Band, 5. Lieferung (Gebet II — Geschwulst). Berlin 1964, str. 161—232. (V. Korošec)	271—272
Reallexikon der Assyriologie. III. Band, 4. Lieferung: Geschwulst-Gewand (V. Korošec)	272—273
Die Altorientalischen Reiche I: Vom Paläolithikum bis zur Mitte des 2. Jahrtausends. Herausgegeben von E. Cassin, J. Bottéro, J. Vercouter (= Fischer Weltgeschichte, Bd. 2). Frankfurt am Main 1965, 399 str. V. Korošec)	257—274
Willem Hendrik Philibert Römer, Sumerische »Königshymnen« der Isin-Zeit. Leiden 1965, XII + 292 str. (V. Korošec)	274—275
Schuler, Einar von, Die Kaškäer, Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien. Berlin 1965, XV + 198 str. (V. Korošec)	275—277
V. Lahtov, Problem trebeniške kulture. Narodni muzej Ohrid, Ohrid 1965, 254 str., 44 slik, 1 legenda, 1 priloga. (Marjan Slabe)	277—279
Mario Brozzi, Contributo per uno studio sugli stanziamenti longobardi in Friuli. Memorie storiche forogiuliesi 44 (1960/61), 295 + z. — Contributo secondo allo studio sugli stanziamenti longobardi in Friuli. Ce fastu? 57 (1961) — I Goti nella Venezia Orientale. Testimonianze toponomastiche e archeologiche. Aquileia nostra 54 (1965) (Samo Pahor)	280—281
Andrej Valič, Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. Situla 7. Ljubljana 1964	281—282
Monumenta historica ducatus Carinthiae. VII., VIII., IX. Band, 1500—1510, 1510—1525, 1526—1535. Herausgegeben von Hermann Wiessner. Klagenfurt 1961, 1963, 1965. X + 264, XII + 288, XVI + 264 str. (M. Kos)	282—286
The Cambridge Economic History of Europe III.: Economic Organization and Policies in the Middle Ages. Ed. by M. M. Postan — E. E. Rich — E. Miller, Cambridge 1965, 696 str. (Ferdo Gestrin)	286—289
Emile G. Léonard, Histoire générale du protestantisme I-III. Paris 1961—1963, 402, 453, 786 str. (Ferdo Gestrin)	289—291
Mirko Rupel, Primus Truber, Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von Balduin Saria. Südosteuropa-Schriften. 5. Band. München 1965 (Jan Sedivý)	291—292

Volksmusik Südosteuropas. Beiträge zur Volkskunde und Musikwissenschaft anlässlich der I. Balkanologentagung in Graz 1964. Südosteuropa-Schriften. 7. Band. München 1966 (Jan Sedivý)	292—295
Gaetano Perusini, Vita di popolo in Friuli. Patti agrari e consuetudini tradizionali. Biblioteca di »Lares«, vol. VIII., Firenze 1961. 320 str. (Josip Zontar)	295—294
Wilhelm Treue, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Im Zeitalter der industriellen Revolution 1700 bis 1960. Stuttgart 1962. (J. Šorn)	294—295
Publikacije Tehniškega muzeja Slovenije. (Jože Šorn)	295—298
Naši znameniti tehnik. Ljubljana 1966. (Jože Šorn)	298—299
Franc Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966. 316 + IV str. (Jože Šorn)	299—300
Igor Vrišer, Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik. Ljubljana 1963. 218 str. (J. Šorn)	300—302
V. Schmidt, Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. III. del. Ljubljana 1966. 495 str. + zemljevid v pril. (F. Gestrin)	302—304
Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Redakcija: Rodoljub Čolaković, dr. Dragoslav Janković, Pero Morača. Ljubljana 1965. 458 str. (Fr. Škerl)	305—312
Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965. (Tone Ferenc)	312—320
Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche II. Comunicazioni. Sezioni I—IV. 1965. 462 str. in 152 tabel s slikami. (J. Korošec)	320—321
Starinar. N. S. XIII-XIV. 1962-63. Beograd 1965. 387 str. (J. Korošec)	321—323

Bogo Grafenauer

ETNIČNA STRUKTURA IN ZGODOVINSKI POMEN JUGOSLOVANSKIH NARODOV V SREDNJEM VEKU II

I/2. Srednjeveški razvoj etnične strukture in njegovi rezultati do 15. stoletja

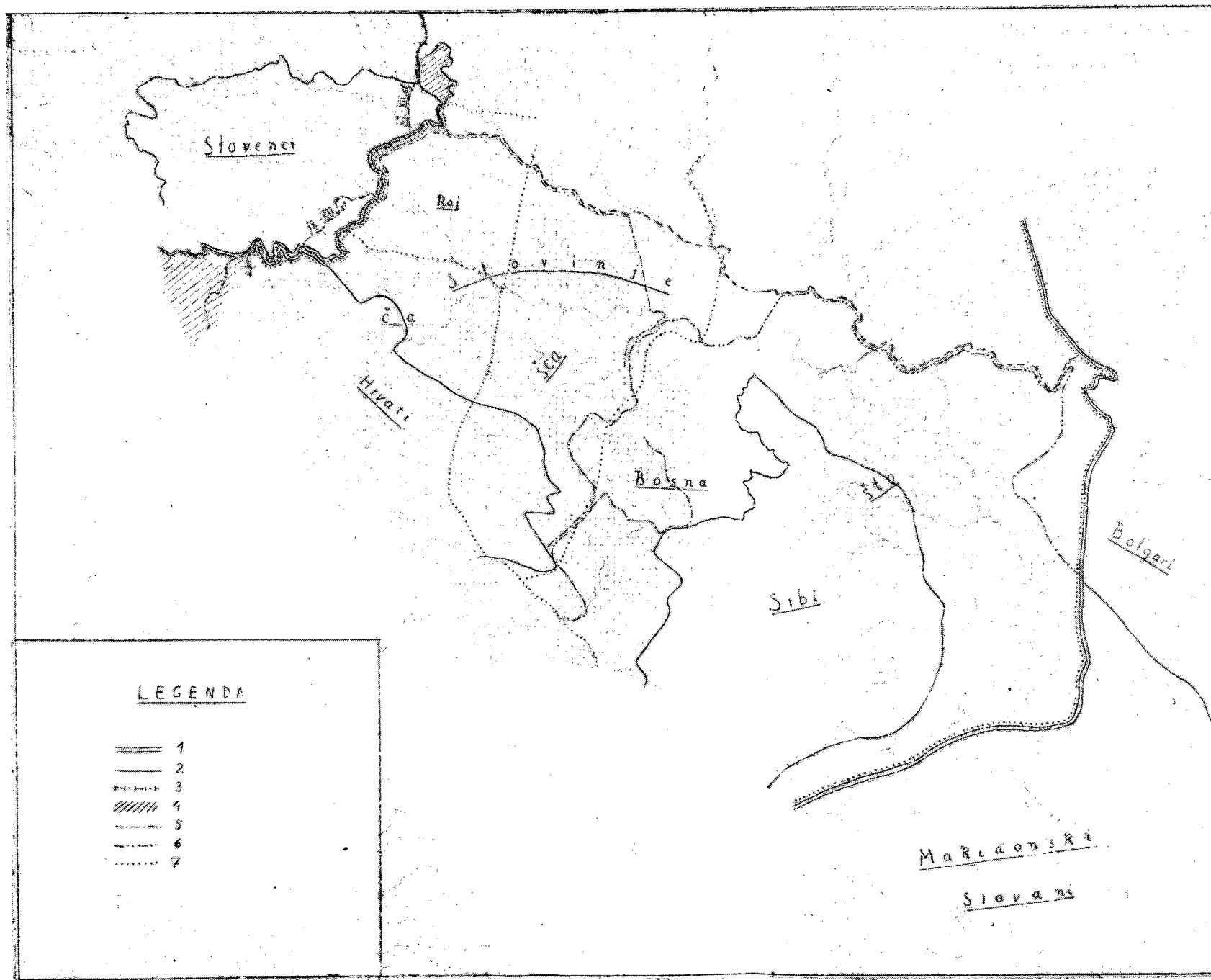
Problem srednjeveške etnične strukture srednjega in zahodnega Balkanskega polotoka (in v dobršnem delu srednjega veka še Vzhodnih Alp) zajema od začetka naseljevanja Slovanov do propada balkanskih slovanskih držav v 15. stoletju skoraj tisoč let. Celo če pustimo ob strani dejstvo, da se že v 15. stoletju začenjajo vzporedno s turškim napredovanjem in vojaško organizacijo turškega cesarstva nove migracije, ki so tod do 18. stoletja bistveno premaknile rezultate etničnega razvoja do 15. stoletja,³¹ tudi starejšega razvoja v tem pogledu ni mogoče obravnavati le v enotnem pregledu etnične strukture, ki bi izhajala od rezultatov, doseženih do 15. stoletja. Vprašanje samo — reševano v različnih historiografijah v različnih smereh, v različnih strokah (zgodovinske, arheologije, etnografije, jezikoslovje) na različne načine, spričo takšnega premalo urejenega raziskovanja in tudi glede na vire v marsičem še premalo jasno — samo po svoji strukturi narekuje delitev v dva dela, ki izhajata iz različnosti temeljnih etnografskih procesov, hkrati pa vsaj v veliki meri — čeprav res ne povsem — iz kronološke delitve etnogenetskih procesov.

A. Elementi jezika in kolonizacijskih tokov

Od samega začetka vdiranja Slovanov na Balkanski polotok in v Vzhodne Alpe v 6. stoletju ter njihove naselitve v novi domovini³² naprej so jih spoznali grški, romanski in šiptarski staroselci in sosedje

³¹ Za migracije gl. Zgodovino narodov Jugoslavije II, 1959, passim; kartografsko podobo obeh faz (prvo le domnevno in sporno!) prim. pri I. Popoviću, Geschichte der serbokroatischen Sprache, 1960, 372 in k str. 448, vsaj glede dialektov, etnično karto (ki je v sodobnih jugoslovanskih atlasih ni), prim. v Atlas narodov mira, Moskva 1964, 40.

³² Najnovejši prikazi: H. Lowmianški, Początki Polski H, Varšava 1965, 114—200, 228—268; B. Grafenauer, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, ter Slovanski naselitveni valovi na Balkanski polotok, oboje ZČ XVIII, 1964, 192—218 ter 219—227 (in na obeh mestih navedena literatura). V. Tapkova-Zaimova, Našestvija i etnički promeni na Balkanite, Sofija 1966; J. Gassowski, Dzieje i kultura dawnych Słowian, Warszawa 1964.

1. meja med zahodnimi in vzhodnimi južnoslovanskimi jeziki — 2. meja ustaljenih etničnih jeder — 3. vzhodna meja Nemškega cesarstva v srednjem veku — 4. področja, v katerih etnogenetska jedra prehajajo mejo cesarstva — 5. zahodno od meje cesarstva: potek te meje do XII. stoletja; vzhodno od meje cesarstva: najširše meje hrvatske države — 6. najširše segajoče meje srbske srednjeveške države na zahodnojužnoslovanskem področju — 7. »verjetne« meje dialektov v srednjem veku na hrvaškem in srbskem področju (po I. Popoviću).

Karta 5. Južnoslovanska etnogenetska jedra v srednjem veku

kot okvirno jezikovno in etnično celoto ter jih imenovali z istim imenom ($\Sigma\kappa\lambda\alpha\beta\eta\nu\omicron\iota$; Selavi, Sclavini, Schei; Shqa, Shqe).³³ Po sodobnih virih so bili razdrobljeni v večje število sorazmerno majhnih plemen, ki so se le občasno združevala v večje zveze zaradi napadov zoper Bizanc ali zaradi obrambe; vendar so sporočila o imenih konkretnih plemen zelo redka in omejena največ na obrobno ozemlje:

Vir iz	7. st.	8. st.	9. st.	10. st.
Za:	okrog Soluna:			Hrvati v Primorju;
7. st.:	Draguviti, Sagudati, Velegeziti, Vajuniti, Verziti, Rinhini, Strumljani;			Srbi (Srbija, Bosna, Neretljani, Zahumljani, Travunijani, Konavljani);
	»Gordoserbon«;			Dukljani
	Karantanci (v Vzhodnih Alpah)			Srbica (v egejski Makedoniji)
8. st.:		vzhodno od Soluna: Smoljani		
9. st.:			Moravani-Braničevci; Timočani, Abodriti;	
			Srbi, Hrvati;	
			»Carniolenses«	
			(umetno ime?) Karantanci (v Vzhodnih Alpah in Panoniji)	
10. st.:				Hrvatska od Cetine do Raše; izselitev dela Hrvatov v »Panonijo in Ilirik«;
				Jezeriti in Milingi na Peloponezu

Velik del imen ima teritorialni značaj, se pravi, da izvirajo od okoliša, kjer so se Slovani naselili in se vnovič povezali v plemenske enote; študij toponomastike je pokazal še več plemenskih imen, toda pri njih gre večinoma za imena, ki so mogla nastati kjerkoli med Slovani in je zato nemogoče reči, v kolikšni meri so sled mešanja slovanskih plemen ob preseljevanju.³⁴ Le dve (ali tri) imeni sta v tem pogledu na južnoslovanskem prostoru izjemni: Hrvati in Srbi (morda tudi Dulebi,

³³ L. Niederle, *Slovanske starožitnosti* II/2, 1910, 469–480; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934, 87 sl., in v *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1953, 101.

³⁴ Fr. Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I, Ljubljana 1936, 9–11; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, I, 2. izd. Ljubljana 1964, 324.

a le na zahodu³⁵) — Srbi z jedrom v goratem ozemlju ob Tari in Limu in raztresenimi sledovi v toponomastiki od zahodne Bosne do južne Grčije ter Hrvatji z jedrom v zaledju dalmatinskih mest, z več jedri na severu (Češka, ob zgornji Visli), močnimi toponomastičnimi sledovi v Vzhodnih Alpah ter šibkejšimi proti jugovzhodu do južne Grčije.³⁶ Ti dve plemeni nista posebnost le zaradi svojega imena in verjetnosti, da sta se med balkanske Slovane naselili v posebnem naselitvenem valu (verjetno v 3. desetletju 7. stoletja),³⁷ marveč tudi zaradi svoje vloge v poznejšem srednjeveškem etnogenetskem procesu. Tudi arheološkega gradiva, ki bi pojasnjevalo prvotno plemensko strukturo, doslej še ni, nekateri etnografski poskusi so pa še premalo utrjeni.³⁸

³⁵ J. Kelemina, Nekaj o Dulebih na Slovenskem, *Časopis za zgodovino in narodopisje* XX, 1925, 144—159, in Nove dulebske študije, isto XXI, 1926, 57—75; B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov, *ZČ* IV, 1950, 45—47; B. Zástěrova, Avari a Dulebové v svědectví Povesti vremennych let, *Vznik a počátky Slovanů III*, Praga 1960 15—37.

³⁶ Gl. op. 32 in v teh delih navedeno literaturo.

³⁷ Lj. Hauptmann, Prihod Hrvatov, *Buličev zbornik*, 1924, 515—545 (in *Zbornik kralja Tomislava*, 1925, 86—127); Seoba Hrvata i Srba, *JiČ* III, 1937, 30—61; B. Grafenauer, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, *HZb* V, 1952, 1—56 (str. 31 in 45—49 so posebej navedeni vzroki, zaradi katerih ni mogoče sprejeti znane Grégoirove teorije o naselitvi Hrvatov, ki je v zadnjih 20 letih zbudila mnogo pozornosti); Sklabárhontes — »gospodarji Slovanov« ali »slovanski knezi«, *ZČ* IX, 1955, 202—219, in Hrvatji u Karantaniji, *HZb* XI—XII, 1958—1959, 207—231; G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 119—121; B. Ferjančič, *Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, 1959, 46—49 (oc. B. Grafenauer, *JiČ* II, 1963, št. 3, 105—115); H. Lowmianski, n. d., 50—87, 408—418.

³⁸ Za arheologijo gl. J. Korošec, Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji, *Arheološki vestnik* II, 1951, 154—155; Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu, *ZČ* VIII, 1954, 7—26; Pravičnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih, *ZČ* XII—XIII, 1958—1959, 75—109; P. Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, *ZČ* XV, 1961, 157—194; za etnografijo B. Bratanič, Uz problem doseljenja Južnih Slavena, *Zbornik radova*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, 1951, 221—250 (prim. B. Grafenauer, *HZb* V, 1952, 59—42). Ker za področje Južnih Slovanov še nimamo danes že zelo nujno potrebne sistematične obdelave vseh zgodnesrednjeveških arheoloških najdb — kot jo je pripravljaj pokojni prof. J. Korošec — navajam vendarle delne preglede gradiva od l. 1952 naprej (za starejšo lit. prim. *Zgodovino narodov Jugoslavije I*, 1953): Z. d. Vinski, Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme, *Archaeologia Jugoslavia* I, 1954, 71—82; Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, *Situla* 2, Ljubljana 1957; Ranosrednjevekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba, *Iz starog in novog Zagreba* II, 1960, 47—65; O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim osvrtom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *Opuscula archaeologica Filoz. Fak. Sveučil. u Zagrebu* II, 1958 (1961!); Kasna antička baština u grobovima ranoga srednjeg vijeka kao činjenica i kao problem, *Kongresni materijal VI kongresa jugoslav. arheologa*, Beograd 1964, 101—115; *Betrachtung zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikons im 6. und 7. Jahrhundert*, *Problemi della civiltà e dell'economia longobarda*, *Bibl. della rivista Economia e Storia* No 112, 1964, 101—116; J. Kovačević, *Arheologija*

Pač pa so nove filološke študije opozorile na nekatera pomembna dejstva za ta vprašanja:³⁹ Po njihovem mnenju Južni Slovani že pred dobo naseljevanja niso bili po jeziku povsem enotni, marveč predpostavljajo razlike, ki jih je sicer možoče ugotoviti šele v poznejših srednjeveških južnoslovanskih jezikih, »neenakosti iz obdobja pred naselitvijo Južnih Slovanov« (Ivić, 188). Pri tem gre seveda predvsem za razlikovanje med »zahodnim« (prednikom slovenskega, hrvatskega in srbskega jezika) ter »vzhodnim« južnoslovanskim govorom (prednikom bolgarskega, makedonskega in grškoslovanskega govora). Bezljaj pa izhaja neposredno iz študija besedišča, zlasti ob mikrotoponimih. Že njegovi prvi poskusi so pokazali, »da je bil besedni fond Slovanov ob razselitvi vendarle bolj diferenciran, kakor so mislili doslej« (94) in spričo tega bi mogel pokazati takšen primerjalni pretres predele, v katerih je prišlo ob preseljevanju do močnejšega mešanja različnih skupin slovanskega prebivalstva, način tega mešanja, izvor skupin, ki so se mešale med seboj in podobne stvari.

Dialektologi se sklicujejo pri svoji konceptiji slovanske naselitve na naslednjo podobo jezikovnih procesov (gl. *karto I in II*): Najpomembnejši jezikovni procesi potekajo pri južnoslovanskih jezikih tako, da se le izjemno ujemajo njihove izoglose z današnjimi mejami narodov oz. jezikovnih enot; najpomembnejše izoglose delijo področje svojega jezika v smeri od severa proti jugu (ali severovzhoda proti jugozahodu) na takšen način, da so hkrati meje istega jezikovnega pojava ne le pri enem južnoslovanskem jeziku, marveč tudi v njihovi celoti (npr. vprašalnica »kaj« je v veljavi pri Slovencih in delu Hrvatov, pri

i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka, Vojvodjanski muzej, Pos. izd. II, Novi Sad 1960 (gl. oc. Zd. Vinski, Arheološki vestnik XI-XII, 1960-1961, 225-238); Avari na Jadranu, Materijali III, Beograd 1966, 55-81; B. Marušić, Istra u srednjem vijeku, Pula 1960; D. Dimitrijević, J. Kovačević, Z. Vinski, Seoba naroda, arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja, Zemun 1962; Ž. Važarova, Slavjanski in slavjanobalgarski selišča v balgarskote zemi od kraja na VI-XI vek, Sofija 1965; J. Kastelic, Nekaj problemov zgodnesrednjeveške arheologije v Sloveniji, Arheološki vestnik XV-XVI, 1964-1965, 109-124; M. Ljubinković, Problemi arheoloških istraživanja VI-VII veka u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na probleme slovenske arheologije, Materijali III (Arheološko društvo Jugoslavije), Beograd 1966, 83-96.

³⁹ P. Ivić, Značaj lingvističke geografije za uporedno i istorisko proučavanje južnoslovenskih jezika i njihovih odnosa prema ostalim slovenskim jezicima, in M. Pavlović, Perspektive i zone balkanističkih jezičkih procesa, oboje v Južnoslovenski filolog XXII, 1957-1958, 179-206 in 207-239; I. Popović, Geschichte der serbokroatischen Sprache, Wiesbaden 1960, 104-195, 231-246, 351-400; F. Bezljaj, Stratigrafija Slovanov v luči onomastike, Južnoslovenski filolog XXIII, 1958, 83-95 (in O. N. Trubachev, Etimologičeskij slovar slavjanskih jazykov, poskusni zvezek, Moskva 1963; geslo Jezik v EJ 4, 1960, 492-528; Fr. Sławski, Zarys dialektologii poludniowoslowiańskiej, Varšava 1962. Za razmerje makedonskega in bolgarskega jezika prim. še posebej K. Mirčev, Istoričeska gramatika na blgarskijazik ezik, Sofija 1963, 34-36, in Blgarskijazik ezik prez vekovete, Sofija 1964, 3-31; B. I. Koneski, Istorija na makedonskiot jazik, Skopje 1965, 7-95, 177-189.

ostalnih južnoslovanskih narodih je ni, torej razmerje 1 1/3 : 3 2/3 in podobno). Ta slika, ki jo razlagajo kot rezultat prevladujoče smeri doseljavanja (sever—jug oz. severovzhod—jugozahod), seveda hkrati zgodovinarja že opozarja, da je jezikovna diferenciacija pri takšnem stanju le eden in prejkone ne najvažnejši kriterij pri delitvi jezikovno sorodne etnične mase v poznejše narode.

Na opisani način se vrste izoglose za posamezne jezikovne procese na vsem prostoru od zahodne slovenske do vzhodne bolgarske meja druga za drugo, ne da bi se zgostile v izrazitejšo mejo, razen v enem samem primeru. Le ob črti, ki vodi nekako od ustja Timoka mimo krajev Kula, Belogradčik, Berkovica, Breznik in Radomir do Osogovskega masiva ob tromeji Srbije, Bolgarije in Makedonije, se združi cel snop jezikovnih razlik, ki so »zelo starega postanka« in se združujejo poleg tega z »velikim številom drugih starih razlik, predvsem leksikalnega značaja« (Ivić, 188 sl.). Južno od Osogovskega masiva pa se te izoglose na področju makedonskega jezika vnovič razširijo v obliki pahljače, torej v svojo običajno podobo, le da jih je vendarle sorazmerno več kakor na podobno velikem ozemlju sicer.

Iz teh dejstev povzemajo filologi več sklepov tudi glede dobe naseljevanja: Ostra meja snopa izoglos med ustjem Timoka in Osogovskimi planinami je že izraz razlik med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov v dobi pred naseljevanjem. Torej naj bi bili obe skupini vsaj nekaj časa pred naselitvijo ločeni, prejkone po Karpatih, tako da bi bila zahodna skupina naseljena v vzhodnem ali severovzhodnem delu Karpatske kotline. Izoglose kažejo glavno smer selitev, tako da bi naselili potemtakem centralni in zahodni del Balkanskega polotoka v prvi vrsti »Avaroslovani«, vzhodni in južni del pa nad spodnjo Donavo naseljeni Slovani. Oboji so bili tudi v novi domovini s širšim pasom ob tej črti še nekaj časa ločeni (s področjem pod Bizantinci okrog Serdike-Sofije, otokom Vlahov na severu in s predniki Albancev v južnejših predelih). Ta koncepcija torej močneje poudarja dve izhodiščni selitve. Na prostoru južno od Osogovskih planin naj bi nastal sedanji položaj po Ivićevem mnenju zaradi treh posebnosti: že od vsega začetka je zelo lahko mogoče, da so se tu mešala plemena vzhodnega in zahodnega južnoslovanskega toka. Tako bi bila, po tem mnenju, od vsega začetka ustvarjena podlaga za poseben makedonski jezikovni razvoj. Takšen razvoj pa sta podpirali še dejstva, da tu tudi ni bilo dolgotrajne prekinitve stika med vzhodnim in zahodnim tokom, kakor tudi da se je prebivalstvo z obeh strani močno mešalo tudi še v poznejših časih. Vendar prevladuje med jezikoslovci (prim. Fr. Slawski, I. Popović in celo podatke pri Bl. Koneski) ta proces nekoliko drugače: spočetka naj bi bil makedonski jezik izrazit vzhodni južnoslovanski govor, kakor je tudi danes bolj soroden z bolgarskim kakor s srbskim jezikom. Današnji izrazito prehodni značaj je šele rezultat, poznejšega zgodovinskega razvoja, zlasti od XI. stoletja naprej.

Ivan Popović je poskusil podati celo »verjetni« — vsekakor hipotetični — pregled položaja dialektičnih baz »srbohrvatskega« jezika v

IX. stoletju, ki je na priloženem zemljevidu (gl. *karto III*) dopolnjen še s položajem alpskih Slovanov, makedonskih Slovanov in Bolgarov. Seveda pokaže že vzporeditev te geografske podobe (in enako podobe, ki bi nastala z raztegnitvijo kajkavskega dialektla proti vzhodu preko večine slavonskega ozemlja, ki jo nekateri zagovarjajo za srednjeveško dobo)⁴⁰ z zemljevidom politične razdelitve ozemlja južnoslovanskih narodov v zadnji četrtini 9. stoletja (gl. *karto IV*), ki je prvo trajnejše izhodišče oblikovanja nadplemenskih etničnih enot na ozemlju Južnih Slovanov, da domnevni začetki dialektične razčlenbe niso v nobenem pogledu odločujoča podlaga tega razvoja. Morda z eno izjemo — meja med vzhodnim in zahodnim delom Južnih Slovanov se je v svojem severnem delu v tem pogledu pokazala za stalnejšo, kar kaže zlasti ime Serblia za temo v Pomoravju ob Donavi v 11. stoletju,⁴¹ čeprav to ozemlje dotlej ni bilo nikdar v okviru srbske države, pač pa neposredno pred tem blizu dve stoletji pod oblastjo bolgarske in nato makedonske države (s prav tako bolgarsko državno-pravno tradicijo).

Navedeno razmerje med razlikami ljudske govornice in nastajajočimi (pa tudi sedanjimi) etničnimi skupnostmi kaže, da podlaga oblikovanja etničnih enot v tej dobi niso že dotlej izoblikovane jezikovne razlike. Te razlike med Slovani na Balkanu in v srednjem Podonavju so bile tedaj še tako majhne, da se je mogel jezik Slovanov, bivajočih v širokem zaledju Soluna, uveljaviti kot cerkveni in književni jezik med Karantanci v Panoniji in med Velikomoravci severno od Donave, in da so panonizmi in moravizmi po prenosu težišča te dejavnosti v Bolgarijo in Makedonijo šele sčasoma izginili iz tekstov. Podobno se je po nekem anekdotičnem sporočilu Pavla Diakona l. 642 Rodoald, doma iz Furlanije, ki je poznal govorico sosednih Slovanov, v tem jeziku sporazumeval tudi z napadavci iz Dalmacije na Sipont v Apuliji. V ljudskem govoru med jezikovnimi skupinami v tem času gotovó ni bilo ostrejših

⁴⁰ A. Belić, Stanojevićeva NE SHS 2, 223; M. Hraste, EJ 4, 1960, 509; Fr. Slawski, n. d., 83; S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja u Slavoniji, Zagreb 1953. Vendar prim. k tem vprašanjem tudi druge aspekte v delih P. Ivića, Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske, Zbornik Fil. fak. v Novom Sadu VI, 1961, 191—212; Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem periodu, Književnost i jezik IX, 1963, 15—22; Fonološki aspekt genetičkog odnosa između štokavske, čakavske i kajkavske dijalekatske grupe, Orbis scriptus, München 1966, 375—383, in Perioden in der Geschichte der Struktur des Serbokroatischen, Die Welt in der Slawen XI, 1966, 32—43.

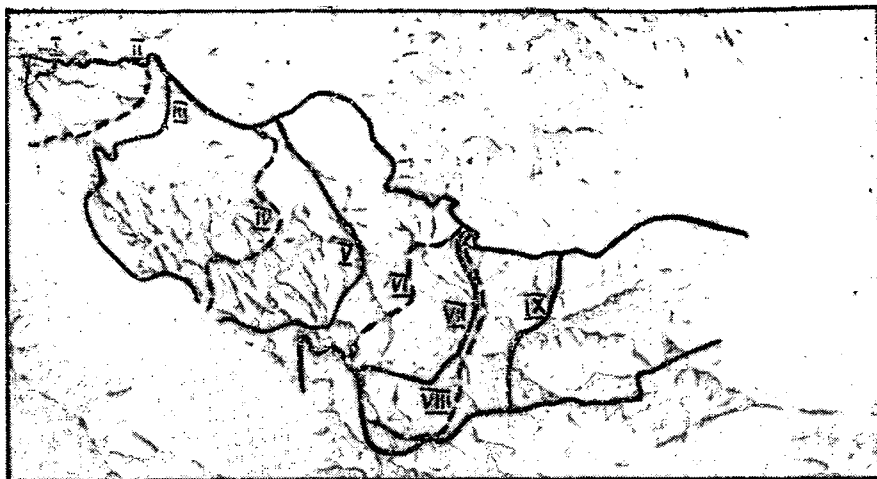
⁴¹ T. Wasilewski, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècles, Zbornik radova Vizantološkog instituta 8/2, Beograd 1964, 465—482; gl. k temu tudi N. Radojčić, Kako su nazivali Srbe u Hrvate vizantinski istorici XI i XII veka Jovan Skalića, Nikifor Branije i Jovan Zonara, Glasnik SND II, 1926, 2—5. Teze Wasilewskiego sicer res niso v celoti nesporne (prim. zlasti drugačna stališča Dj. Radojčića, O vizantinskoj temi Srbiji iz XI veka, Glas SAN CCLXVII, 1967, 1—8, ki misli na Srbijo-Raško, ter kritično poročilo J. Ferluge v komentarju k Skilici, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije III, Beograd 1966 (1967), 159 sl. in 157 sl.), vendar spor ne zajema tudi problema povezovanja srbskega imena s tem prostorom v 11. stoletju.

meja, marveč le široki pasovi prehajanja enega tipa govora v drugega, kar velja seveda tudi za razmerje med Karantanci in Velikomoravci.⁴²

Dialektološka raziskovanja, ki izhajajo od arhaičnih ostankov, ugotovljenih ob raziskovanjih od konca 19. stoletja naprej, seveda po svoji naravi premalo upoštevajo medsebojno mešanje Južnih Slovanov v dobi preseljevanja, ki je — kljub določenim diferencam iz pradomovine — naseljence na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah vendarle vnovič premešalo in jezikovno zbližalo. Izhodišče naseljevanja — položaj severno od Donave — je seveda zvezano še s premnogimi neznanjimi, kar velja vse do 9. stoletja. Toda že podatki pisanih virov o slovanskih vpadih preko Donave v 6. in 7. stoletju kažejo, da so segli vdori iz »vlaške« Sklavinije globoko na zahodni del Balkanskega polotoka (547, 549, 558/9 itd.), vdori Slovanov z Obri pa do Carigrada ter južne Grčije (npr. 584, 586/7, 592, 610/17, 626 itd.). Na to mešanje na širših področjih opozarjajo tudi filološke ugotovitve. Poleg razširjenosti nekaterih plemenskih imen izven plemenskega jedra (pr. zgoraj o imenih Hrvatov in Srbov!) ter že stare ugotovitve, da sta se na prostoru alpskih Slovanov mešala dva tokova⁴³ — zahodnoslovanski s severa in južnoslovanski iz vzhoda in jugovzhoda — opozarjajo zlasti Bezlajeva raziskovanja, da je treba pri posploševanju zaključkov iz dialektičnih pojavov mnogo več previdnosti zlasti v tem smislu, da je treba dopuščati mnogotero mešanje raznih kolonizacijskih tokov med seboj. Med mikrotoponimi je odkril npr. v Sloveniji sloj, ki ga ni niti v Istri, niti vzhodno od Kolpe do Podrinja, tu pa se vnovič pojavlja in prav tako pri Vzhodnih Slovanih; druga taka skupina se pojavlja le na Štajerskem, v Srbiji in Makedoniji, tretja le na Koroškem, Dolcnjskem in pri zahodnih Slovanih, nekatere vrste pa so zopet omejene le na različna južnoslovanska področja. Podobno podobo daje tudi poskusni zvezek Slovanskega etimološkega slovarja, ki ga je opremil Trubačev za nekaj besed z zemljevidi o razširjenosti različnih oblik. Vse to opozarja na združevanje zelo različnih tokov na vsem južnoslovan-

⁴² Pauli Diaconi, *Historia Langobardorum* IV 44 (Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, Ljubljana 1902, št. 170, str. 213); B. Grafenauer, *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju*, *Razprave V. SAZU*, razred za zgod. in družb. vede (Hauptmannov zbornik), 1966. Prim. op. 27, poleg tega pa še K. Mirčev, n. d., 47—52 oz. 8—9, ter zbornik *Slovenska pismenost — 1050-godišnica na Kliment Ohridski*, Ohrid 1966 (V. Stefančič, *Prvobitno slovensko pismo i najstarata glagolska epigrafika*, 13—53, V. Mošin, *Najstarata kriliska epigrafika*, 35—44; R. Ugričnova—Skalovska, *Spomenici na staromakedonskata pismenost*, 65—72).

⁴³ Fr. Ramovš, *Kratka zgodovina I*, 1936, 46—95; R. Kolarič, *Die slowenische Mundartforschung*, *Orbis* III, 1954, 181—188, in IV, 1955, 174—176; *Zur Chronologie der Dialektbildung im Slowenischen*, *Orbis* VI, 1957, 504—511; F. Bezlaj, *Južnoslovanski filolog* XXIII, 1958, 83—95; T. Logar, *Dialektizacija slovenskega jezika*, *Jezik in slovstvo* VI, 1960/61, 119—122; za zgodovinske podatke prim. B. Grafenauer, *ZC* IV, 1950, 39—43, in *Zgodovina slovenskega naroda I*, 2. izd., 1964, 267—269, 323—325, ter M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955, 44—69. Ta razvoj kaže najpodrobneje novo delo F. Bezlaja, *Jezikovne priče slovenske etnogeneze*, v knjigi *Eseji v slovenskem jeziku*, Ljubljana 1967, 75—184.

Karta I. Glasovne izoglose (po P. Iviću)

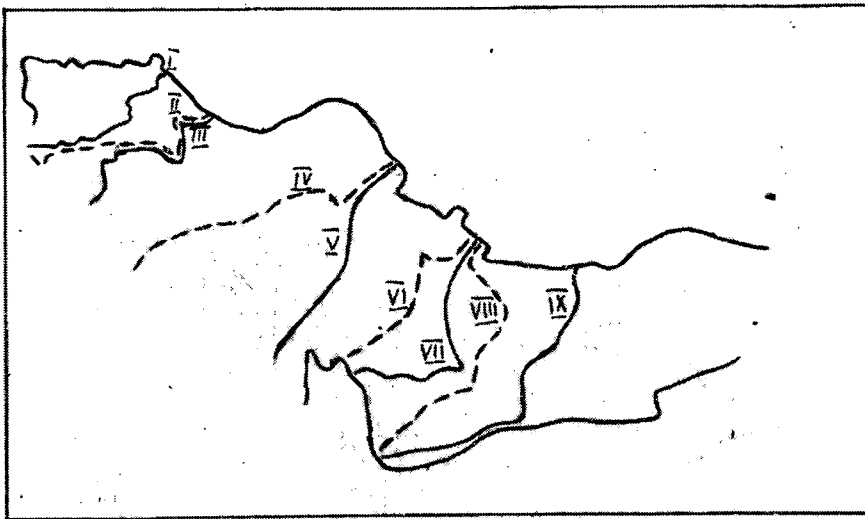
Zahodno od črte: I. dl ni prešlo v l — II. z g j, z g', z d j > ž (ali ž) — III. d j > j — IV. sk j, sk', st j se ni izenačilo s št. — V. že > re (v prezentu glagola moći) — VI. ohranjena fonološka kvantiteta — VII. oba polglasnika sta izenačena — VIII. tj se ni izenačilo s skj — IX. Refleksiv ѣ ni širši kakor e

skem področju (tako npr. »da se je nek vzhodnoslovanski migracijski val udeležil slovanske kolonizacije v Alpah«, val z istimi značilnostmi je pa »koloniziral tudi dele Podrinja, verjetno tudi Bolgarske«, Bezljaj 89).^{43a}

Jezikovna sorodnost je — kot je poudaril Br. Djurdjev — v zgodovini južnoslovanskih narodov prirodni temelj vseh tistih teženj, ki so vodile k njihovemu zblizevanju in združevanju. »Temeljno vprašanje v zgodovini južnoslovanskih narodov v srednjem veku je, zaradi česa zgodovinski razvoj ni omogočil, da bi prišla etnična sorodnost južnoslovanskih narodov do polnega izraza ob ustvarjanju političnih skupnosti in kulturnem razvoju.«⁴⁴ Med pomembnimi trajnejšimi vzroki, ki so učinkovali v nasprotni smeri, je bil gotovo raztegnjeni zemljepisni prostor, za tedanje razmere brez notranje enotnosti, odprt na različne strani in že od pozne antike razdeljen s kulturno mejo, ki jo je srednji vek dedoval z zahodno mejo bizantinskega vpliva, kolonizacijski prostor

^{43a} Prim. tudi J. Zaimov, Die bulgarischen Ortsnamen auf -išt aus -itj und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte der Bulgaren in den Balkanländern, *Linguistique balkanique* IX, 1965, 5—80; toponomastični tip, ki ga avtor obravnava, ima — v nasprotju z njegovim prepričanjem — po svoji geografski razprostranjenosti (na priloženi karti) vsekakor *specifično makedonski* značaj: jedro teh imen je na ozemlju makedonskih Slovanov, šibkejši odsevi pa so v sledovih pri Bolgarih, Srbih in v Grčiji izven starega egejsko-makedonskega področja.

⁴⁴ Br. Đurđev (op. 8), *Pregled* XII/2, 1960, 3, in *Uloga orkve...*, 16—17.

Katra II. Oblikoslovne izoglose (po P. Iviću)

Zahodno od čete: I. je ohranjena dvojina — II. vprašalnica »k a j« — III. dativ in instrumental množine samostalnikov na -a nista izenačena — IV. v množini je najmanj pet oblik sklonov — V. v množini ni zaimkovskih enklitik ni, vi — VI. deklinacija je sintetična — VII. ni niti členic, niti zastopljenih anaforičnih zaimkov — VIII. nominativ množine zaimka za prvo osebo se glasi mi ali mie (ne nie in pod.) — IX. oblike množine svojilnega zaimka za tretjo osebo se glase njih n- njih o v- in pod. (ne pa teh n- in pod.)

sam pa s tujimi etničnimi adstrati (Grki, Šiptarji, dalmatinski Romani) in substrati (Vlahi).⁴⁵

Srednjeveške migracije — predvsem v obliki agrarne kolonizacije, medtem ko je etnično tuji družbeni superstat (plemstvo, višje meščanstvo) v oblikovanju etničnih enot manj učinkovit — so bile pomembne predvsem v štirih področjih: Naselitev Madžarov v srednjem Podonavju je zmanjšala slovanski prostor v Panoniji le na skromen ostanek; postopna in dolgotrajna nemška kolonizacija je potisnila med 9. in 15. stoletjem slovensko etnično mejo od Donave na severu Vzhodnih Alp na črto malo severno od Drave med Beljakom (Villach) in Mariborom na skrajnem jugu Vzhodnih Alp.⁴⁶ Grška kolonizacija in zlasti civiliza-

⁴⁵ K. Jireček, Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa (sedaj prev. v Zborniku Konstantina Jirečeka I, 1959), in Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (sedaj prev. prav tam II, 1962); P. Skok, v Zgodovini narodov Jugoslavije I, 1955, 99—102; Dolazak Slovena na Mediteran, Split 1954; Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, I—II, Zagreb 1950; I. Popović, Geschichte der serbo-kroatischen Sprache, 48—105, 178—230.

⁴⁶ M. Kos, Zgodovina Slovencev..., 1955, 41—76, 158—150, 188—202 (in k temu navedena literatura); B. Grafenauer, Zgodovina sloven. naroda II, 1965 (2. izd.), 141—144, 165—178, 221—236, ter zemljevida 168—169 in 216—217.

cijski vpliv staroselskega grškega adstrata sta helenizirala slovanski živelj v južni in srednji Grčiji.⁴⁷ Naselitev »Prabolgarov« med Balkanskim gorovjem in spodnjo Donavo je le za nekaj časa spremenila tamošnjo etnično strukturo, dokler se niso na meji 9. in 10. stoletja utopili v Slovanih. Izven bolgarskega in srbskega jedra so se oboji širili še v obliki družbenega (fevdalnega) superstrata, zlasti na področju Slovanov v Makedoniji.

Medtem ko so tuji srednjeveški migracijski tokovi dosegli pomembno zmanjšanje slovanskega prvotnega ozemlja — na jugu v Grčiji, na severu v Podonavju in v Alpah, torej predvsem na skrajnih robovih — so se pokazali migracijski tokovi iz domačih središč kot sorazmerno manj učinkoviti (z izjemo srbskega ob prestavljanju težišča Srbov iz starega jedra v Pomoravje in širjenja na ozemlje severno od Donave v 15. stoletju). Odločilna vloga v oblikovanju narodnostnih jeder pa je pripadala zgodovinskim razvojnim elementom.

B. Vpliv zgodovinskih procesov (politično teritorialne in kulturne povezave)

Najstarejša sporočila o plemenski delitvi jezikovno močno sorodne južnoslovanske etnične mase izvirajo iz 7. stoletja za ozemlje široke okolice Soluna, vendar kažejo na obstoj sorazmerno majhnih plemen, ki jih ni mogoče v etnogenetskem procesu primerjati niti z onimi pri Vzhodnih Slovanih, niti z germanskimi plemeni v dobi preseljevanja narodov:⁴⁸ med Kosturjem in Bitoljem ter spodnjo Strumo je bilo naseljenih pet »plemen« (*ἔθνη*), vsako organizirano v posebni plemenski kneževini (Sklavinija).⁴⁹ Le spojitve teh Sklavinij v širšo, ustaljeno celoto bi mogla predstavljati izhodišče za oblikovanje večje etnične enote. Včasih so se sicer res povezovale v boju za osvojitve Soluna, toda še po

⁴⁷ J. Cvijić, *Balkansko polnostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, 48—55, 126—129, 135—159, 144—148, 178—180, 251—253, 312—315, 341, 390; A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 64—70. P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*, *Revue des Etudes byzantines* 21, 1963, 5—49; V. Tapkova-Zaimova, *Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et Grèce*, *Etudes balkaniques* I, 1964, 111—125; Fr. Barišić, »Monemvasijska« hronika o doseljavanju Avaro-slovena na Peloponez 587, *Godišnjak III*, Centar za balkanološka ispitivanja, Knj. I, Sarajevo 1965, 95—109.

⁴⁸ *Miracula s. Demetrii*, Lib. II. I 158, IV, 76; Gracki izvori za balgarskata istorija III, Sofija 1960, 129, 147; za analizo Lj. Hauptmann, *Rad JAZU* 243, 1932, 201—204; za primerjavo germanskih plemen gl. R. Wenskus (op. 9), za vzhodnoslovanska L. Niederle, *Slovenske starožitnosti IV*, 1924, in Očenki po istorii SSSR III-IX vv., Moskva 1958, 52—99, 735—878.

⁴⁹ Faktografski pregled podatkov pri S. Antoljak, *Unsere »Sklavinien«*, *Actes du XIIe Congrès international d'Etudes Byzantines*, Ochride 1961, II, Beograd 1964, 9—15, za opredelitev G. Ostrogorski, *Vizantija i južni Sloveni*, *JIC II/1*, 1965, 5—13 (pos. 4—8); drugače sodita o makedonskih Sklavinijah O. Ivanovski, *Makedonskrite Sloveni od VI do IX vek*, Skopje 1962, zlasti neumerjeno pa D. Taškova, *Samuilovoto carstvo*, Skopje 1961, 7—42. V. Tapkova-Zaimova, n. d., in *Našestvija...*, 95—97.

končnem uveljavljanju bizantinske nadoblasti v 8. stoletju so bile Bizancu podrejene kot ločene enote. Geografska razbitost ozemlja v kotline in bližina Soluna s pogostimi bizantijskimi posegi in zlasti s privlačnostjo bizantinskega načina življenja, ki jo je Solun izžareval med okoliške slovanske prvake, so do uveljavljanja bizantinske nadoblasti preprečili tak, za to obdobje in okoliščine sicer naroden proces združevanja, ki se je vsaj za rinhijskega kneza Prvuda po l. 670 gotovo že začel.⁵⁰

Zlom obrskega vpliva in okvirne oblasti nad Slovani južno in zahodno od njihovega središča ob Donavi v tretjem desetletju 7. stoletja je gotovo izraz in priča širšega povezovanja slovanskih plemen na zahodnem Balkanskem polotoku. Vendar se je ohranila neposredna sled tega povezovanja le v sporočilu bizantinskih kronik 9. stoletja, da so »arhonti plemen, ki živijo na zahodu« (*οἱ ἀρχοντες τῶν πρὸς δύσιν παραιμμένων ἐθνῶν*) prosili bizantinskega cesarja za »mir«.⁵¹ Zgodovinske pisje opravičeno povezuje postanek teh »plemen«, ki so stopila v stik z Bizancem, z naselitvijo Hrvatov in Srbov sredi prve polovice 7. stoletja na zahodnem Balkanskem polotoku in združevanja tam prej naseljenih slovanskih plemen okrog njihovih jeder.⁵² Vendar je po virih povsem odprto vprašanje razmerja med položajem konec 7. stoletja in onim v 9. in 10. stoletju, ki ga podrobno opisuje Konstantin Porfirogenet. Oprijemljivejši je v etničnem smislu relativno trajni rezultat le na skrajnem severozahodu Južnih Slovanov, kjer že v prvi polovici 7. stoletja omenjajo viri posebno »kneževino Slovanov« (marca Winidorum), ki jo je mogoče izenačiti s »Karantanci« (Carantani), omenjenimi v viru prvič okrog leta 700. Širjenje tega imena v svojstvu etničnega imena v Panonijo ob naseljevanju Karantancev proti vzhodu (819 Carantanorum regio v Spodnji Panoniji) dokazuje, da je dobila ta politična povezava že v tem obdobju izraz tudi v spojitvi alpskih Slovanov v nadplemensko ljudsko skupnost, ki se je izražala že v neki zavesti o etnični pripadnosti.⁵³

V 9. stoletju, v katerem je dobivala slovanska politična struktura v Podonavju in na zahodnem Balkanskem polotoku že bolj ustaljeno obliko (gl. *zemljevid IV*), ki jo je v večji meri spremenila (tudi v etnič-

⁵⁰ Miracula s. Demetrii, Lib. II, IV 67—76 (Gracki izvori... III, 144—147); gl. O. Ivanoski, n. d., 57—66.

⁵¹ Fr. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, 168 (str. 248 sl.), za interpretacijo gl. G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1959, 139 (op. 2).

⁵² Gl. še F. Šišić, Povijest Hrvata..., 1925, 270, in M. Rajković, v Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I.-Beograd 1955, 224.

⁵³ E. Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I 150, 1960, 663—692; J. Mal, Die Eigenart des karantanschen Herzogtums, Südostforschungen XX, 1961, 33—73; B. Grafenauer, Razvoj in struktura države karantanskih Slovencev, JIC II/3, 1963, 19—30, ter HZb XVII, 1964, 215—225; Deset let proučevanja ustoličevanja korških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZC XVII, 1962, 176—209; Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZC XVIII, 1963, 491—495; Zgodovina sloven. naroda I, 1964, 326—387, II, 1965, 57—110.

nem smislu) le priselitev Madžarov v ravnino ob srednji Donavi med leti 880 in 896 ter njeni politični učinki po letu 900, se oblikujejo tu že tri širša etnična jedra: pod imenom »K a r a n t a n c i « se povežejo alpski in panonski Slovani; ime se je uporabljalo za ta del Južnih Slovanov (brez panonskih, ki so utonili med Madžari) do 13. stoletja, med nemškim plemstvom na Koroškem pa se je ohranil spomin na to povezanost po »tujem in ne nemškem« izvoru do začetka 16. stoletja.⁵⁴ Formiranje H r v a t o v je ostalo v čvrstih mejah zaledja Jadranskega morja med Rašo v Istri in Cetino; vendar priča povezanost istrskega prebivavstva s Hrvati (že 640/42, nato od 788 dalje kljub pokrajinski in od 880 dalje kljub državni meji) o etničnem izžarevanju in o ustaljenosti te skupnosti. Nasprotno pa se sporočilo o izselitvi dela Hrvatov v »Panonijo in Ilirik« v 10. stoletju ne nanaša na etnogenetski učinek, marveč le na politično združitev Slavonije s Hrvatsko v Tomislavovi dobi.⁵⁵ Izoblikovanje tretjega jedra — Srbov — je manj jasno že zaradi tega, ker se ime »Srbi« uporablja v virih tega časa v trojnem smislu: glede na »izvor« ob naselitvi (Paganija, Zahumlje, Travunija, Konavljani), čeprav se nanaša to seveda kvečjemu na del prebivavstva, kolikor ne gre le za razširjenje izročila iz teritorialno ožjega središča s širjenjem srbskega političnega vpliva v 9. stoletju ali celo le za konstrukcijo Konstantina Porfirogeneta ob razširjanju hrvatske sheme v De administrando imperio; drugi smisel je izražen v sporočilu frankovskih analov o Srbih, »quae natio magnam Dalmatiae (v antičnem smislu!) partem obtinere dicitur« ter v neposredni pritegnitvi »pokrajine Bosne« τὸ χωρίον Βόσωνα v opis Srbov pri Konstantinu Porfirogenetu, tretji za prebivavstvo »Srbije«, t. j. poznejše Raške.⁵⁶ Te razlike pričajo pač o različni stopnji spojitve, vendar viri vsaj doslej ne dopuščajo trdnih zaključkov o oblikah, ki so temelj uporabi imena v obeh širših smislih (ali gre za starejšo širšo povezavo slovanskih plemen, ki se ni ustalila, ali za izraze političnega položaja v 10. stoletju, ko je nastal opis Konstantina Porfirogeneta?). Dukljani stoje v Konstantinovem opisu še sami zase, v enaki oddaljenosti od Srbov in Hrvatov.

Osrednji del Balkanskega polotoka ob Moravi in Vardarju je spadal blizu dvesto let v bolgarsko državo, ki pa je bila po svojem obsegu prevelika in po sestavi prebivavstva preveč raznolika za tako močne etnogenetske učinke. V Pomoravju se navajajo le imena posameznih plemen; še bolj pomembno (in glede zgodovinskih podlag zagonetno) je dejstvo, da je spodnje Pomoravje vključeno po letu 1018 v bizantinsko organizacijo kot tema Sirmium ali Serblia, ločena od tem Bulgaria in Paristrion, čeprav ni znano, da bi bila ta pokrajina poprej kdaj

⁵⁴ W. Neumann, Wirklichkeit... (gl op. 21).

⁵⁵ Fr. Rački, Documenta 166 (str. 277); B. Grafenauer HZb V, 1952, 9 (tekst), 29—31 (seveda ne glede na svojo neopravičenost tudi povezovanje podatka z dobo naselitve še ni izgubilo zagovornikov, npr. D. Mandić, S. Guldescu in celo Fr. Dvornik).

⁵⁶ Gl. B. Ferjančić, Vizantinski izvori..., II, 1959, 46—65; Fr. Rački, Documenta 171 (str. 327).

sestavni del Srbije.⁵⁷ Odkar je bil odkrit napis Samuelovega nečaka Ivana Vladislava (car 1015—1018),⁵⁸ ki se ne imenuje le самодръжцемъ българскомъ, marveč posebej zase omenja, da je българинъ родомъ, je očitno, da se je v Makedoniji po dobrih sto letih sožitja z Bolgari v isti državi vsaj v družbenem vrhu začela uveljavljati tudi neka zavest o etnični pripadnosti k širši bolgarski skupnosti, ter da ima v dobi Samuelovega cesarstva bolgarski element v carskem naslovu tudi to ozadje in ne le brezdvomno težnjo, dobiti s tradicijo bolgarske države in cerkve pravico do carskega naslova in samostojnega patriarhata.⁵⁹

V 9. in 10. stoletju se kažejo še učinkovite težnje po povezovanju na širšem področju, ki so izražene tudi v kulturnem razvoju. Postanek slovanskega cerkvenega književnega jezika povezuje v skupni akciji Velikomoravsko, Spodnjo Panonijo in Bolgarijo, kjer sta zrasli konec 9. stoletja dve novi žarišči kulturnega dela (Preslav, Ohrid) in prevzeli dediščino Konstantina in Metoda. Ta skupna podlaga kulture cerkvenega značaja pa je zajela še v 9. stoletju tudi ves prostor »Srbov« ter pri Hrvatih v obliki glagoljšta kvarnersko območje in se v srednjem veku širila v Istro. Freisiniški spomeniki in njihove zveze s Klimentovim delom v Panoniji povezujejo s tem razvojem tudi Karantanijo.⁶⁰ Prav

⁵⁷ L. Niederle, Slovanska starožitnost II/2, 381—3, 393 sl. 416—421; H. B u l i n, Podunajštji »Abodriti«, Slovanské historické studie III, 1960, 5—44 (a brez odgovora na kratko bistveno argumentacijo L. j. H a u p t m a n n a, ČJKZ II, 1920, 235—242).

⁵⁸ Doslej znan le v zasilni informaciji A. B u r m o v, Novonameren starobalgarski nadpis v NR Makedonija, Plamak III/10, 1959, 84—86; D. Taškovski, Samuilovoto carstvo, 184, potrjuje vsebino in polemizira le proti interpretaciji; žal vse doslej napis še ni bil objavljen na znanstven način. Danes (ob objavi rokopisa, ki je nastal pomladi 1966) je treba ta podatek delno popraviti; lepo fotografsko reprodukcijo tega spomenika je objavil tudi V. Mošin v zborniku Slovenska pismenost, Ohrid 1966, Tab. II/5, pospremil pa jo je tudi s kratkim pojasnilom vse vsebine; poleg tega je bila postavljena kopija table v naravni velikosti tudi na razstavi Izložba slovenske pismenosti v Ohridu septembra 1966; vendar pa ostaja še naprej dejstvo, da še ne razpolagamo z znanstveno objavo napisa in z njegovo obdelavo, kakršno bi po svojem pomenu zaslužil.

⁵⁹ D. Taškovski, n. d., zagovarja drugačno, ekstremno stališče, ki pa po moji sodbi ne ustreza podatkom virov.

⁶⁰ Najpopolnejša zbirka *virov* (žal le v prevodu, a z navedbo mesta originalnih izdaj) P. Ratkoš, Pramene k dejinám Vel'kej Moravy, Bratislava 1964; *klasično delo* V. Jagić, Entstehungsgeschichte (op. 15); *najnovejše obravnave problematike*: Fr. Grivec, Konstantin und Method, Wiesbaden 1960 (v slovenski predelavi Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod, Celje 1963); I. Duthilleul, L'Évangélisation des Slaves, Paris 1963 (k obojemu oc. B. Grafenauer. ZČ XVII. 1963. 181—195); *zborniki*: Cyrillo-Methodiana, Köln-Graz 1964; O počiatkoch slovenských dejin, Bratislava 1965; Velikomoravski zbornik AV ČSSR, Praga 1966; češkoslovaška raziskovanja povzema tudi L. H a v l í k, Velká Morava a středoevropská Slované, Praga 1964; za *literarno zgodovino* V. Jagić, Hrvatska glagolska književnost, v Br. Vodnik, Povjest hrvatske književnosti I, Zagreb 1913, 9—64; M. K o m b o l, Poviest hrvatske književnosti do preporoda, Zagreb 1945, 7—53; Istorija na balgarskata literatura, 1. Stara balgarska literatura, Sofija 1962, 31—379; Srpska književnost u književnoj kritici, I. Stara književnost, Beograd 1965, 15—529 (tudi Đ. Sp. R a d o j i č i ć, Antologija stare srpske književnosti, Beograd 1960, 11—224, 311—350); o stiku s Panonijo B. Grafenauer, Razprave razr. za zgodov. in družb. vede SAZU V,

tako široka je tudi še enotnost v ljudski kulturi, kjer so tudi v najstarejši plasti slovenske ljudske pesmi doslej znani le vzhodni motivi, medtem ko se zahodni pojavljajo šele od 12. stoletja naprej.⁶¹

V obsegu bolgarske države se kažejo združevalne težnje — ustrezne stopnji jezikovne bližine — tudi v političnem organizmu, ki bi mogel doseči trdnejšo povezanost Južnih Slovanov na precej širšem območju, kot pa je v resnici dozorela. Ob koncu 10. stoletja se je preneslo težišče podobnih teženj na ozemlje makedonskih Slovanov, ob čemer je bil ob tem poskusu združevanja zajet poleg podonavske Bolgarije in Makedonije tudi skoraj ves »srbski«⁶² prostor. Vnovični vzpon Bizanca pa je preprečil obema poskusoma trajnejše uspehe.

Za zgodovinarja je še odprto vprašanje, ali se ne skrivajo podobna dejstva etničnega sorodstva (zlasti v očeh tujca) ne le v ponavljajočih se označbah Sclavonia za široka slovanska področja na Balkanu ali uporabi imena Bolgari v smislu imena Slovani,⁶³ marveč tudi pri — morda le z našega stanja zagonetnem — izenačevanju Hrvatov in Srbov pri nekaterih virih. Morda je prav tu ozadje sporočila o poznejši naselitvi Srbov, ki je pri Konstantinu Porfirogenetu gotovo povzeto po hrvatskem vzorcu; v 11. stoletju je pokazal N. Radojčić zelo jasno to izenačevanje ne le za prostor Duklje, marveč tudi za spodnje Pomoravje in Srem⁶⁴ pri Skilici in Zonaru; končno kaže prav na to tudi umetna konstrukcija »dalmatinskega«⁶⁵ oz. »hrvatskega kraljestva«⁶⁶ v Barskem rodoslovju v 12. stoletju in njegovem hrvatskem prevodu.⁶⁴

1966. 37—76 (z obsežno starejšo literaturo, zlasti z opozorili na temeljna dela Iv. Grafenauerja o tej problematiki). Do časa tiska so izšla naslednja nova dela: *Magnae Moraviae fontes historici I*, Pragae-Brunae, 1966 (annales, chronicae, auctaria, kot prvi od projektiranih štirih zvezkov virov za velikomoravsko razdobje), v seriji Opera Universitatis Purkyniaense Brunensis, *Facultas Philosophica*, 104; zbornik: *Magna Moravia*, Praha, 1955, br. 102 v isti seriji: *Das Grossmährische Reich* (= materiali z velikomoravske konference v Brnu in Nitri oktobra 1965!), AV ČSSR, Praha 1966; Slovenska pismenost, Ohrid 1966; V. Mošin, *Paleografski album na južnoslovenskoto kirilsko pismo*, Skopje 1966; *Knjiga za Kliment Ohridski*, Skopje 1966.

⁶¹ I. Grafenauer, *Narodopisje Slovencev II*, 1952, 30—41 (novejše stanje preiskave kaže Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, ki je ob avtorjevi smrti ostala še v rokopisu, rkp. str. 18—52).

⁶² L. Niederle, *Slovan. starož.* II/2, 411 sl.; P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, 98—100. Prim. tudi I. Snegarov, *Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida*, *Byzantino-Bulgarica I*, 1962, 108—109, 115; A. Teodorov-Balan', *Kiril i Metodi II*, 1934, 158: *τό των Σθλοβενών γένος εἶν οὖν Βουλγαρόν*; D. Angelov, *Etudes historiques III*, Sofija 1966, 69, skuša najti za ta podatek drugačno rešitev, hkrati pa prenesti njegov nastanek v 10. stoletje — vendar v nasprotju z izvajanjem Snegarova, na katera se ob tej priložnosti sklicuje (prim. v *Byzantino-Bulgarica I*, 115—117, suponirano rekonstrukcijo teksta izgubljenega slovanskega Žitja Klimenta iz 10. st., kjer v tekstu ni tistih mest, na katera se sklicuje Angelov po ohranjenem grškem žitju Klimenta iz konca 11. st.).

⁶³ N. Radojčić, *Glasnik SND II*, 1926, 1—13.

⁶⁴ *Letopis popa Dukljanina* (ed. F. Šišić, Beograd 1928, 302—308, 392—400; ed. V. Mošin, Zagreb 1950, 48—57); poleg literature, ki je za »sabor«⁶⁵ in planitje Dalme navedena v teh dveh delih, gl. zgoraj op. 24 (D. Mandić, F. Gogala); o biblijskem ozadju gl. N. Radojčić, *Uredjenje stare srpske države*, *Misel in delo V*, 1934, 7.

Že tu, še bolj pa v poznejših časih ovira natančno analizo problematike dejstvo, da vse do danes naše zgodovino pisje ni izpolnilo nalog, na katere je opozarjal Radojčić že pred štirimi desetletji; da je namreč treba analizirati bizantinske pisce glede imen in glede vseh podatkov o naših narodih.⁶⁵ Tudi v sodobnih publikacijah žal ta naloga ni izpolnjena v celoti, čeprav jo publikacija bizantinskih virov vsaj nekoliko približuje uresničenju. Zato bo nadaljnji prikaz nujno le provizoričen in delno shematiziran.

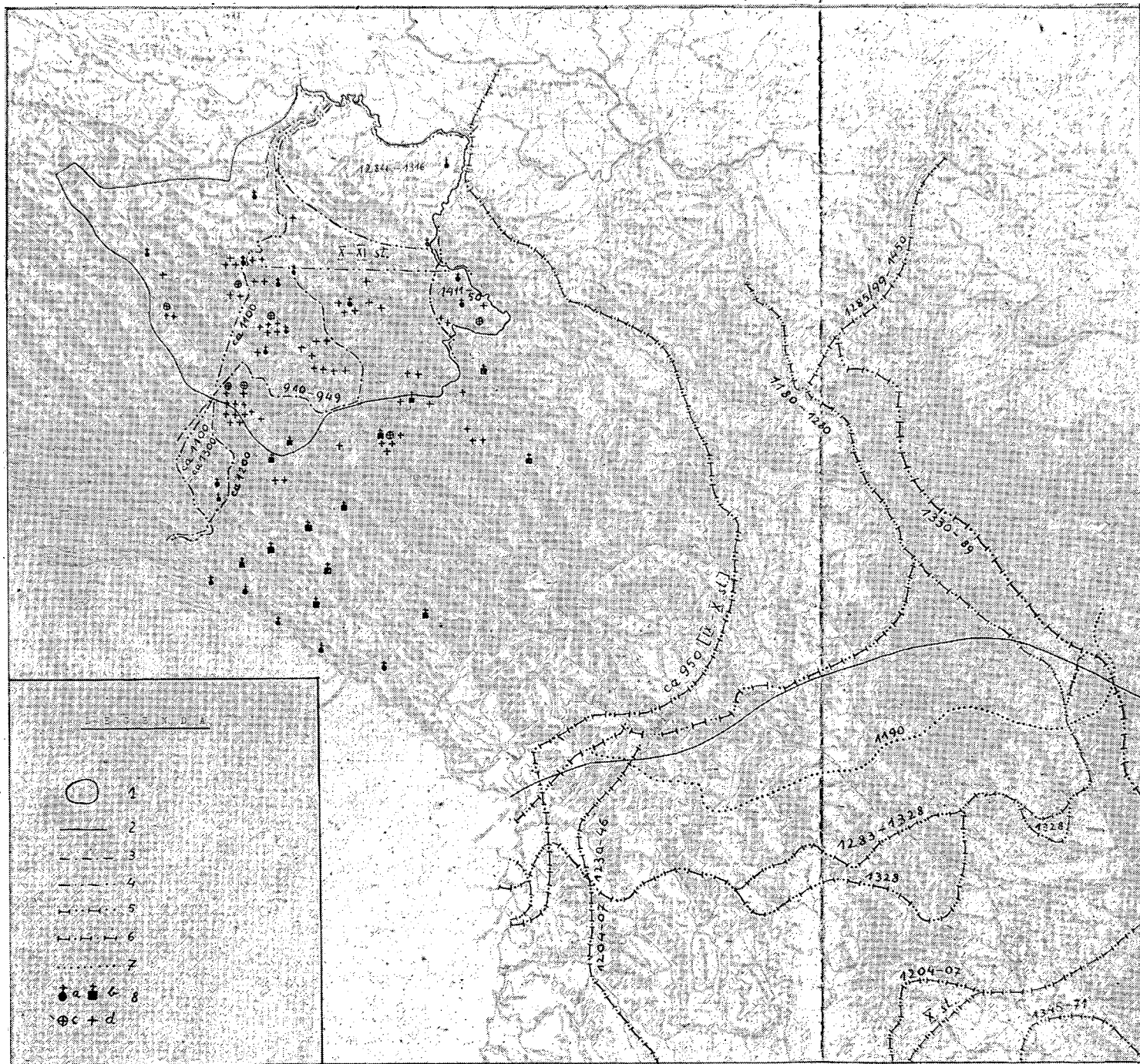
Šele v 11. stoletju je prišlo v zgodovinskih elementih oblikovanja narodnostnih enot do prave ustalitve. Zgodovinska karta, ki kaže z ene strani meje ozemlja, ki je spadalo več ali manj stalno v okvir držav ali pokrajin, v katerih je dozorel proces etničnega formiranja do povezovanja v ustaljeno narodnost, z druge strani pa (za zahodni del Južnih Slovanov) skrajne meje, do katerih je segla politična moč držav, ki so nosile ta proces (gl. *karto V*) omogoča do začetka migracij v 15. stoletju več pomembnih zaključkov:

a) Tudi ta podrobnejši pregled priča, da domnevna dialektična razdelitev ni bistveno vplivala na povezovanje etničnih jeder in poskuse njihovega širjenja. To je vnovičen dokaz za ozko sorodnost, ki je segala preko dialektičnih meja. Le pri severnem, sorazmerno ostrejšemu delu meje med zahodnim in vzhodnim delom Južnih Slovanov (od Donave do Osogovskih planin) se pojavlja vprašanje, ali vendar ni vplival tudi ta element pri dejstvu, da se ni močnejše zasidrila zavest o bolgarski etnični pripadnosti na ozemlju zahodno od Timoka, ki v srednjem veku nikdar ni spadalo k Srbiji, pač pa ves čas tudi k drugemu bolgarskemu carstvu (seveda je odprto vprašanje, koliko ni tukajšnje etnično stanje rezultat poznejšega razvoja in migracij!).

b) Vsaj do začetka 15. stoletja se ozemlje južnih Slovanov ni še razdelilo med poznejše narode (za 15. st. je zemljevid nepopolen, kolikor je tedaj s prenosom Srbije v prostor južno od Donave s središčem v Smederevu to ozemlje vsekakor že vključeno v srbsko jedro, kar pa za veliko večino srednjega veka seveda še ne velja), marveč je mogoče govoriti — poleg podobnega bolgarskega razvoja — le o treh narodnostnih jedrih, pri čemer imata hrvaško in zlasti srbsko — zaradi svojega od konca 13. stoletja postopno vse večjega pomena — ustaljeno širše vplivno območje. Med hrvaškim in srbskim ter med srbskim in bolgarskim jedrom so široki pasovi z obojestranskimi vplivi in menjavanjem glede politične pripadnosti, kjer se zaradi tega proces združevanja v etnične skupnosti počasneje razvija in do konca srednjega veka ne dozori do ustaljene oblike.

c) Osnovno historično dejstvo, na katerega se je oprla meja Slovencev proti sorodnemu slovanskemu prebivavstvu na vzhodu, je bila meja srednjeveške nemške države. Le na dveh skrajnih točkah je etnična meja prešla to pregrajo, obakrat v zvezi s kolonizacijskimi tokovi: v Prekmurju (slovenska in kajkavska kolonizacija v 12./13. stoletju) ter

⁶⁵ N. Radojčić, Glasnik SND II, 1926, 1—15, III, 1927, 15—24, VII—VIII, 1929—1930, 163—175, in XV—XVI, 1936, 385.

1. jedro Bosne do XIV. stoletja — 2. prevladujoča meja proti Srbiji in Bolgariji, ki je bila odločilna za razvoj Makedonije — 3. najdalje segajoča vzhodna meja Hrvatske — 4. različni poteki zahodne meje Srbije — 5. različni poteki vzhodne meje Srbije — 6. različni poteki zahodne meje Bolgarije — 7. najoddaljenejši prodir Štefana Nemanje proti jugu — 8. a) katoliška cerkev ali samostan; b) pravoslavna cerkev ali samostan. Podatek o patarenskih »krstjanih« — c) v srednjem veku, d) v virih iz turške dobe.

Karta 6. Interferiranje sosednih vplivov v vmesnih področjih.

v Istri (stara hrvaška kolonizacija, od 15. stoletja še okrepljena in razširjena z novimi kolonizacijskimi tokovi preko ali iz Dalmacije ob težkih kolonizacijskih krizah, ki so trajale do 17. stoletja). Ta vnanji okvirni element vsiljene državne meje z vsemi posledicami (struktura glede zemljiškega gospodarstva, družbe in pokrajinske ureditve, gospodarskih vezi in kulturnih vplivov) je toliko bolj viden, ker loči od sorodne etnične mase na vzhodu na zahodni strani etnično skupino s posebnim jezikovnim razvojem, v kateri se pa vse bolj izgublja zavest o povezanosti v etnično celoto — razen glede razlikovanja Slovencev od sosednih Nemcev in Romanov. Cerkevna organizacija s središči na nemškem (Salzburg, Krka, Seckau) in romanskem ozemlju (Akvilleja; šele 1461 škofija v Ljubljani) ter uveljavljanje nemških (in na zahodu delno romanskih) cerkvenih in posvetnih fevdalnih gospodov kot višjega družbenega sloja (med 9. in 11. stoletjem) sta slovenskemu prebivavstvu v nemški državi odvzela sloj, ki bi mogel prevzeti tradicije karantanske etnične skupnosti. Slovenci so bili omejeni na podložne kmete, ki se jim je od 12. stoletja pridružilo meščanstvo (po številu večinoma slovensko, a v višjem sloju večinoma tuje). V kulturnem življenju in v listinah se je uporabljala latinščina, ki jo je od okrog 1300 zamenjala nemščina (v Primorju v 15. stoletju romanski dialekti); Slovenci so bili omejeni le na ljudsko kulturo. Za razkroj karantanske skupnosti posebej pomemben pa je bil politično-teritorialni razvoj: kmalu po letu 1000 se je vojvodina Karantanija razdrobila v večje število samostojnih mejnih grofij, s čimer je izginila politično-teritorialna podlaga zavesti o povezanosti. Od 13. stoletja dalje je nadomestilo prejšnje poimenovanje prebivavstva s staro etnično označbo novo poimenovanje po novih pokrajinah (Korošci, Štajerci, Kranjci itd.). Zaradi napredovanja nemške kolonizacije pa prvi dve imeni nista imeli več etničnega značaja in se je za slovansko prebivavstvo v obeh pokrajinah uvedlo ime »Slovenci« oziroma »Windische« (ki pa pomenita hkrati Slovence in Slovane), tako da so uporabljali v 16. stoletju za označbo vseh Slovencev celo združevanje dveh imen — »Kranjci in Slovenci«.⁶⁶

č) Na prostoru zahodnih Južnih Slovanov vzhodno od nemške državne meje ni bilo občutnejših jezikovnih razlik, ki bi kakorkoli vplivale na etnogenetski proces. Tudi domača književnost je rasla na podlagi istega cerkvenoslovenskega knjižnega jezika, ki je začel dobivati v srbskem področju šele v 12. stoletju nekatere posebne poteze »srbske« redakcije, pri Hrvatih pa se je začel okrog 1300 v prevodih zahodnih del umikati živemu jeziku. Vsebina obeh književnosti je v tesni zvezi, tako da je velik del hrvaške glagolske književnosti vzhodnega izvora, novejši hrvaški prevodi pa so prehajali tudi na vzhod in celo kot »srbski« rokopisi dalje v Rusijo. V umetnosti so živele zveze na vsem ozemlju od Dalmacije do Raške do 12. stoletja, ko so se začeli v Dalmaciji močneje uveljavljati vplivi iz Italije, v Srbiji pa bizantin-

⁶⁶ Za zgodovino gl. M. Kös, *Zgodovina Slovencev ...*, Ljubljana 1955; B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I—II*, Ljubljana 1964—1965; za terminologijo gl. op. 21.

ski vplivi, čeprav do neke mere še vedno pomešani z zahodnimi elementi (prim. Studenico in Visoke Dečane itd.). V hrvatskih predelih je bil seveda bistveno močnejši vpliv zahodne latinske kulture, vendar sega tudi v primorske predele Srbije.⁶⁷

Vendar ta povezanost ni obvladovala vseh življenjskih pojavov. Antična kulturna meja, obnovljena z versko-cerkvenim izžarevanjem iz starega in novega Rima, se je še zaostрила in ustalila z ločitvijo zahodne in vzhodne cerkve med 9. (Fotij) in 11. stoletjem (1054). S četrto križarsko vojno in začasnim padcem Carigrada v latinske roke je dobila ta ločitev še ostrejšo naglase in zato je toliko bolj značilno, da je dobil Sava potrditev ustanovitve avtokefalne srbske nadškofije iz Nikeje (1219), medtem ko je Hrvatska že konec 11. stoletja tesno vpeta v organizacijo zahodne cerkve v znamenju nove papeške oblasti. Še učinkovitejše so bile politične povezave: Od 9. stoletja naprej se razvijata na tem ozemlju dve samostojni državi, Hrvatska in Srbija. Ko Hrvatska s padcem pod vrhovno oblast ogrskih kraljev okrog 1100 izgubi vrhovnega nosilca lastnega političnega razvoja, se s tem ostrina meje le še poveča. Srbija se sicer razvija sprva iz šibkejših začetkov, toda vselej celo v večkratnem odvisnem položaju ohrani notranjo sklenjenost in vselej zopet najde svojo pot, vse do svojega velikega vzpona v 13. in 14. stoletju. Prav v tem razvoju je razrešitev vprašanja, zaradi česa sta se v tako sorodni etnični masi razvili dve etnični jedri in ne eno samo.

Hrvatska si je v začetku 10. stoletja — po zrušitvi vzhodnofrankovske organizacije v srednjem Podonavju — pridružila ozemlje do Drave in segla — kakor pozneje še nekajkrat ob podpori Ogrske — v notranjost Bosne. Oboje pa je bilo pridobljeno le začasno, čeprav je ob propadu hrvatske samostojnosti segala država vnovič do Drave. Ob propadu pa se je obnovila stara razdelitev: Slovinje je bilo podrejeno ogrskemu kralju na povsem drugačen način kakor Hrvatska, bistveno močnejši pa je bil tam tudi vpliv ogrskega plemstva. Tako se je začelo širiti ime Hrvatov preko starih meja proti severu šele ob umikanju hrvatskega plemstva iz primorskih predelov v porečje Kolpe in Save zaradi turškega napredovanja. V 15. stoletju je seglo do Kolpe, šele po 1500 pa se je širilo še naprej na ozemlju, ki je ostalo pod habsburško oblastjo.

⁶⁷ Za *književnost* gl. op. 60; poleg tega M. N. Tihomirov, Istoričeskie svjazi russkogo naroda s južnimi slavjanami s drevnejših vremen do polovini XVII v., Slavjanskij sbornik, 1947, 125—180; Đ. Sp. Radoljičić, Jugoslovensko-ruske kulturne veze do početka XVIII veka, Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik XIII/2, 1965, 261—289; N. K. Gudžij, Istorija drevnej ruskoj literatury, Moskva 1946, 25—304 (pos. 28—85, 224—229); za *umetnost* edino delo o celoti, ustrežajoče sodobnim zahtevam V. Mole, Umetnost Južnih Slovanov, Ljubljana 1965, 71—122, 134—186, 189—245, 272—280 (gl. tudi kratko Ullsteins Kunstgeschichte VIII, W. Sas-Zalozieckv, Die Byzantinische Kunst, 1963); za *splošno* podobo gl. W. Haussig, n. d., 353—379, in Fr. Dölger, Byzanz und Südosteuropa ter Der byzantinische Anteil an der Kultur des Balkans, v Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1959, 57—67, 138—152. D. Zakythinos (gl. op. 29), str. 5—29.

Srbija je od srede 11. stoletja trajno združevala v skupni državni organizaciji Raško, Dukljo in Travunijo, včasih tudi Zahumlje, Bosno in Neretljansko kneževino. Težišče razvoja je bilo le v 11. stoletju v Duklji, že v 12. stoletju pa se vnovič vrne v Raško (nekdanjo »Srbijo«), od koder se začne postopno širjenje do Pomoravja, proti severu do Donave in končno nepolno stoletje trajajoče širjenje na ozemlje Slovanov v Makedoniji. Politična povezanost je bila dopolnjena v začetku 13. stoletja še s posebno cerkveno organizacijo, najprej v obliki avtokefalne arhiepiskopije, iz katere je zrasel ob najvišjem vzponu srbske moči srbski patriarhat. Iz starega kristalizacijskega jedra se je ob tem razvoju vsekakor izoblikovala zavest o etnični pripadnosti, ki je ne izpričuje le utrjevanje imena na severu ob prestavitvi težišča države k Donavi v 15. stoletju, marveč še jasneje njegova uporaba v etničnem smislu ob selitvi Srbov na južno Ogrsko ob padcu samostojne srbske države pod turško oblast (1459).

d) Srbi in Bolgari so bili na isti strani kulturne in versko-cerkvene meje, ki je Srbe delila od Hrvatov. Čeprav sta se v jeziku cerkvene književnosti uveljavljali različni redakciji — podobno kakor se v Makedoniji od 12. stoletja uveljavljajo tudi neke posebnosti — je bilo to izhodišče isto, isti pa je bil tudi velik del vsebine. Po propadu Bolgarije so se v 15. stoletju nekateri bolgarski pisci mogli celo neposredno vključiti v razvoj tedanje srbske književnosti. Obe etnični jedri je torej združevala ista cerkveno-pravoslavna slovanska kultura, delno je dalj časa segala na obojno področje tudi ista cerkvena organizacija (ohridska arhiepiskopija v 11./12. stoletju). To povezanost izražajo tudi težnje po združitvi Južnih Slovanov na širšem področju, ki se pojavljajo vnovič v prvi polovici 13. stoletja najprej pri Bolgarih, dokler jih konec 13. stoletja ne prevzame Srbija in jih vzdržuje do turških zmag pri Marici (1371) in na Kosovem polju (1389). Vendar sta se že prej izoblikovali dve dovolj trdni etnični jedri, da takšne težnje niso mogle uspeti.⁶⁸

e) Na vprašanje po vzrokih, zaradi katerih se niso razvila v srednjem veku na obsežnih vmesnih področjih med navedenimi jedri — predvsem na ozemlju makedonskih Slovanov in na področju Bosne — samostojna ustaljena etnična jedra, odgovarja zgodovinski razvoj predvsem z dvema značilnostima: z interferiranjem vplivov sosednjih ustaljenih jeder (gl. *zemljevid VI*), ki pa zaradi prekinitev in menjavanja vendarle z nobene strani niso bili dovolj močni, da bi se razvoj dokončno prevesil v eno ali drugo stran, ter z relativno neustaljenostjo ali nedozorelostjo domačega politično-teritorialnega ali etnično-družbenega organizma (gl. *zemljevid VII*).

ea) Tako hrvatska, v še večjih obdobjih pa srbska država si nista pridruževali do konca 11. stoletja večkrat le obrobnege ozemlja poznejše Bosne, marveč celo njeno jedro ali njegove posamezne dele. Odtlej se je jedro ustalilo, čeprav v ohlapnem okviru ogrske države in na

⁶⁸ Gl. op. 60 (pos. Đ. Sp. Radojčić, Razvojni luk stare srpske književnosti, v Srpska književnost u književnoj kritici I, o književnosti med Kosovim in Rilo, 21 sl., 26, 48 sl.); Br. Đurđev (op. 8).

prelomu 13. in 14. stoletja tesno povezano s hrvatskimi velikaši. V gospodarstvu in zlasti v versko-kulturnem pogledu je šlo to jedro v marsičem svojo posebno pot. Vendar se kaže omenjeno interferiranje ponekod tudi v teh pogledih (področja s katoliškimi cerkvami na severu, v starem jedru, področja s pravoslavnimi v porečju Neretve).⁶⁹

V severnem delu srbsko-bolgarskega vmesnega prostora se je v 9. in 10. stoletju raztezala najprej dobrih 150 let bolgarska oblast in nato preko štiri desetletja oblast Samuelove države (z bolgarskim državnopravnim izročilom). Vendar se vpliv te oblasti nikjer ni izrazil, prav tako kot tudi ne etnogenetski vpliv oblasti ohridske arhiepiskopije v tem prostoru v naslednjih dveh stoletjih. Pomembnejše je ime Serblia za temo Sirmium v 11. stoletju. Ob obnovitvi samostojnosti konec 12. stoletja je segla Srbija že do Morave in se postopno širila proti severu. Etnična pripadnost tega prostora je bila odločena najkasneje s prestavitvijo težišča Srbije na sever v zvezi s turškimi osvajanji na jugu.⁷⁰

Težji je problem *makedonskih Slovanov*. Po padcu Samuelove države je prišlo skoraj dvesto let bizantinske nadoblasti, ki je zrušila nastavke zavesti o bolgarski pripadnosti in grecizirala cerkveno organizacijo ohridske nadškofije. V prvi polovici 13. stoletja je to področje prišlo sicer dvakrat vnovič v okvir bolgarske države (skupaj okrog 20 let), toda v pol stoletja po padcu Carigrada v roke IV. križarske vojske (1204) se je več kot desetkrat menjala oblast bodisi nad celo Makedonijo, bodisi nad njenimi posameznimi deli, dokler se sredi stoletja vnovič ni kot njen gospodar uveljavil obnovljeni Bizanc, ki ga je ves čas podpirala tudi grecizirana cerkvena organizacija. Od konca 13. stoletja pa se je širila nad Makedonijo srbska oblast in jo do srede 14. stoletja zajela v celoti. Podprla jo je tudi spremenjena cerkvena organizacija, začelo pa se je tudi kulturno spajanje, v katerem so imeli večkrat celo makedonski ljudje vodilno mesto. V Makedoniji se je uveljavil tudi srbski superstrat v obliki fevdalnega plemstva in vrhov cerkvene organizacije, a tudi med velikaši so bili vključeni slovanski plemiči iz Makedonije. Tako bolgarsko — tokrat kratkotrajno — kot tudi blizu sto let trajajoče začetno združevanje s Srbi sta ostali brez končnega zaključka, toda noben vir ne dokazuje, da bi bilo to zaradi nastajanja posebnega makedonskega etničnega jedra, kakor je to pri Bosni. Pri makedonskih Slovanih mora biti odgovor drugje.⁷¹

⁶⁹ S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964 (po zemljevidu 284); pregled literature o bogomilih po l. 1952 (do 1964) gl. v dodatku k Gr. Čremošnik, *Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih*, ZC XVIII, 1964, 221—238, ter v širšem okviru pri Zs. Kulcsár, *Eretnékmozgalmok a XI—XIV században* (do 1961), Budimpešta 1964, 87—112.

⁷⁰ T. Wasilewski (op. 41); za kulturno vključevanje gl. Srpska književnost u književnoj kritici I (passim); V. Mole, n. d., 71—189; za opis političnega razvoja K. Jireček, *Geschichte der Serben* II/1, Gotha 1918, 99—216, in I. Božić, v *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1955, 389—421.

⁷¹ *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 275—86, 328—333, 347—350, 378—381; G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI—XII vv*, Moskva 1960; D. Angelov, *Agrarnite otnošenija v severna i sredna Makedonija prez XIV vek*, Sofija 1958; *Istorija Jugoslavii* I, Moskva 1963, 75—77, 119—123 (gl. oc. B. Grafen-

eb) *Bosna* je bila sprva omejena na sorazmerno majhno področje, ki se je prvič bistveno povečalo šele sorazmerno pozno (v prvi polovici 13. stoletja) in kjer je takoj nato domača oblast doživela za dobrega pol stoletja težak udarec z uveljavljanjem ogrske oblasti in posegom Šubićev v Bosno. Vnovično širjenje Bosne se je začelo — iz nekoliko širšega izhodišča kot prvo — v naglem zaletu v tretjem desetletju 14. stoletja in se nadaljevalo skoraj do konca tega stoletja, ko je začela Bosna prevzemati od Srbije celo že širše združevalne težnje jezikovno sorodnih Južnih Slovanov. Osamosvajanje osnovnega jedra Bosne je gotovo podpirala tudi specifična bogumilska patarenska vera s posebno »bosansko cerkvijo«, ki je našla ozko povezanost s težnjami vlastele. V 14. stoletju so gotovo dozoreli pogoji za oblikovanje bosanske zavesti o etnični pripadnosti v fevdalnem smislu, kar se izraža tudi v dejstvu, da se ime »Bošnjani« (Bossnenses ipd.) vse pogosteje javlja in ne nadomešča imena »Sربي« le v Bosni, marveč tudi v tistih delih srbske države, ki so se Bosni priključili sorazmerno pozno. Toda za dozorevanje teh začetkov ni bilo več časa: Bosna se je v prvi polovici 15. stoletja razkrojila na več dinastičnih teritorijev, sredi stoletja pa je njen razvoj presekala turška osvojitve.⁷²

Vpliv prvega bolgarskega carstva na *ozemlju makedonskih Slovanov* (od srede 9. stoletja do 971) je bil spričo njegovega obsega in pisane etnične sestave pri oblikovanju zavesti etnične pripadnosti gotovo manj širok in intenziven (kljub dejstvu, da je bil prehod teh Slovanov iz bizantinske v slovansko bolgarsko državo prehod iz tujega v skorajda domač državni organizem!) kot vpliv držav, ki so bile tesneje zvezane s starejšimi in manjšimi plemenskimi enotami, tako da so se že mogle opreti tesno na starejšo povezanost plemen. Vpliv bolgarskega državnega okvira je pri makedonskih Slovanih mogoče dokazati le pri druž-

auer, JIČ III/2, 1964, 89—98); M. Jovanović, Vostanijata na makedonskijot narod v XI. vek, Skopje 1965; V. Veskovik'-Vangel, Samostojnite fevdalni vladeteli vo Makedonija, Skopje 1965. D. Angelov, Etudes historques III, Sofija 1966, 61—78, upošteva le bolgarske vplive; takšna enostranost mu je zaprla seveda vse poti do kakršnekoli rešitve, ki bi jo bilo mogoče združiti z uresničenim današnjim *zgodovinskim rezultatom* (dejstvo, da se je v 19. in 20. stoletju izoblikovala v makedonskem ljudstvu posebna makedonska nacionalna zavest, namreč dokazuje samo na sebi kot zaključek zgodovinskega procesa, da so mogli biti prejšnji podobni pojavi razvoja bodisi v bolgarski, bodisi v srbski smeri le prvi začetki takšnega procesa in omejeni na ozke družbene skupine ali na posameznike, da se pa vsekakor niso na široko razrasli v ljudstvu; zgodovinska skušnja namreč dokazuje, da bi sicer ne moglo priti do nenadnega preokreta in današnjega zgodovinskega rezultata; naloga zgodovinarja pa ni, da bi osporaval tako pomembna zgodovinska dejstva, marveč da skuša pojasniti, kako in zaradi česar je moglo priti do njih, hkrati pa, da mu prav zgodovinski rezultat služi kot najpomembnejši kriterij pri presojanju vsega zgodovinskega procesa, ki je do takega ali drugečnega rezultata pripeljal). Druga dela D. Angelova o tem vprašanju — Prinos kam prvata četvart na XIII v., Izvestija na Kamerata na narodnata kultura IV/5, 1947, in Po vaprso za naselenieto v Makedonija prez srednovekovnata epoha, Izkustvo XII. 1962/4-5, 55—58 — mi, žal, niso na razpolago.

⁷² S. Činković, n. d. (op. 69), pos. 550; Gr. Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, Glasnik ZM, Sarajevo, n. v. III, 1948, 114—129.

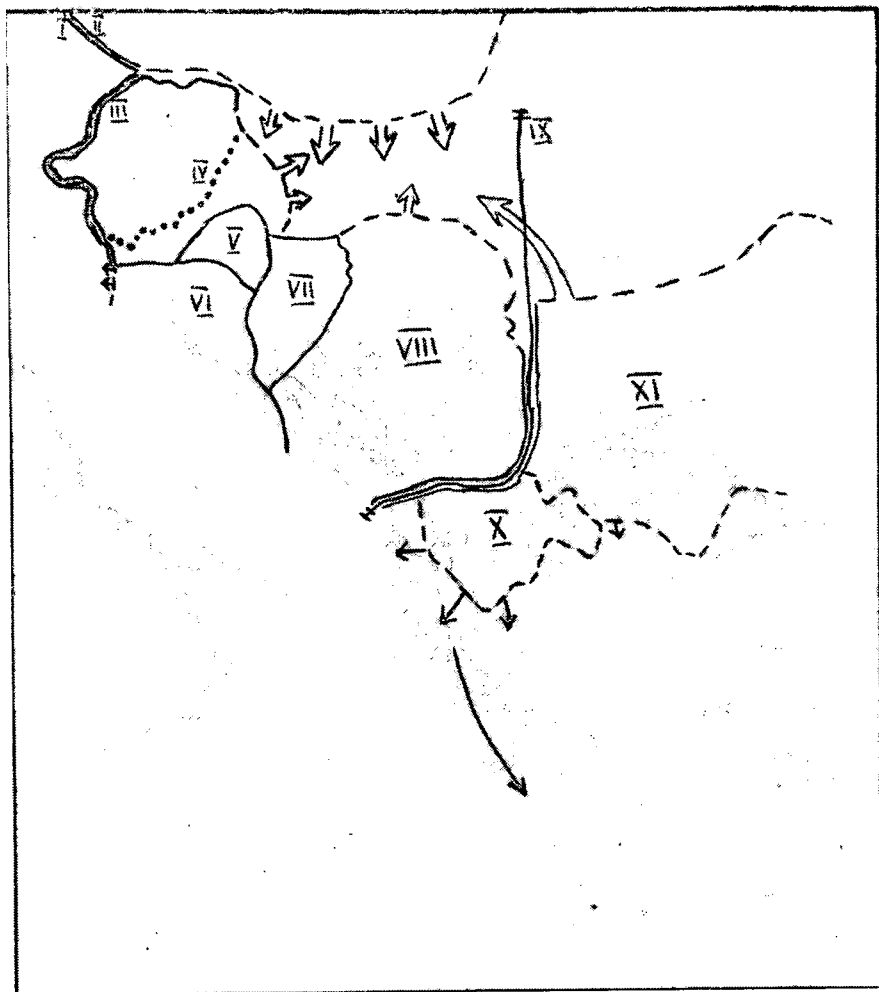
benem vrhu, v državnopravni opori graditve Samuelovega carstva ter v izročilu ohridske cerkvene organizacije.^{72a} Vendar je bilo Samuelovo carstvo različno od prvega bolgarskega: njegovo težišče je bilo prav na drugem kraju bolgarske države, in prav tu se je vladajoča skupina velikašev razširila in dopolnila. Etnična sestava te skupine je bila glede na slovanski izvor bolj čista, poleg tega je pa v Samuelovem carstvu ozemlje zahodnih Južnih Slovanov po svojem obsegu skoraj v ravnovesju z ozemljem vzhodnega dela Južnih Slovanov. Toda tri dejstva so zavrla tudi oblikovanje trdnega etničnega jedra makedonskih Slovanov v tem okviru: pomen *bolgarskega* izročila vsaj v delu družbenega vrha, *prekratko življenje države in njen preveliki obseg*.

Bolgarska državnopravna tradicija se je uveljavila še v imenu »tema Bulgaria« za osrednje pokrajine Samuelovega carstva (porečje Vardarja in Južne Morave) pod bizantinsko oblastjo ter v cerkveni organizaciji; podobno se je kazala — čeprav vse manj izrazito — ta poteza še v uporih pod vodstvom Petra Deljana (1040/41; vendar že v znamenju *dinastičnega* elementa) in Georgija Vojteha (1040/73; toda že z opiranjem na Dukljo in z razglasitvijo člana *srske* vladarske dinastije Bodina za »carja Bolgarov«).

Prav ozka družbena podlaga tega izročila je omogočila Bizancu, da ga je izpodrezal. Grecizacija ohridske arhiepiskopije se je začela že s postavitvijo Grka Leona za arhiepiskopa (1037) in je bila dokončana za arhiepiskopa Teofilakta (1090—1109), ki se je v svojih pismih naravnost zaničevalno izražal o slovanski »barbarski okolici« in v čigar času so bili Grki tudi vsi njemu podrejeni škofje, kolikor jih poznamo. Višja mesta v pokrajinski upravi so že za Vasilija II. prevzeli Grki. Domači velikaši pa so vendar ostali na čelu manjših, podrejenih enot, ki jih je bizantinska država sprva prevzela iz ureditve Samuelovega cesarstva. Postopno odpravljanje teh ostankov (z dvema ostrejšima spremembama ca. 1040 in 1070) je uvedlo na prelomu 11. in 12. stoletja povsem bizantinsko administracijo. Ko so domači velikaši izgubili staro obliko pravic in so mogli ohraniti višji družbeni položaj le s pridobitvijo zemljiške veleposesti, »so se zlili z grškim gospodujočim razredom in sprejeli bizantinsko pravo«.⁷³ Sto let pozneje sta bila tudi v očeh

^{72a} Ta sorazmerno skromni in le na družbeni vrh omejeni etnogenetični vpliv bolgarske države je vsekakor zvezan tudi s pojmovanjem cesarstva o svetovnem gospostvu, na kar je povsem pravilno opozorila V. Tapkova-Zaimova (op. 29); vendar pa to pojmovanje pri Bolgarih ni imelo le bizantinskih korenin, marveč tudi starejše azijsko-nomadske (prim. M. Fernandy, *Historia Mundi*, V. Bd., 1956, 175—186, 198—208); trditev D. Angelova, *Etudes historiques* III, 1966, da naj bi imelo prvo bolgarsko cesarstvo *nacionalno-državni* značaj, stoji seveda v nespravljivem nasprotju do teh dejstev in do vsega zgodovinskega okvira v 9. stoletju, ko je nastajalo.

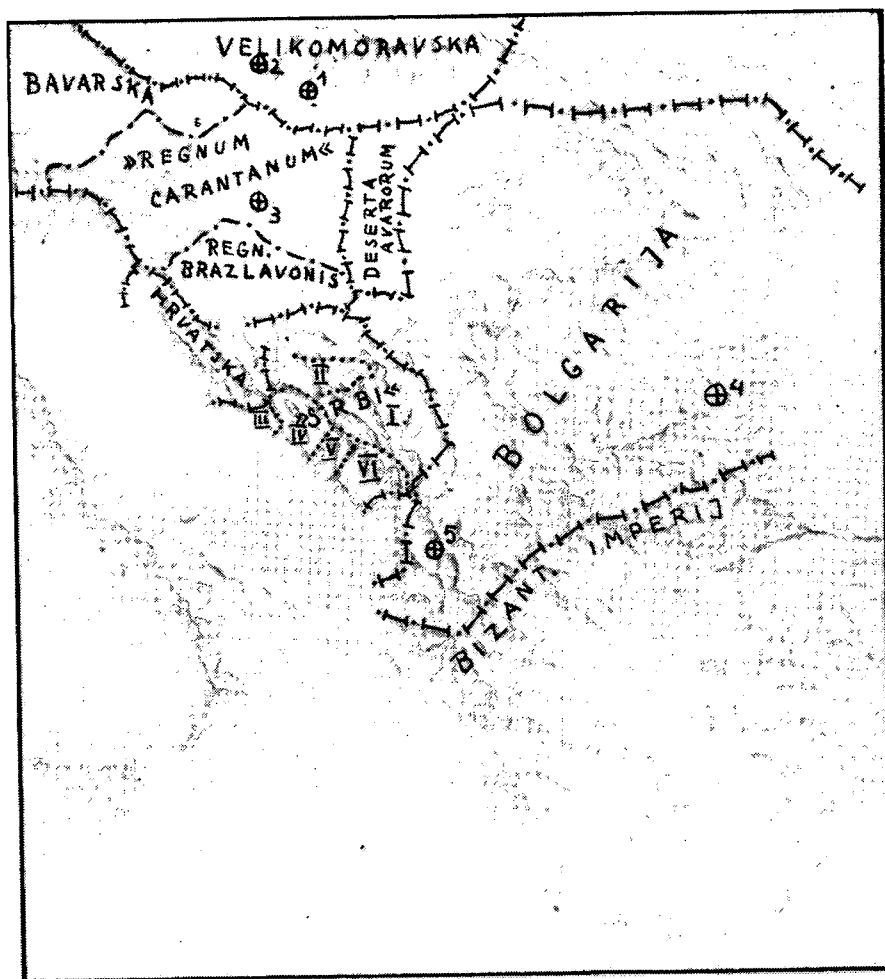
⁷³ T. Wasiliewski, *Administracija bizantynska na zemiach slowianskich i jej polityka wobec Slowian w XI—XII w.*, *Kwartalnik Historyczny* LXX, 1965, 29—45; gl. tudi G. G. Litavrin (op. 70). Prim. k temu še G. Cankova-Petkova, *Za agrarnite otnosenija v srednevekovna Balgarija XI—XIII v.*, Sofija 1964; M. Andreev, *Vatopedskata gramota o vaprosite na balgarskoto fevdalno pravo*, Sofija 1963, 45—147. Pisma Teofilakta Ohridskega gl. sedaj z novim poskusom datiranja v VIJ III, 1966 (1967), 257—360.

Karta 5. »Verjetni položaj dialektov« od IX. st. dalje (v glavnem po I. Popoviću)

I. zahodna meja Slovanov — II. meja Zahodnih Slovanov — III. meja Karantancev — IV. vzhodna meja dialekta z -dl- — V. hrvatsko-kajkavski — VI. čakavski — VII. šćakavski — VIII. štokavski — IX. meja med vzhodnimi in zahodnimi južnoslovanskimi jeziki — X. makedonski — XI. bolgarski

domaćih slovanskih fevdalcev na makedonskih tleh bizantinska oblast in pravo edina legitimna. Prav to velja tudi za meščanstvo. Celo ko je bilo Skopje že sedem desetletij pod srbsko oblastjo, pol stoletja tudi z bizantinskim pristankom, je prišlo 1350 poslanstvo bizantinofilske sku-

Karta 4. Politična razdelitev južnoslovenskega prostora v zadnjih desetletjih IX. stoletja

Pomembnejša kulturna središča, povezana s postankom cerkvenoslovenskega jezika: 1. Nitra; 2. Mikulčice, Stare mesto; 3. Blatenski kostel (Mosapurch); 4. Preslav; 5. Ohrid.

Pomen rimskih števil: I — Serblia; II — Bosna (Bosona); III — Pagania (Narentanoi); IV — Zahlumoj; V — pokrajina Travunjanov in Kanalitanov; VI — Dioklitai.

pine meščanstva do Kantakuzena s prošnjo, naj mesto reši izpod srbske oblasti.⁷⁴

⁷⁴ A. Solovjev, Srbi i vizantinsko pravo u Skoplju početkom XIII veka, Glasnik SND XV-XVI, 1956, 29—45; Joannes Kantakuzenos, Historiai IV, 19 (ed. J. Chopin).

Poskusi Hrsa in Streza (zadnjega s podporo Štefana Prvovenčanega), da bi ustvarila na makedonskem področju posebne politične tvorbe, niso bili več izraz niti bolgarskega, niti posebnega makedonskega izročila, marveč značilni izrazi drobitve bizantinskega cesarstva na samostojna področja posameznih »velikašev« v stoletju njegove najtežje krize. Obnovitev bizantinske oblasti iz Nikeje po 1246 pa je to pokrajino vnovič odrezala od obeh slovanskih držav na severu, od katerih je bila sedaj — po ustanovitvi srbske avtokefalne arhiepiskopije (1219) in obnovitvi bolgarskega patriarhata (1235) — ločena tudi s cerkveno organizacijo ohridske arhiepiskopije. Konec 13. stoletja se je sicer začel s širjenjem Srbije drugačen razvoj, a tudi njega je presekala osvojitvev po Turkih 1371/89, tako da je ostal brez trajnih rezultatov. Prehodni značaj Makedonije, njen izredni pomen za bizantinsko moč na osrednjem delu Balkanskega polotoka ter pogosta menjava oblasti so torej v tej pokrajini z ene strani preprečili v srednjem veku izoblikovanje trdnega domačega etničnega jedra, z druge pa prav tako uničevali uspehe poskusov, da bi se pridružila formiranju bodisi bolgarskega bodisi srbskega etničnega jedra.

II. Vloga jugoslovanskih narodov v srednjem veku

Že ob problematiki etnične strukture na zahodnem Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah v srednjem veku smo se dotaknili nekaterih temeljnih potez razvoja tukajšnjih slovanskih etničnih skupin in držav in s tem obravnavali tudi del njihove tedanje zgodovinske vloge. Pregled vloge teh narodov v srednjem veku se more zato omejiti le na ključna vprašanja, v katerih je bila njihova zgodovina v resnici širšega pomena.

Zgodovina zahodnih Južnih Slovanov se začinja z njihovo naselitvijo na Balkanskem polotoku in v Vzhodnih Alpah, kjer se je s tem v bistvu spremenila etnična in politična struktura.¹ To je bil njihov

¹ Pregled (s poglavitno literaturo do okr. 1950) Zgodovina narodov Jugoslavije I. 1953, 71—110; poznejša literatura o celotnem problemu: objavi *virov* Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I—II (do Konstantina Porfirogeneta); brez originalnih tekstov, a s podrobnim komentarjem), Beograd 1955—1959 (oc. B. Grafenauer, JIČ III/5, 1965, 105—113) poslej krat, VIJ: Izvori za bolgarska istorija (poslej IBI), I—VIII, Sofija 1957—1961; grški t. I, III, VI in VIII, latinski t. II in VII (oboje do X. stoletja; originalno besedilo in prevod s skupim komentarjem); literatura: P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au XIIIe siècle, Revue historique t. CCX, 1954, 267—308; B. Grafenauer, Kronološka vprašanja selitve Južnih Slovanov ob podatkih spisa Miracula s. Demetrii, Zbornik Filozof. fakultete (ZFF) v Ljubljani II, 1955, 25—54; Hrvati u Karantaniji, HZb XI—XII, 1958—59, 207—251; Razmerje med Slovani in Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-družbene podlage, ZČ IX, 1955, 145—153; Slovanski naselitveni tokovi na Balkanski polotok, ZČ XVIII, 1964, 219—227; B. Zástěrova, Avari a Slované, Vznik a počátky Slovanů II, 1958, 19—54; Očerki istorii SSSR III—IX vv., Moskva 1958, 99—111; I. Dužev, Les Slaves et Byzance, Etudes historiques (a l'occasion du XI congrès intern. des sciences historiques, Stockholm), Sofija 1960, 51—77; G. Ostrogorski, Vizantija i Južni Sloveni, JIČ, II/1, 1965, 3—13; H. Lowmiański, Początki Polski II, Varšava

prvi in za ves poznejši zgodovinski razvoj teh pokrajin široko pomembni poseg v zgodovino. Približno sto let trajajočega osvajanja in naseljevanja tega prostora (od začetka 6. do začetka 7. stoletja) gotovo ni mogoče spraviti v okvir sheme »revolucionarnega zrušenja sužnjeposestniškega sistema«,² čemur ne ugovarja le razmerje med starim domačim prebivavstvom in priseljenimi Slovani, ki prav nič ne kaže na njihovo povezovanje v »uporu« zoper vladajoče sloje v bizantinski državi, po Justinijanovi rekonkvisti nekaj časa gospodarici na večini ozemlja, ki so ga Slovani osvojili.³ Na širokem področju zahodnega Balkanskega polotoka se je razširilo slovansko ozemlje do Sredozemlja, hkrati pa so se na njem zrušili zadnji ostanki organizirane državne oblasti. V pokrajinah, skozi katere so prodirala in jih plenila germanska plemena na zahodu že od srede 2. in na vzhodu od srede 3. stoletja, ter so bile izpostavljene v 5. stoletju hunskim plenitvam iz njihovega središča v neposrednem sosledstvu v Srednjem Podonavju, v 6. stoletju pa slovanskim in obrskim plenilnim pohodom, je ostalo od antičnega življenja le malo. Prejšnje prebivavstvo se je umaknilo v glavnem v odročne, hribovske predele, kjer se je preživljalo s pastirstvom, v primorske predele, iz Vzhodnih Alp pa v zahodnejše alpske predele in Furlanijo.⁴ Slovanska plemena so živela med Bizancem, Obri in Franki v »Sklavinijah«, svobodnih slovanskih kneževinah, ki pa še niso imele prave državne organizacije.⁵

V prvi polovici 7. stoletja pa je začela dobivati ta amorfn masa jasnejši obraz. Slovanski upor na zahodu (pod vodstvom Sama, 623—658)

1965. 114—200, 228—268, 340—419. — V IX. in XI. zv. publik. Izvori za balkarskata istorija, Sofija 1964 in 1965, so vnovič izdani grški viri za 10. in večino 11. st., med njimi tudi za zgodovino Samuelove države; prav tako so v III. zv. publikacije Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Beograd 1966 (1967), izšli prevodi teh virov do začetka 12. st.; v beograjski izdaji naj posebej podčrtam pomen kmentarjev, ki so danes najboljši prikaz problematika Samuelove države (zlasti opombe J. Ferluge k Levu Diakonu in Skilici, 13—21 in 51—172).

² Za primer le štiri dela: Vsemirnaja istorija III, Moskva 1957, 90 sl. (gl. načelno oc. B. Grafenauer, JIC II/1, 1965, 115 sl.); Sovjetskaja istoričeskaja enciklopedija 3, 1965, 445 sl.; M. Ja. Sjuzjumov, Borba za puti razvitija feodal'nyh otnošenij v Vizantiji, Vizantijskie očerki, Moskva 1961, 34—65 (pos. 59 sl.); D. Angelov, Istorija na Vizantija I, Sofija 1957, 71—113, 205 sl.

³ Gl. lit. pod op. 1; posebej še V. Tápkova-Zaimova, Sur les rapports entre la population indigène des régions balkaniques et les »barbares« au VI—VIIe siècle, Byzantino-Bulgarica I, Sofija 1962, 71—78, in Po njakoj vaprosi za etničeskite promeni na Balkanite prez VI—VII v., Izvestija na Instituta za istorija BAN XII, 1965, 75—99. V. Tapkova-Zaimova, Našestvija i etničeski promeni na Balkanite, Sofija 1966, 52—109.

⁴ Gl. I op. 45 in II op. 1 in 3; posebej za Vzhodne Alpe M. Kos, Vladi in vlaška imena med Slovenci, Glasnik Muzej. dr. za Sloven. XX, 1959, 226 do 235, in O Prevzemu antičnih krajevnih imen na slovenskem ozemlju, Serta Kuzaroviciana, Sofija 1952, 241—248; B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 456—467, in Zgodovina slovenskega naroda I, Ljubljana 1964, 303—325.

⁵ Gl. I, op. 49.

in jugu (626, ob neuspelem obleganju Carigrada) je izpodkopal obrsko moč,⁶ naselitev Hrvatov in morda tudi Srbov iz Zakarpatja⁷ pa je imela za posledico postanek dveh kristalizacijskih jeder začetnega etničnega formiranja med zahodnimi Južnimi Slovani na Balkanskem polotoku.

Prvi oprijemljivi rezultat tega razvoja je bila Karantanija v Vzhodnih Alpah, najstarejša trajnejša državna formacija pri Slovanih, o kateri poročajo viri.⁸ Do srede 8. stoletja samostojna med Obri in Franki, od okrog 745 pod bavarsko-frankovsko vrhovno oblastjo, je bila okrog 820⁹ po odstranitvi domačih knezov preurejena v frankovsko mejno grofijo. Vendar se frankovski fevdalni red ni mogel uveljaviti na mah. Vanj so bili sprejeti tudi domači družbeni elementi (posamezniki v visokem plemstvu, kosezi, župani, ureditev »župe« ipd.) in sestavine državne ureditve (ustoličevanje koroških vojvod) iz slovanske dobe.¹⁰ Petrefecirani v novem okviru so se le počasi spreminjali in so pomembni tudi pri širšem raziskovanju nastajanja slovanskih držav. Organizacija zemljiškega gospostva in gospostvo tujega sloja fevdalcev sta se razširjala le postopno od severa proti jugu in iz osrednjih predelov Karantanije in Panonije proti robovom in šele v 11. stoletju prekrila vse ozemlje alpskih Slovanov.

Čeprav se začenja ta razvoj že v 9. stoletju, vendar tedaj razvoj Karantanije ni bil naenkrat povsem pretrgan. Okrog nje se je v drugi polovici 9. stoletja združilo vse ozemlje od vzhodne Bavarske do Donave v Panoniji in do meja karolinške Italije v »regnum Carentanum«. Iz cerkvenega misijonskega središča pri Gospe Sveti (ca. 760 do ca. 930, z dvema prekinitvama, sedež korepiskopa »za Karantance«) se je širilo krščanstvo severno od Drave, iz Akvileje (od ca. 800 dalje) južno od

⁶ Viri IBI VI, 41—84, 171—174, 259 sl., 295 sl.; Fr. Barišić, Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves au 626, Byzantion 24, 1954, 371—395; G. Labuda, Pierwsze państwo słowiańskie, Państwo Samona, Poznań 1949 (vendar gl. k temu B. Grafenauer, Novejša literatura o Samu in njeni problemi, ZČ IV, 1950, 151—168, pa tudi prav tam 111—125 ter Ustoličevanje..., 471—475). Za okvir gl. II op. 1.

⁷ Gl. I op. 52 in 53.

⁸ Gl. I op. 55.

⁹ G. Moro, Südostforschungen XXII, 1963, 84—88, postavlja to spremembo (kot posledico ureditve cesarstva 817) med l. 817 in 819; to je teoretično seveda mogoče, vendar manj verjetno kot običajno datiranje po l. 820 (delitev imperija l. 817 je bila le teoretična, Ludvik Nemški pa je začel z resničnim vladanjem na Bavarskem šele 826).

¹⁰ B. Grafenauer, Ustoličevanje..., Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954; S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, 17—118; M. Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, Carinthia I 150, 1960, 693—726, in Karolingische Markgrafen im Südosten, Archiv für österreichische Geschichte 125, 1963, XXVI + 275; kritični referat B. Grafenauer, Deset let proučevanja k ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZČ VI, 1962, 176—209 (prim. obsežen povzetek tega predpisa v Carinthia I, 155, 1963, 646—672, čigar avtor Barbo pa je ob prevzemanju dodal svoje pripombe, večinoma zame nesprijemljivega značaja).

Drave.¹¹ Poznejši srednjeveški zapisi slovenskih molitvenih obrazcev, ki so nastali že okrog 800, pričajo o začetnem oblikovanju »kulturnega jezika ali narečja« na ozemlju karantanskih in panonskih Slovanov, kjer se je prvič v slovanski zgodovini postavila v tem času naloga izoblikovanja temeljev slovanske krščanske terminologije ter prevajanja najpotrebnejših verskih in molitvenih obrazcev.¹²

»Sklavinije« slovanskih plemen v Makedoniji, prešibke za osvojitev pomembne bizantinske postojanke, ki je ostala zadržta v njihovo sredo, Soluna, so ostale zato izpostavljene različnim oblikam bizantinskega vpliva. Čeprav se je bizantinska oblast nad njihovim področjem vnovič utrdila šele konec 8. stoletja, je vendar bizantinski vpliv še poprej uspešno preprečeval združitev teh »Sklavinij« in njihovo preoblikovanje v državno organizacijo. Ta vpliv je pomenil sicer tudi različne pobude glede gospodarstva (preskrba mesta Soluna!) in glede družbenega razslojevanja (stiki med slovanskimi knezi in solunskimi meščani), toda obojni razvoj pri Slovanih je bil vendarle navezan na tuje središče.¹³

Razvoj Hrvatov in Srbov — prvih v soseščini v 7. in 8. stoletju povsem oslabljenih ostankov bizantinske Dalmacije na morskem obrežju in otokih, drugih s središčem v odročnem hribovitem povirju Lima, Tare in Ibra — ki so bili manj izpostavljeni nevarnostim kakor Karantanci in slabšim vplivom iz neposrednega sosedstva kakor makedonski Slovani, je bil počasnejši, a trdnejši in daljnosežnejši kakor pri Karantancih in makedonskih Slovanih. Prehod k državni organizaciji postaja pri Hrvatih oprijemljiv na prelomu 8. in 9. stoletja, pri Srbih sredi 9. stoletja; tudi v bizantinskem izročilu pri Konstantinu Porfirrogenetu se je povezal prehod od »županov-starcev« k »arhontom« za večino z Bizancem povezanih plemen zahodnih Južnih Slovanov šele s sredo 9. stoletja (posebej z okrepitevijo bizantinskega vpliva za vlade Vasilija I. okrog 870).¹⁴ Večplastnost krščanske terminologije pri Hrvatih in

¹¹ M. Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1956; I. Grafenauer, O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva, *Dom in svet* 47, 1954, 350—371, 480—505; Karolinška kateheza in izvor Brižinskih spomenikov..., Ljubljana 1956; Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismensko in ustno slovstvo, *Zbornik zimske pomoči* 1944, 561—576; o sedanjem stanju problematike (v zvezi z novimi arheološkimi najdbami na Moravskem in njihovo interpretacijo) z navedbo vse pomembnejše literature B. Grafenauer, *Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju*, *Razprave razr. za zgodov. in družb. vede SAZU* V, 1966, 57—76.

¹² Gl. s pregledom literature B. Grafenauer, n. n. m., 64—68.

¹³ Gl. I op. 48 in 49.

¹⁴ B. Ferjančič, *Vij* II, 1959, 14—16; osnovni zgodovinski deli še danes K. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 1911, 113—209, in F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; gl. še *Zgodovina narodov Jugoslavije* I, 1955, 169—205; Đ. Sp. Radčević, *Srpsko Zagorje, das spätere Kaszien*, *Südostforschungen* XVI, 1957, 259—284; o plemstvu in družbenem razvoju B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, *ZC* XIV, 1960, 35—95; Lj. Haptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, *Razprave razr. za*

Srbih¹⁵ kaže že na starejše začetne stike s krščanstvom, vendar začenja širše pokrščevanje pri Hrvatih šele okrog 800, pri Srbih pa sredi 9. stoletja (po 873), ne pa že za cesarja Heraklija.¹⁶

Sredi 9. stoletja je dal stik treh obrobni delov Slovanov med Bizancem in Franki — makedonskih Slovanov, Velikomoravcev in panonskega dela Karantancev — drugi pomembni zgodovinski rezultat v širokih merilih vzhodne Evrope: izoblikovanje cerkvenoslovanskega knjižnega jezika in prvih temeljev književnosti v njem.¹⁷ Borba za srednje Podonavje med Slovani in Franki, za cerkveni misijonski vpliv na Balkanskem polotoku (pri Bolgarih, Srbih in Hrvatih) med carigrajsko in rimsko cerkvi je bila široki okvir zgodovinskega dejanja genialnih solunskih Grkov Konstantina in Metoda pri njunem delovanju na Velikomoravskem ter v Koeljevi Spodnji Panoniji. Ob pripravljanju slovanskih cerkvenih obrednih knjig, potrebnih v smislu jezikovne prakse vzhodnih cerkva za širjenje krščanstva med Slovani, sta se oprla na jezik Slovanov v široki okolici Soluna, kakršnega sta poznala iz svojega dvojezičnega rojstnega mesta, pri svojem delu pa sta to podlago dopolnila tudi z upoštevanjem elementov začetkov »kulturnega jezika« na novem področju, v srednjem Podonavju. Sorodnost nekaterih slovanskih in cerkvenoslovanskih tekstov kaže na Spodnjo Panonijo kot na najpomembnejše križišče starejšega dela z začetki cerkvenoslovanske književnosti; to postaja še pomembnejše spričo močnega vpliva prav spodnjepanonskega obdobja na koncept delovanja solunskih bratov (prenos izhodišča misijonske akcije v Rim; zahteva po nadškofiji; uvedba zahodne oblike slovanskega bogoslužja) in ker je bilo prav tu težišče akcije med njeno najtežjo začetno krizo, ko je bival

zgodov. in družb. vede SAZU I, 85—115; N. Klaić, Plemstvo dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske, HZb IX, 1956, 83—100; Postanak plemstva »dvanaestoro plemena kraljevine Hrvatske«, HZb XI—XII, 1958—59, 121—163 (o problematiki sedanjega stanja raziskave, z navedbo drugih del gl. B. Grafenauer, ZC XVIII, 1954, 199—209); Ju. V. Bromlej, Stanovlenie feodalizma v Horvatii, Moskva 1964 (s podrobnim pregledom vse starejše literature); za vprašanje bizantinskega vpliva tudi J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, SAN, Beograd 1957.

¹⁵ K. Jireček, n. d., 160—180; P. Skok, Dolazak Slovena..., 141—149; M. Dinić, Zgodovina narodov Jugoslavije I, 1953, 228 sl. Fr. Dvornik, Byzantium, Rome, the Franks, and the Christianization of the Southern Slavs, zbornik Cyrillo-Methodiana, Köln-Graz 1964, 85—125, pos. 85—96, in njegov komentar v Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio, Commentary, London 1962, 125 sl.

¹⁶ Đ. Sp. Radojčić, Le date de la conversion des Serbes, Byzantion XXII (1952), 1953, 253—256; o nezanesljivosti sporočila Konstantina Porfirogeneta B. Grafenauer, HZb V, 1952, 21—27 (vendar vztrajajo Fr. Dvornik, D. Mandić in še nekateri pri starih trditvah, čeprav brez novih dokazov zanje). Prim. tudi P. Petrov, Pokrastvane na Balgarite, Istoričeski pregled 1965/5, 35—60; La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares, Byzantino-Bulgarica II, 1966, 41—52; Za godinata na nalagane hristijanstvo v Balgarija, Izvestija na Institutu za istorija BAN 14-15, 1964, 569—590.

¹⁷ Gl. I op. 60.

Metod v samostanskem zaporu na Švabskem.¹⁸ Po padcu Spodnje Panonije in odstranitvi Koclja (874) se je preneslo težišče dela k Velikomoravcem in po Metodovi smrti prešla vodilna vloga v slovanskem cerkveno-književnem razvoju v Bolgarijo; tudi tu pa je bilo eno izmed obeh središč tega dela na ozemlju makedonskih Slovanov v Ohridu in okolici.¹⁹

Cerkveni slovanski knjižni jezik in v njem izoblikovana književnost sta postala — ko sta se razširila tudi k Vzhodnim Slovanom — skupna organizacijska podlaga kulturnega življenja pri Slovanih, ki so ostali pod duhovnim vodstvom pravoslavnih cerkva. Preko teh meja sta se trajno ohranila le pri zahodnih Južnih Slovanih — razen pri Slovencih, ki so bili pritegnjeni v njun krog le ob njunem nastajanju.²⁰ Zato pa je hrvatsko glagoljaštvo uspešno preživelo težke boje z latinsko cerkvijo v dalmatinskih mestih, čeprav ostaja do danes zagonetka vprašanje, kako da je bilo težišče glagoljaštva na tleh nekdanje bizantinske Dalmacije in v Istri, ne pa na ozemlju srednjeveške Hrvatske.²¹ Poleg hrvatskega glagoljaštva v okviru zahodne cerkve je bila izven pravoslavnega okvira tudi Bosna s svojim svojevrstnim razvojem (do 13. stoletja škofija s slovanskim, verjetno vzhodnim, obredom, vključena preko Dubrovnika v zahodno cerkev; od 13. stoletja patarenska »cerkva bosanska« s cerkenoslovanskimi verskimi knjigami in obredi); vendar ima tudi bosansko bogomilstvo vzporedne pojave tako na vzhodu (Makedonija, kratek poskus konec 12. stoletja v Srbiji za Nemanje) kakor tudi na zahodu (konec 12. stoletja v Dalmaciji).²² Kljub pomembnim specifičnim potezam v vsebini posvetnih književnih del v cerkveno-slovanskem jeziku pri Hrvatih in Srbih²³ je bil vendarle velik njihov

¹⁸ B. Grafenauer, Ob 1100-letnici slavanske rokopisne knjige, ZČ XVII 1963, 171—195, ter Razprave... SAZU V, 1966, 64—75, z navedbo starejše literature in ocene zadnjih del.

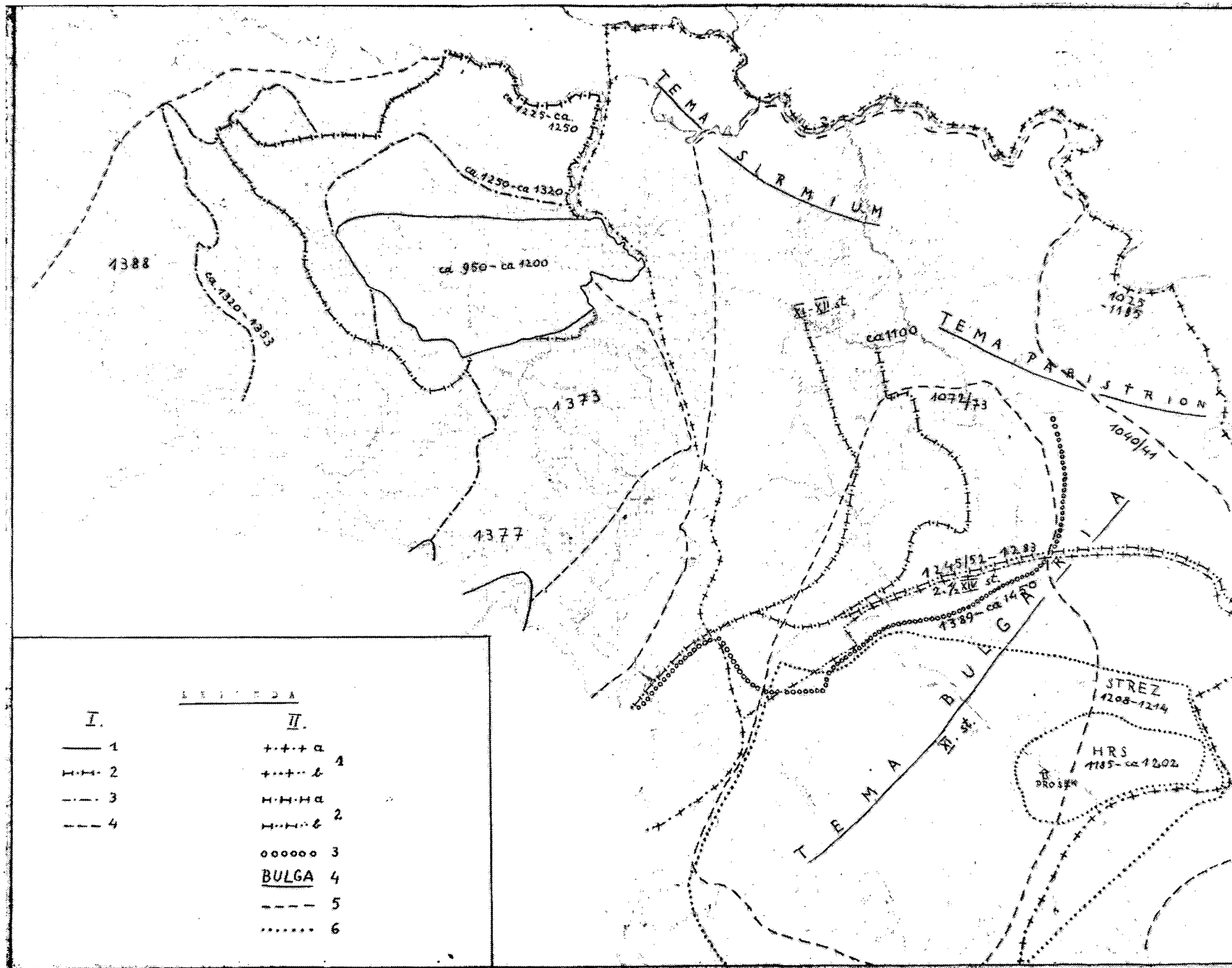
¹⁹ Istorija na balgarskata literatura I, Sofija 1962, 31—163. Gl. tudi I op. 60, zlasti nova dela o Klimentu Ohridskem.

²⁰ Gl. I op. 60.

²¹ B. Fučić, Grdoselski ulomak prilog kulturnoj geografiji istarskog glagolizma, Starohrvatska prosvjeta III. ser. 7, 1960, 185—215; opirajoč se na to postavitev problema, ga je obravnavala N. Klaić, Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću, v predavanju na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, Sarajevo 1965, JIČ 1964, št. 4, 3—15; k temu tudi Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću, Slovo 15-16, 1965, 225—281; V. Štefanić, Prvobitno slovensko pismo i najstarita glagolska epigrafika, Slovenska pismenost, Ohrid 1966, 15—35.

²² Gl. I op. 69; pos. S. Čirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 44—69, 74 sl., 101—112, 231—235, 282—288, 319—324; Die bosnische Kirche, Atti del Convegno internazionale »L'oriente christiano nelle storia della civiltà«, Roma—Firenze 31. III. — 4. IV. 1963, Roma 1964, 547—575.

²³ Gl. I op. 60; pos. še M. Murko, Die Südslawischen Literaturen, v Die Osteuropäischen Literaturen, 1908, 194—210, in Geschichte der älteren südslawischen Literaturen, Leipzig 1908; St. Novaković, Prvi osnovi slovenske književnosti medju balkanskim Slovenima, Beograd 1893; P. Popović, Jugoslovenska književnost oko sredine XII veka, Godišnjica Nikole Čupića 46, 1937, 104—123.

I. Meje Bosne: 1. sredi X. stoletja — 2. okrog 1240 — 3. v XIV. stoletju — 4. za vlade Trtka II.

II. V Makedoniji: 1. meja Ohridske arhiepiskopije — a) v XI/XII st.; b) sredi XIII. st. — 2. meja Bizantinskega cesarstva — a) v XI/XII st.; b) sredi XIII. st. — 3. meja turške države od 1571/89 naprej — 4. teme bizantinske države v XI. st. — 5. meje slovenskih vstaj s središčem na ozemlju makedonskih Slovanov v XI. st. — 6. meja področja, ki mu je gospodoval Hrs oz. Strez.

Karta 7. Vprašanje razvoja Bosne in Makedonije

del skupna last ne le teh dveh, marveč tudi drugih književnosti v tem jeziku.²⁴ V ljudski kulturi so bile meje še manj izrazite, tako da kaže celo pri Slovencih motivika ljudskih pesmi, katerih prvi postanek je mogoče postaviti pred 12. stoletje, tudi večinoma na vzhod,²⁵ pa tudi motivi, zvezani z vlaškimi staroselci v Alpah, so prehajali tudi k Hrvatom.²⁶

Do 9. stoletja so bile tesne skupne poteze tudi še na vseh drugih področjih. Materialna kultura, odkrita v slovanskih grobovih, kaže le posamezne specifične poteze v različnih predelih.²⁷ Formalni ostanki starih družbenih oblik (»plemena«, zadruga, povezava večjih ali manjših rodbinskih skupnosti po prvokupu, začetne oblike družbenega razslojevanja in tipi družbenih slojev od servov do plemstva) kažejo na isto izhodišče.²⁸ Med Srbi in Hrvati je podobnost tudi v geografskem položaju (razdelitev njihovih področij na primorski in zagorski predel) ter v vplivih, ki so delovali nanje (na primorski del romanska mesta in po njih tudi Bizanc, na zagorski od konca 9. stoletja naprej Madžari oziroma ogrska država; seveda sta ta dva vpliva na »Srbijo« zaradi njene bolj odročne lege šibkejša, zato pa se jima pridružuje kot najpomembnejši bizantinski vpliv iz vzhoda). Povezani so tudi s skoraj istočasnim neposrednim prevzemom dediščine Konstantinovega in Metodo-

²⁴ Gl. I op. 67.

²⁵ Gl. I op. 61.

²⁶ I. Grafenauer, Spokorjeni grešnik, SAZU 1965; podobno sorodstvo se kaže tudi v delih M. Matičetov, Sežgani in zopet prerojeni človek, SAZU 1961, in Z. Kumer, Balada o nevesti detomorilki, SAZU 1963; gl. tudi M. Gavazzi, Die Reichweite der ostalpinen Kultureinflüsse auf die benachbarten Gebiete Südosteuropas, Volkskunde im Ostalpenraum (Alpes Orientales II), Graz 1961, 9—16 (in IV).

²⁷ Žal, razen dela M. Garašanin-J. Kovačević, Pregled materialne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku, Beograd 1950, ki je že tedaj zaradi svojih pomanjkljivosti izzvala dovolj ostro diskusijo (gl. diskusijo v Povjesnom društvu Hrvatske, HZB IV, 1951, 407—420; B. Grafenauer, O arheologiji in zgodovini, ZČ V, 1951, 165—174), ni nobenega sintetičnega dela o zgodnesrednjeveški arheologiji na ozemlju Jugoslavije in njenih rezultatih; le glavni problemi in po danes že preseženem stanju so zajeti tudi v širši sintezi J. Korošca, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana 1952; tako je mogoče opozoriti le na bibliografijo arheološke literature (domače in tuje) o Jugoslaviji, ki jo izdaja S. Jesse v Arheološkem vestniku od l. 1950 naprej in kjer so zajeta vsa tozadevna večja in manjša dela (glede zgodovinskih del, ki se tičejo arheologije, žal ne povsem zadovoljivo in popolno) od l. 1945 dalje. Pregled starejše važnejše arheološke literature je obsežen (do okr. 1950) tudi v Zgodovini narodov Jugoslavije I (v navedbi virov in literature k ustreznim poglavjem zgodovine in umetnostne zgodovine v zgodnjem srednjem veku).

²⁸ B. Grafenauer, ZČ XIV, 1960, 55—95; J. u. Bromlej, Stanovljenje (op. 14), in K voprosu o sotne, kak obščestvennoj jajčke v vostočnyh i južnyh slovjan v srednie veka, Doklady sovetской delegacii, V meždun. sjezd slavistov, Sofija 1963, 73—90; vendar gl. tudi previdnejša stališča Fr. Graus, Deutsche und slawische Verfassungsgeschichte, Hist. Zeitschr. 197/2, 1963, 265—317, in Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa, Historica X, 1965, 5—65 (kratko tudi v XII. Congrès International des Sciences Historiques, Vienne 1965, Rapports IV. 105—110).

vega dela že v 9. stoletju, močna je pa tudi sorodnost njihove umetnosti v predromanski dobi.²⁹ Izenačevanje Srbov in Hrvatov pri nekaterih bizantinskih piscih je gotovo predvsem izraz te podobnosti v očeh tujca (prim, uporabo imena »Bolgari« za »Slovane«!), presenetljivo je to izenačevanje le, ko se pojavi v Barskem rodoslovu pri domačem piscu iz Duklje še v 12. stoletju.³⁰

Od preloma 9. in 10. stoletja pa nastajajo med nastajajočimi etničnimi skupnostmi vendarle tudi vse jasnejše razlike. V tem pogledu je bila zlasti pomembna ločitev carigrajske in rimske cerkve, ki je dozorela, po prvem ostrem sporu za Fotija, sredi 11. stoletja (1054): obe cerkveni in kulturni skupnosti je delil širok mejni pas, potekajoč približno od ustja Drine do Boke Kotorske, blizu antične meje med zahodnim in vzhodnim rimskim cesarstvom, prav sredi ozemlja sicer najsorodnejšega dela zahodnih Južnih Slovanov. Ljudsko vsakdanje življenje se je zaradi tega sicer le malo razlikovalo, v različne smeri pa ni vodil le notranji razvoj držav na obeh straneh te meje in nastajajoče nove oblike družbene organizacije v njih³¹ ter historična pot in vloga teh držav, marveč prav tako tudi kulturni razvoj. Morda se kažejo različne smeri najjasneje prav na področju umetnosti:³² Spomeniki romanskega obdobja predstavljajo na slovenskih tleh predvsem izraz »kolonizatorske dejavnosti samostanskih redov« (Mole) in šele gotika od 14. stoletja naprej zaživi posebno domače življenje, čeprav tudi ona spada »v okvir splošnega razvoja srednjeevropske umetnosti z njenimi inačicami v alpskih deželah«. Bogatejši, po svoji usmeritvi pa tudi na isti širši okvir navezan je bil umetnostni razvoj Slavonije, Dalmacija in Hrvatska sta doživljali že od 9. stoletja bogat in svojski umetniški razvoj v ozkih stikih z Italijo, v katerih so se v primorskih mestih postopno uveljavile kot najmočnejši posredovavec predvsem Benetke. Makedonska umetnost se uvršča že od 10. stoletja skladno v razvoj bizantinske umetnosti kot njena posebna varianta. Obratno pa Srbija kljub močnemu prevladovanju bizantinskega umetnostnega tipa vendarle sprejema in družni z bizantinskimi oblikami vse do dobe Dušana Silnega tudi nekatere elemente zahodne umetnosti, ki jih posredujejo umetniki iz primorja, kjer so se tudi v mestih na obrežju pokrajin srednjeveške Srbije uveljavljali isti umetniški vplivi kakor na Hrvatskem. Tudi tu se po svojskem razvoju izdvaja zlasti osrednja Bosna, kjer je bogomilstvo s svojo ideologijo zavrlo nastajanje poglobitnih spomenikov srednjeveške umetnosti, cerkva, tako da kaže že specifična oblika stečkov kot poglobitna dediščina umetnosti srednjeveške Bosne na njene povsem svojevrsne poteze.³³

²⁹ V. Mole, *Umetnost Južnih Slovanov*, Ljubljana 1965, 71—77, 189—221.

³⁰ Gl. I op. 64.

³¹ Gl. op. 28, k temu še Litavrin (I op. 71) in K. Jireček, *Geschichte der Serben* I, 1911.

³² Celotni in enotni pregled problematike le pri V. Mole, n. d., 59—106, 221—290, 299—352.

³³ V. Mole, n. d. 291—298; posebej o stečkih M. Miletić, I »Kristjani« di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra, *Orientalia Christiana ana-*

Stik z nastankom cerkvenega knjižnega jezika in izoblikovanje »karantanskega kraljestva« sta bila hkrati zadnji pomembni aktivni poseg Karantancev (Slovencev) v srednjeveško zgodovino. Prihod Madžarov in nemška kolonizacija ob Donavi sta presekala njihovo zvezo z Zahodnimi Slovani. Sredi 10. stoletja je bilo odpravljeno karantansko cerkveno središče pri Gospe Sveti, tako da je prišla cerkvena organizacija na vsem slovenskem ozemlju pod neposredno vodstvo tujih cerkvenih središč (Salzburg, Akvileja). V 11. stoletju se je vojvodina Karantanija zdrobila na vojvodino Koroško in vrsto samostojnih mark, iz katerih so se začele razvijati poznejše zgodovinske pokrajine, med katere so bili poslej razdeljeni Slovenci. Do kraja 11. stoletja se je z razdelitvijo kronске zemlje razširila organizacija zemljiškega gospostva na vse slovensko ozemlje in je tako dobilo gospostvo tujega plemstva svoje dokončne temelje in oblike. Tako so izginili politični okviri in družbeni temelji, ki so v 9. stoletju še ustvarjali zavest o karantanski slovanski skupnosti in se v počasnem razkroju te zavesti, ki je dokončan do kraja srednjega veka, zamenjuje ta zavest z različnimi pokrajinskimi zavestmi. Najpomembnejša poteza tega obdobja slovenske zgodovine je postala s srednjeveško kolonizacijo zvezana vsakdanja nezavedna borba za ohranitev etničnega značaja tega ljudstva in njegove zemlje: v stoletjih kolonizacije in z njo zvezane germanizacije je bilo slovensko ozemlje zmanjšano na eno tretjino svojega nekdanjega obsega, kljub temu pa je ohranilo in vnovič izgradilo slovensko ljudstvo trdne temelje za začetke svojega vnovičnega razvoja, ki se začelja konec 15. stoletja s prvim velikim kmečkim uporom na Koroškem (1478).³⁴

Spremembe v širokem historičnem okviru na prelomu 9. in 10. stoletja so dvignile Hrvatsko na izredno pomembno mesto na zahodnem Balkanskem polotoku. Madžarski vdor je odstranil iz srednjega Podonavja frankovsko nevarnost, v boju z Madžari pa so Hrvati za Tomislava prvič pridružili svoji državi — po virih ni jasno ali trajno ali tedaj le začasno in pozneje zopet nanovo — vsaj velik del Slovinja. Na vzhodu je širjenje in porast moči Bolgarije za Simeona močno oslabilo Srbe, kar je olajšalo Hrvatom tudi pridružitve velikega dela tedanje Bosne. Edino takšna Hrvatska se je mogla na Balkanskem polotoku upreti tudi bolgarskemu napadu in je zato postala tudi pomembno oporišče bizantinske protibolgarske politike. To je privedlo tudi k razširjenju Tomislavove oblasti na dalmatinska mesta, čeprav so formalno ostala tudi vnaprej bizantinska. Prav s tem velikim razširjenjem Hrvatske, ki je združila v svojih mejah po svoji notranji strukturi in

lecta 149. 1957; V. Solovjev, Bogomilentum und Bogomilengräber in den südslawischen Ländern, v Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1959, 173—198 (gl. tudi Godišnjak ID BiH VIII, 1956, 5—66); sistematično evidentiranje stečkov, ki ga je po 1950 začel sarajevski muzej, še ni doživelo sintetične analize, vendar je pokazalo predavanje Š. Bešlagića (Iz problematike likovnih predstava na stećcima Bosne i Hercegovine) na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Sarajevu 1965, da je pričakovati bistvene korekture stališč Solovjeva.

³⁴ Gl. I op. 66.

zemljepisnem položaju tako različna ozemlja, je že za Tomislava ob splitskih saborih in z njimi zvezanem razširjenju oblasti cerkva v bizantinskih mestih ter odstranitvi domače škofije v Ninu prišla jasno do izraza najpomembnejša notranja dvojnost Hrvatske: ali naj izhaja državna usmerjenost iz potreb domačega ozemlja ali pa iz politike, potrebne za vsaj praktično združitev bizantinskih, tedaj pretežno še romanskih mest s Hrvatsko pod oblastjo istega vladarja. Tomislav se je kot prvi hrvatski vladar odločil za drugo pot, s tem pa omogočil Bizancu (in pozneje Benetkam in Normanom) možnosti za vplive, ki so tesno povezani tudi z nenavadnim in nejasnim razkrojem Hrvatske konec 11. stoletja.³⁵

V zadnji četrtini 10. stoletja je Hrvatska prišla vnovič do podobnega položaja in pomena — četudi ne več do iste moči — ob nastanku podobnega položaja na Balkanskem polotoku po hitrem vzponu Samuelovega carstva s težiščem na ozemlju makedonskih Slovanov. Tudi njegovo razširjanje se je ustavilo na zahodu ob hrvatskih mejah. Toda tudi ta drugi poskus osamosvojitve Slovanov na osrednjem in vzhodnem delu Balkanskega polotoka ni dozorel do ustaljenosti. Že začetki neuspehov Samuelove države so — hkrati z notranjimi dinastičnimi spori in z benečanskim posegom po dalmatinskih bizantinskih mestih — bistveno oslabili tudi Hrvatsko, posebej ker se začenja v Slovinju že v 11. stoletju postopno uveljavljati tudi ogrski vpliv. Toda tudi ta Hrvatska je po zlomu Samuelove države kot edina slovanska država na Balkanskem polotoku ostala izven obnovljenega območja oblasti bizantinskega cesarstva.³⁶ Čeprav je Samuelovo carstvo živelo komaj pol stoletja, se vendar kaže vpliv tega obdobja tudi v dejstvu, da je ostalo področje makedonskih Slovanov skoraj do konca 11. stoletja — ne glede na osamosvojitve Duklje in njeno širjenje — s svojimi mogočnimi upori še vedno težišče borbe za osvoboditev Slovanov izpod Bizanca. Bizantinska trdna upravna organizacija, greciziranje ohridske arhiepiskopije ter postopno uspešno napredovanje bizantinske miselnosti med domačim plemstvom pa so do konca 11. stoletja na podoben način presekali ta makedonski razvoj, kakor se je v 9.—11. stoletju zgodilo Slovincem v okviru frankovske in nato srednjeveške nemške države.³⁷

³⁵ Za fakta gl. lit. v op. 14; za analizo problemov so pomembnejši — vsaj za osnovna vprašanja — krajši analitični pregledi, tako L. j. Hauptmann, Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher, Mitteil. ds österr. Instit. f. Geschichtsforschung 40, 1924, 1—36 (gl. tudi Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 165—187), in Die Kroaten im Wandel der Geschichte, Berlin 1944, 5—37; N. Radojčić, Jezgra najstarije hrvatske istorije, Misel in delo V, 1939, 85—92; J. Sidak, Hrvati, Historija, EJ 4, 1960, 40—48; N. Klaić, Povijest Hrvata u srednjem veku, Zagreb 1965.

³⁶ V historiografiji se vztrajno ponavlja trditev, da je prišla l. 1018 tudi Hrvatska pod bizantinsko oblast, čeprav je N. Radojčić pokazal že l. 1926 (gl. I op. 65), da gre pri tem za napačno tolmačenje vira. Drugače sodi J. Ferluga, VIJ III, 1966 (1967), 156 sl.

³⁷ Gl. I op. 47—50, 58—59, 75—74; makedonska zgodovina vse do danes še ni doživela obsežnejše vsestransko sprejemljive obravnave: žal se z

Hrvatska se je dvignila sredi 11. stoletja še tretjič do večje moči. Nato pa se je med notranjim razkrojem vladarske moči ob dviganju županov, ob vnanji nevarnosti Normanov in Benetk ter ob nenaravnem vplivu boja za oblast nad dalmatinskimi mesti na vso vladarsko politiko zrušila po Zvonimirovi smrti v notranji kaos, ki je pripeljal do pridružitve deželam pod oblastjo ogrskih kraljev.³⁸

Ozemlje hrvatske države med morjem in Dravo — razdeljeno že po naravi v primorje in ravnino na severu ter odprto različnim vplivom iz sosedstva — je bilo razdeljeno že s postopnim pridruževanjem (Slavonija 1091, Hrvatska med 1097 in 1102) in njegovimi različnimi načini, ustrezajočimi razviti županski fevdalni oblasti v primorju in nerazviti družbi v Slovinju, v dva dela z različnim sistemom državne oblasti in različno stopnjo kraljeve moči; z ustanovitvijo zagrebske škofije sta bili razdeljeni tudi glede cerkvene organizacije (1094), medtem ko so bile razlike v kulturni usmerjenosti še starejše. Čeprav se je zdelo, da so izpodkopani najvažnejši temelji hrvatskega samostojnega razvoja, je bila v Hrvatski ogrska oblast vendar tako ohlapna, da je moglo priti z gradnjo dinastične oblasti Šubićev v drugi polovici 13. in začetku 14. stoletja do vnovičnega združevanja Hrvatske in Bosne v praktično skoraj samostojno politično tvorbo, katere gospodarji so poleg tega mogli zelo močno vplivati na Ogrsko kot celoto. Tudi ta novi dvig Hrvatske pa je ostal — zaradi sporov med velikaši ter zaradi neuspele borbe z Benetkami za dalmatinska mesta — brez končnega uspeha. Kraljevska oblast se je sedaj uveljavila tudi na Hrvatskem, čeprav sta pomenila državnopравни okvir in domače plemstvo za hrvatski razvoj bistvene prednosti v primerjavi s slovenskim in makedonskim položajem po izgubi svobode.

Zlom Bizanca v četrti križarski vojni, po kateri se staro cesarstvo nikdar več ni obnovilo v nekdanji moči, je na prelomu 12. in 13. stoletja povsem spremenil okvire in možnosti za slovansko borbo za osamosvojitve v osrednjem in vzhodnem delu Balkanskega polotoka. Vendar se — v primerjavi s prejšnjimi obdobji in celo s prvo polovico 13. stoletja nekako nepričakovano — uveljavlja v tem zadnjem srednjeveškem obdobju te borbe, posebej še v osrednjem delu Balkanskega polotoka, v 13. in 14. stoletju kot najznačilnejša poteza postopen dvig Srbije, dokler ni sredi 14. stoletja prevzela vodilnega mesta v tem skoraj tisočletnem

različnih strani (v grški, bolgarski in tudi makedonski historiografiji) prepleta s preteklostjo preveč sodobnih pojmovanj (in vsaj polpreteklih, delno celo sodobnih sporov), ki zgodovinsko resnico hote ali mehote, ter vede ali nevede pačijo.

³⁸ O tem gl. lit. v op. 14 in 35; seveda živi danes tudi še staro stališče o »Pacta conventa« (n. pr. O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZb XI—XII, 1958-59, 165—206), vendar po mojem mnenju neopravičeno; k temu gl. še N. Klaić, Tzv. »Pacta conventa« ali tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102 godine, Istoriski pregled VI, 1960, 107—120. Gl. k temu še nove bibliografske podatke in stališča v moji polemiki z O. Mandićem v tem letniku Zgodovinskega časopisa.

zgodovinskem procesu. Njen vzpon je bil počasnejši kot vseh drugih držav, ki so pred tem skušale v srednjem veku doseči na Balkanskem polotoku takšno politično-državno stanje, ki bi ustrezalo etnični strukturi, ustvarjeni z naselitvijo Slovanov. Na robu bizantinskega območja je sprejemala vendar tudi pobude iz zahoda, navezana nanj še posebej v gospodarstvu preko Dubrovnika; potisnjena v gorato območje je ob nastajanju fevdalne družbe trdneje vključila v novi okvir tudi stare domače oblike ter ni do kraja razrušila elementov patriarhalne družbe (zadruga, pastirski katuni),³⁹ ki so v naslednjih stoletjih tuje oblasti doživeli celo mogočno regeneracijo.⁴⁰ Kljub občasnim krajšim obdobjem tuje nadoblasti (bizantinske ter krajših obdobji za časa Simeona ozir. Samuela) je vendar Srbija tudi pred začetkom svojega stalnega vzpona najbolj uspešno branila svojo notranjo samostojnost in zvečine tudi formalno svobodo. Gospodarski vzpon v 15. stoletju (rudarstvo), dozorelost fevdalne družbe ter okrepitev državne in vladarske moči po bizantinskem vzorcu z najemniško vojsko (v njej so bili tudi nemški vitezi s slovenskega ozemlja)⁴¹ so odprli ob mrtvem teku obnovljenega Bizanca, Bolgarije in ostankov latinskih držav za prvenstvo Srbiji pot do hitrega razširjenja oblasti, zvezanega z vlado Milutina, Štefana Uroša II. in carja Dušana Silnega. V istem razdobju je po sodbi Gr. Čremošnika Srbija z nenavadno hitrim kulturnim razvojem dohitela tedanjo Evropo in v dobrega pol stoletja nadomestila večstoletno zaostajanje.⁴² Državni vzpon je dopolnila tudi cerkvena osamosvojitev (1219 avtokefalna arhiepiskopija, 1346 patriarhat). Upanje na prevzem bizantinske dediščine je v dobi carstva vplivalo na močnejšo bizantinsko smer, ki ji je ustrezal tudi dotedanji kulturni razvoj v središču carstva, na ozemlju makedonskih Slovanov. Vendar je bila tudi ta skoraj popolna prevlada bizantinske smeri le začasna, kajti začetki oblikovanja mestne samouprave (Srebrnica, Novo Brdo) ter nekateri odmevi humanizma pričajo, da so bili v 15. stoletju še vedno na meji med vzhodom in zahodom.⁴³ Izredno

³⁹ Prim. med novejšimi širšimi deli S. V. Vukosavljević, Organizacija dimarskih plemena, SAN, Beograd 1957; V. Čubrilović, Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori, SAN, Beograd 1959; J. Zontar, Der Stand der Forschung über die südslawische ländliche Ordnung, v Vorträge und Forschungen VIII, Stuttgart 1962, 419—442; Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Pos. izd. Naučnog društva BiH, Knj. II, Sarajevo 1963; J. Matl, Hirtentum und Stammesverfassung als Kulturfaktor, v Völker und Kulturen Südosteuropas, München 1959, 104—123, in Historische Grundlagen der agrarsozialen Verhältnisse auf dem Balkan, Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch. 52, 1965, 145—167.

⁴⁰ Gl. Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959 (1960).

⁴¹ M. Dinić, O vitezima Palmanu, ZC VI—VII, 1952—53, 398—401 (M. Kos razpolaga o tem še z drugimi podatki in pripravlja k vprašanju nov prispevek).

⁴² Gr. Čremošnik, Nekoliko notara na Lastovu, poreklom iz Zete srednjega veka, Glasnik SND 19, 1958, 25—37.

⁴³ D. Pavlović, Elementi humanizma u srpskoj književnosti XV veka, Srpska književnost u književnoj kritici I, 1965, 205—218; N. Radojčić, Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića, SAN, Beograd 1962.

pomembno pa je v zadnjem stoletju srbske svobode tudi srbsko posredovanje kulture balkanskih Slovanov Vzhodnim Slovanom.⁴⁴

Toda tedaj se je zgodovina zahodnih Južnih Slovanov že vnovič prevesila. Turki, ki so v dobrem stoletju preplavili skoraj ves Balkanski polotok, so ustvarili novo obliko povezanosti teh narodov: vse njihovo ozemlje so zajemali njihovi vpadi; vsaj na delu ozemlja vsakega od njih so si vsaj nekaj časa lastili oblast in jo izvajali; pri vseh so s Turki zvezane migracije delno spremenile etnično strukturo. Turška oblast pa je zrušila tudi pri Srbih in v Bosni tisto družbeno plast, ki je nosila njun razvoj v 14. stoletju. Edino srbska cerkev je prevzela v naslednjih stoletjih del dediščine srbske srednjeveške države pri povezovanju Srbov v celoto.

Zusammenfassung

DIE ETHNISCHE GLIEDERUNG UND GESCHICHTLICHE ROLLE DER SÜDSLAWEN IM MITTELALTER

Das ist der zweite Teil des Berichtes des Verfassers für den I. Balkanologischen Kongress in Sofia, 1966; er ist in deutscher Übersetzung im Verlag von Filozofska fakulteta in Ljubljana, 1966, ungekürzt veröffentlicht worden, eine gekürzte Fassung (ohne Karten!) befindet sich aber auch in der Kongresspublikation »Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'Histoire (Byzance et les peuples du Sud-Est européen)«, (Rapport pour la séance plénière), Sofia 1966, 44—62.

⁴⁴ Gl. I op. 67.

Fran Zwitter

SLOVENCİ IN HABSBURŠKA MONARHIJA*

Položaj Slovencev v razdobju kriz, ki jih preživlja habsburška monarhija zaradi nacionalnih problemov, označuje že dejstvo, da slovensko etnično ozemlje ne tvori niti posebne province v okviru te monarhije, ampak je razdeljeno na mnogo administrativnih enot. Avstrijska Czoernigova uradna anketa o jeziku prebivalstva monarhije, izvedena na podlagi štetja 1846 za avstrijske in 1850 za ogrske dežele, je ugotovila na Kranjskem 428.000 Slovencev in Srbohrvatov (92% prebivalstva dežele), na Štajerskem 363.000 Slovencev (36% prebivalstva), na Koroškem 96.000 Slovencev (30% prebivalstva; ugotovljeno je, da je bilo tedaj na Koroškem kakih 20.000 Slovencev več), na Goriškem 128.000 Slovencev (67% prebivalstva), v Trstu 25.000 Slovencev (31,5% prebivalstva), v Istri 32.000 Slovencev (14% prebivalstva, poleg 59% Srbohrvatov, 26% Italijanov in 1% drugih); razen tega je bilo naštetih 45.000 Slovencev v obmejnih predelih Ogrske, ki so po 1867 pripadli ogrski polovici dualistične monarhije, 27.000 Slovencev pa v obmejnih predelih pokrajine Benečije, ki je 1866 pripadla Italiji. Ta položaj, po katerem slovensko ozemlje ni bilo samo razdeljeno na mnogo administrativnih enot, ampak je tudi približno polovica Slovencev živela v pokrajinah z neslovensko večino prebivalstva, se ni spremenil do propada habsburške monarhije. Skoraj vse pokrajine, kjer so živeli Slovenci (z izjemo Ogrske, Benečije in dela Istre), so pripadale tistemu delu monarhije, ki je tvoril med 1815 in 1866 sestavni del ozemlja Nemške zveze; to ni važno za politični režim v teh deželah, ker se je v vseh važnih vprašanjih odločalo na Dunaju in ne v Frankfurtu, vendar je pa Nemška zveza edina oblika, v kateri je tedaj politično eksistirala Nemčija, in to je važno za politiko leta 1848 in za poznejše aspiracije nemškega nacionalizma na slovensko ozemlje.

Druga osnovna značilnost položaja Slovencev v dobi, ko so postali nacionalni problemi aktualni, je v tem, da oni v začetku te dobe niso imeli lastnih višjih družbenih razredov in višje kulture v lastnem jeziku, da so torej spadali med »nehistorične« narode in da so bili pred

* Tekst referata, predloženega mednarodni konferenci historikov o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji 5.—6. aprila 1966 v Bloomingtonu, Indiana, ZDA. Tekst bo objavljen tudi v angleščini v *Austrian History Yearbook*, Rice University, Houston, Texas, ZDA, vol. III, 1967. Tu objavljeni tekst se od teksta, predloženega konferenci, razlikuje le po nekaj majhnih avtorjevih spremembah, od teksta za objavo v angleščini le po drugačni formulaciji nekaterih opomb.

nalogo, da se šele v tej dobi razvijejo socialno, politično in kulturno. Agrarno prebivalstvo na slovenskem etničnem ozemlju je bilo po ogromni večini slovensko in tujejezičnih agrarnih jezikovnih otokov na tem ozemlju skoraj ni bilo. Na drugi strani so pa višji socialni razredi na tem ozemlju (skoraj vse plemstvo, višje meščanstvo, novo uradništvo in pripadniki inteligenčnih poklicev) pripadali tujim etničnim skupinam, ti višji socialni razredi se čutijo socialno in kulturno superiorne in asimilirajo tudi tiste, ki se dvignejo v socialni hierarhiji. V zvezi s tem je tudi razlika med etničnim značajem vasi in mest; prebivalstvo vasi je po ogromni večini slovensko, pri mestih pa ponekod prevladuje tujejezični element, drugod so pa pripadniki tujih jezikov le manjšina, ki pa zaradi svoje socialne in kulturne premoči vtisne tem mestom videz pripadnosti svoji etnični skupini. Na večini slovenskega etničnega ozemlja pripadajo višji socialni razredi nemški etnični skupini. Odnos te vrste med Slovenci in Italijani je omejen na dejstvo, da so Italijani večina prebivalstva v Gorici, Trstu in nekaterih istrskih obmorskih mestih, medtem ko je agrarno prebivalstvo okrog teh mest slovensko; izven teh mest pa italijanski fevdalci in meščani nimajo nikakega pomena, prav tako se pa Italijani — z izjemo zelo majhnih delov slovenskega ozemlja, ki so pripadali beneške republiki — ne morejo sklicevati na tradicijo italijanske politične oblasti. Na delu slovenskega etničnega ozemlja, ki je pripadal Ogrski, so Madžari le maloštevilni pripadniki višjih socialnih razredov, ki se pa sklicujejo na historično pripadnost tega ozemlja Ogrski. V zvezi s tem socialnim položajem je dejstvo, da obstoji slovenska literatura, katere začetniki so bili slovenski protestanti v XVI. stoletju, v prvih dveh stoletjih svojega obstoja iz del, namenjenih duhovnikom in tistim kmetom, obrtnikom itd., ki znajo brati, medtem ko je ostala literatura napisana v jezikih višjih socialnih razredov. Na večini slovenskega etničnega ozemlja je bil nemščina že pred sredino XVIII. stoletja jezik pisarn deželnih stanov, zemljiških gospodov in mestnih občin, uporaba slovenščine je bila pa omejena na ustno občevanje z ljudstvom in na nekaj pisanih dokumentov, za katere se je mislilo, da jih mora ljudstvo poznati. V državni birokratski organizaciji v stoletju med dobo Marije Terezije in letom 1848 je bila nemščina jezik pisanih dokumentov uprave in sodišč, v slovenščino so se prevajali le tisti zakoni, proklamacije itd., za katere se je mislilo, da jih mora ljudstvo poznati, nekoliko se je pa oziralo tudi na to, da poznajo slovenščino uradniki, ki so imeli stik z ljudstvom. Ko se začne po letu 1774 uvajati splošna šolska obveznost, se je treba seveda ozirati na dejstvo, da zna ogromna večina otrok samo slovenščino; vendar se pa to upoštevaje omejuje na to, da se za elementarni pouk uvajajo dvojezični in izjemoma celo slovenski učbeniki, ponekod pa učitelji le s pomočjo ustnega pouka v domačem dialektu uvajajo učence v znanje nemščine; ves nadaljnji pouk v tistih šolah, ki hočejo dati več kakor samo elementarno izobrazbo, je v nemščini. V srednjih in višjih šolah postane po njihovem podržavljenju v terezijanski dobi nemščina učni jezik, latinščina ohrani to funkcijo le še v majhni meri; nekaj stolic za

slovenščino na višjih šolah v predmarčni dobi ima v očeh države le namen, da se seznanijo s slovenščino duhovniki in uradniki, ki imajo stik z ljudstvom. Tako velja nemščina za državni jezik, slovenščina pa le za jezik kmetov ali kvečjemu »deželni jezik«. V Trstu, v Gorici in seveda še bolj v prej beneških krajih je bila italijanščina jezik deželnih stanov in mestnih občin, od uvajanja birokratske državne uprave se pa začne poleg nje v upravi in šolstvu uvajati tudi nemščina. Poseben položaj je v tistem delu slovenskega ozemlja, ki je pripadal Ogrski; tu se začne šele v XIX. stoletju uvajati madžarščina.

Pri takem položaju Slovencev je razumljivo, da so imeli začetki nacionalnega gibanja pri njih zelo skromne cilje. Za prvo razdobje, ki se začne okrog leta 1768 in konča z revolucijo leta 1848, je značilno, da je imelo nacionalno gibanje po svoji vsebini značaj kulturnega gibanja, čeprav je bilo seveda pogojeno po vsem tedanjem družbenem razvoju. V literaturi njegov cilj ni bila več samo slovenska popularna književnost, ampak je hotelo dvigniti slovenščino na položaj jezika vsega literarnega ustvarjanja, kjer je bilo odločilno delo pesnika Prešerna. Paralelno s tem gre delo na filologiji slovenskega in slovanskih jezikov (Kopitar, Miklošič), na etnografiji in zgodovini Slovencev. Vse gibanje v tem razdobju ima pri Slovencih — kakor pri mnogih drugih narodih Avstrije — značaj kulturnega gibanja že zato, ker ga je samo pod tem pogojem pripravljena tolerirati avstrijska državna oblast. Ta oblast je v dobi pred marčno revolucijo odklonila dovoljenje za ustanovitev društva za izdajanje popularnih slovenskih knjig in več let zadrževala rešitev prošnje za izdajanje popularnega slovenskega lista »Novice« (začele izhajati 1843), ker se je bala »panslavizma« — izraz, ki je pomenil v jeziku tedanje avstrijske birokracije vsako stremljenje pri slovanskih narodih za spremembo obstoječih političnih razmer. Na drugi strani so pa mnogi med tedanjimi slovenskimi narodnimi delavci v resnici mislili le na literaturo, jezik in druga kulturna področja, ne pa na spremembo obstoječih političnih razmer; to velja posebno za tiste med njimi, ki so bili sicer aktivni v slovenskem kulturnem delu, v splošnih vprašanjih te dobe pa konservativno usmerjeni.¹

Izražanje političnih misli je pri Slovencih v dobi pred revolucijo leta 1848 stvar posameznikov in majhnih krožkov, ne moremo pa govoriti o političnih taborih v pravem smislu besede. A. Linhart (1756—1795), ki je napisal prvo zgodovinsko delo s slovenskega nacionalnega stališča, je v predgovoru II. zvezka tega dela *Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Österreichs, 1791*, napisal, da bi se morala Avstrija prav tako označiti za slovansko državo kakor Rusija, če bi pri tem odločalo število prebivalstva, in je vzkliknil, da je treba presoditi, kaj so Slovani za Avstrijo in kaj morejo

¹ Za to generalno sliko prim. del'a, citirana v knjigi Fr. Zwitter (s sodelovanjem J. Šidaka in V. Bogdanova), *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Lj. 1962, str. 19, op. 32; str. 24, op. 2; str. 25, op. 3 in 6; str. 31, op. 6 in 7; str. 76, op. 1; str. 77, op. 2 in 5; str. 85, op. 40 in 41; str. 119, op. 11. Od najnovejših publikacij prim. Vl. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, I—III*, Lj. 1963—1966 (za dobo do 1870).

zanjo biti; na podlagi primerjanja tiskanega teksta te knjige z njegovim rokopisom, kjer je nekatere pasuse črtala cenzura, in z drugimi Linhartovimi rokopisi je mogoče trditi, da je Linhart pričakoval, da bo prišlo po krizi sistema centralizma in germanizacije v dobi Jožefa II. do nove organizacije Avstrije, kjer bodo dobili Slovani večji pomen.² V času Napoleonovih Ilirskih provinc (1809—1813), ki jim je pripadala tudi približno polovica slovenskega ozemlja, so mnogi razumeli ime teh provinc kot nacionalno ime, ker je bilo tedaj zelo razširjeno označevanje Slovanov ali pa posameznih skupin Slovanov kot »Ilircev« in njihovih jezikov kot »ilirski jezik«, prav tako pa tudi naziranje, da so bili stari Ilirci predrimske dobe Slovani. Tako je nastala ideja o tem, da je Napoleon nekdanjo Ilirijo obudil k novemu življenju; ta ideja ni nastala pri Slovencih, pač pa ji je slovenski pesnik V. Vodnik (1758—1819) s svojo pesmijo »Ilirija oživiljena« dal obliko, v kateri je prešla v bodočnost. To naziranje seveda nima nič opraviti z resničnimi cilji Napoleonove politike; res je samo, da je francoski režim v osnovnem in srednjem šolstvu bolj upošteval slovenščino kakor pa prejšnji ali poznejši avstrijski režim. Ta ideja je omejena na ozke kroge frankofilov in ne moremo govoriti o kakem gibanju v pravem smislu besede: vendar pa tradicija te ideje ni brez vpliva na poznejše politično življenje Slovencev.³ Za slovenskega filologa Jerneja Kopitarja (1780—1844) se je trdilo, da je bil začetnik velikohrvatske ideje in trialističnih konceptov reorganizacije habsburške monarhije.⁴ V resnici je bil Kopitar avtor prve znanstvene gramatike slovenskega jezika, imel je preko svojega učenca Vuka Štefanovića Karadžića velik vpliv na formiranje modernega srbskega književnega jezika in pravopisa in bil je eden od ustanoviteljev slovanske filologije kot znanosti. Kar se pa tiče njegovih političnih nazorov, je sigurno, da je bil Kopitar pristaš Avstrije in da je pričakoval, da bo Avstrija in ne Rusija tista država, ki bo najbolj pospeševala kulturna stremjenja svojih slovanskih narodov. Za trditve, da naj bi Kopitar, ki je bil tolerant avstrijski uradnik dobe po Jožefu II., hotel pridobiti pravoslavne Slovane sploh ali Srbe posebej za katolicizem, ni v virih nikake osnove. Prav tako pa za Kopitarja ni mogoče trditi, da bi pričakoval od Avstrije več kakor pospeševanje kulturnih stremljenj njenih slovanskih narodov; on ni imel nikakega političnega programa reorganizacije Avstrije v smislu federalizma, trializma ali velikohrvatske ideje, kar bi ga v predmarčni dobi nujno vedlo v opozicijo proti režimu; ko je Jan Kollar poudarjal, da ima nje-

² Prim. Fr. Zwitter, Prva koncepcija slovenske zgodovine, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XX, 1939, in od istega avtorja Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, Naša sodobnost V, Lj. 1957; vse vprašanje krize v dobi Leopolda II. še ni dokončno pojasnjeno.

³ Prim. Fr. Zwitter, Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes (članki, izšli v Le Monde Slave, N. S. X, tome II, Paris 1955, pod naslovom Illyrisme et sentiment yougoslave).

⁴ Prim. R. A. Kann, The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918, I, New York 1950, str. 250—252, 295—297; predelana nemška izdaja Das Nationalitätenproblem der Habsburger Monarchie, I, Graz — Köln 1964, str. 254—256, 300—301,

gova slovanska solidarnost le literaren, ne pa političen značaj, se je pri tem izrečno skliceval na mnenje Kopitarja, ki pričakuje za avstrijske Slovane le nekaj naklonjenosti vlade, v nasprotju z že omenjenim Linhartovim stališčem.⁵ Kar se pa tiče indirektnega vpliva Kopitarjevih filoloških nazorov, je treba omeniti, da razlikuje on pri Južnih Slovanih (z izjemo Bolgarov) dva jezika; na eni strani so mu Slovenci, kamor prišteva tudi severozahodni del Hrvatov, t. j. ozemlje kajkavskega narečja, ki je imelo tradicijo lastne literature, a jo je prav v času Kopitarjevega življenja opustilo pod vplivom Gajevega ilirskega gibanja, čemur je pa Kopitar nasprotoval; na drugi strani so mu pa vsi ostali Hrvati in pa Srbi enota enega jezika, ki ga Kopitar večinoma označuje kot srbski.⁶ Če to upoštevamo, smemo trditi, da je Kopitar indirektno vplival na postanek velikosrbske ideje, ki je proglašala Hrvate štokavskega narečja t. j. večino Hrvatov, za Srbe, nikakor pa ga ne moremo proglasiti za začetnika velikohrvatske ideje. — Drugačen značaj ima Prešernova Zdravljica (1844), nastala bržkone pod francoskim in poljskim vplivom, kjer se poziva na oborožen boj za nacionalno osvoboditev in govori o bodočem bratstvu slovanskih in sploh vseh narodov; vendar pa te Prešernove pesmi ne moremo označiti kot izraz nazorov večjega kroga ljudi med tedanjimi Slovenci.⁷

Prvi slovenski politični program, ki je bil obenem izhodišče za politično akcijo, je pa nastal v začetku revolucije l. 1848 istočasno na več mestih v krogih slovenskih liberalnih izobražencev, študentov in nekaterih duhovnikov, ki so bili pristaši liberalnega katolicizma. Glavna nacionalna zahteva tega programa je združitev vsega slovenskega etničnega ozemlja brez ozira na dotedanje province v avtonomno pokrajino Slovenijo. Za to pokrajino se v principu predvideva, da bo slovenski jezik postal v njej jezik vse uprave in vsega šolstva; začasno se pa zahteva samo več pravic za slovenščino v šolstvu in upravi ter znanje slovenščine pri vseh uradnikih na slovenskem ozemlju. Nekateri deklaracije tega gibanja zahtevajo tudi zvezo Slovenije s Hrvatsko, t. j. z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami habsburške monarhije. Ne more biti dvoma o tem, da si avtorji programa zamišljajo Slovenijo kot avtonomno pokrajino v okviru na federalistični bazi reorganizirane Avstrije; oni so pod vplivom češkega in hrvatskega avstroslavizma, ki se na eni strani boji, da bi nastala Velika Nemčija na vsem teritoriju Nemške zveze in neodvisna Ogrska na vsem ozemlju historične Ogrske, in kot liberalno gibanje tudi nima nikakih simpatij za ruski carizem, obenem je pa prepričan, da so avstrijski Slovani preslabi za kako akcijo za samostojne nacionalne države; tako nastane program na federalistični bazi reorganizirane Avstrije, pri čemer igra brez dvoma vlogo tudi upanje, da bodo imeli v taki Avstriji Slovani zaradi svojega

⁵ J. Kollar, Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation, Pesth 1837, str. 8—9.

⁶ Ti nazori se pri Kopitarju prvič pojavljajo že leta 1809 (Fr. Kidrič, Zoisova korespondenca 1809—1810, Lj. 1941, str. 105, 113).

⁷ A. Slodnjak, Prešernovo življenje, Lj. 1964, str. 256—264.

števila pomembno vlogo. Značilno pa je, da se vse deklaracije tega slovenskega političnega programa izjavljajo proti vsaki priključitvi kakega dela Avstrije Nemčiji in da je bila prva konkretna politična akcija tega slovenskega političnega tabora prav akcija za bojkot volitev v frankfurtski parlament na slovenskem ozemlju. S tem slovenskim političnim programom se seveda niso strinjali nemški demokrati, ki jih je bilo na slovenskem ozemlju malo; oni so si zamišljali Nemčijo na vsem ozemlju Nemške zveze do Trsta in prav slovensko etnično ozemlje je bilo pregrada, ki bi ločila to Nemčijo od Jadrana in Mediterana. Glavni nasprotnik slovenskega nacionalnega gibanja na slovenskem ozemlju pa niso bili oni, ampak stara avstrijska birokracija, ki je tudi po marčni revoluciji z nekaterimi izjemami ostala na svojih mestih, in vsi tisti, ki so bili povezani z njo. Čeprav si slovensko gibanje zamišlja Slovenijo v okviru Avstrije, nasprotuje njegova zahteva po ločitvi Avstrije od Nemčije tradicionalni nemški politiki Avstrije, njegov poziv po bojkotu volitev v Frankfurt je pa v nasprotju z dejstvom, da je te volitve razpisala avstrijska vlada, ki se ji je ta birokracija navajena pokoravati; zahteva po uvedbi slovenščine v šole in upravo nasprotuje položaju, ki ga je dotlej imela v avstrijski upravi in šolstvu nemščina, poleg tega se pa zaradi zahteve, da naj uradniki uradujejo slovensko ali vsaj znajo slovenščino, ta birokracija čuti ogroženo v svoji eksistenci. Zato je prav iz teh krogov izšla polemika, ki trdi, da so slovenski jezik le kmečki dialekti, ki se nikakor ne bodo mogli dvigniti na stopnjo jezika državne uprave in višje kulture, še manj pa mogli tvoriti okvir za formiranje politične enote. Začetki slovenskega političnega gibanja so delo liberalnih Slovencev; konservativce, ki so si prej predstavljali nacionalno delo le kot delo na kulturnem polju in niso imeli nikakega političnega programa, je revolucija presenetila, oni v začetku omahujejo med stališči slovenskega nacionalnega programa in stališči avstrijske birokracije ter včasih nasprotujejo akcijam liberalnih nacionalnih Slovencev. Situacija se je nekoliko spremenila v poletju in jeseni 1848, ko postaja konflikt avstrijske vlade z Madžari in dunajskimi demokrati vedno bolj oster in ko so tudi slovenski liberalci, v soglasju s stališčem istih struj pri Čehih, Hrvatih in Srbih, nasprotni Madžarom in dunajski oktobrski revoluciji, ker se boje, da bi zmaga teh pomenila ustanovitev Velike Nemčije in neodvisne Ogrske v njenih historičnih mejah. Tedaj tudi slovenski konservativci sprejmejo nacionalni program liberalcev in celo stališče avstrijske birokracije se nekoliko ublaži. Za dobo revolucije 1848/49 še ni mogoče trditi, da bi bili vsi volilci politično jasno opredeljeni, celo stališča nekaterih poslancev so nejasna, lokalni in osebni motivi igrajo veliko vlogo. Slovensko nacionalno gibanje še ni zajelo vseh Slovencev, vendar pa je imela akcija za bojkot volitev v Frankfurt 1848 relativen uspeh, pri nadomestnih volitvah v frankfurtski parlament februarja 1849 je odklonila volitev večina volilnih okrajev na slovenskem ozemlju, od poslancev, ki so bili izvoljeni na slovenskem ozemlju v dunajski parlament, je pa približno polovica zastopala slovenski nacionalni program. Velika večina Slovencev so bili tedaj

kmetje, ki jih je tedaj v politiki intenzivno zanimalo le vprašanje odprave fevdalnega sistema; to je bil razlog, da konservativna duhovščina, ki ji v tem vprašanju kmetje ne zaupajo, v dobi revolucije 1848 — v nasprotju s kasnejšo dobo — nima na kmete nikakega političnega vpliva; liberalni nacionalni Slovenci niso znali kmetu dovolj jasno pokazati zvezo med svojim nacionalnim bojem in med kmetovim bojem proti fevdalcem, ki so bili tujega rodu; vendar pa kontakt med slovenskimi liberalnimi poslanci, ki zastopajo v vprašanju odprave fevdalnega sistema primeroma radikalna stališča, in med slovenskimi kmeti obstoji.

Po porazu dunajske oktobrske revolucije so celo v ustavnem odboru parlamenta propadli vsi predlogi za združitev slovenskega etničnega ozemlja v Slovenijo, še manj pa je bilo mogoče misliti na ustanovitev jugoslovanske enote v habsburški monarhiji; ustavni projekt parlamenta predvideva ohranitev historičnih provinc, avtonomijo na nacionalnem principu organiziranih okrožij, okrajev in občin ter enakopravnost jezikov. Mnogo bolj važna pa je politika nove Schwarzenbergove vlade, ki dokazuje, da gre ves politični razvoj v smeri zmage novega militarizma in absolutizma, da ima vlada v zunanji politiki za cilj Veliko Nemčijo in da tudi v notranji politiki favorizira nemščino. V tej konstelaciji uživa politika vlade pri Slovencih simpatije skrajnih konservativcev, ki jim je glavno poraz revolucije (škof Slomšek), zmernejši konservativci pa postanejo oportunisti in se nočejo eksponirati proti njej (urednik Bleiweis). Pri liberalnih nacionalnih Slovencih pa opazamo omahovanje že v času dunajske oktobrske revolucije, pozneje pa pri njih vedno bolj raste prepričanje, da je bil poraz dunajske revolucije zmaga militarizma in ne njihovih nacionalnih ciljev, oni prehajajo v opozicijo proti vladi in na slovenskem ozemlju se množe konflikti med njimi in staro avstrijsko birokracijo, ki dviga glavo; oni obsojajo razpust parlamenta in novo oktroirano ustavo ter izražajo svoja opozicionalna prepričanja, dokler ni paralelno s prepovedjo vsega opozicionalnega tiska v Avstriji moral prenehati izhajati tudi njihov list Slovenija (1848—1850).

Pravice, ki si jih je pridobil slovenski jezik v času revolucije in ki so ostale ohranjene v dobi Bachovega absolutizma, so bile skromne. Avstrija je priznala Slovence kot posebno etnično enoto pri statistikah prebivalstva po jeziku in s tem, da so odslej vsi zakoni prevajani v slovenščino. V osnovnih šolah naj bi veljalo načelo, da je učni jezik vsaj v začetku pouka materinski jezik otrok; vendar pa pozna to načelo mnogo izjem zlasti v mestih in v obmejnih pokrajinah. V srednjih šolah je slovenščina samo učni predmet, a tudi to ne na vseh srednjih šolah, sicer je pa ves pouk v nemščini. V državni administraciji je slovenščina omejena v glavnem le na ustno občevanje uradnikov s slovenskimi strankami, zelo redki so dopisi in odločbe v slovenščini, notranji jezik uradov je pa seveda nemški in je s tem zmagal odpor avstrijske birokracije proti uvajanju slovenščine. To stanje je moglo med Slovenci zadovoljiti nekatere skrajne konservativce, ki jim je sim-

patična ostala politika režima, zlasti konkordat. Mlada generacija slovenskih liberalcev je pa zdaj izgubila vero v avstroslavizem, v to, da bi mogla Avstrija kdaj rešiti slovensko nacionalno vprašanje. V tej situaciji se med to generacijo širi panslavizem, vera v Rusijo, pozneje tudi upanja, ki se vežejo na Napoleona III. Za take ideje pa ne obstoje realni izgledi za uresničenje in zato se mora ta generacija v dobi Bachovega absolutizma v praksi omejevati na nacionalno delo na kulturnem polju.⁸

V ustavni dobi po letu 1860 moremo pri Slovencih — z izjemo tistih Slovencev, ki so po uvedbi dualizma 1867 pripadli Ogrski, in Slovencev v Benečiji, ki so pripadli 1866 Italiji — na podlagi rezultatov volitev opazovati, v koliki meri je slovenska politična orientacija zajela slovensko prebivalstvo. Seveda je treba upoštevati, da volilna pravica v prvih desetletjih ni splošna in da so volitve po sistemu »kurij«. Slovenska politična stranka je dosegla prvo volilno zmago pri volitvah 1867, ko moremo že govoriti o jasni politični opredelitvi volivcev, nato je v naslednjem desetletju zaradi pritiska njej nasprotnih režimov nekaj nazadovala, v začetku Taaffejevega režima je pa nastalo stanje, ki se v bistvu ni spremenilo do propada habsburške monarhije. Po rezultatih volitev leta 1867 in od začetka Taaffejevega režima dalje so na Kranjskem, v centralni slovenski pokrajini, slovensko nacionalno orientirana tako podeželsko prebivalstvo kakor tudi mesta. V slovenskem delu Štajerske prevladuje slovenska orientacija pri podeželskem prebivalstvu, medtem ko je za mesta te pokrajine sicer statistično dokazano, da je večina prebivalstva slovenskega materinega jezika, vendar je pa nemška premoč in nemški politični pritisk tu tako močan, da pri štetjih prebivalstva po »občevalnem jeziku« in pri volitvah pri večini prebivalstva prevladuje nemška orientacija. Podoben položaj je tudi v slovenskem delu Koroške, samo da tu nemška politična orientacija pridobi zase tudi manjšino slovenskega podeželskega prebivalstva. Po objektivnih etničnih znakih živi na Koroškem kakor na Štajerskem samo slovensko in nemško prebivalstvo; kaki »Windische«, ki bi se po objektivnih znakih ločili od slovenskega prebivalstva, niso nikdar obstajali. Socialni položaj koroških Slovencev in svojevrsten razvoj političnih strank na njihovem ozemlju so pa povzročili, da je sicer slovenska politična orientacija zajela večino podeželskega prebivalstva med koroškimi Slovenci, da je pa del slovensko govorečega prebivalstva pripadal političnim strankam z nemškim vodstvom. V primorskih deželah, kjer živijo Slovenci v kontaktu z Italijani, je problem v tem, koliko se slovenski doseljenci v Trstu, Gorici in istrskih mestih asimilirajo; v začetku je ta asimilacija zelo močna, proti koncu avstrijske dobe

⁸ Za dobo revolucije in reakcije prim. poleg nekaterih že citiranih publikacij dela, navedena v Nacionalnih problemih..., str. 118, op. 10; str. 119, op. 11; str. 120, op. 15 (Petretova študija); str. 123, op. 27a; poleg tega Fr. Zwitter, Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike, ZC XVIII, 1964; za stanje na Koroškem 1848 in pozneje J. Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem, narodna zavest in politična orientacija prebivalstva Slovenske Koroške v letih 1848—1914, Lj. 1965.

pa skoraj popolnoma preneha.⁹ Paralelno s tem razvojem se razvijajo slovensko meščanstvo in meščanska inteligenca, slovenske politične, kulturne in gospodarske organizacije, tisk in kulturno življenje v slovenskem jeziku. Tudi pri Slovencih se uveljavi diferenciacija med liberalizmom slovenskega meščanstva in meščanske inteligence in med konservativno, pozneje klerikalno stranko, ki jo vodi slovenska duhovščina in ima velik vpliv na slovenske kmete. Le v nekaterih severnih obmejnih predelih, kjer so bili iz že omenjenih razlogov pogoji za razvoj slovenskega meščanstva in meščanske inteligence posebno neugodni, popolnoma prevladuje konservativna stranka slovenskih kmetov pod vodstvom duhovščine. Značilno je pa, da je ostala veleposest na slovenskem ozemlju v rokah nekdanjih fevdalcev nemškega rodu in da so bila skoraj vsa večja kapitalistična podjetja na slovenskem ozemlju v tujih rokah. V celoti je pa vendar mogoče reči, da so dosegli Slovenci že v tej dobi v svojem prizadevanju, da bi se razvili družbeno in da bi se uveljavili v politiki in v kulturi, več uspehov kakor nekateri drugi »nehistorični« narodi habsburške monarhije.

V konkretni avstrijski politični situaciji po letu 1860 Slovenci, ki so bili razdeljeni na več historičnih dežel in se niso mogli sklicevati na historično pravo, niso mogli v bistvu ničesar pričakovati od programa »historično-političnih individualnosti«, ki so se zanj zavzemali politiki nekaterih drugih slovanskih narodov. Ta program se je namreč zavzemal za avtonomijo historičnih enot, medtem ko so bili njegovi predstavniki (Clam Martinic itd.) odločno proti temu, da bi se Avstrija organizirala kot federacija etničnih enot, kar bi po njihovem mnenju privedlo do razpada Avstrije. Na drugi strani je bila pa glavni politični nasprotnik slovenskih nacionalnih teženj v Avstriji sploh in na slovenskem ozemlju posebej nemškoavstrijska liberalna stranka. Tej stranki so pripadale nemška birokracija, nemško meščanstvo in tudi večina bivših fevdalcev. Ta stranka stoji na stališču, da mora nemščina ohraniti na slovenskem ozemlju položaj, ki ga je imela v prejšnjih stoletjih kot jezik višjih družbenih razredov, in prevzema tradicijo stare avstrijske absolutne monarhije, ki ji je bila nemščina državni jezik; kolikor sploh priznava slovenski književni jezik, ga hoče omejiti na jezik osnovnega šolstva in popularne književnosti, medtem ko stoji na stališču, da mora nemščina ostati jezik javne uprave in vse višje kulture. Spričo boja med taborom »historično-političnih individualnosti« in taborom nemškega liberalizma se pri konservativnejših Slovencih v razdobju med 1861 in 1867 pojavi tendenca, da bi se slovenske nacionalne zahteve na precej izumetničen način prilagodile programu historično političnih individualnosti in v bistvu omejile na zahteve za slovenski jezik v okviru avtonomije historičnih provinc. Vendar pa tudi v tem razdobju nekateri slovenski liberalci zagovarjajo program avtonomne Slovenije. Po vojni 1866 se je pod vtisom zmag nacionalnega principa v Evropi in odpora, ki ga je pri Slovencih kakor pri drugih

⁹ Za volilne rezultate prim. V. Melnik, Volitve na Slovenskem 1861—1918, Lj. 1965, za Koroško posebej pa že citirano delo J. Pleterskega.

avstrijskih Slovanih vzbudila uvedba dualizma, tem liberalcem posrečilo, da so za ta program za nekaj let pridobili vse slovensko nacionalno gibanje. Oni so dali iniciativo za »tabore«, kjer so množice slovenskega prebivalstva zahtevale Zedinjeno Slovenijo, konservativci so se jim pridružili in kranjski deželni zbor je leta 1870 in — kot končni cilj — tudi še leta 1871 zahteval zedinjenje vseh slovenskih pokrajin v avtonomno Slovenijo. V Ljubljani je bil 1.—3. decembra 1870 prvi jugoslovanski kongres in njegova resolucija izjavlja, da bodo Južni Slovani habsburške monarhije nastopali enotno v kulturi, gospodarstvu in politiki. Ko je leta 1871 padla Hohenwartova vlada, ko se je s tem stabiliziral dualizem in ko je bilo v naslednjih sedmih letih slovensko nacionalno gibanje izpostavljeno pritisku nemškoliberalnega režima, je postalo jasno, da vsi ti cilji še ne bodo kmalu doseženi. A tudi po nastopu Taaffejeve vlade (1879—1893) je postalo jasno, da ni mogoče pričakovati kake večje ustavne spremembe in slovensko nacionalno gibanje je imelo samo možnost, da s podpiranjem vlade doseže nekaj več pravic za slovenski jezik, nekaj uradniških mest itd. V tej situaciji je prišlo pri slovenskih liberalcih do razkola med »elastiki«, t. j. oportunisti, ki so bili za podporo vladi za ceno majhnih koncesij, in med »radikalci«, ki so zahtevali bolj radikalno nacionalno politiko. V praksi se je pa tedaj vsa slovenska nacionalna politika omejevala na boj za pravice slovenskega jezika v šolah in uradih, za uradniška mesta in podobna vprašanja. Po padcu Windischgrätzove vlade l. 1895 in Badenijeve vlade l. 1897 je pa postalo jasno, da tudi taka politika nima več izgledov na uspehe, vsaj tam ne, kjer bi bili zaradi slovenskih zahtev prizadeti nemški nacionalni interesi in dominantni položaj nemščine.

Spričo takega političnega položaja in ob tedanji razvojni stopnji Slovencev v drugi polovici XIX. stoletja konservativni in tudi mnogi liberalni Slovenci niso mislili na rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja izven Avstrije. Vendar so pa ves čas tudi Slovenci, ki so drugačnih nazorov, čeprav ta njihova mnenja tedaj niso postala neposredno politično-aktualna. Po vojni 1866 je bilo precej razširjeno mnenje, da bo Avstrija kmalu propadla, v istem času je pa pri vseh jugoslovanskih narodih v habsburški monarhiji zavladalo veliko nezadovoljstvo zaradi uvedbe dualizma. V tem času nastajajo pri Hrvatih in Srbih koncepti popolnoma neodvisne jugoslovanske države. Ne more biti dvoma o tem, da je poudarjanje solidarnosti z drugimi južnoslovanskimi narodi pri Slovencih po letu 1866 v zvezi s temi koncepti. Vendar je pa položaj Slovencev specifičen. Znano je, da imajo nekateri vodilni krogi habsburške monarhije med leti 1866 in 1870 načrte o revanšni vojni proti Prusiji. Mnenja o bližnjem propadu Avstrije so v zvezi s pričakovanjem, da bo Avstrija v tej revanšni vojni poražena, po pruskih zmagah leta 1870 pa s kombinacijami, da bo Prusija zdaj napadla še Avstrijo. Jasno pa je, da bi v tem primeru Velika Nemčija anektirala vse ozemlje nekdanje Nemške zveze, torej tudi češke in slovenske dežele s Trstom. Zato je značilno, da se v času diskusij okrog ljubljanskega kon-

gresa leta 1870 med slovenskimi liberalci zastopa mnenje, da Avstrija sicer ne bo nikdar rešila slovenskega narodnega vprašanja, da bi pa bila Velika Nemčija katastrofa. Padec Beusta in Hohenwarta ter začetek sodelovanja med Bismarckom in novim zunanjim ministrom Andrassyjem so napravili konec vsem kombinacijam o novem konfliktu med Prusijo in Avstrijo. Vendar je pa značilno, da se v začetku balkanske krize 1875—1878, ki je vzbudila pri Slovencih zelo velik interes, slovenski liberalci zavzamejo za to, da bi Bosna pripadla Srbiji in da bi tako ob mejah habsburške monarhije nastala močna jugoslovanska država. Ko pa je Srbija doživela neuspeh leta 1876, ko je Avstro-Ogrska z lahkoto dosegla pristanek vseh držav na svojo okupacijo Bosne in Hercegovine in ko je nekaj let pozneje Srbija prišla pod politični vpliv Avstro-Ogrske, so postali vsi taki načrti neaktualni. Na slovensko politiko je vplivalo tudi dejstvo, da se po letu 1861 pojavi v Italiji in med Italijani na Primorskem iredentizem, ki hoče priključiti Italiji tudi Sovence na Goriškem, v Trstu in v Istri; jasno je, da se je morala v primerjavi s temi načrti zdeti Slovincem Avstrija manjše zlo. Kar se tiče idej glede na daljno bodočnost, je bilo med Slovenci v drugi polovici XIX. stoletja precej razširjeno mnenje, da jim bo prinesla končno nacionalno osvoboditev Rusija. To se izraža v interesu za ruski jezik in literaturo, v propagiranju slavjanofilskih idej, kar je značilno npr. za že omenjeno gibanje slovenskih radikalcev. Vendar se pa v krogih slovenskega meščanstva in meščanske inteligence, kjer so bili ti nazori najbolj razširjeni, pojavljajo tudi liberalni pomisleki glede na carsko Rusijo, na drugi strani pa ti tipični meščanski liberalci tudi nimajo nikakih simpatij za ruska revolucionarna gibanja.¹⁰

Slovenci so v dobi Taaffejevega režima, ko so podpirali vlado, glede svojih nacionalnih zahtev dosegli približno vse, kar so sploh dosegli v času obstoja habsburške monarhije; ti uspehi so pa bili skromni. Slovenščina je v principu, učni jezik osnovnih šol za Slovence; ker pa v praksi odločajo o tem pokrajinske in občinske uprave, Slovenci v mnogih mestih in drugih občinah z neslovensko občinsko upravo nimajo slovenskih javnih osnovnih šol. V celotni pokrajini Koroški ni skoraj nikakih slovenskih javnih osnovnih šol, ampak obstoje le nemške in tako imenovane utrakvistične osnovne šole. V vseh teh primerih imajo Slovenci le možnost ustanavljati privatne slovenske šole, ki jih pa morajo sami vzdrževati. Srednje šole na slovenskem ozemlju so deloma dvojezične (slovensko-nemške), deloma se pa slovenščina poučuje

¹⁰ Za jugoslovanski problem in za odnos Slovencev do Avstrije prim. poleg nekaterih že citiranih del publikacije, navedene v Nacionalnih problemih..., str. 159, op. 12 in 13, in str. 160, op. 23; poleg tega D. Kermavner, Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega programa v Ljubljani leta 1870, ZC XVI, 1962; Fr. Zwitter, Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, prav tam XVI, 1962; D. Kermavner, O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinsopisju, prav tam XVII, 1963; Fr. Zwitter, Odgovor polemičnemu izkrivljanju, prav tam XVIII, 1964; za odnos Slovencev do problema Bosne in Hercegovine 1875—1878 še ne tiskana doktorska disertacija P. Lukovića Slovinci i ustanak u Hercegovini i Bosni 1875.—1878. godine, obranjena na ljubljanski univerzi l. 1965.

samo kot učni predmet za Slovence; čisto slovenskih srednjih šol v avstrijski dobi skoraj ni bilo. Vse to ni v soglasju s stopnjo družbenega in kulturnega razvoja, ki so jo Slovenci tedaj že dosegli; Slovenci so tedaj že zahtevali tudi svojo univerzo; pri tedanjem realnem odnosu političnih sil v Avstriji pa ni bilo mogoče doseči nič več. Notranji uradni jezik državnih uradov je bil nemški; pokrajinske in občinske avtonomije so same odločale o svojem notranjem jeziku in tu je bilo vse odvisno od tega, katera politična stranka je v njih odločala. Slovenščina naj bi bila zunanji uradni jezik (jezik občevanja s strankami) za slovensko prebivalstvo; vendar se pa tudi to načelo pri nekaterih državnih, pokrajinskih in občinskih uradih ni priznavalo.¹¹

Od konca XIX. stoletja opazamo, da se tudi na slovenskem ozemlju razvija industrializacija in nastajajo nekatera večja kapitalistična podjetja. Prav posebej je v dobi pred prvo svetovno vojno rasel pomen Trsta kot pristanišča in industrijskega središča. Politične uredbe so se spremenile s tem, da se je v določeni meri uvedla splošna in enaka volilna pravica, čeprav je bil način uvedbe tak, da so bili še vedno sorazmerno močno zastopani tisti, ki bi morali pri dosledni demokratizaciji mnogo več izgubiti. V zvezi z reformo volilnega sistema je zrastel pomen socialne demokracije, a tudi meščanske stranke so morale deloma spremeniti svoj značaj in se bolj zanimati za širše mase in ne samo za tiste, ki so imeli že prej volilno pravico. V nacionalnem oziru je postajal pritisk germanizacije na Slovence v severnih pokrajinah (Koroška in Štajerska) vedno močnejši. Na drugi strani pa je postajala slovenska manjšina v primorskih mestih Trst in Gorica vedno močnejša in bolj aktivna.

Okrog leta 1897 so postale nemške nacionalne stranke glavni dedič prejšnjih nemških liberalnih strank. Nemške nacionalne stranke, ki so priznavale avstrijsko državo le še toliko, kolikor je bilo to v interesu nemškega nacionalizma, so bile v odnosu do Slovencev še bolj nepopustljive. Še bolj važno je, da je Luegerjeva krščansko socialna stranka, ki je v novih pogojih absorbirala vse prejšnje konservativne in klerikalne stranke avstrijskih Nemcev, l. 1897 tudi nastopila proti Badeniju in da se je dve leti kasneje sporazumela z nemškimi liberalci in nemškimi nacionalci na enoten nacionalni program, ki je bil v odnosu do Slovencev prav posebno nepopustljiv (»binkoštni program«). V prejšnjih desetletjih so v Cislitvaniji slovanske stranke in nemški konservativci in klerikalci često sodelovali proti nemškim liberalcem kot skupnemu glavnemu nasprotniku. Tedaj so si slovenski konservativci in klerikalci povsod, tudi v severnih obmejnih pokrajinah, mnogo prizadevali, da bi dosegli podporo nemških konservativcev in klerikalcev za skromen nacionalni program, ki ostaja v okviru obstoječe države in dežel ter hoče samo v tem okviru zagotoviti Slovincem in slovenščini

¹¹ Za dobo druge polovice XIX. stoletja prim. poleg že citiranih del še dela, navedena v Nacionalnih problemih ..., str. 158, op. 7; str. 181, op. 2 in 7. Dobo do l. 1895 obravnava tudi I. Prijatelj, Slovenska kulturno-politična in slovsvena zgodovina 1848—1895, V, Lj. 1966 (z opombami D. Kermavnerja).

določene nacionalne pravice; ta prizadevanja so pa ostala brez konkretnih rezultatov. Po letu 1897 je pa konec sodelovanja slovanskih strank z nemškimi klerikalci; slovenska klerikalna stranka uvidi, da je v nacionalnih vprašanjih nemogoče sodelovanje z nemškoavstrijskimi krščanskimi socialci, mora si ustvariti nov program in poiskati novih zaveznikov. Zaveznike si išče v hrvatski pravaški stranki, njen novi program je pa trializem, ki se pri slovenski klerikalni stranki prvič pojavi leta 1898 in ki ga ta stranka poudarja v času aneksijske krize l. 1908/09 ter v skupni deklaraciji s hrvatsko pravaško stranko leta 1912 in ga zastopa do prve svetovne vojne. Trializem nikakor ni identičen samo s programom združitve vseh južnoslovanskih pokrajin habsburške monarhije v posebno politično enoto v okviru te monarhije, t. j. s programom, ki se je pojavil že v dobi revolucije 1848/49, ampak ima še dve specifični značilnosti. Hrvatska pravaška stranka zahteva predvsem združitev Hrvatske, Dalmacije in Bosne, ki jih smatra vse tri za hrvatske pokrajine, temu pa pridružuje še zahtevo za priključitev slovenskih pokrajin; pri tem je igrala vlogo velikohrvatska tradicija te stranke, ki je proglašala Srbe v teh pokrajinah za »pravoslavne Hrvate«, Slovence pa za »planinske Hrvate«. Pri slovenski klerikalni stranki pa odloča konfesionalni moment; ona hoče paralizirati nemški pritisk s tem, da bi se Slovenci združili s katoliškimi Hrvati, nekateri njeni člani so celo za združitev obojih v en narod, ni pa za združitev s pravoslavni Srbi. Ob takem programu, ki je izrazito hrvatski in katoliški in ki s tega stališča odklanja združitev Južnih Slovanov okrog pravoslavne Srbije, nastaja vprašanje, kakšno stališče bi do njega zavzeli Srbi, ki tvorijo znaten del prebivalstva prizadetih pokrajin, a propagatorji trializma z njimi ne iščejo stikov. Jasno je, da temu programu nasprotujejo vse madžarske stranke, ki so za ohranitev historične Ogrske. Jasno je tudi, da bi vključitvi Slovencev v tako tretjo enoto vehementno nasprotovale nemške stranke, ker bi bil s tem nemški del odrezan od Jadrana in Trsta. Avtorji programa so upali, da bo trializem uresničil prestolonaslednik Franc Ferdinand. Toda politika Franca Ferdinanda in vojaških ter političnih krogov, ki se zbirajo okrog njega, je v bistvu reakcija proti madžarskim zahtevam, da naj dobi Ogrska svojo posebno vojsko. Politika kroga okrog Belvedera hoče okrepiti enotnost monarhije, ona je velikoavstrijska, ne federalistična ali trialistična, ona se hoče za svoje cilje samo poslužiti gibanj nemadžarskih narodov kot sredstva. Kar se pa tiče Nemcev in nemščine, hoče Franc Ferdinand njihov položaj okrepiti, ne pa oslabiliti. Zato je razumljivo, da najdemo v dokumentih tega kroga omenjene politike različnih narodov habsburške monarhije, med Hrvati skoraj le pripadnike skrajne protisrbske stranke frankovcev, medtem ko slovenski klerikalci v njih skoraj niso omenjeni. Slovenci pač niso prihajali v poštev kot sredstvo pritiska na Madžare, glede Nemcev so bili pa cilji politike Franca Ferdinanda čisto drugačni. Slovenska klerikalna stranka se je sicer zavzemala za trializem, ni pa imela nikakih garancij, da bi hotel

Franc Ferdinand ta program uresničiti, posebno pa ne za vključitev Slovencev v tretjo enoto.¹²

Pri slovenskih liberalcih se od začetka XX. stoletja pojavi proti starejši generaciji (Tavčar) opozicija mladih »narodnih radikalcev« (Žerjav), ki poudarja pomen konkretnega gospodarskega in kulturnega dela in se pri tem sklicuje tudi na Masaryka. Obe struji zelo poudarjata pomen nacionalnih vprašanj, ni pa mogoče trditi, da bi imeli kak svoj poseben program za njihovo rešitev. Okrog leta 1908 nekateri slovenski liberalni politiki (Hribar) propagirajo neoslavizem; ta struja je nastala pod češkim vplivom in je upala, da bodo Slovani v Avstriji tako močni, da se bo ona v zunanji politiki ločila od Nemčije in približala Rusiji. Nekateri drugi liberalci se zavzemajo za reorganizacijo Avstrije v federacijo narodov v smislu nazorov Romuna A. Popovicija. Kljub ostrini nacionalnih konfliktov (krvavi spopadi v Ljubljani leta 1908) pa ni mogoče trditi, da bi katera od struj slovenskih liberalcev že tedaj delala za izvenavstrijsko rešitev slovenskega narodnega vprašanja.

Delavsko gibanje se je pričelo pri Slovencih okrog leta 1870, večji pomen pa je dobilo z napredkom industrializacije in uvajanjem splošne volilne pravice proti koncu XIX. stoletja. Leta 1896 se je socialnodemokratska stranka Cislitvanije reorganizirala v federacijo šestih nacionalnih strank. Ena od teh strank je bila Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ki je imela nalogo organizirati slovenske, hrvatske in srbske delavce v Cislitvaniji, njeno središče je pa bilo ves čas v slovenskih deželah in njeni voditelji Slovenci. Ta stranka se je pri delu na terenu v severnih pokrajinah srečavala z nemškoavstrijsko, v primorskih deželah pa z italijansko socialnodemokratsko stranko. V primorskih deželah se je končno uveljavilo načelo, da spadajo slovenski in hrvatski delavci v jugoslovansko, italijanski pa v italijansko stranko, obe stranki sta pa sodelovali. Na severu je pa bila premoč nemškoavstrijske stranke v kadrih, organizaciji in materialnih sredstvih tako velika, da je ona uveljavila svojo voljo in da je bila socialnodemokratska organizacija na Koroškem in v štajerskih mestih popolnoma v njenih rokah. Nacionalni program socialnodemokratskih strank Cislitvanije, sklenjen v Brnu leta 1899, zahteva reorganizacijo Cislitvanije na podlagi avtonomnih teritorialnih enot, formiranih na podlagi etničnega principa; ta program bi pomenil tudi ustanovitev Slovenije, ni pa imel v tedanjih političnih razmerah nikakih izgledov, da bi bil uresničen. Glavni teoretik Jugoslovanske socialnodemokratske stranke za nacionalna vprašanja je bil njen voditelj Etbin Kristan (1867—1953), ki sta zanj značilni predvsem dve ideji. Zanj so nacionalna vprašanja kulturna vprašanja in on jih hoče rešiti s tem, da bi pripadniki vsakega naroda tvorili javno-pravno korporacijo, ki bi sama odločala o svojem šolstvu in drugih kulturnih zadevah. Poleg tega je pa bil Etbin Kristan prepričan, da bodo

¹² Za slavizem pri Slovencih obstoji mnogo podatkov v raznih publikacijah, ni pa še nikake zadovoljujoče študije. Za načrte Franca Ferdinanda prim. del'a, citirana v Nacionalnih problemih ..., str. 209, op. 10.

vsí Južni Slovani nekoč tvorili en narod, in Jugoslovanska socialdemokratska stranka je že zelo zgodaj imela stike z drugimi socialnodemokratskimi strankami pri Južnih Slovanih v habsburški monarhiji in izven nje. Izraz teh názorov je resolucija prve konference jugoslovanskih socialističnih strank v Ljubljani leta 1909, ki se na eni strani izraža za nacionalno in celo jezikovno združitev vseh Južnih Slovanov v bodočnosti, na drugi strani pa vendar vztraja na avstromarksističnem stališču, da je treba ohraniti enoten gospodarski in politični prostor monarhije in dati posameznim narodom avtonomijo samo za kulturne zadeve. Od smeri vodstva stranke je treba razlikovati skupino socialističnih intelektualcev, ki se je zbirala okrog revije Naši zapiski in bila pod močnim vplivom Masaryka. Ta grupa je že pred prvo svetovno vojno nastopila proti naziranju o kulturnem in jezikovnem zedinjenju Južnih Slovanov v en narod in stala na stališču, da morajo ostati Slovenci v okviru jugoslovanskega sveta poseben narod s posebnim jezikom. Nastop te grupe proti avstromarksizmu pa spada v glavnem šele v dobo prve svetovne vojne.¹³

Okrog leta 1908 postane jugoslovanski problem centralno vprašanje slovenske politike. V letu 1911/12 se pojavi gibanje študentske mladine, ki je dobilo pozneje ime po listu »Preporod« (1912--13). Centralna misel teg gibanja je bila, da slovenskega nacionalnega vprašanja ni mogoče rešiti v okviru habsburške monarhije, ampak samo z ustanovitvijo popolnoma samostojne jugoslovanske države; paralelno s tem se ne pričakuje rešitve od drobnega nacionalnega dela, ampak samo od vojne in revolucije; o mnogih drugih vprašanjih (odnos jugoslovanstva do slovenskega jezika; odnos do socializma itd.) ta mladina še ni imela enotnih stališč. To gibanje se je po prvi balkanski vojni zelo hitro širilo; iste nazore so zastopali nekateri dnevniki in starejši posamezniki izven strank. Prva balkanska vojna je izzvala pri Slovencih splošno navdušenje, za države balkanskih zaveznikov so se zbirali prispevki in tja so odhajali dobrovoljci (kakor že prej l. 1875/76 v Bosno). Vendar pa to še ne pomeni, da je vsa ta slovenska javnost tedaj že prelomila z Avstrijo. Klerikalna stranka vztraja na trializmu, čeprav poudarja, da je zadnji čas, da Avstrija zadovolji svoje Jugoslovane; v názorih klerikalcev se pojavljajo nekatere nianse. Staro vodstvo liberalne stranke obsoja gibanje mladine in izjavlja, da ne misli na izvenavstrijske rešitve slovenskega vprašanja. Narodna radikalna struja je prej poudarjala pomen drobnega dela in v duhu Masaryka videla v revoluciji le romantiko; ob nastopu nove mladine omahuje, je ne obsoja, poudarja pa, da še ni prišel čas za to. Največji slovenski pisatelj te dobe Ivau Cankar, ki je pripadal socialistični stranki, je v svojem predavanju leta 1913 na eni strani obsodil vsako misel, da bi se opustil slovenski jezik,

¹³ Glavni viri za socialistično gibanje so objavljeni v Zgodovinskem arhivu Komunistične partije Jugoslavije. V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, Beograd 1951. Prim. tudi H. Tuma, Iz mojega življenja, Lj. 1957, in A. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Lj. 1958 (oboje spomini, izdani s komentarjem D. Kermavnerja). Za stanje na Koroškem prim. že omenjeno knjigo J. Pleterskega.

in izjavil, da se morejo jugoslovanski narodi zediniti le kot enakopravni narodi, na drugi strani pa vendar prelomil z Avstrijo in proglasil za končni cilj jugoslovansko federativno republiko; ni pa mogoče trditi, da je bilo to njegovo stališče tudi stališče socialistične stranke, ki še ni prelomila z avstromarksizmom. Antiavstrijsko gibanje je bilo pri Slovencih pred prvo svetovno vojno šele v začetkih, vendar se je pa hitro širilo in vplivalo z močjo svojih argumentov.¹⁴

V začetku prve svetovne vojne je mobilizacija uspela in državni aparat funkcioniral pri Slovencih kakor pri drugih narodih habsburške monarhije, deloma zaradi političnega pritiska, posebno zaradi funkcioniranja vojaških sodišč, in deloma zato, ker množice še niso bile pripravljene za kako protiaavstrijsko akcijo. Parlament Cislitvanije ni bil sklican do maja 1917, deželni zbori ves čas vojne. Tisti politiki, ki so se že pred vojno izjavljali proti vsaki izvenavstrijski rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, so tudi ob začetku vojne dajali izjave lojalnosti. Posebno vlogo je igral del klerikalne stranke na Kranjskem pod vodstvom kranjskega deželnega glavarja Sušteršiča, ki je hotel izrabiti sarajevski atentat in začetek vojne za persekucije svojih političnih nasprotnikov. Ko je vstopila maja 1915 v vojno Italija, je bil londonski pakt 26. aprila 1915 sicer še tajen, vendar je pa bilo vsem jasno, da so antantne države obljubile Italiji velike dele slovenskih in hrvatskih pokrajin ob obalah Jadrana in avstrijska propaganda je nastopala pri slovenskem in hrvatskem prebivalstvu in vojaki, kjer je bila vera v Avstrijo že omajana, z argumentom, da se bore zdaj za svojo zemljo. Na drugi strani pa politične persekucije niso zadele samo tistih, ki so bili protiaavstrijski ali vsaj sumljivi protiaavstrijstva. Na Koroškem in na Štajerskem so nemški nacionalci, ki so imeli tam glavni vpliv, organizirali tudi preganjanja slovenskih duhovnikov. V prvih letih vojne se pripravljajo ustavne spremembe v Cislitvaniji, ki naj bi bile izvedene z oktroiranjem in naj bi dale Nemcem še bolj prevladujoč vpliv. Ves čas vojne se vodi propaganda in se vrše pogajanja med Avstro-Ogrsko in Nemčijo za ustvaritev »Mitteleuropa«, kjer bi imela seveda Nemčija prevladujoč vpliv. Vse to ni ostalo tajno in je omajalo vero v Avstrijo pri mnogih, ki so pred vojno še verjeli vanjo. Protiaavstrijsko razpoloženje se izraža v tem, da slovenski vojni ujetniki in nekateri drugi Slovenci vstopajo najprej kot posamezniki v srbsko armado, nato pa v posebne vojaške enote dobrovoljcev na ruski fronti. Slovenski liberalni politiki iz primorskih dežel so poslali še pred vstopom Italije v vojno nekaj zastopnikov v inozemstvo, kjer so ti potem vstopili v Jugoslovanski odbor. Jugoslovanski odbor je agitiral med

¹⁴ Jugoslovanski problem pri Slovencih v letih pred prvo svetovno vojno je še malo raziskan; kmalu bo objavljena prva sintetična študija. Prim. poleg nekaterih že citiranih del J. Kolar, Preporodovci, Lj. 1950; D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami v letih 1912 do 1913, Istorija XX veka, zbornik radova, I, Beograd 1959; E. Turk, Značilnosti preporodovskega gibanja na Slovenskem v zadnjih dveh letih pred prvo svetovno vojno, Razprave SAŽU, razred za zgodovinske in družbene vede, V, Hauptmannov zbornik, Lj. 1966.

jugoslovanskimi izseljenci v Ameriki, med njimi tudi med slovenskimi izseljenci v Združenih državah Amerike; Etbin Kristan, ki je odšel tik pred prvo svetovno vojno v Združene države, je spremenil svoje mnenje in postal avtor izjave v Chicagu 29. VI. 1917, ki se izraža za jugoslovansko federativno republiko. Ko se je 30. maja 1917 spet sestal parlament, opazamo odmikanje od trializma v tem, da so se vsi slovenski, hrvatski in srbski poslanci združili v en klub, ki se imenuje Jugoslovanski klub, in da majniška deklaracija tega kluba ne govori več samo o Hrvatih in Slovencih, ampak o ozemljih monarhije, kjer žive Slovenci, Hrvati in Srbi, in zahteva za to ozemlje na podlagi narodnega načela, vendar pa tudi hrvaškega državnega prava, da se naj združi v samostojno državo, vendar pa pod žezlom habsburško-lorenske dinastije; na vprašanje, ali je bilo to žezlo mišljeno iskreno ali le kot taktična poteza, bi pač ne mogli dati za vse poslance istega odgovora. Bistveno je pa bilo, da je že v letu 1917 vladalo med Slovenci veliko nezadovoljstvo, ki je bilo socialnega in obenem tudi nacionalnega značaja; pri tem so vplivale ruska februarjska revolucija, oktobrska revolucija in Wilsonove deklaracije. V tej situaciji je prišlo v jeseni 1917 do razkola v klerikalni stranki, iz katere je izstopil kranjski deželni glavar Šušteršič, ki mu je bila majniška deklaracija maksimalna zahteva, ki je v bistvu vztrajal na trializmu in je odklanjal vsako izvenavstrijsko rešitev; značilno je pa, da je Šušteršič pridobil le nekaj klerikalcev na Kranjskem, v drugih pokrajinah pa ni imel pristašev, bil je vedno bolj bojkotiran in je ob zlomu Avstro-Ogrske emigriral. V liberalni stranki so prevladali bivši narodni radikalci in politika te stranke ni računala več z obstojem Avstrije v bodočnosti. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka more pričeti z novim aktivnejšim delom šele v letu 1917. Tedaj nastopi v njej »socialistična mladina«, ki obstoji deloma iz sodelavcev revije »Naši zapiski« pred vojno, kritizira politiko nemške in nemškoavstrijske socialnodemokratske stranke v letu 1914 in pozneje ter ideje avstromarksizma o narodni avtonomiji na enotnem gospodarskem in političnem prostoru habsburške monarhije ter zahteva ustanovitev neodvisne jugoslovanske države. Stranka je po hudem notranjem boju v juniju 1918 sprejela to stališče z izjemo nekaterih posameznikov (H. Tuma) in je pozneje sodelovala z meščanskimi strankami pri akciji za prevzem oblasti. Za tretje stališče, ki je obsojalo tako avstromarksizem kakor tudi sodelovanje z meščanskimi strankami pri akciji za ustanovitev nacionalnih držav in je stalo na stališču čiste proletarske revolucije, obstoje pri Slovencih v letu 1918 prvi simptomi, ne moremo pa tedaj še govoriti pri njih o gibanju v tem smislu. Vendar je pa ves tedanji politični razvoj nemogoče razumeti brez upoštevanja nezadovoljstva, ki je imelo socialne in obenem nacionalne motive; zdi se, da so bili upori slovenskih vojakov v letu 1918 med največjimi v avstroogrski armadi. V tej situaciji ni pomenilo mnogo, če so v »deklaracijskem gibanju« sodelovali tudi tisti, ki so mislili resno s habsburškim okvirom majniške deklaracije. Vodstvo gibanja se je zavedalo, kakšna je situacija, in ostra opozicija Jugoslovanskega kluba v parlamentu od jeseni 1917,

njegov apel na mirovno konferenco v Bresti-Litovsku za pravico samoodločbe narodov in izjave, kjer se habsburški okvir ne omenja več, dokazujejo, da ni več računalo s tem okvirom. Gibanje pri Slovencih in pri istrskih in dalmatinskih Hrvatih in Srbih je bilo tedaj najbolj aktivno od vseh gibanj pri Jugoslovanih v notranjosti habsburške monarhije; na Hrvaškem so se mu pridružile nekatere opozicionalne stranke, medtem ko je hrvatsko-srbska koalicija, ki je imela večino v hrvatskem saboru, vztrajala pri svoji oportunistični politiki do oktobra 1918; iz Cislitvanije so prihajale tudi iniciative za podobno gibanje v Bosni, kjer so bile seveda legalne možnosti za vsako opozicionalno gibanje še mnogo bolj omejene. V zadnjih dneh oktobra 1918 se je tudi na slovenskem ozemlju proklamiral konec habsburške monarhije in oblast nove Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. V severnih obmejnih krajih so že od teh dni dalje, ko še ni bilo v bližini nobenih čet kake antantne armade, vojaške akcije odločale o tem, kako daleč naj seže oblast nove države in kje naj bo oblast nove avstrijske republike. Oblast Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je bila v teh dneh, nekaj dni pred prihodom italijanske okupacijske armade, proglašena tudi v slovenskih in hrvatskih krajih Primorja; slovensko in hrvatsko prebivalstvo je živelo v naivnem prepričanju, da mora na podlagi načel predsednika Wilsona vse slovensko in hrvatsko etnično ozemlje pripasti novi državi.¹⁵

Slovensko nacionalno vprašanje ima svoje specifične poteze tako v nacionalni problematiki habsburške monarhije kakor tudi v zgodovini ideje jugoslovanske države. Podlaga slovenskega nacionalnega programa je mogel biti samo etnični princip. Slovenci v začetku nacionalnega gibanja niso imeli lastnih višjih družbenih razredov in se niso mogli sklicevati na historično pravo. Vse to je otežkočalo njihovo nacionalno borbo v konservativni habsburški monarhiji. Obstoj pripadnikov nemških višjih družbenih razredov na slovenskem ozemlju, geografski položaj tega ozemlja med ozemljem nemškega jezika in med Jadranom, soseščina z Italijani in skupno življenje z Italijani v primorskih mestih

¹⁵ Tudi problem odnosa Slovencev od Avstrije in jugoslovanski problem pri njih v času prve svetovne vojne je še malo raziskan. B. Vošnjak. U borbi za ujedinjeno narodno državo, Lj. 1928, ima memoarski značaj, prav tako predavanje dr. A. Korošca l. 1925 (objavil S. Kranjec, Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije, ZČ XVI, 1962; avtor našteje tudi nekaj drugih memoarskih objav). Poleg nekaterih že citiranih del prim. sumarno sliko v knjiži S. Kranjec. Kako smo se zedinili, Celje 1928, ter članek istega avtorja Slovenci na poti v Jugoslavijo. Spominski zbornik Slovenije, Lj. 1939. Za dobrovoljce zbornik Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918, Lj. 1936; za upore slovenskih vojakov se prva študija šele pripravlja; za vojaške akcije na severu ob zlomu Avstro-Ogrske L. Ude, Boj za Maribor in štajersko Podravje leta 1918/19, ZČ XV, 1961. Upoštevati je treba tudi splošno literaturo o jugoslovanskem problemu med prvo svetovno vojno, kjer je še vedno najbolj izčrpno delo M. Paulová, Jugoslovanski odbor, Zagreb 1925, ki ga pa dopolnjujejo in korigirajo nove publikacije (za glavne publikacije do 1960 prim. oceno L. Udeta v ZČ XIV, 1960), v zadnjih letih pa posebno številne publikacije D. Šepića in B. Krizmana (prim. npr. D. Šepić, Misija Carla Gallija u Trstu, Anali Jadranskega instituta II, Zagreb 1958).

so Slovence stalno opozarjali, da mora biti propad habsburške monarhije združen z novimi nevarnostmi za njihov nacionalni obstoj. Na drugi strani pa tudi ideja o vključitvi Slovencev v jugoslovansko politično enoto ni bila uresničljiva brez zaostritve konflikta pripadnikov te ideje z nemškim in italijanskim nacionalizmom; ona zato ni bila uresničljiva v okviru habsburške monarhije, a tudi izven tega okvira ne brez novih konfliktov. Zgodovinsko ni točno, če se govori o jugoslovanskem gibanju pred in med prvo svetovno vojno kot o »velikosrbskem« gibanju. Če bi bilo to res samo velikosrbsko gibanje, bi se moglo uresničiti s tem, da bi Srbija dobila Bosno in izhod na Jadran v Dalmaciji; to ne bi bilo eksistenčno vprašanje za habsburško monarhijo, ki je bila v svoji zgodovini velesila brez posesti Bosne in Dalmacije. Boj za jugoslovansko državo ob aktivnem sodelovanju Hrvatov in Slovencev v tem gibanju pa ima za cilj združitev vsega etničnega ozemlja teh narodov in vse vzhodne obale Jadrana ter ni združljiv z obstojem habsburške monarhije.

Summary

THE SLOVENES AND THE HABSBERG MONARCHY

The article is the Slovene redaction of the paper presented to the international conference on the Nationality Problem in the Nineteenth Century Habsburg Monarchy, held at Indiana University, Bloomington, Indiana U. S. A., from April 2—6, 1966. The article will, without any essential changes, also be published in English, and that in the Austrian History Yearbook, Rice University, Houston, Texas, U. S. A., vol. III, part 2, 1967.

France Škerl

PRISPEVKI K ZGODOVINI RAZVOJA NASPROTNIKOV
OSVOBODILNE FRONTE V LETU 1941

Uvod

Značilnosti reakcionarne politike pred in po aprilskem zlomu

V Jugoslaviji med obema vojnama se je zlasti po padcu diktature kralja Aleksandra razvijalo politično življenje v okviru »vsedržavnih« strank. Pomembnejši sta bili predvsem dve: »Jugoslovanska nacionalna stranka« (JNS) in »Jugoslovanska radikalna zajednica« (JRZ). Obe sta bili močno sorodni ne samo zaradi enakih družbenih temeljev, temveč sta si bili dokaj blizu tudi v marsikateri točki svojih političnih konceptov. Obe sta bili centralistični in unitaristični, dasi je JNS razglašala Jugoslavijo kot državo enotnega jugoslovenskega naroda, JRZ pa je raje računala z unitarizmom na obroke. Pri obeh je v političnih, gospodarskih in socialnih tendencah bilo težišče na velesrbski buržoaziji, na katero pa so se opirale sorodne buržoazne skupine po drugih delih države. V Sloveniji so se JNS priključili pristaši Kramerjeve Samostojne demokratske stranke (SDS) in Pucljeve Samostojne kmetске stranke (SKS), JRZ pa Koroščevi pristaši Slovenske ljudske stranke (SLS).

Opozicija proti vsakokratni vladajoči »vsedržavni« stranki je bila dvojnega značaja. Buržoazno demokratični elementi so bili koncentrirani predvsem v Hrvatski seljački stranki (HSS), pri kateri so iskale opore tudi manjše druge buržoazno demokratične skupine po državi. Ta opozicija je bila močna in važna do znanega sporazuma med Cvetkovićem in Mačkom 26. avgusta 1939, ki je ustvaril banovino Hrvatsko in odpravil tako imenovano hrvatsko vprašanje.

Drugačnega značaja je bila opozicija levičarskih, kasneje tudi izrazito antifašističnih elementov. Težišče teh je bilo na komunistični partiji, ki je vse od »Obznane« živel v ilegali in se zlasti v zadnjih letih pred vojno okrepila številčno in idejno z razčiščenjem nekaterih vprašanj, med katerimi je prvenstveno vlogo igralo nacionalno vprašanje. Konsolidacija Komunistične partije Jugoslavije, v Sloveniji pa še posebej ustanovitev Komunistične partije Slovenije z objavo njenega manifesta, je postavila trdne temelje za povezovanje s sorodnimi družbenimi in široko ljudskimi elementi. V skladu z družbenim položajem teh elementov in njihovimi interesi je zlasti Komunistična partija po-

stavljala zahteve po demokratičnih svoboščinah, proti dviganju cen, za zvišanje plač in mezd, za zmanjšanje kmečkih bremen, za enotnost sindikalno organiziranega in neorganiziranega delavstva. V zunanji politiki je ubrala povsem drugačno smer, kakor so jo vodili vladajoči buržoazni vrhovi, zagovarjala je namreč princip kolektivne obrambe vseh ogroženih narodov in naslonitev na Sovjetsko zvezo.

Toda v zunanji politiki so v letih pred vojno odločali pogledi buržoaznih politikov. Ti so iz svojih računov povsem izključevali Sovjetsko zvezo, predvsem seveda kot dejavnik, na katerega naj bi se kako naslanjali. Značaj družbenega položaja jih je usmerjal na zahod. Težišče njihove opore sta dolgo bili Francija in Anglija. Sredi tridesetih let pa se je ta temelj začel majati. V srednji Evropi se je hitro začela krepiti Nemčija pod Hitlerjevim nacionalsocialističnim režimom. Njeno gospodarstvo, ki se je zaradi revizionističnih tendenc Hitlerjevega režima hitro preusmerjalo na vojno gospodarstvo, je videlo na Balkanu dragoceno dopolnilo za nakup surovin in prodajo nemških industrijskih izdelkov. Uvoz in izvoz iz balkanskih dežel je začel vidno naraščati. Gospodarska povezanost pa je klicala za sabo tudi politično. Zelo občutno so se ta dejstva izrazila pri hitlerjevski teritorialni ekspanziji na dežele, s katerimi je Jugoslavija bila gospodarsko zelo tesno povezana, namreč pri priključitvi Avstrije 1938 in zasedbi Češkoslovaške 1939. V vsakem od teh primerov je Nemčija silno okrepila svoj strateški in politični položaj, zraven pa tudi svojo gospodarsko moč. V Jugoslaviji so se zaradi vsestranske krepitve Nemčije začeli krepiti fašistični in profašistični elementi. Npr. režim Milana Stojadinovića.

Sočasno z rastočo močjo Nemčije je pa padal ugled in z njim vpliv zahodnih demokracij, predvsem Velike Britanije. Kriv pa je bil Chamberlainov režim, ki ni znal preceniti hitlerjevskih imperialističnih tendenc in vodil pacifistično politiko za ohranitev miru za vsako ceno. Hotel je odvrniti Hitlerjeve apetite od angleškega imperija in jih usmeriti na vzhod proti Sovjetski zvezi za njeno likvidacijo. Zato je prišlo do Münchna, ki pomeni simbol poraza zahodnih sil na eni strani, na drugi pa priznanje nemškega gospostva v srednji in vzhodni Evropi. Zlom »čemberlenstva« v Angliji oziroma obrat, ki je kmalu nato nastal zaradi tega v angleški politiki, ni mogel popraviti škode, ki je nastala v srednji Evropi, pa tudi v Jugoslaviji.

Vladajoči politiki v Jugoslaviji so v »čemberlenstvu« videli predvsem slabost Velike Britanije. Ko je britanska vlada po zasedbi Češkoslovaške začela snovati protinemški blok na Balkanu, je Jugoslavija zavrnila svojo priključitev, češ da se ne bo priključila nobenemu bloku, ker bi s tem Veliki Britaniji nič ne koristila, sebe pa izpostavila velikim nevarnostim, v kateri bi ji nihče ne mogel pomagati pravočasno in učinkovito. Angleški zunanji minister Halifax je sam priznal pravilnost te postavke in s tem tudi slabost svoje države.

Nevtralnostna smer v zunanji politiki takratne Jugoslavije in v položaju takratne Evrope je pomenila umikanje v izolacijo in praktič-

no približevanje k Nemčiji, ki se je na koncu koncev uresničilo s pristopom k trojnemu paktu na Dunaju 25. marca 1941. V vmesnem času vladajoči krogi niso poskrbeli za večjo obrambno sposobnost države, pač pa so dopuščali aktivnost petokolonskih elementov, ki so razjedali državo na znotraj in rahljali moralno strnjenost prebivavstva. Zatirali so antifašistične glasove in preganjali antifašistične elemente. Rešili so »hrvatsko« vprašanje, toda še to v obliki, ki je pomenila predvsem okrepitev buržoazne fronte, ne pa tudi resnične okrepitve države, kakor so pokazali kasnejši dogodki ob aprilskem zlomu 1941.

V dobi nevravnostne smeri v zunanji politiki si njeni navdihovavci sicer niso delali utvar glede hitlerjevskih ekspanzionističnih tendenc. S popuščanjem so hoteli le čimbolj odložiti čas odločitve, to je čas preloma z Nemci. Diskretne izjave, ki so jih dajali ljudem zaupanja, kažejo, da v popuščanju Nemcem niso poznali pravih meja. Zato je proti popuščanju, proti kapitulantstvu prišlo do odpora, ki je pokazal ilegalne oblike celo pri ljudeh, ki niso pripadali antifašističnim elementom. Vprašanje obrambe države se ni pokazalo toliko v skrbi za obrambno sposobnost države, temveč bolj v obliki, ali se bo država sploh branila ali ne. Privrženci »osnega bloka«, to je privrženci popuščanja, so bili v tem oziru vedno bolj omejeni na voditelje vladajočih krogov. Vedno močnejši pa so postajali privrženci »protiosnega bloka«, dokler niso v dogodkih 27. marca 1941 manifestativno povedali svoje in zrušili režim kneza Pavla. Defetisti so bili sicer poraženi, ne pa tudi odstranjeni, kakor je pokazal kabinet Dušana Simovića. Hitlerjeva invazija na Jugoslavijo je presekala gordijski voz in jugoslovanske narode postavila v popolnoma nov položaj, v katerem je bilo treba začeti ustvarjati na novih temeljih.

»Aprilska katastrofa l. 1941 ni pomenila samo vojaškega poraza,« kakor je napisal Boris Zihertl, temveč mnogo več, »pomenila je najglobljo krizo politike, ki jo je vodil vladajoči razred stare Jugoslavije, polom te politike.«¹ Seveda vzrokov za polom ne smemo gledati v enem ali dveh dogodkih, ki so se odigrali neposredno pred polomom, npr. v pristopu k trojnemu paktu, naj bo ta še tako usoden, temveč v dolgotrajnem procesu, ki je trajal več let in v katerem je odločalo mnogo sil notranje in zunanje političnega značaja. Aprilska katastrofa jih je v različnem obsegu sicer pritisnila k tlom, ni pa jih do kraja uničila. Po sovražni zasedbi so se kmalu pojavile znova in se skušale znova uveljaviti v novih oblikah pod starim bistvom.

Namen naslednje razprave je, pokazati, kako so se v Sloveniji po sovražni zasedbi začele znova uveljavljati »stare« sile, ki so nekdaj sodile v proces, ki je pripeljal do aprilske katastrofe 1941, kaj jih je predvsem gibal v njihovi aktivnosti, na koga so se opirale in kako so se med seboj razumele in povezovale. Časovno je razprava omejena na leto 1941, ker se je v tem času odigrala prva etapa razvoja, ki obsega

¹ Boris Zihertl, O nekaterih problemih borbe za novo Jugoslavijo, CZ Ljubljana 1948, str. 30.

njihov nastop in formiranje v okoliščinah okupacije ter prvih začetkov narodnoosvobodilnega boja.

Med prikazovanjem starih sil ne mislim govoriti o tistih demokratičnih elementih, ki so pred aprilsko katastrofo zavzeli v vprašanju obrambe države defetistom in kapitulantom nasprotno stališče, ker so ti elementi kot posamezniki ali kot skupine v glavnem kmalu prešli na pozicije Osvobodilne fronte. Govoriti želim o tistih silah, ki so v dobi okupacije in razvoja NOB zavzele Osvobodilni fronti nasprotno stališče. Te sile pa so bile predvsem identične s tistimi silami, ki so sestavljali v stari Jugoslaviji tako imenovane »vsedržavne« stranke ali so bistveno sodelovale v njih, preganjale antifašistične bojevnike, branile z vsemi sredstvi buržoazne pozicije v državi, odbijale naslonitev na Sovjetsko zvezo in naposled pripeljale Jugoslavijo v trojni pakt. Same v sebi te sile že pred vojno niso bile popolnoma kompaktne. V Sloveniji so se delile predvsem v klerikalni in liberalni tabor, medtem ko je socialdemokratski tabor bil neznaten in je v celotnem razvoju igral bolj vlogo priveska. Klerikalni in liberalni tabor sta družbeno živela na enakih osnovah. Razlikovala sta se predvsem po ideološki usmerjenosti, katere medsebojno nasprotstvo pa je v letih pred vojno že vidno popuščalo. Popuščanje je imelo seveda svoje razloge. Gospodarsko sta oba tabora v preteklosti ustvarila sicer vsak svoje zavode, toda že v letih pred vojno je npr. v Kreditnem zavodu začel kapital obeh taborov sodelovati. Drugi razlog pa je bil skupna potreba po obrambi ustvarjenih družbenih pozicij pred naraščajočim vplivom progresivnih elementov. Vse to skupaj je narekovalo potrebo medsebojnega zblizanja. Dejansko sta se oba tabora začela tudi politično približevati, načela v tem smislu tudi debate, vendar pred vojno do združitve še ni prišlo.

Ne glede na prizadevanja obeh taborov po neki formalni združitvi je pa popolnoma jasno, da so voditelji obeh taborov enako gledali na pristop Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941 in na njegov pomen. Resda so voditelji klerikalnega tabora zaradi neposrednega sodelovanja v vladi, ki je pripeljala Jugoslavijo v trojni pakt, bili formalno bolj odgovorni zanj kakor voditelji liberalnega tabora. Toda voditelji liberalnega tabora pristopu niso ne nasprotovali niti ga kdaj kritizirali. S tem so pokazali, da je njihovim pogledom in njihovim interesom ravno tako ustrezal kakor tistim, ki so ga neposredno ustvarjali in izpeljali. Bili so kapitulanti prav tako, kakor so bili vladajoči voditelji klerikalnega tabora.

Skupnost medsebojnih interesov klerikalnih in liberalnih vrhov se je formalno najbolj izkazala v narodnem svetu, ki je po poprejšnjem nasvetu dr. Kulovca in predlogu dr. M. Natlačena nastal 6. aprila 1941, na dan nemškega napada na Jugoslavijo. Vanj so poslale svoje zastopnike naslednje slovenske meščanske stranke: Slovenska ljudska stranka 6, Jugoslovanska nacionalna stranka 1, Narodno radikalna stranka 1, Samostojna demokratska stranka 1 in Socialistična stranka Jugoslavije 1. Komunistični stranki so željo, da bi sodelovala v narodnem svetu, zavrnili, češ da naj bi narodni svet sestavljali načeloma samo za-

stopniki organiziranih in priznanih političnih strank.² Predsednik narodnega sveta je postal dr. M. Natlačen, tedanji ban dravske banovine.

Struktura strankarskih zastopnikov v narodnem svetu je pokazala, da je narodni svet v tistem trenutku bil organ strankarske koncentracije, ki je nastala predvsem zaradi vojne oziroma ker so zaradi vojne po Natlačenovih besedah nastale take razmere, da je bilo potrebno, da pri vseh važnejših odločitvah sodelujejo vse stranke v Sloveniji, da se tako ohrani red in mir in da bo mogoče ves narod v vseh važnejših vprašanjih enotno usmeriti.³

Zaradi odklonitve zastopnika komunistične partije je strankarski okvir narodnega sveta dobil poseben pomen, ki se ni skladal s celoto naroda. Struktura zastopnikov priznanih strank je pokazala, da so v narodnem svetu imeli absolutno premoč tisti, ki so podpirali kapitulantsko politiko prejšnjih jugoslovanskih vlad in vse tiste tendence, ki so bile z njo združene, skratka v narodnem svetu je slovenska buržoazija ustvarila svoj skupni organ, Natlačen pa je bil njegov reprezentant oziroma pooblaščenec. Argumente za tak sklep daje Natlačen sam v poročilu, ki ga je kasneje poslal v London in v njem opisal položaj v Sloveniji v prvih mesecih okupacije ter opravičeval svoje tedanje ravnanje. Po tem poročilu je Natlačen o svojem delu vedno sproti obveščal narodni svet in seveda vodstvo SLS, kolikor ga je po okupaciji ostalo v Ljubljani. Oba organa sta njegovo delo sproti odobraval, zato je iz dejstva, da Natlačen pravzaprav ni ničesar opravil na svojo roko, logično zaključiti, da je v vsem nastopal kot pooblaščenec, da za delo, ki ga je opravil, ni bil odgovoren samo on, temveč organ, ki ga je zato pooblastil. V zvezi z značajem zastopnikov v narodnem svetu je torej ravnal kot pooblaščenec združene slovenske buržoazije.

V usodnih dneh aprilske vojne 1941 je narodni svet po svojem pooblaščenju Natlačenu do kraja izpolnil svojo kapitulantsko funkcijo. Po samih Natlačenovih besedah je storil vse, da bi vojna v Sloveniji pustila čim manj posledic, da bi bilo čim manj razrušenega in čim manj odpora proti Nemcem. Ko so se pretrgale vezi s centralno vlado, se je narodni svet prelevil v oblastni organ, ki naj bi uresničil kvislinsko državo v Sloveniji, in to najprej pod nemškim varstvom, nato pa pod italijanskim. Ker pa se mu ta cilj ni posrečil, je poskrbel, da Emiliju Grazioliju, ki ga je Mussolini aprila 1941 poslal v Ljubljano kot svoje-

² Poročilo bana dravske banovine dr. Marka Natlačena slovenskim članom pobegle jugoslovanske vlade v London. Poročilo vsebuje Natlačenov osebni popis dogodkov od 6. aprila do 14. junija 1941. V London je bilo poslano 1942. En izvod je vlada v Londonu dobila že prej. V srbohrvatskem prevodu je bil ta izvod pri predsedstvu vlade Jugoslavije registriran pod strog. pov. V. K. br. 770, 28. VIII. 1942 v Londonu. Pri tukajšnji razpravi nisem uporabljal prevoda, temveč originalno slovensko besedilo, ki je bilo pred leti odkrito doma in se v nekaterih podrobnostih razlikuje od prevoda. Natlačenovo poročilo ni posebno dolgo. Napisano je po kronikalnem redu. Zato podatkov v originalu ni težko najti. Delo citiram z imenom njegovega avtorja: Natlačen.

³ Natlačen.

ga emisarja, ni bilo treba oblasti v Ljubljani zavzeti, temveč jo je 18. aprila 1941 enostavno prevzel iz rok pohlevnih kapitulantov pod Natlačenovim vodstvom. S tem je bila funkcija kapitulantov končana. Toda vloga njenih nosilcev še ni izginila. Zaradi začetnih metod italijanskega vladanja na novo zasedeni slovenski zemlji so se kapitulanti v kratkem prelevili v kolaborante. Kot taki so svoje prve usluge izkazali že, ko so Mussolini, Ciano in Grazioli 3. maja 1941 tudi z njihovo pomočjo pripeljali »ljubljsko Slovenijo« v okvir rimskega imperija. Na temelju »ustave«, ki jo je Mussolini dal ljubljanski pokrajini z dekretom 3. maja 1941, se je položaj predstavnikov slovenske buržoazije v okviru »avtonomije« uredil povsem drugače, kakor so si sami predstavljali. O kakem kvasilniškem položaju slovenskih predstavnikov ni bilo niti govora. Njihov položaj je zavzel Emilio Grazioli, ki je kot visoki komisar ljubljanske pokrajine postal nekak mali duce v pokrajini, predstavniki slovenske buržoazije pa so postali kolaboranti samo v tisti in tolikšni obliki, kolikor so jo dopuščali fašistični gospodarji, npr. za potovanja v Rim in vdanostne izjave. Arena za kolaborante je postala konzulta, ki jo je Mussolini imenoval 27. maja 1941. V njej so kolaboranti izpričevali svojo lojalnost, o dejanskih problemih pa so odločali fašistični oblastniki. Konzulto je Grazioli skliceval na zasedanje, kadar se je njemu zdelo potrebno in koristno. Prava oblast je namreč bila v rokah Graziolija in njegovega aparata oziroma vojske, kolikor je bilo treba. Pomen konzulte je kmalu usahlil. Vzrok za to je bil v nastanku pojavov, kakršnih niso pričakovali niti fašistični okupatorji niti kolaboranti. Načrte obeh je namreč že leta 1941 temeljito prekrizalo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom Osvobodilne fronte. V nastopu proti njej so stare sile sprostile novo obliko svoje aktivnosti, ki so jo potem ohranile do konca vojne, namreč kontrarevolucionarnost. Seveda je ta oblika pokazala več razvojnih stopenj. Od njih nas bo na tem mestu zanimala le prva, ki se je v glavnem razvila v 1941. letu.

KONZULTA

Splošni temelji in okoliščine za razvoj aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte

Potem ko so fašistični funkcionarji prevzeli oblast v Ljubljani v svoje roke, je narodni svet izgubil oblastni značaj; postal je znova samo politični dejavnik. Pa še ta ni vzdržal v prvotni zamisli. Zdrknil je na stopnjo strankarske koordinacije, dokler ni tudi v tej obliki izgubil svoj pomen v medsebojnih strankarskih stikih. Zaradi italijanske okupacije so meščanske stranke postale skoraj povsem pasivne in nedelavne. Pred sabo niso videle pravega cilja. Ko pa so znova začele oživljati strankarske povezave, so se oživljale v okoliščinah, ki so bile bistveno drugačne od onih, v katerih so usihale.

Po mnenju buržoaznih vrhov oziroma njihovih politikov so po okupaciji obstajali za politično nedelavnost utemeljeni razlogi. Prepričani so bili samemu sebi, ker so bili brez zvez z najvišjimi državnimi in političnimi vrhovi. Vedeli so seveda za Nezavisno državo Hrvatsko,

toda iz Srbije niso imeli nobenih pravih poročil, o vladi, ki je pobegnila v inozemstvo, pa nekaj časa sploh niso vedeli ničesar. Kolaboracijo z okupatorji so zlasti klerikalni krogi tolmačili kot taktizerstvo v smislu razgovorov na seji eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Pri tem so se opirali na dva momenta oziroma dvoje mnenj. Prvo je bilo, da bo vojna trajala še dolgo. General Rupnik je npr. računal na pet do šest let,⁴ polkovnik Vauhnik pa kar na sedem let.⁵ Toda ti termini so bili še dokaj optimistični. Bili so namreč tudi ljudje, ki so računali celo na dvajset let okupacije.⁶ Vsekakor je tedanje slovensko meščansko politično vodstvo računalo na daljšo dobo tuje oblasti.⁷ To mnenje je po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo dobilo še nove opore v poteku operacij na vzhodni fronti, kjer so Nemci ne samo nekaj tednov, temveč celo nekaj mesecev prodirali kar naprej in ni prav nič kazalo, da bi se ustavili in da bi njihova moč začela pojemati. Drugo mnenje se je pa tikalo položaja doma, kjer niso resno prav nič računali na možnost, da bi se začelo razvijati kako narodnoosvobodilno gibanje mimo njihove volje.

Politiki združene slovenske buržoazije so računali na dolgo vojno, nato pa da bodo prišli zavezniki, pri čemer so mislili na zaveznike na zahodu, ki bodo pregnali okupatorje in nje osvobodili, da bodo zopet vzpostavili režim, ki je aprila 1941 tako klavrno propadel. Nedvomno je bistvo njihovega političnega koncepta o ravnanju med okupacijo izrazil pisec »Političnega poročila 14. marca 1942«, to je poročila funkcionarja SLS v London, z naslednjimi besedami: »Treznejši elementi iz vseh nekomunističnih taborov so zastopali idejo vsenarodne osvobodilne organizacije, ki naj bi ustvarila enotno narodno vodstvo in pripravila poleg načelnih vprašanj (meje, ureditev države, gospodarsko socialni program) tudi organizacijo in oborožitev naroda za čas, ko bodo razmere dozorele in bo treba z narodnim uporom privedi stvar do zmage«.⁸ Isti koncept je še po vojni v emigraciji potrdil Rudolf Smersu, eden od veljakov klerikalnega tabora z besedami: »Vsi so soglašali s tem, da bo

⁴ Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana 1946, izd. SKZ, str. 89. Cit. Proces proti Rupniku.

⁵ Spis proti ing. Črtomiru Nagodetu, vrhovno sodišče LRS K 1/47. Cit. Spis proti Nagodetu.

⁶ Ko sem se sam po aprilskem zlomu javil na prosvetnem oddelku banske uprave, mi je eden od inšpektorjev na vprašanje, koliko časa pa mislite, da bo to (tj. okupacija) trajalo, odgovoril, da kakih dvajset let.

⁷ Dr. Frido Pogačnik, Na razpotju. (Ob 20-letnici pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu dne 25. marca 1941.) Zbornik-Koledar Svobodne Slovenije 1961, str. 50. O računanju na dolgo vojno je po vojni pisal tudi Franc Krištof v članku »Po šestnajstih letih...« (Vestnik SPB XIII/1962, št. 5–6, str. 106–117). Krištof je napisal stavek: »Mi smo se postavili na stališče, da bo vojna dolga, da se bo izbojevala med velesilami...« (str. 108).

⁸ Poročilo Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji. Poročilo predstavlja kratek oris splošnih političnih razmer v Sloveniji od začetka okupacije do 20. maja 1941. Hrani se v konvolutu »Poročila Slovenske ljudske stranke v ljubljanski pokrajini zastopnikom v Londonu« v Državnem arhivu LRS (= DAS). Danes se imenuje Arhiv SR Slovenije. Cit. Poročilo Slovenske zveze.

potrebno takoj organizirati tajne oddelke, ki naj.. v vojaškem pogledu pripravljajo narod na trenutek, ko bo naš nastop zoper okupatorja in za zaveznike potreben, koristen, uspešen in združen z najmanjšimi žrtvami».⁹

Računi buržoaznih politikov so bili torej zelo jasni in pasivnost argumentirana s splošnim položajem sil v svetu. Toda tako so računali buržoazni politiki, ki so se odločili za kolaboracijo in oportunistične odnose do okupatorja. Povsem drugače je CK KP ocenil posledice njihovih kolaborantskih tez in njihovega oportunizma do italijanskih manevrov z »avtonomijo« ter konzulto. Centralni komite KPS je uvidel, da so si Italijani svoje poteze izmislili, da bi si ob podpori domače reakcije utrdili svoj položaj v ljubljanski pokrajini.¹⁰ Komunistična partija je zato začela zaostrevati položaj, da bi preprečila pomirjenje in tiho sožitje, ki so si ga tako želeli oportunisti in okupator.

Prvi je oportunistični odnos kapitulantov do okupatorjev ostro in naravnost sarkastično neusmiljeno grajal Slovenski poročevalec: »Kapitalistična gospoda, ki je ostala doma, liže pete imperialističnim osvajalcem. Natlačen, Pucelj in druga judeževska tovarišija potuje v Rim ter izjavlja: Duce, globoka je in bo hvaležnost za plemenite ukrepe... veliko zadoščenje za nas vse, ki občutimo, da nas plemeniti duce uvažuje, čisla in upošteva kot najmlajše otroke Matere Italije«.¹¹ Seveda pa nazor Slovenkega poročevalca niso bili osamljeni. Prezirajoč odnos do italijanskega okupatorja v širokih ljudskih plasteh so v tistih dneh večkrat zabeležili tudi agenti italijanske obveščevalne službe. Zato so vrhovi starih strank morali kmalu spoznati, da v svojih poklonih okupatorju niso imeli na svoji strani širokih slojev slovenskega naroda. Okoli njih je začela naraščati osamljenost.

Sadovi kolaborantske politike buržoaznih vrhov so se začeli kazati prej, kakor so si »italijanaši«-sploh mogli misliti. Poudariti je treba, da se proti kolaborantom niso postavili samo tisti, ki so že pred vojno napadali njihove buržoazne pozicije, njihove simpatije do fašističnih režimov in držav, njihovo antisovjetsko stališče, temveč so jih začeli zapuščati privrženci njihovih lastnih taborov, ker niso odobraval njihovega sodelovanja z okupatorji. Ti privrženci pa niso samo zapustili politike meščanskih strank, temveč so se vedno bolj vključevali v Osvobodilno fronto, ki je nasproti okupatorju zavzela nepomirljivo borbena stališča. To odhajanje svojih privržencev so politiki buržoaznih vrhov seveda hitro opazili. Rudolf Smersu je tedanje uspehe aktivistov OF označil s kratkimi besedami: »... ljudstvo je drvelo za njimi«. Nedvomno je bilo to »drvenje« pojav, ki je na vodilne politike obeh tradicionalnih taborov vplival bolj kakor sam očitak sodelovanja z Italiani. Povzročil je dvojne posledice: 1. Vidnejši politiki so se začeli kmalu umikati bolj v ozadje, v nekako rezervo, kakor da bi z okupatorji ne

⁹ Rudolf Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik SPB XII/1961, št. 4, str. 68.

¹⁰ Miha Marinko, Politično poročilo CK KPS, II. kongres Komunistične partije Slovenije, izd. CZ. Ljubljana 1949, str. 67.

¹¹ Slovesni poročevalec 1958—1941, Ponatis, Ljubljana 1961. Cit. SPor.

imeli nobenih zvez. To »pasivnost« so nekateri pokazali že zelo zgodaj, še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, novi pa so se jim pridružili kmalu po izbruhu vojne na vzhodni fronti. Toda stikov z okupatorji vendarle niso popolnoma pretrgali, le vidno aktivni niso bili; vzdrževali so jih šele po drugem ali tretjem kanalu.¹² 2. Naraščanje moči Osvobodilne fronte je izzivalo protiakcijo. In v življenju nasprotnikov OF je ravno ta protiakcija imela osrednji interes v vsej njihovi aktivnosti med okupacijo. Seveda v času štirih let ta akcija ni bila nekaj togega, nespremenljivega, pokazala je več razvojnih oblik, od katerih bomo v tej razpravi osvetlili le tiste v začetni dobi, ki je po svojem bistvu bila predvsem pripravljalnega značaja in je trajala, dokler niso nasprotniki Osvobodilne fronte nastopili kot odkriti borbeni sovražniki narodnoosvobodilnega gibanja, ki se je razvijalo pod vodstvom Komunistične partije in Osvobodilne fronte.

V razvoju grupacij, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti, je zelo opazno dejstvo, da v njihovem razvoju napad Nemčije na Sovjetsko zvezo ni imel pomembnejše vloge. Medtem ko je v razvoju partizanstva prav ta napad zaradi totalne Hitlerjeve angažiranosti na vzhodni fronti ustvaril perspektivo, da se bo upor proti okupatorjem sploh mogel razvijati, pa pri nasprotnikih OF ta dogodek ni pomenil kake zarez v načinu in obsegu njihove aktivnosti. Začetni razvoj operacij na vzhodni fronti je prej potrjeval njihovo tezo o potrebi čakanja. To dejstvo je važno, če hočemo pravilno časovno opredeliti pripravljalni stadij kontrarevolucionarne aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte. Bil je nedvomno mnogo daljši kakor pri narodnoosvobodilnem gibanju.^{12a}

Po poteku notranjega razvoja posameznih skupin, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti, moremo vsaj pri tistih, ki so bile močnejše organizirane, že v začetni dobi razlikovati nekako dve stopnji. Iz zgornjih navedb vemo, da so te skupine imele v načrtu tudi boj proti okupatorju, čeprav so pri tem računale na zelo dolge termine. Prav na prvi stopnji, ki je sicer značilna tudi po usihanju »priznanih« političnih strank, so te skupine skušale formirati nekako ilegalno vojsko za boj proti okupatorju. Ilegala je bila resnična, ker general Robotič kot komandant XI. korpusa italijanske vojske spočetka ni bil niti malo naklonjen ustvarjanju kake slovenske vojske.¹³ Formirati jo je bilo mogoče samo na skrivaj, pravzaprav zaradi njihovega odnosa do oboroženega boja sploh le bolj na papirju. Toda med pripravljanjem ilegalne vojske je v nekaj tednih po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo prišlo do pojavov, ki so voditelje slovenske buržoazije začeli vznemirjati vedno bolj. Razvila se je druga stopnja v začetni dobi OF nasprotnih skupin,

¹² Poročilo o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi. Delo je kratek opis v rokopisu v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Cit. Delo JNS.

^{12a} Franc Krištof je v razpravi, omenjeni pod op. 7, napisal: »Danes si lahko priznamo, da je naša obramba prišla prepozno... Mi smo zaradi moralnih pomislekov več kot pol leta čakali in prekrizanih rok gledali...«

¹³ Metod Mikuš, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, CZ, Ljubljana 1960, str. 325.

ko je predmet njihovega zanimanja postala aktivnost Osvobodilne fronte in razmah slovenskega partizanstva. Meje med obema stopnjama ni mogoče natančno določiti, pa tudi iztočne meje celotne prve dobe ni mogoče ravno potegniti. Segala je v pozno jesen 1941 oziroma zimo, ali pa celo še dalje. Zaključila se je sicer s skupnimi potezami pri posameznih skupinah, toda časovno ne v enakih terminih.

Konec prve dobe v razvoju nasprotnikov Osvobodilne fronte je sočasno pomenil prehod v novo dobo njihove aktivnosti. Vzrok zanj je bil nesluten razmah Osvobodilne fronte. Po besedah avtorja »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji« z dne 20. maja 1942 so tradicionalne stranke »dolgo... verjele v staro moč in podcenjevale hitro napredovanje OF«. Ko so spoznale, da so mnogo zamudile, so stopile iz rezerve in udarile po Osvobodilni fronti ter partizanstvu, posebej pa še po Komunistični partiji. »Začelo se je ostro napadanje vsega njihovega dela«, namreč dela OF, je prav tam napisal isti avtor.

Prehod v novo dobo aktivnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte je odkril pomembna dejstva, ki jih moramo poudariti na tem mestu. Ostro napadanje narodnoosvobodilnega gibanja se je sprostito kot reakcija na razmah Osvobodilne fronte in uveljavljanje slovenskega partizanstva. Gibalo nove oblike nasprotniške aktivnosti torej ni bil boj proti okupatorju, temveč strah pred narodnoosvobodilnim gibanjem, ki je raslo iz drugačnih družbenih osnov, kakor so jih predstavljali oni sami. Narodnoosvobodilno gibanje so razglasili za komunistično.

Po zapiskih, ki so jih nasprotniki OF sami zapustili, je mogoče reči, da so o možnostih komunistične aktivnosti večkrat razpravljali v 1941. letu, preden so dejansko nastopili proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Razlog za začetno zatišje je pojasnil eden od stebrov takratnega klerikalnega vodstva, Rudolf Smersu: »Komunistov se za enkrat nismo bali. Bili so še slabi...«¹⁴ Tako so ocenjevali in seveda podcenjevali narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji v poletnih mesecih 1941, ko so povrhu vsega še mislili, da bo zaradi velikih nemških uspehov na vzhodni fronti splahnilo samo od sebe. Proti njemu so vodili le propagandno, pa še to predvsem ustno akcijo, ne da bi se spuščali kaj dalje.

Toda upanje se ni uresničilo. Narodnoosvobodilno gibanje je napredovalo, jemalo tradicionalnim strankam pristaše in v sami Ljubljani kmalu trdo udarilo po ovaduhih in izdajavcih. Nasprotniki OF so se zavedeli moči Osvobodilne fronte. Niso hoteli več ostati v »rezervi«. Drug za drugim so začeli kljub prisotnosti okupatorja odkrito in javno nastopati proti Osvobodilni fronti in slovenskim partizanom. V njihovem razvoju je nastopil trenutek, ko se niso več pomišljali pokazati, da jim je iz družbeno-političnih razlogov manj zoprno okupator kakor tisti, ki so se z okupatorjem resnično borili. V tistem trenutku se je njihova

¹⁴ Govor Rudolfa Smersuja »Slovenska legija in politične stranke v Sloveniji« dne 8. VII. 1943 pod navedenim naslovom v knjigi: Ljubljana v ilegali II, Država v državi, Ljubljana 1961, izd. DZS, str. 294—301. Sam govor je na straneh 297—301. Cit. Smersujev govor 8. VII. 1943.

kontrarevolucionarna narava, ki so jo dotlej bolj ali manj prikrivali, vidno razkrinkala. Pripravljalni stadij se je zaključil. Začel se je tisti proces, ki je pripeljal buržoazne vrhove tako daleč, da so na strani okupatorjev in z njihovo pomočjo nastopili naposled tudi z orožjem v roki proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Dotlej smo govorili o skupinah, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti. Bilo jih je torej več. Med seboj je vse povezovalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in slovenskih partizanov; kasneje so se celo povezale v eno organizirano celoto ali bolje rečeno zvezo. Toda same med seboj nikakor niso bile kompaktne. Ne samo da sta bila klerikalni in liberalni tabor drug do drugega močno nezaupljiva in sta imela tudi vsak svojo organizacijo, noben tabor od njih tudi sam v sebi ni bil homogen. V vsakem se je uveljavilo več skupin, ki so ljubosumno ohranjale svojo samostojnost ali avtonomijo in so s stariimi strankarskimi voditelji večkrat zašle v hude spore. Nedvomno je bil v tej medsebojni razbitosti eden od razlogov za pomanjkanje večje udarnosti nasproti narodnoosvobodilnemu gibanju. Te razbitosti so se vodniki OF nasprotnih skupin tudi zavedali. Tako vsaj moremo zaključiti iz »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji«, v katerem je pisec predstavnikom v Londonu dne 12. maja 1942 začetni čas označil z naslednjimi besedami: »Spočetka ni bilo nobene iniciative za kako sistematično organiziranje. Mnogi so na svojo roko zbirali in organizirali ljudi, ta bolj vojaško, oni bolj politično, ta z radikalnejšim socialnim, oni z radikalnim narodnim programom. Tako je bilo pokretov in gibanj veliko, a vse je ostalo le pri vrhu, ker nihče ni čutil v ozadju prave enotnosti, povezanosti, načrtnosti«. ¹⁵ Seveda ta oznaka osvetljuje le razbitost nasprotnikov OF, ne velja pa za tedaj hitro se razvijajočo Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

Omenili smo, da je nasprotnike Osvobodilne fronte povezovalo odklonilno stališče do narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije. Odklanjanje je bilo razrednega značaja. Še 18 let po vojni je Franc Krištof, eden od pobeglih nasprotnikov Osvobodilne fronte napisal: »Razumljivo je, da smo za tem očitnim namenom (to je narodnoosvobodilnim bojem, op. F. Š.) videli boj za svetovno in slovensko revolucijo in za diktaturo proletariata v Sloveniji«. ^{15a} Besede so vsekakor pomembne, ker dokazujejo, da so nasprotniki OF svoje nasprotovanje Osvobodilni fronti sami smiselno označevali kot kontrarevolucionarno dejavnost. Dasi v njej niso bile vse skupine enako odločne niti skladne v metodah, je bila njihova skupna poteza tako vidna, da jo bomo v razpravi vseskozi tudi upoštevali.

V prikazovanju nasprotnikov OF leta 1941 so upoštevane njihove medsebojne razlike, ki so se kot dediščina predvojne diferenciacije prenesle tudi v dobo okupacije. Upoštevano pa je tudi dejstvo, da so bile nekatere skupine v določenih pogledih na politično udejstvovanje med seboj bolj sorodne in so zato povezane v grupacijo višjega reda. Tako

¹⁵ Poročilo Slovenske zaveze.

^{15a} Vestnik SPB XIII/1962, št. 5—6, str. 140.

so v enem poglavju obdelane skupine klerikalnega tabora, v drugem skupine liberalnega tabora, v tretjem pa skupina aktivnih oficirjev, pri katerih je v 1941. letu šlo v prvi vrsti za odločitve, ali se bodo vključili v Osvobodilno fronto ali se bodo pa nagnili na stran kontrarevolucije. Pri skupinah so upoštevane politično pomembnejše oziroma samostojnejše. Izpuščene so skupine, katerih pojav je bil enodnevnega značaja, ali pa so svoje delo očitno in v celoti usmerjale po navodilih drugih. Izpuščena je tudi dejavnost cerkvenih eksponentov. V dobi, ki je predmet tukajšnjega razpravljanja, so predstavniki Cerkve na Slovenskem igrali svojo vlogo kot vidni kolaboranti. Kot iniciativni dejavnik kontrarevolucionarne aktivnosti so pa vidneje nastopili šele v naslednji dobi, ki tu ni več predmet našega razpravljanja. Na koncu razprave so prikazana še prizadevanja vodilnih kontrarevolucionarnih politikov, da bi ustvarili enotno organizirano fronto vseh nasprotnikov Osvobodilne fronte oziroma koliko so z njo uspeli do jeseni 1941.

TABOR KLERIKALNIH SKUPIN

V taboru klerikalnih skupin je imela odločilno vlogo Slovenska ljudska stranka (SLS), poleg katere so vse druge skupine imele bolj ali manj frakcionaški značaj, ki se je vzdrževal delno zaradi osebnih trenj med vodilnimi pristaši stranke, delno pa zaradi neizčiščenih pogledov na program stranke. Skala vezi in kontaktov med njimi je bila zelo različna. Ideološki moment je bil v oblikovanju strankarske povezanosti vedno zelo močan, saj je Slovenska ljudska stranka veljala v javnosti za katoliško stranko. Ne glede na strnjenost takega značaja pa so bili njeni pristaši gmotno zelo zdiferencirani. Že pred vojno se je izoblikovala tudi klerikalna buržoazija, katere zastopniki so imeli v stranki odločilno besedo.

V štari Jugoslaviji se je v dobi »vsedržavnih« strank Slovenska ljudska stranka vključila v JRZ. Tik pred vojno pa se je na pobudo dr. Fr. Kulovca osamosvojila in zopet nastopila pod starim imenom iz časov pred Aleksandrovo diktaturo. Pod obnovljenim imenom je kmalu zašla v najhujšo krizo, ki je bila takrat povezana z usodnimi spremembami med fašistično nacistično poplavo v Evropi.

Za razvoj SLS v novi dobi je po njeni obnovitvi bila važna predvsem seja strankine eksekutive v Natlačenovi pisarni na banovini dne 30. marca 1941. V pričakovanju vojne je sklenila razdeliti svoje vodilne ljudi, tako da so Fr. Gabrovška in dr. A. Kuharja takoj poslali v inozemstvo, preden je vojna izbruhnila, dr. Kulovec in dr. Krek naj bi se gibala z jugoslovansko vlado (namesto dr. Kulovca, ki je bil ubit v Beogradu že 6. aprila 1941, je vstopil v vlado nato Fr. Snoj), ostali pa naj bi počakali doma in taktizirali z okupatorji.¹

Na tem mestu nas mora najprej zanimati način delovanja tretje skupine, ki je ostala doma. Vodstvo te skupine si je prilastil dr. M.

¹ Franček Saje, Belogardizem, druga dopolnjena izdaja, izd. SKZ, Ljubljana 1952, str. 25. Cit. Saje, Belogardizem, str.

Natlačen, s tem da je potisnil v stran dr. A. Gosarja, ki ga je dr. Kulovec določil za tako funkcijo v zadnjem pismu, ki ga je pred smrtjo poslal v Ljubljano.^{1a} Natlačen je potem določal taktiko in politično linijo, ki je Slovenijo brez odpora pripeljala pod okupatorski jarem. Pa ne samo to. Natlačen osebno in njegovi enako misleči sodelavci so dali in podpisovali hvaležnosti polne vdanostne izjave, potovali v Rim na sprejeme in sodelovali v ljubljanski konzultii. Natlačen je s takim ravnanjem prekorlačil pooblastila strankine eksekutive z dne 30. marca 1941. Tako vsaj je mogoče razumeti Kuharjeve besede na Natlačenov račun v pismu, ki ga je poslal marca 1943 škofu G. Rožmanu in ki je po nesreči padlo v roke Osvobodilne fronte.² Škodljivost Natlačenovega ravnanja je Kuhar prikazal z opisom vtisa, ki ga je to ravnanje napravilo na Angleže: »Prva težava je bil pokojni M. N. V Jeruzalemu že so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v internacijskem taborišču... Pri Angležih se je to ime izgovarjalo kakor kuga.«³

Natlačen torej navodil o taktizerstvu ni pravilno interpretiral. Vprašati se pa moramo, kakšna so ta navodila sploh bila. O seji strankine eksekutive 30. marca 1941 vemo namreč zelo malo. Poznali smo pač že dalj časa razdelitev strankinih ljudi v tri garniture, ki so se po prihodu jugoslovanske begunske vlade v London skrčile pravzaprav v dve, kaj drugega pa vsaj direktno pravzaprav nič. Nekaj odsevov o seji so zapisali še pobegli kontrarevolucionarji v Koledarjih Svobodne Slovenije za 1951 in 1952. S tem je bilo naše znanje o omenjeni seji zaključeno. Pa vendar je dr. A. Kuhar, ko je sredi septembra 1944 imel več govorov na slovenske domobrance zaradi njihove prisega in službe Hitlerju, v enem teh govorov, dne 10. septembra 1944, govoril tudi o seji eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Samo takrat ni nato nihče polagal dovolj pažnje. Leta 1961 pa je te govore ponatisnila »Prosveta«, glasilo slovenskih Američanov v Chicagu.

V govoru, ki ga je imel dr. Kuhar 10. septembra 1941, moremo brati tudi naslednje besede, ki se nanašajo na zadevno sejo eksekutive SLS:

»Vodstvo Slovenske ljudske stranke je dne 30. marca 1941, zbrano v bański palači, slovesno sklenilo, da v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud, ali celo življenje na tehtnici. To je bilo stališče naše stranke takrat ob vdoru sovražnika. Mislim, da je bilo pravilni odraz mišljenja vsega slovenskega naroda v trenutku, ko je šel v najbolj viharno dobo svoje zgodovine.«⁴

^{1a} Boris Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1960, št. 1, str. 22. Cit. Kidrič, Obris razvoja OF str.

² Londonski Kuhar piše, Dokumenti II, izd. Propagandni odsek OF SN (na Rogu 1943), strani 10. Kuharjevo pismo na str. 5–10. Cit. Londonski Kuhar piše.

³ ibid.

⁴ Prosveta, Chicago 10. IV. 1961, št. 69.

Če gornje besede pogledamo malo globlje, se nam takoj pokaže, da je eksekutiva prepovedala kakršnokoli kolaboracijo stranke z okupatorji in da je ta sklep veljal za celotni strankin aparat tudi za ceno življenja. Dr. Kulovec je te sklepe odobril, ko se je s strankinim vodstvom sestal na zadnjem obisku v Ljubljani 3. aprila 1941. Takrat je predlagal strankinemu vodstvu, naj stopi v zvezo z zastopniki drugih strank in z njimi osnuje narodni svet, ki se bo brigal za slovenske interese, posebej če v Beogradu ne bo vlade. Člani eksekutive pa so tedaj baje tudi sklenili, »... da v slučaju okupacije stranka kot takšna ne bo dala svoje pomoči in imena k nobeni politični akciji, ki bi bila v prid okupatorju«. Isti člani so si tedaj tudi obljubili, da ne bodo delali drug proti drugemu, pa bodi tisti, ki bodo zunaj, ali tisti, ki bodo ostali doma.⁵ To formulacijo je napisal v svojih povojnih spominih na ta čas dr. Ivan Ahčin, nekdanji urednik »Slovenca«.

Primerjava Kuharjeve formulacije o zadržanju stranke in strankinih funkcionarjev pod okupacijo s formulacijo dr. Ivana Ahčina nas mora iznenaditi. V Ahčinovi formulaciji nam morajo udariti v oči zlasti besede »stranka kot takšna« ne bo dala svoje pomoči in imena... Ni verjetno, da bi se bili nazori članov eksekutive v štirih dneh, to je od 30. marca do 3. aprila 1941 o pojmovanju taktiziranja z okupatorjem toliko spremenili. Primerjava obeh pojmovanj nam vsiljuje sklep, da eno od obeh ni originalno, še več, da je originalno vsekakor le Kuharjevo, Ahčinovo pa spremenjeno. Primerjava obeh vsiljuje tudi mnenje, da je Ahčinovo pojmovanje napisano post festum in to z zelo jasnim namenom, da bi namreč opravičilo tisto taktizerstvo, ki so ga vodniki ljubljanske eksekutive praktično uporabljali med vojno. Na to kaže tudi zgoraj omenjena Kuharjeva kritika Natlačenovega ravnanja v odnosih z Italijani.

Na tem mestu moramo še enkrat poudariti, da Natlačen ni bil v Sloveniji sam kriv za kapitulantsko politiko v dneh aprilske vojne 1941. Bil je član in predsednik narodnega sveta, ki je kot celota odigral kapitulantsko vlogo in slovenski narod brez odpora pripeljal pod okupatorski jarem. V narodnem svetu je v največji meri sodelovala SLS kot takšna, da uporabimo Ahčinov izraz. Poleg nje pa so seveda sodelovali tudi predstavniki drugih slovenskih meščanskih strank. In ko so se kapitulanti prelevili v kolaborante v Graziolijevi konzultii, je Natlačen kot bivši visoki državni in politični funkcionar poleg drugih tudi on sodeloval v konzultii — po odobritvi eksekutive SLS. Odpor proti takemu sodelovanju se ni pojavil v eksekutivah strank, temveč v širokih ljudskih plasteh, kar so vedeli tudi predstavniki slovenske buržoazije. »V široki javnosti se... ni odobravalo sodelovanje nekih slovenskih ljudi v konzultii«, je zapisal človek iz njihovih vrst.⁶ Natlačen u je sicer po njegovih lastnih besedah začelo presedati, da je Grazioli izrabljaj njegovo osebo, ugled in položaj za poklonitvene izraze v Rimu, ni mu

⁵ Ivan Ahčin, Spomini na začetek naše tragedije, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 129—136.

⁶ Poročilo Slovenske zaveze.

pa dal nobene protivrednosti. Toda seja eksekutive SLS, na kateri je 26. maja Natlačen poročal o svojem delu, je soglasno potrdila njegovo poročilo in se soglasno tudi izrekla, naj sprejme imenovanje v konzultu ter stori vse, kar bodo Italijani od njega zahtevali v zvezi s potovanjem v Rim in k Mussoliniju.⁷ To se pravi: eksekutiva SLS je soglasno odobrila kolaboracijo z Italijani in je zato SLS »kot takšna« bila kriva za kolaboracijo. Taka politika je ustrezala trenutnim interesom klerikalne in druge z njo zvezane buržoazije. Toda s tako politiko so se politični vrhovi buržoazije še bolj oddaljili od širokih ljudskih množic, ki svojih interesov niso videle v povezavi z okupatorskimi oblastniki in njihovim režimom.

V novih okoliščinah, kakršne so se izoblikovale v »ljubljski Sloveniji« v aprilu in maju 1941 tudi s pomočjo domačih kapitulantov in nato kolaborantov, je bilo važno vprašanje, kdaj bo po mnenju eksekutive SLS nastopil tisti trenutek, ko SLS kot takšna ne bo več mogla nuditi svoje pomoči okupatorju in kako se bo tej pomoči odrekla.

Reči moremo, da je odločilni trenutek v oblikovanju taktike klerikalnih politikov nastopil na seji eksekutive SLS dne 26. maja 1941. O tej seji oziroma o problemih, ki jih je reševala, ne vemo dosti. Iz Natlačenovega poročila v London vemo, da je Natlačen na njej poročal o svojem delu za čas od 17. aprila 1941 dalje, poročal tudi o imenovanju in bližnjem potovanju konzulte v Rim in da je eksekutiva v celoti potrdila Natlačenovo poročilo ter se soglasno izrekla, naj Natlačen sprejme mesto v konzultu in sprejme vse, kar bodo Italijani zahtevali od njega v zvezi s potovanjem v Rim.⁸ Toda eksekutiva SLS ni razpravljala samo o tem, o čemer je Natlačen poročal zastopnikom SLS v London. Seja je bila strogo tajna. Na njej so razpravljali še o raznih drugih problemih, med njimi tudi o svojem taktiziranju pod okupacijo. Podatke o tem nam nudi razprava kontrarevolucionarnega emigranta Janeza Martinca »Slovenija v komunistični revoluciji« v Koledarju Svobodne Slovenije za 1952. V njej govori najprej o seji vodstva SLS dne 3. aprila 1941, ki ji je prisostvoval tudi dr. Kulovec, da so na tej seji člani izvršnega odbora SLS, kakor že vemo, sklenili, da ne bo dala stranka kot takšna svoje pomoči in imena k nobeni akciji, ki bi bila v prid okupatorju. Nato pa pisec dodaja: »Nekaj tednov pozneje je Izvršni odbor stranke . . . na tajnem sestanku že pod okupacijo ta sklep ponovil«. Ta »nekaj tednov pozneje« ni mogel biti v času oblastnega funkcioniranja narodnega sveta, ker za tak ponoven sklep še ni bilo potrebnih okoliščin, med 17. aprilom in 26. majem pa nedvomno kake seje eksekutive ni bilo, ker bi sicer Natlačen v svojem poročilu 26. maja ne zajel prav tega časa svojega dela in ga predložil v odobritev. Ta »nekaj tednov pozneje« se more potem nanašati le na 26. maj 1941. Na ta datum kaže tudi ustanovitev Slovenske legije, ki je bila ustanovljena 29. maja 1941. Ustanovna konferenca zanjo je bila po Smersujevih besedah sklicana »na pobudo

⁷ Natlačen.

⁸ Natlačen.

naših vodilnih politikov.⁹ Logično je, da je tako pobudo prediskutiral pristojni strankin forum. To pa se je zopet v tej zvezi moglo zgoditi le 26. maja 1941.

Podatki o seji eksekutive SLS so torej skromni. Natlačénovi so neposredni, drugi pa bolj posredni. Za nas je važno, kakšne sklepe moremo napraviti iz vseh skupaj.

Seja je potekala pod vtisom nekakšnega razočaranja nad Italijani, ker slovenskim buržoaznim politikom niso dali nobene prave protivrednosti za njihov odnos do Italijanov. Spričo tega dejstva je vprašanje nadaljnjega taktiziranja imelo važno mesto v kompleksu tedanjega razpravljanja. Toda v jedru tega vprašanja niso bili samo odnosi do italijanskih okupatorjev, temveč tudi odnosi do širokih slojev slovenskega naroda, ki so kapitulantskim in kolaboracionističnim taktizerjem že dale vedeti, da njihove politike niso odobravale. Dejstvo, da je eksekutiva odobrila Natlačénovo poročilo za nazaj in njegove bližnje delo za naprej, to se pravi sodelovanje z italijanskimi okupatorji, kaže, da jedro taktizerskega problema sploh niso bili Italijani, temveč odnos do domačega ljudstva. Stranka »kot takšna« je zašla v kolaboracijo in se diskreditirala. Treba je bilo rešiti izgubljene pozicije ali vsaj padajoči ugled pri ljudstvu, ki okupatorjev ni maralo. Poseben ozir so strankini vrhovi imeli do zahodnih zaveznikov in za primer njihove zmage nad Hitlerjem. Po njihovem mnenju je bilo za ta primer treba na skrivaj pripraviti organizirano vsenarodno gibanje odpora, ki bi se moralo sprostiti, ko bi se zavezniške sile približale naši deželi. Po takratnem mnenju strankinih vrhov je bil ta cilj še zelo daleč.

Kaj torej storiti? Ravnati v smislu navodil, kakršna poznamo iz Kuharjevega govora 10. septembra 1944? Nemogoče. Stranka se je že diskreditirala s priklanjanjem njenih predstavnikov italijanskemu okupatorju. Treba je bilo nekaj novega. Takrat se je po mojem mnenju rodila nova formula o odnosu do okupatorja, formula, ki jo poznamo iz Ahčinovih spominov in razprave Janeza Martinca, formula, po kateri »stranka kot takšna« ne bo dala svoje pomoči in imena k nobeni akciji, ki bi bila v prid okupatorju. Pri tej jezuitsko zviti formuli je bila bolj kakor pri katerikoli drugi usodna njena vsebinska interpretacija, to se pravi dejansko življenje, ki se je razvilo po njej. To pa je pokazalo, da se je politika eksekutive SLS še naprej razvijala v nasprotju z navodili, kakršna je dr. Kuhar objavil kot sklep eksekutive z dne 30. marca 1941.

Rešitev svojih položajev za bodoče so člani eksekutive SLS videli v ustvaritvi neke nove organizacije, ki naj bi bila okupatorju neznana, torej ilegalna, ki naj bi organizirala in zbirala pristaše SLS v Ljubljani in na deželi za nastop proti okupatorju. Funkcionarji stranke naj bi kot člani stranke nastopali kvečjemu samo v tej ilegalni organizaciji. Kolikor bi nastopali v javnosti z okupatorji, bi ne nastopali kot člani stranke, temveč le kot zasebniki. To se pravi, njihova povezanost z okupatorji bi bila le navidezna, le taktična poteza, pravi izraz njihovega

⁹ Smersujev govor 8. VII. 1943.

mišljenja in odnosov do okupatorjev bi bila pa ilegalna organizacija. Da bi se slovensko ljudstvo še bolj prepričalo o dobrih namenih strankine organizacije, so sklenili še to, da bi najvidnejši stari strankini možje, to je vrhovno vodstvo SLS, ki so ga sestavljali dr. M. Natlačen, dr. Ivan Ahčin, Ivan Avsenek, Marko Kranjc, Miloš Stare, dr. Bogomil Remec, dr. Jože Basaj, bili kolikor mogoče za kulisami, da bi ostali neomadeževani, vodilna mesta v ilegalni organizaciji pa naj bi zasedli kolikor mogoče ljudje drugega reda.¹⁰

Sklepi ljubljanskega vodstva SLS dne 26. maja 1941 so bili zelo važni za nadaljnji razvoj meščanske politike v Ljubljani in v krajih, do katerih je segal njen vpliv. Omejeni niso ostali samo na organizacijo klerikalnega dela SLS, temveč so njihovo taktizersko metodo kmalu povzeli tudi voditelji liberalnega tabora. Seveda je bilo problematično že takrat, koliko bo ta metoda prevzela slovenske ljudske množice, ki so že do takrat izrazile odklonilno stališče do okupatorja in politike buržoaznih vrhov. Le nekaj mesecev razvoja Osvobodilne fronte je bilo treba, da se je pokazalo, kako taktizerstvo buržoaznih politikov ni bila metoda, ki bi z njo slepili italijanskega okupatorja, temveč mnogo bolj široke sloje slovenskega naroda. Rezultati zato niso izostali. Osvobodilna fronta je buržoaznim vrhovom v kratkem pobrala večji del njihovih nekdanjih pristašev in jih pridobila za svojo politiko, to je za politiko odprtega borbenega odnosa do okupatorja. Voditelji klerikalne ilegale so takrat pustili, v nemar okupatorja in začeli ostro napadati Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

Slovenska legija

Eksekutivna SLS na svoji seji 26. maja 1941 ni samo diskutirala o oblikah bodoče aktivnosti klerikalnih organizacij, temveč je sprejela tudi praktične sklepe. Eden od teh je bil, da dr. M. Natlačen še naprej sodeluje z Italijani. Drugi sklep se je nanašal na ustanovitev ilegalne vojaške organizacije, ki bi naj pomagala zahodnim zaveznikom in pripravljala slovenski narod na trenutek, ko bodo zahodni zavezniki zahtevali od njega vojaški nastop. Vse okoliščine govore za to, da je eksekutiva SLS prav na tej seji sklenila ustanoviti »Slovensko legijo« oziroma obnoviti organizacijo istega imena, ki jo je v dneh razpada jugoslovanske vojske že skušal realizirati dr. Natlačen z narodnim svetom, pa se mu mobilizacija vanjo ni posrečila.

Ustanovni sestanek za Slovensko legijo kot tajno ali podtalno vojaško organizacijo je bil 29. maja 1941 v prostorih Delavske zbornice na Miklošičevi cesti.¹¹ Prisostvovalo je okoli 12 delegatov. Med njimi so

¹⁰ Direktnega vira, ki bi govoril o prav takih sklepih, sicer ni, toda kasnejši razvoj ilegalnih organizacij predpostavlja gornjo razlago v bistvu kot edino možno konsekvenco razpravljanja na seji eksekutive SLS dne 26. maja 1941.

¹¹ Janez Martinc, Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji, Kalendar-Zbornik Svobodne Slovenije 1952, Buenos Aires 1951, str. 207. Cit. Martinc, Prvo leto KRS.

bili zastopnik SLS, zastopniki mladinske JRZ, Zveze združenih delavcev, Zveze fantovskih odsekov, Kmečke zveze, katoliških nameščencev itd.,¹² predstavniki velikih slovenskih političnih in kulturnih skupin, kakor je kasneje povedal R. Smersu. Med njimi je bil tudi član Kato-liške akcije, kar je bilo pomembno zlasti v kasnejšem razvoju te vojaške organizacije. Pri nadaljnjem organiziranju in širjenju po Ljubljani in izven nje so namreč pomagale organizacije, katerih zastopniki so se udeležili ustanovnega sestanka.

Večina na ustanovnem sestanku zastopanih organizacij je spadala v veliki sklop najrazličnejših strokovnih in stanovskih organizacij klerikalne SLS, tako da so bile pravzaprav le podaljšana roka centralne politične organizacije SLS. Njeno vodstvo je za ustanovitev Slovenske legije dalo tudi direktno pobudo, kakor je dve leti nato potrdil vodja Slovenske legije Rudolf Smersu.¹³ To pobudo potrjujejo tudi Mirko Bitenc, Marko Kranjc in Andrej Križman, avtorji razprave »Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije«, kjer so jasno napisali, da je Slovensko legijo ustanovila Slovenska ljudska stranka.¹⁴ Stranka se je pobrigala tudi za legijino vodstvo. Določila ali potrdila je take, ki so lahko bili v najtesnejšem kontaktu z onimi, ki so ostali globlje v ozadju. Neposredno iz svoje srede je vodstvo SLS določilo za desetčlanski centralni organ Slovenske legije dva člana, ostale pa je vzela iz zastopnikov povabljenih organizacij, ki so itak bile organizacije SLS. Iz širšega vodstva SLS sta bila Rudolf Smersu, ki je postal vodja Slovenske legije in kot tak načeloval desetčlanskemu odboru ter vodil organizacijski referat, in dr. Albin Šmajd, bivši advokat v Radóvljici, ki je bil poverjenik za obveščevalno službo. Med drugimi člani je imel ing. Jože Sodja referat za propagando, Andrej Križman je pomagal kot politični svetovavec, kaplana Franc Malovrh in Tone Duhovnik sta bila organizatorja Slovenske legije na podeželju, Slavko Češnovar, uradnik OUZD je bil blagajnik. Vojaško tehnične zadeve je prevzel polkovnik Peterlin. Ko se je kasneje organizacija še razrasla in posli povečali, so osrednjemu vodstvu dodali še nekaj novih sodelavcev.¹⁵

Pobuda za Slovensko legijo, njena ustanovitev, sestava vodstva in kasneje še posebej njeno delovanje kažejo, da je Slovenska legija bila v celoti instrument politike klerikalnega vodstva SLS. Dasi je po zasnovi bila vojaška formacija, je dejansko ta okvir daleč presegala. Spričo v ozadje umaknjene vrhovnega vodstva je bila Slovenska legija sočasno tudi »vidni« politični organ, prek katerega je odmaknjeno vodstvo izvajalo svojo politiko, svoje namene; bilo je skratka kar njeno nadomestilo. R. Smersu je dve leti kasneje direktno priznal, da je Slo-

¹² *ibid.* — Smersujev govor 8. VII. 1945.

¹³ *ibid.*

¹⁴ Spis proti Mirku Bitencu, vrhovno sodišče K 1/48-65. Cit. Spis proti Bitencu.

¹⁵ Po primerjavi podatkov pri Martincu, Prvo leto KRS, str. 208 in v spisu proti Milanu Fincu, okrožno sodišče v Ljubljani K 19/49 ter Saje, Belogardizem, str. 165.

venska legija bila ne samo vojaška, temveč tudi politična organizacija.¹⁶ Njen politični značaj se je večkrat pokazal. Npr. takrat, ko se je od dveh nevarnosti, ki so jih ustanovitelji Slovenske legije videli pred seboj, namreč okupator in komunizem, bilo treba odločiti za boj proti »nevarnosti komunizma«. Ta njen značaj je pokazalo izdajanje samostojnega ilegalnega lista »Svobodna Slovenija«. Pa ne samo to. Ves čas obstanka Slovenske legije je bila njena aktivnost prepletena z direktnimi vplivi osrednjega vodstva SLS.

O namenih in ciljih Slovenske legije so njeni organizatorji malo spregovorili. Že ob njeni ustanovitvi so po Smersujevih besedah videli pred seboj dve nevarnosti: »nevarnost komunizma, ki si bo v toku okupacije ali ob njenem koncu poskušal pridobiti oblast nad množicami, in nevarnost, ki je grozila od okupatorja«. Po istem avtorju se komunistov ob ustanovitvi še niso bali, ker se po njihovem mnenju bili še slabi.¹⁷ V skladu s tem spoznanjem so izdelali tudi delovni program, ki je v glavnem obsegal naslednje točke: 1. zbirati orožje in se sistematično pripravljati na odpor proti okupatorju, da bi v ugodnem trenutku s svojimi silami podprli osvobodilno vojsko zaveznikov, skupaj z njimi zasedli vse po Slovincih obljudeno ozemlje ter nudili oporo slovenski narodni oblasti pri vzdrževanju reda in miru; 2. organizirati zbiranje in dostavljanje vojaško važnih podatkov za zavezniško vojsko, to je organizirati obveščevalno službo za koristi zahodnih zaveznikov; 3. širiti propagando iz inozemstva, kar je praktično pomenilo posredovati informacije zahoda.¹⁸

Bistveno dopolnilo gornjim točkam pomeni prisega, ki so jo morali izreči novi člani po zamisli legijinega vodstva:

»Jaz N. N. prisegam pri Vsemogočnem Bogu, da bom od danes dalje zvest član Slovenske legije, katere namen mi je znan, da se bom boril in delal po svojih močeh v njenem okviru in po njenem programu za svobodo in samostojnost slovenskega naroda, da bom navodila, naročila in povelja vedno točno izvrševal, da ne bom nikoli izdal njenih tajnosti, njenega obstoja, njenega dela in njenih članov. Zavedam se, da me čaka božja kazen in maščevanje narenda, če bi to prisego prelomil. Tako mi Bog pomagaj!«¹⁹

Globlji pretres delovnih namenov in prisege Slovenske legije nam odkrije pomembna dejstva, ki značilno osvetljujejo mesto, ki ga je imela Slovenska legija s svojimi očetmi vred v razvoju dogodkov na Slovenskem med osvobodilno vojno. Princip boja proti okupatorju je sicer izražen, toda z omejitvijo na ugodni trenutek, ko bi bil praktično upo-

¹⁶ Smersujev govor 8. VII. 1945.

¹⁷ *ibid.*

¹⁸ Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Mirko Bitenc, Marko Kranjc in Andrej Križman, pisec razprave »Slovinci v borbi za svobodo v dobi okupacije«, navajajo pri prvi točki, naj bi Slovenska legija s svojim odporom podprla tudi »redno jugoslovansko vojsko«. Toda teh besed v začetku legije gotovo ni bilo, dostavili so jih pač kasneje, ko so se klerikalni vrhovi povezali z Mihailovičem. Spis proti Bitencu K 1/48. Kadar gre za podatek iz tu navedene razprave, citiram samo njene avtorje: Bitenc, Kranjc, Križman.

¹⁹ Saje, Belogardizem, str. 147.

rabljen, je odmaknjen v nedoločeno in nejasno prihodnost. V prisegi je pa ta princip že kar omrtvičen s tem, da sovražnik, s katerim naj bi se člani legije borili, imenoma sploh ni naveden. Namen boja je nakazan le delno, to je za svobodo in samostojnost slovenskega naroda, v ostalem je pa zakonspiriran v absolutnem zaupanju v Slovensko legijo. Zedinjenje slovenskega naroda, ta stoletna točka iz programa o Zedinjeni Sloveniji, se prav tako ne omenja. Iz Smersujevega govora sicer vemo, da so na ustanovnem sestanku razpravljali o izpolnjenju »vseh slovenskih teženj po svobodi in pridobitvi izgubljenega ozemlja«, toda v prisegi formalno tega niso izrazili.²⁰ Dalje preseneča dejstvo, da se z nobeno besedo ne omenja Jugoslavija. Pomanjkanje »Jugoslavije« v prisegi Slovenske legije govori za to, da so v Slovenski ljudski stranki v tistih dneh med vodilnimi politikami prevladali tisti, ki niso mislili na obnovitev Jugoslavije. V tem stališču se je nadaljevalo prizadevanje tistih ljudi, ki so v aprilskih dneh narodnega sveta hoteli napraviti Slovenijo za samostojno državo in jo samostojno vključiti v trojni pakt. Slovenska legija naj bi po mnenju teh politikov bila instrument za uresničenje njihovih separatističnih tendenc. Obnova Jugoslavije se med cilji Slovenske legije pojavi šele pozneje, ko so na politike v domovini začeli intenzivneje pritiskati njihovi zastopniki v Londonu.

Odločen poudarek je v prisegi izrečen na tajnost organizacije Slovenske legije. Njeni ustanovitelji so že ob samem začetku hoteli držati svojo organizacijo v največji tajnosti. »Hoteli smo, da se stvar ne izve v javnosti in celo dobro poučeni ljudje niso vedeli o Slovenski legiji več, kot da obstoja in da dela,« je kasneje o njej izjavil R. Smersu. Če upoštevamo okoliščine, v katerih je Slovenska legija nastala, razočaranje nad Italijani in strah za odmik ljudskih množic, moramo reči, da je ilegala Slovenske legije vsaj v tistem času bila mišljena iskreno in resno, čeprav v tistem času ni predstavljala nobene nevarnosti za okupatorja, ne glede na to, da je bila še ničeva tudi njena borbena vrednost v tistem času.

Po ustanovitvi je Slovenska legija začela s svojim delom. Vodstvo je začelo ustanavljati osnovne celice na terenu, v mestu in na deželi. Toda večjega razmaha dolgo ni bilo. Za to ni bilo niti notranjih niti zunanjih razlogov. Na znotraj ni Slovenska legija postavljala nikakega akcijskega programa. Vse njeno delo je bilo računano le na pripravo za upor ob ugodnem trenutku, ki naj bi nastopil ob invaziji zahodnih zaveznikov. Na zunanji za tako invazijo leta 1941 ni bilo nobenih možnosti. Ustvaril jih ni niti nemški napad na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941, ker so nekaj mesecev bili Nemci tisti, ki so zmagovali na vzhodni fronti. Nekdanji kapitulanti in nato kolaboranti so ob vsaki priliki celo sejali dvom v Sovjetsko zvezo. S tem so po mnenju Slovenskega poročevalca sejali malodušje v slovenske ljudi, vplivali demoralizujuče in razdirali fronto v sovražnikovem zaledju.²¹

²⁰ Smersujev govor 8. VII. 1945.

²¹ SPor 4. VII. 1941.

Nov moment za Slovensko legijo in njene klerikalne politike kakor seveda tudi za vse tiste, ki so bili njim enaki, je pomenil nastop Osvobodilne fronte, ki je v popolnem nasprotju z nameni slovenskih buržoaznih vrhov postavila oboroženi boj z okupatorji kot akcijsko geslo in z njim tudi začela. Stari kapitulanti so glede njega sicer računali, da bo gibanje OF zaradi sovražne moči zamrlo, toda strahu pred morebitnim njegovim uspehom kljub vsemu niso mogli skriti.

Iz strahu pred »temnimi elementi« se je v Slovenski legiji na široko razvila obveščevalna služba. Iskanje podatkov in informacij je pri njej vedno zavzemalo znaten del njene aktivnosti. Saj je zbiranje podatkov obveščevalne narave stavila tudi v svoj delovni načrt. Zdi se, da je spočetka in še dolgo potem zbirala informacije pod šifro OBV.²² Po priznanju Milana Finca, enega od vidnejših članov Slovenske legije, njena obveščevalna služba ni bila organizirana posebej, to je po kakem posebnem organu v legiji, temveč se je vršila po samih članih legije. To se pravi, da je Slovenska legija predstavljala eno samo veliko obveščevalno mrežo.²³ In to obveščevalno mrežo so klerikalni politiki usmerili proti Osvobodilni fronti. Približal se je čas, ko je od dveh nevarnosti postajala vedno večja tista, ki so jo klerikalni politiki dolgo podcenjevali. Namesto zbiranja podatkov proti okupatorju je postalo važnejše zbiranje podatkov o gibanju »komunistov«.

Za ilustracijo naj navedem konkreten primer. Protikomunistični krožek KA v Polju pri Ljubljani se npr. z okupatorjem sploh ni bavil. Pač pa se je bavil s komunisti. Primer v malem dajejo sejni zapisniki enega njegovih članov, Martina Kramerja. Njegovi zapisniki se bavijo z organizacijo zaupnikov po vaseh in sestavljanjem seznamov komunistov po vaseh tedanje občine Polje. Značilno dejstvo v razvoju tega protikomunističnega krožka KA je bilo, da se je avgusta 1941 kar prelevil v celico Slovenske legije in pod tem naslovom nadaljeval s sestavljanjem »sumljivih« oseb.²⁴

Pregledovanje prebivavcev po vidiku, kdo je za OF in kdo proti, so legijaši imenovali — perlustracijo prebivavstva.²⁵ Centrala Slovenske legije je nabrane podatke deloma uporabljala za domače potrebe, sicer pa jih je dajala na razpolago Intelligence Service oziroma jih je po svojih posebnih kanalih pošiljala v London ministru dr. Mihju Kreku.²⁶ Te kanale so uredili dokaj zgodaj, jeseni 1941 so že funkcionirali. Kmalu za tem so se v londonskem radiju oglasili emigranti, ki so v smislu želja buržoaznih vrhov doma kmalu nastopili proti partizanom.

Obveščevalna služba Slovenske legije je kmalu potem, ko je obrnila svojo pozornost na delovanje Osvobodilne fronte, odkrila, da nemško napredovanje na vzhodni fronti ni vplivalo demobilizujoče na gibanje OF, da je ravno nasprotno »vse ljudstvo drvelo« za njo. Ta silni razmah

²² Zasliševanje Viktorja Žiberta v spisu proti dr. Köstlu, Ko 526/45.

²³ Zasliševanje Milana Finca v spisu proti dr. Köstlu, Ko 526/45.

²⁴ Bitenc, Kranjc, Križman K 1/48.

²⁵ Spis proti Fincu K 197/49.

²⁶ Bitenc, Kranjc, Križman.

OF na slovenski zemlji in v Ljubljani še posebej ne glede na operacije na vzhodni fronti je tudi doma odkril drugačno razmerje sil, kakor so si ga domišljali in želeli predstavniki buržoazije in z njo povezane Cerkve.

Nasprotniki Osvobodilne fronte so začeli polagoma in vidneje kazati svojo nejevoljo nad aktivnostjo Osvobodilne fronte. Začetki pa so bili skromni, odeti le v ustno propagando, ki jo je vestno zabeležil Slovenski poročevalec. Tedne in mesece so širili pomisleke proti oboroženemu boju, zlasti pa svoje antipatije do Komunistične partije Slovenije.²⁷ Ta jim je bila najhujši kamen spotike. Osvobodilno fronto so namreč obtoževali, da je bila le plašč za komuniste, komunistom samim pa so odrekli vsak patriotizem, še več, obtoževali so jih dezerterstva iz jugoslovanske vojske in izdajstva narodnih interesov.²⁸ Po prvih uspešnih sabotažnih akcijah in partizanskih bojih na Gorenjskem julija in avgusta 1941 so ti nasprotniki začeli tarnati in godrnjati nad žrtvami, ki so jih povzročili spopadi, češ da še ni čas za take nastope proti okupatorju.²⁹ V tistih poletnih mesecih 1941 nekako so nastali očitki, da so bili »komunisti« usmerjeni protizavezniško, protidemokratsko in protijugoslovansko ter protidinastično.³⁰ Resnica je seveda v marsičem bila drugačna.

Ustna propaganda proti Osvobodilni fronti in njenemu partizanstvu je bila začetna in v javnosti vidna stopnja nasprotovanja narodno-osvobodilnemu gibanju pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije. Ofenzivnemu zaletu Osvobodilne fronte ni škodovala, pač pa je njen razmah spodbujal njene nasprotnike k večji aktivnosti. Pobudniki, ustanovitelji in organizatorji Slovenske legije so tedaj začeli spoznavati, da se hitro približuje tista druga nevarnost, ki so jo predvidevali ob ustanovitvi legije, namreč nevarnost »komunizma«. Za nadaljnjo akcijo ni bilo več važno odklonilno stališče do okupatorja, tega so vedno bolj puščali vnemar, važno pa je postalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte. Nekaj mesecev kasneje, 22. novembra 1941, je Slovenski poročevalec označil ta njihov razvoj z naslednjimi besedami: »Ne narod, temveč položaj in sebične koristi so jim na umu. Iz strahu pred lastnim narodom padajo vse globlje.«

Druga nevarnost je Slovenski legiji vcepila več intenzivnosti v njeni dejavnosti. Pokazala se je v dveh smereh. Prva se je tikala predvsem okrepitve organizacije, druga pa javne propagande proti oboroženemu boju, ki ga je propagirala Osvobodilna fronta.

Aktivnost v prvi smeri je trenutno bila najbolj intenzivna. Z njo so klerikalni voditelji hoteli preprečiti odhod svojih pristašev v Osvobodilno fronto in jih sočasno zadržati zase, da bi si tako ustvarili zadostno silo za poznejšo uporabo. Aktivnost v tej smeri je bila zelo konspirativna. Vodili so jo po starih strankinih kanalih, kolikor so se ohranili iz prejšnjih časov, ali pa po svojih posebnih zaupnikih. Omrežje svojih

²⁷ SPor 25. VII. 1941.

²⁸ SPor 6. IX., 24. X., in 8. XI. 1941.

²⁹ SPor 16. VIII. in 23. VIII. 1941.

³⁰ Bitenc. Kranjc, Križman K 1/48.

celice so začeli spletati tako, da so uglednejše klerikalne pristaše klicali na sestanke v Ljubljano, ali pa so odposlanci centralnega vodstva hodili po deželi in za lokalne organizatorje pridobivali župane, župnike in kaplane.

Kakšna je v tej dobi razvoja Slovenske legije bila njena intenzivnejša aktivnost, moremo videti iz zaslišanj na povojnih procesih proti ljudem, ki so morali odgovarjati za svoje medvojno delo in zadržanje.

Tako je npr. Anton Perčič iz Paradišča v občini Šmarje na Dolenjskem izjavil, da je bil avgusta 1941 v Ljubljani na sestanku pri Smersuju. Ta mu je tedaj naročil, naj zbere »mlade fante za ohranitev reda, da ne bi v slučaju končane vojne temni elementi izrabili priložnosti za nemire«. Ponovno je bil na takem sestanku v Ljubljani septembra 1941. Smersu mu je tedaj celo namignil, da bo vojna kmalu končana in naj Perčič v ta namen zbere svoje fante. Smersujevo naročilo je Perčič izpolnil in organiziral Slovensko legijo na Grosupljem, v Žalni in Šmarju. V vsakej kraju je postavil enega, ki je potem naprej zbiral fante. Podobno nalogo je imel v sosednih vaseh nekdo drugi, ki je na enak način organiziral Slovensko legijo v Sp. Blatu, Račni in Šentjurju. Perčič sam je do konca septembra 1941 zbral 17 ljudi. Za pozimi je pa izjavil, da ni nič organiziral, češ da je bilo premraz.³¹

Razume se, da Anton Perčič ni bil edini Smersujev zastopnik, ki je organiziral Slovensko legijo na terenu. Kasnejša Smersujeva in druga poročila o obsegu organizacije predpostavljajo, da je takih organizatorjev bilo veliko, da so še pred koncem 1941 razpredli Slovensko legijo po vseh občinah ljubljanske pokrajine³² in segli tudi na Gorenjsko, Štajersko in Primorsko.³³ Toda ta razmah je legija doživela šele v času, ki tu ni več predmet našega obravnavanja.

V dobi, ki še spada v okvir našega razpravljanja, ali pa postopoma prehaja v naslednjo stopnjo aktivnosti, so kot organizatorji, predvsem pa kot pobudniki oziroma pospeševavci organiziranja Slovenske legije nastopili tudi številni župniki in kaplani. Na to pot so jih usmerile škofove direktive in izjave. Posebno važno je bilo škofovo pismo duhovnikom ljubljanske škofije z dne 24. oktobra 1941 in v njem besede: »Podvigi raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi v sedanjih razmerah narodu ne koristijo nič, pač pa mu hudo škodijo.« Mnogo dalj pa je šel v ustnih izjavah. Tako je npr. na posvetu z duhovščino trebanjske dekanije v Št. Rupertu na Dolenjskem dne 26. novembra 1941 govoril, da morajo duhovniki propagirati proti narodnoosvobodilnemu gibanju s prižnic in med farani, češ da je narodnoosvobodilna vojska proti veri in da s partizani ni mogoče sodelovati. Prek cerkvenih organizacij morajo vplivati, da ljudje ne bodo pristopali k Osvobodilni fronti.³⁴ Pritisk iz škofije ni bil brez posledic. Medtem ko so prej samo nekateri izrazi-

³¹ Zaslišanje Antona Perčiča v spisu proti Viktorju Šviglju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 159/46.

³² Bitenc, Kranjc, Križman K 1/48.

³³ *ibid.* — Smersujev govor 8. VII. 1943.

³⁴ Saje, Belogardžem, str. 55.

tejši duhovniški politikanti bili aktivno usmerjeni proti narodnoosvobodilnemu gibanju, se je po škofovem pritisku odklonilno stališče do OF med duhovščino okrepilo zaradi pokorščine škofu. Nekateri so sicer res bili le bolj suho pokorni, toda drugi so zato postali aktivnejši.

Nekaj konkretnih izjav naj vidno pokaže, kako odločilen je bil vpliv škofije na odnos duhovnikov do Osvobodilne fronte. Župnik v Trnovem v Ljubljani Ivan Vindišar je na povojnem zaslišanju izjavil: »Na prižnici sem govoril samo tako, kakor je bilo naročeno iz škofije.«^{34a} Dosti več je povedal Lovro Sedej, ravnatelj usmiljenih sester sv. Vincenca Pavelskega. »Uradno proti OF nisem nastopil do škofove okrožnice duhovnikom in redovnikom.«³⁵ Še jasneje pa je novo dobo izrazil Peter Flajnik, župnik v Kočevju: »V jeseni leta 1941 sem dobil pismo od škofa oziroma pastirsko pismo vsem duhovnikom, v katerem je bilo prepovedano sodelovati z OF, vsled česar sem napram OF postal pasiven in sem se umaknil iz kakršnikoli sodelovanj z OF. Držal sem se škofovih navodil...«³⁶ Med duhovskimi propagatorji ilegalne Slovenske legije so bili aktivni na deželi še mnogi drugi župniki in kaplani.

Sistem vojaške organizacije je Slovenska legija gradila od zgoraj s sodelovanjem od spodaj, vmesne stopnje pa so zrasle med razvojem samim. Odposlanci centrale so postavljali zastopnike po vaseh, ki so zbirali trojke kot temeljne celice. Njihova naloga je bila po vaseh zbirati ljudi in seveda tudi orožje. Trojke so se vezale v roje z rojniki, ti v desetine in desetine v čete, ki so predstavljale vojaško formacijo posameznih občin. Čete so povezali v bataljone, ki so predstavljali vojaško formacijo okraja oziroma okrožja. Toda ni znano, v kakšnem odnosu so te enote bile do tedaj veljavne politične upravne razdelitve. Ljubljanska okrožja ali okraji so bili združeni v posebno mestno poveljstvo s svojim vodstvom, ki je intenzivno sodelovalo neposredno s centralo.³⁷ Tako zgrajen sistem organizacije Slovenske legije je že pred koncem 1941 prepletal vso ljubljansko pokrajino, zraven pa so ustvarili tudi že odbore za Gorenjsko in Štajersko s Prekmurjem ter Primorsko.³⁸

Tako zgrajena organizacija Slovenske legije je verjetno dajala njenim ustvarjalcem vtis moči. Po Smersujevih besedah je bilo namreč že po nekaj mesecih v legiji okoli 5000 zapriseženih članov.³⁹ Visoka številka je sama na sebi lahko vzbujala zanos. Toda ne glede na visoko številko so v Slovenski legiji bile velike tudi slabosti. Prva od teh je bila ravno številka članov. Po vsej priliki ni bila pravilno prekalkulirana, oziroma je bila posledica varljivih zaključkov, ki so jih napravili po predvojnih volilnih seznamih. Druga slabost je bila pomanjkanje akcij-

^{34a} Spis proti Ivanu Vindišarju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 765/46.

³⁵ Spis proti Lovru Sedeju in Jakobu Žagarju, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 581/46.

³⁶ Spis proti Petru Flajniku, okrožno sodišče v Ljubljani Ko 512/49.

³⁷ Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Smersujev govor 8. VII. 1943. — Spis proti M. Fincu: K 197/49 in zasliševanje Milana Finca v spisu proti dr. Janku Köstlu, Ko 526/45-20.

³⁸ Smersujev govor 8. VII. 1943.

³⁹ *ibid.*

skega programa, ki bi v tistem času člane legije tako prevzel, da bi se z nekakim entuziazmom vrgli na njegovo uresničenje. Tretja slabost je bila nezadostna množična aktivnost ali sploh neaktivnost. V prvem momentu, ko je šlo v prvi vrsti za zbiranje članov, nezadostna aktivnost ni bila še tako vidna, ker je bilo pričakovati, da se bo šele pokazala. Toda še pol leta kasneje, ko so bile okoliščine že bistveno drugačne, so se organizatorji pritoževali, da je premalo aktivnosti in da se premalo dela kaže povsod.⁴⁰ Tretja slabost je v bistvu bila posledica druge slabosti. Četrta slabost pa je bila v kontrarevolucionarni vlogi Slovenske legije, o kateri bomo več slišali pozneje. Navedene slabosti so bile v svojih posledicah za politike, ki so izza kulis usmerjali delovanje Slovenske legije, neprijetne. Analizirajoč razvoj legije so kmalu spoznali tudi razloge za neuspeh svoje vojaške organizacije. Ne da bi šel sicer do kraja, je pisec »Poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji« z dne 20. maja 1942 ta neuspeh pojasnil z naslednjimi besedami: »V podeželju so... zbrali zlasti katoličani razmeroma močne organizacije in vojaške formacije, a čutiti jih ni bilo, ker je bilo njihovo delo le tiho pripravljavanje, ne akcijski nastopi kakor pri OF. Zato mladim ljuem mnogokrat niso imponirali in niso mogli zadržati akcije željno mladino. OF je to razpoloženje ljudi psihološko odlično izrabila.«⁴¹ Isti avtor »Poročila SZ« je v istem poročilu povedal tudi vzroke, zakaj je OF tako uspela: »V tej formaciji (to je v Osvobodilni fronti, op. F. Š.) so videli in mnogi še vidijo edino resno moč, ki bi mogla in hotela družbo postaviti na nove temelje, ki nima volje postaviti vse nazaj v prejšnji red in mir, tisti red, ki je doživel tak polom v aprilu lanskega leta.«⁴² Slovenska legija pa je imela prav ta cilj, da bi se stari vodniki po končani vojni vrnili nazaj na stare položaje. Zato so vzroki za uspeh OF bili sočasno tudi vzroki za neuspeh Slovenske legije, ali boljše rečeno za nezadovoljiv uspeh Slovenske legije.

Iniciatorji in organizatorji Slovenske legije so torej dobro vedeli, v čem so bile korenine za diametralno nasprotni razvoj Osvobodilne fronte in Slovenske legije. Svoje legije niso ustanovili, da bi našli skupni jezik z Osvobodilno fronto, temveč da bi jo onemogočili. Zato kljub slabostim v organizaciji Slovenske legije niso hoteli nazaj, temveč naprej po poti, ki so jo nastopili ob ustanovitvi legije, po svojem osnovnem razpoloženju pa so segali še v čas pred vojno.

Aktivnost v drugi smeri, ki se je razvijala vzporedno s postavljanjem organizacijskega omrežja, je obsegala propagandne ukrepe proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Kakor smo zgoraj videli, se kaka borbena akcija proti okupatorju v okviru Slovenske legije sploh ni pojavila. Ko je Smersu dajal navodila Antonu Perčiču, mu je sicer razložil, da je Slovenska legija naperjena proti okupatorju, toda sočasno tudi proti »temnim elementom«. Prav proti tem elementom je naperila vse svoje sile.

⁴⁰ Okrožnica Slovenske legije v spisu proti dr. Köstlu Ko 526/45.

⁴¹ Poročilo Slovenske zaveze.

⁴² *ibid.*

Vodstvo Slovenske legije je sredi novembra izdalo dva letaka, ki jih je napisal vodja legije, Smersu sam. V njih je odvrčal Slovence od oboroženega boja proti okupatorjem, komuniste pa obdolžil petokolonstva, hujskaštva in izdajstva. Zraven je Italijanom očital, da morejo komunisti vse to izvrševati tako rekoč pred njihovimi očmi, ker jim pač prija zločinsko delovanje teh elementov.⁴³ Toda Italijani s Smersujevim nastopom niso bili zadovoljni in so ga zaprli, ker so se sprva, ko še niso poznali ozadja, čutili prizadeti, ker se je Smersu iz demagoških razlogov ostro obregnil ob nje. V posebnem pismu enemu svojih prijateljev je razložil, kako naj vso zadevo Italijanom pojasnijo, češ »... okrožnica je morala biti tako krepko napisana, da ni mogel nihče misliti, da prihaja iz italijanskih vrst, sicer bi ne imela efekta«. Smersu je prosil prijatelja, naj bi pri Italijanih razložil njegovo intimno razmerje do Italijanov, da bi tako čimprej prišel na svobodo.⁴⁴ To so je tudi zgodilo.

Smersu je prišel na svobodo, toda zadela ga je nova nesreča. Njegovo pismo je prišlo v roke Osvobodilne fronte, ki ga je objavila v Slovenskem poročevalcu ter tako razkrila ter zraven s primernim komentarjem obsodila Smersujev »višji« in »nižji« krog kot izdajavec lastnega naroda in zraven podpornike italijanskih okupatorjev.⁴⁵

Proti partizanom Smersujevi ljudje niso nastopili samo s propagandnimi letaki, temveč so jim hoteli škodovati tudi tako, da so svojim podeželskim zaupnikom izdali navodilo, naj italijanske tatvine opravičijo pred slovenskimi kmeti s tem, da jih naprtijo partizanom⁴⁶ in tako borce za svobodo razglase za tatove in rokovnjače.

Sredi novembra 1941 se je klerikalno vodstvo Slovenske ljudske stranke odločilo izdajati ilegalno glasilo z naslovom »Svobodna Slovenija«. Prva številka je izšla z datumom 22. novembra 1941. List je bil centralno glasilo vseh pristašev SLS in članov Slovenske legije. Naloga mu je bila, med Slovenci propagirati ideje pripravljanja na ugodni trenutek ob koncu vojne ter odvrčati Slovence od Osvobodilne fronte in partizanov. Zagovarjal je tudi politiko emigrantov v Londonu, katerih izjave so v njem vedno našle dovolj prostora. Novo v Svobodni Slovenije je bilo, da je list v naslednjih številkah začel zagovarjati taktiko Draže Mihailovića. Ta taktika za politike Slovenske legije in Svobodne Slovenije sama na sebi ni bila sicer nekaj novega. Bila je že od začetka temeljna poteza dela njihovih politikov. Novo je bilo, da se je Draža Mihailović, ki se je v tistih tednih ob koncu 1941 pojavil kot dejavnik v življenju nekaterih meščanskih skupin, pojavil kot dejavnik tudi v večjem delu klerikalnih politikov SLS. Ta pojav je bil dokaz, da so klerikalni politiki opustili separatistične tendence in se pod pritiskom zastopnikov v Londonu odločili za koncept — Slovenija v Jugoslaviji. Ta koncept so klerikalni politiki sprejeli pravzaprav že sep-

⁴³ Letaki s podpisom »Združeni Slovenci« in »Zavedni Slovenci« v NUK.

⁴⁴ SPor 1. XI. 1941.

⁴⁵ SPor 1. XI. 1941.

⁴⁶ ibid.

tembra 1941, toda ga propagandistično niso izkoriščali. Čas za to je nastopil šele z rojstvom »Svobodne Slovenije«.

Naposled moramo reči še nekaj besed o kontrarevolucionarni vlogi Slovenske legije v slovenskem političnem življenju leta 1941. K spoznanju te vloge je največ prispeval njen vodja Rudolf Smersu. V znanem govoru 8. julija 1943, ki smo ga že večkrat citirali, je sam povedal, da so že ob začetku, torej ob ustanovitvi legije spoznali dve nevarnosti: nevarnost komunizma in nevarnost okupatorja. Še mnogo jasnejši je bil Smersu glede motivov, ki so naganjali klerikalne politike k ustanovitvi Slovenske legije, v članku »Ob 20-letnici Slovenske legije«, ki ga je napisal 1961.⁴⁷ Tam pripoveduje, da so se že na velikonočni ponedeljek 1941 zbrali na njegovem stanovanju zastopniki slovenskih katoliških mladinskih organizacij in razpravljali o potrebi organiziranja tajnih oddelkov, ki naj bi v vojaškem pogledu pripravili narod na trenutek, ko bo nastop zoper okupatorja in za zaveznike potreben, koristen, uspešen in združen z najmanjšimi žrtvami.

»Naslednje dneve so,« nadaljuje R. S., »... prihajala poročila, da komunisti dvigajo glave in pravijo, da je sedaj prišla njihova ura..., da komunisti zbirajo orožje in ščuvajo ljudi zoper tiste, ki so do sedaj vodili javno življenje na deželi. Z ozirom na ta mednarodni in domači položaj ni bilo mogoče niti trenutek več odlašati s protiakcijo...« Do ustanovnega sestanka organizacije, ki naj bi to protiakcijo vodila, je potem prišlo 29. maja 1941, kakor že vemo.

O kontrarevolucionarnem značaju Slovenske legije imamo še več pričevanj. Nam že znanemu Antonu Persiču je R. Smersu, ko mu je razlagal, proti komu je legija naperjena, rekel, da tudi proti »temnim elementom«. V vlogi takega značaja je 23. septembra spregovoril tudi Slovenski poročevalec, ko je zapisal: »Prebujena Slovenija«, »Kazina«, »Slovenska legija« žalostni ostanki, ki jih zbirajo bivši voditelji bivših JRS in JNS — to so sile, ki jih petokolonaši in narodni izdajalci... postavljajo nasproti Osvobodilni fronti. Z njimi hočejo v korist italijanskih okupatorjev razbiti borbeno enotnost slovenskega naroda.«⁴⁸

Sredi novembra 1941 je R. Smersu v svojih letakih odkrito udaril po narodnoosvobodilnem gibanju, slovenske kmete pa na poseben način ščuval na partizane, ki naj jih imajo za tatove in rokovnjače. Ob koncu novembra istega leta je začela izhajati še »Svobodna Slovenija«, ki je odkrito in sistematično govorila proti narodnoosvobodilnemu gibanju pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije.

Kakšne sklepe moremo napraviti na temelju navedenih dokumentov?

Slovenska legija je že ob ustanovitvi bila zamišljena kot organizacija kontrarevolucionarnega značaja in je ta značaj ohranila v vsem nadaljnjem razvoju. Kolikor je bilo v njej sploh govora o okupatorju, to ni bilo govorjeno z namenom resničnega boja z njim, ker je bil ta

⁴⁷ Rudolf Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik-SPB XII/1961, št. 4, str. 68.

⁴⁸ SPor 23. IX. 1941.

v mo. 71 i mamo nastop knjižice, vendar
no že tudi kontrarevolucionarna razenja
i prini nastopi prot. of

cilj postavljen tako daleč naprej, da praktično ni imel nobene vrednosti. Kolikor so politiki SLS operirali z besedami o boju proti okupatorju, je bilo to besedičenje, kakor nam kaže primer z Antonom Perčičem, le sredstvo, da bi z njim laže in hitreje mobilizirali preproste ljudi za kontrarevolucionarne cilje.

Ob takih dejstvih se moremo še vprašati, kdaj se je kontrarevolucionarni značaj Slovenske legije vidno pokazal. Pravzaprav bi bilo na mestu vprašanje, kdaj ga je bilo najprej čutiti. Časovno opredeliti prava nastop, bi bilo pa zelo težko, ker je ta protisila rasla iz skromnih pojavov pomislekov proti Osvobodilni fronti in partizanstvu, se počasi razrašala v grajo in očitke, ki jim konkretnega, osebnega vira ni lahko ugotoviti. Lahko pa rečemo, da je celotni kompleks ustne propagande proti OF bil že viden izraz kontrarevolucionarne dejavnosti nasprotnikov Osvobodilne fronte, čeprav posameznih izjav ne moremo z določeno jasnostjo pripisati tej ali oni skupini ali celo osebi.

Povsem drugače pa moramo soditi takrat, ko je določena skupina udarila po narodnoosvobodilnem gibanju, po Osvobodilni fronti ali Komunistični partiji s svojim podpisom oziroma svojim nazivom. Pri tem je manj važno, če je ta naziv oziroma podpis bil pravo ime podpisane skupine ali pa samo njen »psevdonim«. Bistvo je v vsakem primeru bilo isto.

V primeru Slovenske legije je za vidni ali morda bolje rečeno javni nastop proti Osvobodilni fronti šlo že pri Smersujevih letakih sredi novembra 1941, še bolj pa pri pojavu ilegalnega lista »Svobodne Slovenije« 22. novembra 1941. V obeh primerih so politiki Slovenske legije oziroma klerikalnega dela SLS odkrito in hkrati silovito udarili po Osvobodilni fronti. S tem trenutkom so v okoliščinah ilegale sicer vendar javno zavzeli ostro odklonilno stališče do Osvobodilne fronte, KP in partizanstva. S tem so v svojem razvoju pokazali novo obliko svoje aktivnosti in s tem tudi odprli novo stopnjo v svojem razvoju.

Prebujena Slovenija

Posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov je bila skupina ljudi, ki se je oblikovala pod naslovom »Prebujena Slovenija«. Organiziral jo je Ivo Peršuh, uradnik Vzajemne zavarovalnice v Ljubljani.⁴⁹ Njeno fizionomijo si moremo ustvariti iz dveh okrožnic s podpisom naslovne organizacije. Prva je bila izdana julija 1941, kakor je mogoče sklepati iz njenih uvodnih besed »Tretji mesec je potekel, odkar je zatemnela naša narodna svoboda...«, druga pa nekaj pred 15. avgustom, ker ta datum navaja okrožnica sama.⁵⁰ V skladu s temi datumi je treba postaviti tudi sam nastanek »Prebujene Slovenije« v bližino

⁴⁹ Janez Martinc, Zgodovinska osnova narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, Koledar Svobodne Slovenije 1959, Buenos Aires 1950, str. 117—120. Cit. Martinc, Zgodovinska osnova NOB. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 208.

⁵⁰ Okrožnici hrani F. Š. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. Martinc napačno datira prvo okrožnico že maja 1941 in s tem tudi sam nastanek »Prebujene Slovenije«.

prvega datuma. Domnevati namreč smemo, da je skupina »Prebujene Slovenije« nastala iz določenega nezadovoljstva s politiko starejših klerikalnih politikov, morda celo kot afront proti Slovenski legiji, na katere ustanovitev nikogar od »prebujenih« Slovencev niso povabili. Na to domnevo direktno kažejo nekateri stavki iz prve okrožnice: »Narodna sodba mora brezobzirno zadeti vse, ki so s svojo nesposobnostjo, koruptnostjo in amoralnostjo skozi 23 let zastrupljali zdrave sile jugoslovanskih narodov in tako postali pravi očetje naše letošnje velikotedenske sramote. Ne glede na to narodno sodbo pa smo mnenja, da morajo vzeti usodo našega naroda v roke mladi, nekompromitirani in z neomadeževanim idealizmom prežeti ljudje. To so predvsem oni, ki so doslej kot preprosti 'redovi' po volji oblastnikov morali stati v ozadju, dejansko pa so ustvarili vse, na kar moremo biti ponosni.«⁵¹

Spričo takega izhodišča za nastanek »Prebujene Slovenije« ni bilo pričakovati, da bi se nazori njenih pristašev v čem posebno razlikovali od nazorov, ki so jih izpovedovali člani Slovenske legije, čeprav brez razlik tudi niso bili.

Glede medvojnne dejavnosti oziroma pasivnosti so organizatorji »Prebujene Slovenije« imeli za zločinsko mišljenje tistih, ki so mislili, da bi Slovenci lahko roke križem držali in čakali, da bi nas odrešili prijatelji, katerih zmaga na bojiščih je zajamčena. Toda sredstva proti temu »zločinskemu mišljenju« tudi »Prebujeni Sloveniji« ni bila obožena akcija, za kakršno se je odločila Osvobodilna fronta, temveč le pripravlanje nanjo. »Čas, ko bo Evropa dobivala novo lice po volji svojih svobodnih narodov, nas mora najti pripravljene, do podrobnosti organizirane, nesebično borbene in jekleno strnjene«, to so bili njihovi nazori o lastni osvobodilni akciji.⁵² V skladu z njimi so izdali tudi geslo: »Orožje je last vsega naroda! Skrbite, da bo vse orožje, ki je kjerkoli na slovenskih tleh skrito, ostalo dobro skrito, a tudi oskrbovano.«⁵³ Zato so bili tudi mnenja, naj Slovenci ne povzročajo sami nepotrebnih žrtev, ker bi pač izzvale najbrezobzirnejše represalije zasedbenih oblasti.⁵⁴ Akcijo komunistov so odklanjali zaradi »njihove brutalnosti... slepe privrženosti Kominterni ter... preziranja najsvetejših vrednot našega naroda.«⁵⁵ Poleg tega so v akciji komunistične partije gledali slepo posnemanje tujih vzorcev družbenega sožitja in javnega uveljavljanja, zato so jo kar razglasili za narodno izdajstvo.⁵⁶

Navedeni pogledi kažejo, da so »prebujeni Slovenci« bili glede pomanjkanja akcijskega gesla, čakanja na ugodni trenutek in odklanjanja narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom OF in KP nesporno na isti liniji kakor voditelji Slovenske legije. Razlike ali vsaj trenutno izrazitejše koncepte pa so pokazali glede Jugoslavije, bodoče Slovenije in razmerja do ovaduhov.

⁵¹ Prva okrožnica z naslovom »Slovenci, bodimo čuječi«.

⁵² Prva okrožnica P. S.

⁵³ Druga okrožnica P. S.

⁵⁴ Prva okrožnica P. S.

⁵⁵ Druga okrožnica P. S.

⁵⁶ Prva okrožnica P. S.

Po mnenju »prebujenih Slovencev« naj bi bila nova Jugoslavija organizirana kot svobodna zveza samostojnih in suverenih jugoslovanskih narodov,⁵⁷ prosta vseh zmožnih poti iz preteklosti, vsem bratskim narodom pravična itd. Slovenija naj bi z obnovo Jugoslavije zahtevala zase vse ozemlje, ki je naseljeno s slovenskim življenjem, pa tudi tisto, ki je bilo zadnjih 50 let nasilno potujčeno.⁵⁸ Ustava naj bi jamčila tako socialno ureditev, ki bi bila pravična delovnim slojem,⁵⁹ da bi slehernemu narodnemu človeku jamčila pravičen delež na skupnih dobrinah.⁶⁰ V programu Zedinjene Slovenije pa niso ostali dosledni. Prvo izjavo o ozemlju, ki bi ga bilo treba osvoboditi, so kmalu prekoračili in zahtevali Slovenijo, zedinjeno z vsemi svojimi narodnostno in zgodovinsko ji pripadajočimi ozemlji.⁶¹

Nekako posebnost v kompleksu izpovedi »Prebujene Slovenije« je pomenilo njeno odločno stališče do ovaduhov in kolaborantov. Medtem ko je v prvi okrožnici sicer obsodila ovaduštvo in ovaduhom zagrozila, da so minili časi odpuščanja in da bodo »ob svojem času« nad njimi izrekli in izvršili najtežjo sodbo, je pa v drugi okrožnici nastopila mnogo ostreje. Ovaduštvo je izenačila z izdajstvom v vojski, kazen za izdajstvo pa je smrt. »Zato ne imejte napram ovaduhom nobenih ozirov, temveč jih brez usmiljenja iztrebite iz naših tal«, je naročila druga okrožnica. Posebno oster ton je pokazala v odnosu do kolaborantov. Vsako sodelovanje, kolikor gre na rovaš narodne časti, naše svobode in narodnega imetja, je v prvi okrožnici razglasila za narodno izdajstvo. Osebe, ki bi se prostovoljno z njim omadeževale, bodo postavili na nepristransko narodno sodišče.⁶² V drugi okrožnici so fake kolaborante razglasili že za odpadnike in sovražnikove hlapce ter jim zagrozili: »Ne bomo čakali, da pride splošni polom, v čigar zmedi bi mogli Judeži brez kazni odnesti pete. Obračunajte z odpadniki že sedaj brezobzirno.«⁶³

Stališče do ovaduhov je »Prebujena Slovenija« izrazila preveč načelno, da bi mogli zagotovo reči, na kakšno konkretno ozadje je pri tem mislila. Drugače je pa z obsodbo kolaborantov. Tu ne more biti dvoma, da so »prebujeni Slovenci« mislili na Natlačenov krog in z njim zvezane voditelje, ki so vodili politiko SLS v letih med obema vojnama. Ostrina izjav proti njim kaže, da je bilo nezadovoljstvo z njihovo kolaborantsko politiko resnično. Žal, ogorčenje ni trajalo dolgo.

Skupina »Prebujene Slovenije« je z nekaterimi točkami svojih izjav dokazovala, da tabor klerikalnih politikov ni bil enoten sam v sebi. Kako številna je bila »Prebujena Slovenija«, ni mogoče reči. Velika ni bila, kakor tudi posebno pomembna ne. Seveda je pa Ivo Peršuh kot njen vodja želel svoj krog čimbolj razširiti. Spočetka je kazalo, da

⁵⁷ ibid.

⁵⁸ ibid.

⁵⁹ ibid.

⁶⁰ Druga okrožnica P. S.

⁶¹ ibid.

⁶² Prva okrožnica P. S.

⁶³ Druga okrožnica P. S.

bo imel več uspeha. Navezal je stike s Francem Glavačem, urednikom »Domoljuba«, ki je v okviru klerikalnega tabora tudi snoval svojo frakcijo. Ob Glavaču pa je našel še ing. Fanouša Emmra. V začetku septembra 1941 se je Peršuh povezal tudi z rezervnimi oficirji, ki so se tedaj mnogo sestajali v osnovni šoli na Šmartinski cesti pri upravitelju Hornu. Na sestankih pri njem se je pojavilo vprašanje Osvobodilne fronte in morebitne vključitve vanjo. Toda iz te možnosti ni bilo nič, ker je predvsem Glavač vneto nasprotoval takemu načrtu in razkrajal skupino, ki se je sestajala pri Hornu. Preveč raznorodni elementi so se zato kmalu razšli. Najkasneje do decembra 1941 dalje se v tej sestavi niso več shajali.⁶⁴ Izločil se je tudi Ivo Peršuh s svojo »Prebujeno Slovenijo« in se z njo priključil Slovenski legiji, pa ne samo priključil, temveč se tudi stopil z njo v enotno gibanje.^{64a} Na njegovo odločitev je moglo vplivati več momentov: škofove besede proti Osvobodilni fronti, verjetno pa tudi nekako popuščanje klerikalnih oblastnikov nasproti »redovom«. Seveda je moral popustiti tudi Peršuh s svojimi nazori, najobčutnejše ravno v nazorih o ovaduhih in kolaborantih. Slovenska legija je z njegovo priključitvijo nedvomno pridobila in se okrepila, Peršuh sam pa se je v njej uveljavil kot človek organizatorskih sposobnosti.

Dotakniti se moramo še kontrarevolucionarne vloge »Prebujene Slovenije«. Reči pa je treba, da je njeno življenje bilo prekratko, da bi se ta vloga v njej do kraja izoblikovala. Nedvomno je, da je kontrarevolucionarne tendence pokazala v obeh dokumentih, ki jih je objavila. Zato jo je Slovenski poročevalec že 23. septembra 1941 uvrstil med nasprotnike OF, med skupine, ki z njimi hočejo petokolonaši in narodni izdajavci v korist italijanskih okupatorjev razbiti borbeno enotnost slovenskega naroda. Toda do samostojnega nastopa v tistem stilu, kakršnega je izpričala Slovenska legija, pri njej ni prišlo. Vendar pa je pravi značaj pokazala takrat, ko se je odpovedala svoji samostojnosti in se vključila v Slovensko legijo, ki je tedaj svojo kontrarevolucionarno usmerjenost že vidno izpričala. S tem je »Prebujena Slovenija« bolj od svojih besed pojasnila svoje mesto.

Stražarji

Druga posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov so bili »stražarji«, člani akademskega kluba »Straža« in pristaši idej, ki jih je propagiral njihov tednik »Straža v viharju«. Po večini so se izoblikovali že pred vojno v šoli teološkega profesorja dr. Lamberta Ehrlicha. Gospodarsko so se oprli na klerikalno Gospodarsko zvezo, glede naraščaja pa so se polastili Slovenske dijaške zveze, ki je povezovala klerikalne dijake na srednjih šolah.⁶⁵ Že pred vojno so vzdrževali tesne

⁶⁴ Ing. Stanko Dimnik. Moje doživljanje okupatorske dobe 1941—1945. leta. Priloga v spisu proti Nagodetu K 1/47.

^{64a} Martinc. Prvo leto KRS, str. 208.

⁶⁵ Slovenska dijaška zveza in Straža sta bili Ehrlichovi organizaciji, je izjavil F. Finžgar na procesu proti dr. J. Pogačniku. Spis proti dr. J. Pogačniku, okrožno sodišče Ko 784/46.

zveze z vrhovi JRZ, z dr. Korošcem, dr. Natlačenom, Iv. Avsenekom itd.⁶⁶ Že pred vojno so nasprotovali vsenu, kar je bilo usmerjeno odločno protifašistično. Njihova eksplozivnost je šla celo tako daleč, da so nasprotnike hoteli ukrotiti celo z fizično silo. Vzporedno s tem razvojem so se navduševali za fašistično družbeno ureditev in hvalili posebno države, kjer se je razvil fašizem klerikalne smeri, npr. Avstrijo, Portugalsko, Španijo in naposled Slovaško. Do Jugoslavije same pa niso imeli posebnih simpatij, ker so dvomili, da bi se mogel kdaj v njej uvesti totalitarni katolicizem.

Stražarji so bili že pred vojno dobro organizirana in disciplinirana četa ter so kot taki prešli tudi v čas okupacije. Klub »Straža« je imel svoje organizacijske organe, kakor jih pač imajo take študentske organizacije. Toda za »Stražo« je bilo značilno, da so študentje, ki so končali študije, ostali še naprej najtesneje vključeni v klub kot njegovi starešine in kot starešine stvarno vodili vso stražarsko politiko. Formalno so bili koncentrirani pod nedolžnim imenom konzorcija lista »Straža v viharju«. Razen dr. Ehrlicha so bili v njem še vsakokratni predsednik kluba in urednik lista ter takrat in kasneje dobro znani dr. Ciril Žebot, Franc Casar, dr. Ludvik Leskovar, prof. Pavle Verbic, prof. Vinko Beličič, dr. Matej Poštuvan, Cvetko Praper, ing. Anton Tepež in drugi, sami starešine, ki so sestavljali tudi plenum, petorica od njih pa tudi eksekutivo »Straže«.

V življenju stražarske skupine je bila vedno važna in odločilna avtoriteta Cerkev. Njo je pri stražarjih predstavljal prof. dr. Lambert Ehrlich. Ta je bil stvaritelj »Straže« in nato njen duhovni vodja do svoje smrti. Prof. dr. Ehrlich je 1918 ob zlomu Avstro-Ogrske sicer delal za ustvaritev Jugoslavije. Toda pozneje je v svojem političnem konceptu sanjal o nekaki katoliški srednjeevropski državi, kakor npr. nekdanji avstrijski kancler dr. Seipel ali Sándor Sármasdi na Madžarskem,⁶⁷ torej o bloku, ki so ga kasneje angleški konservativci označili kot »cordon sanitaire« proti Sovjetski zvezi. Ehrlich je bil človek, ki za narodnostna vprašanja ni imel pravega čuta. Po mnenju dr. M. Mikuža je to pokazal še pred vojno takrat, ko so se po cerkvah prirejale akademske demonstracije proti potujčevanju Slovencev na Koroškem in Primorskem. Bogoslovci so ga takrat vprašali, zakaj se kot profesor fundamentalne teologije ne izjavi, da je fašistično početje nemoralno, pa je medlo odgovoril, da teološko še ni povsem jasno, ali more človek tudi po naravnem pravu zahtevati oznanjevanje božje besede v jeziku, ki ga sicer govori.⁶⁸ V skladu s svojo konservativno miselnostjo se je dr. Ehrlich boril proti vsemu, kar je bilo progresivno

⁶⁶ Franc S. Finžgar, Leta mojega popotovanja, Celje 1957, izd. MD str. 398.

⁶⁷ Sármasdi je malo pred vojno razložil v madžarski reviji »Korunk Szava« idejo srednjeevropskega katoliškega bloka, ki naj bi segal od Švice do Madžarske in od Poljske do Hrvatske. Vključeval naj bi tudi Slovenijo. Po izvlečku iz Sármasdijevega članka.

⁶⁸ Metod Mikuž, Slovenska duhovščina in Osvobodilna fronta, rokopis v arhivu IZDG.

in v tem smislu tudi vzgajal svoje »stražarje«. ⁶⁹ Posledice njegove vzgoje so pri »stražarjih« dozorele in se pokazale med okupacijo.

»Stražarji« so bili skupina, ki je na lestvici političnih grupacij stala na desni strani desnice. Kot skupina študentov oziroma ljudi, ki so šele pred nedavnim končali univerzo, še niso do tedaj zasedli kakih odločilnih gospodarskih položajev, toda njihovi vodilni elementi so se občutno prepletali z ljudmi, ki so bili vplivni v vodstvu klerikalne SLS ali zvezani s tem vodstvom. Tesno povezavo s temi ljudmi in njihovo stališče do vprašanj vojne in obrambe osvetljuje načrt, po katerem naj bi tik pred nemškim napadom odšla v inozemstvo (poleg dr. Kuharja in Fr. Gabrovška) tudi dr. L. Ehrlich in dr. Ciril Zebot, oba najvažnejša predstavnika »Straže«. Sam dr. M. Krek se je boril zanj. Toda ni uspel. ⁷⁰

Dogodki v aprilski vojni in ob zlomu Jugoslavije so se razvijali brez »stražarske soudeležbe«. Še preden pa se je zasedba do kraja izvršila, je dr. Ehrlich sprožil akcijo, da bi slovenski veljaki poslali prošnjo Mussoliniju, na podlagi katere bi potem Mussolini zahteval od Hitlerja, da bi Italija zasedla vso Slovenijo in bi tako Slovenci v celoti prišli pod Italijo. ⁷¹ »Stražarji« so s to akcijo nedvomno simpatizirali, kolikor so zanj vedeli. Toda zaradi teh eventualnih simpatij ne smemo »stražarjev« imeti za kake italijanaše. Take simpatije so bile aktualne samo glede na Nemčijo, kajti Nemčija v »stražarskih« konceptih ni imela prostora. Na Nemčijo »stražarji« niso gledali s simpatijo. Še kasneje, ko se je spustila v boj s Sovjetsko zvezo, so jo v svojih računih upoštevali toliko, kolikor naj bi to godilo njihovim konceptom. Nemčija namreč po njihovem mnenju ni bila katoliška dežela, kakršna je bila Italija. Zato so na Italijo gledali z večjo simpatijo, pa čeprav naj bi tudi Italija bila zanje le trenutno uporabna karta. Poleg tega so Italijo ocenili zaradi mile taktike, ki jo je pokazala na zasedenem slovenskem ozemlju, in so se predajali zato idili mirnega življenja v ljubljanski pokrajini. Predajali so se misli, da bo mogoče ljubljansko pokrajino uporabiti za »Piemont« nadaljnjih njihovih načrtov.

Ob zlomu stare Jugoslavije so bili »stražarji« na strani kapitulantov. Po zlomu, ko se je začela urejevati okupacijska oblast, so pa tudi oni morali urediti svoj odnos do okupatorja. Ker niso imeli nobenih odločilnih položajev, niso mogli urediti svojih odnosov v isti obliki kakor kolaboranti Natlačenovega kroga. Našli so svojemu položaju ustrezno in s kolaborantstvom skladno formulo v izrazu lojalnosti okupatorju. Svoje stališče so izoblikovali takoj, ko so se po zlomu Jugoslavije zopet zbrali. Njihov duhovni vodja prof. Ehrlich je propagiral lojalnost in sodelovanje z okupacijskimi oblastmi, češ da se bo že našla

⁶⁹ Ob njegovi likvidaciji je pisal Slovenec 27. maja 1942, da je bil med prvimi, ki se je postavil proti OF. Glede na njegovo prejšnje stališče pa je napisal: »Da, prof. dr. Ehrlich je že deset let stal na okopih...« (Slovenec 27. V. 1942).

⁷⁰ Martinc. Prvo leto KRS, str. 207/208.

⁷¹ Metod Mikuž, Kako so Italijani zasedli Slovenijo, Borec 1950, št. 1, str. 6.

kakšna možnost za obstoj, saj je Italija vendar katoliška dežela.⁷² Praktični zglede lojalnosti pa so »stražarji« videli v odnosu Natlačenovega narodnega sveta do Italijanov. Zato na aprilskem sestanku pri dr. Blatniku na Rakovniku svojim voditeljem niso delali težav. Sprejeli so nasvet lojalnega zadržanja do italijanskih okupatorjev.⁷³

Na stališče lojalnega zadržanja do italijanskih oblasti pa niso vplivali samo Ehrlich in Natlačenov krog, temveč tudi njihovi duhovni prijatelji in vodniki. Razen dr. Ehrlicha in dr. Blatnika moremo upravičeno misliti na patre jezuite, s katerimi so bili »stražarji« v najtesnejših stikih že od nastanka svoje organizacije. Uredil jim jih je dr. Ehrlich. Ohranili so jih tudi med vojno.⁷⁴ Te vezi so morale eksistirati že v prvih tednih ali vsaj mesecih italijanske okupacije. Glede značaja jezuitskih vplivov na »stražarje« je pa mogoče reči vsaj to, da niso nasprotovali lojalnosti do italijanskih oblasti, to se pa pravi, da so vsaj posredno tudi oni usmerjali »stražarje« k lojalnim odnosom do okupatorjev.⁷⁵

Kako se je praktično kazalo »stražarsko« stališče v novem položaju sovražne okupacije? Reči moramo takoj, da ni bilo enako vso dobo. Pokazalo je več razvojnih stopenj. Na tem mestu nas zanima njihova aktivnost samo v 1941. letu.

Spočetka so »stražarji« nedvomno bili pasivni. Mogli so debatirati o svojih svetovnih konceptih, kake drugačne aktivnosti pa v prvih mesecih niso pokazali. Proti Italijanom niso mogli nastopiti, ker so se odločili za lojalnost do njih. Proti narodnoosvobodilnemu gibanju prav tako niso nastopili, ker je bilo v prvih treh mesecih še v takem začetnem stadiju, da ga niso niti poznali, ali pa ga vsaj niso imeli za nevarnega. Nemški napad na Sovjetsko zvezo je vplival na njihovo fantazijo, da so začeli kalkulirati o možnostih, ki bi jih utegnili prinesiti vojna na vzhodni fronti: nemška zmaga, nemški poraz, to je zmaga zaveznikov, ali pa remi.

Še preden so »stražarji« v svojih razmišljanjih prišli do trdnih stališč in sklepov, se je v Sloveniji pojavilo narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom komunistične partije in Osvobodilne fronte ter v njihove kalkulacije vneslo moment, na katerega niso računali.

Kdaj natančno so »stražarji« zgrabili priliko, da so nastopili proti privržencem Osvobodilne fronte, ne bo najbrž lahko ugotoviti. Stanko Junež, eden od »stražarjev« je pri povojnem zaslišanju označil kot iz-

⁷² Spis proti Stanku Junežu, okrožno sodišče K 782/47.

⁷³ Saje, Belogardizem, str. 151.

⁷⁴ Pismo »stražarjev« z dne 16. septembra 1942 patru provincialu jezuitskega reda v spisu proti Lederhasu, okrožno sodišče K 78/48.

⁷⁵ Dokaz nudi pismo p. Antona Ferrija, superiora jezuitskega reda v Gorici, Grazioliju 11. junija 1941. Ferrija je poslal v Ljubljano general Rolla, načelnik oddelka za civilne zadeve pri poveljstvu II. armade. Ferri je po vrnitvi v Gorico pisal Grazioliju in se mu zahvalil za sprejem. V pismu pa je napisal tudi naslednje besede, ki odkrivajo namen njegove misije v Ljubljani: »Upam, da bodo naši patri — jezuiti iz Ljubljane znali biti vedno najožje povezani z italijanskimi oblastmi in da bodo na ta način dobro izpolnili svojo dolžnost kot duhovniki.« Spis proti Lederhasu K 78/49.

hodiščni moment za »stražarski« nastop proti OF partizansko akcijo pri Stični, ko so partizani ponoči od prvega na drugi september na progi med Radohovo vasjo in Št. Lovrencem ubili dva Italijana, Italijani pa nato zaprli okoli sto ljudi.⁷⁶ Enemu od vodilnih »stražarjev«, Fr. Casarju, je bila ta akcija prvi signal za protiakcijo proti Osvobodilni fronti.⁷⁷ Dasi je preteklo še nekaj časa, preden se je »stražarska« protiakcija uveljavila, ker so vodilni »stražarji« z dr. Ehrlichom vred morali prej razmisliti, proti komu in proti čemu naj konkretno nastopijo ter komu naj svoje razlage namenijo, je iz Juneževe izjave mogoče napraviti sklep, da so »stražarji« tedaj že dalj časa poznali narodnoosvobodilno gibanje in zasledovali njegovo aktivnost. Njihova brošura »Izdajalska zarota KPS zoper slovenski narod ob soudeležbi komodne sredine«⁷⁸ izpričuje, da so že 1941 zelo vestno zbirali gradivo, ki se je kakorkoli nanašalo na deovanje komunistične partije in Osvobodilne fronte, ga secirali in o njem obveščali svoje člane, seveda po svoje.⁷⁹ Ta proces je bil vsekakor dolgotrajen in sega nedvomno v čas pred dogodki tistih dni.

Po podatkih, ki so jih zbrali, so »stražarji« spoznali, da narodno osvobodilno gibanje, kakršno je propagirala Osvobodilna fronta, ni ustrezalo njihovim konceptom. Takoj so se usmerili odločno proti njemu. Toda protiakcija je imela najprej klubski značaj. To se pravi, da so vodilni člani najprej sami članom na séstankih razložili bistvo narodnoosvobodilnega gibanja. Kakor kaže njihova brošura »Izdajalska zarota KPS...«, so ga osvetlili kot komunistično gibanje. Vzporedno s temeljno postavko v taki razlagi so pojasnjevali tudi svetovne okoliščine oziroma so jih uporabili za utemeljitve svojega nasprotovanja Osvobodilni fronti. Npr. gibanje OF je nesmisel, češ da bi v primeru angleške zmage prišla osvoboditev sama od sebe. Če jo bo treba pospešiti, bi ob koncu vojne prelomili s kolaboracionizmom in se uprli okupatorju.⁸⁰ Partizanske akcije so nesmisel, češ da pri tem samo ljudje trpe, Italijani pa bodo itak propadli. Nemškega napredovanja na vzhodni fronti so se »stražarji« veselili, češ da bo Sovjetska zveza zaradi njega dokončno uničena. Pri tem so računali, da bo zaradi uničenja Sovjetske zveze tudi doma splahnela aktivnost Osvobodilne fronte. Dr. Ciril Žebot je celo razlagal, da bi bilo v tem času vsako osvobodilno gibanje, pa čeprav celo brez komunistov, bedastoča, ker bi slabilo nemške sile pri uničenju Sovjetske zveze.⁸¹

Zaradi pričakovanja Sovjetskega poraza in upanja na splahnitev narodnoosvobodilnega gibanja doma »stražarji« dalj časa ne vidneje

⁷⁶ Dr. France Skerl, Počeci partizanskega pokreta u Sloveniji, Beograd 1956, izd. Vojnoizdavački zavod JNA, str. 185.

⁷⁷ Spis proti Junežu K 782/47.

⁷⁸ Pod naslovom je dodano: Izdala in založila vodilna plast slovenskega naroda, nekje v Sloveniji, ob obletnici okupacije 1942.

⁷⁹ Stražarji so se po okupaciji kakor že pred vojno zbirali v klubovih prostorih v zgradbi bivše Jugoslovanske knjigarne v sedanji Dolničarjevi ulici.

⁸⁰ Saje, Belogardizem, str. 135.

⁸¹ Spis proti Stanku Junežu K 782/47.

ne aktivneje niso nastopili proti Osvobodilni fronti, dasi so jo že dalj časa poznali in se njene nevarnosti za buržoazne interese zavedeli zelo kmalu.

Propagandna aktivnost v okviru kluba nam kaže, da se »stražarji« v temeljnih pogledih na odnos do okupatorja in koristnost borbenih gesel ter še bolj borbenih akcij, na odnos do narodnoosvobodilnega gibanja in njenih vodilnih sil, niso bistveno razlikovali od politikov Slovenske legije. Le v svojih formulacijah so postali ostrejši, pa zato ne čisto brez cinizma, zlasti v odnosih do Sovjetske zveze.

V čas klubske interne aktivnosti proti Osvobodilni fronti spada izdelava »stražarskega« koncepta o samostojni slovenski državi, kakor je to zahtevo kasneje označil Jože Kessler v emigrantski »Slovenski poti« leta 1957. »Stražarski« koncept o bodočem državnopravnem položaju Slovencev v Evropi, ki naj bi nastala kot posledica zloma osnih sil, je rasel iz njihove ocenitve mednarodnih razmer v srednji Evropi pa razpadu habsburške monarhije. Z razmišljanjem o življenju in odnosih med srednjeevropskimi narodi so se bavili že pred vojno. Konkretna sklepa pa so oblikovali po razpadu Jugoslavije na osnovi splošnega zloma nacionalnih držav v srednji Evropi zaradi posledic druge svetovne vojne.

Glavni stvaritelj separatističnega koncepta je bil dr. Lambert Ehrlich. Toda pri njem so sodelovali tudi vidnejši »stražarji« z dr. Cirilom Žebotom na čelu. Pa ne samo ti. Somišljenike so našli tudi izven »stražarskega« kluba. Taki so bili npr. Mirko Javornik, Jože Kessler, Ruda Jurčec itd., ljudje torej, ki so bili zaposleni po redakcijah klerikalnih listov. Vplivi pa so segali še naprej, tako da mejá tega kroga ni mogoče jasno določiti.⁸²

Temeljne misli erlihovsko-stražarskega koncepta so bile:

Dejanske namere Germanov so, da mora slovenski narod med Nemci, Hrvatini in jadransko obalo pri Trstu popolnoma izginiti. Mirovna konferenca v Parizu je skušala rešiti problem srednje in južno vzhodne

⁸² Pravi tvorci so seveda bili stražarji, pri njih pa dr. Ehrlich sam. To nam dokazuje Casar v svojem dnevniku s tem, da je opisal Natlačenov obisk pri Ehrlichu v februarju 1942 zaradi vtisov, ki jih je napravil stražarski koncept na liberalce in na nekatere klerikalce. Natlačen je namreč prišel k tistemu, ki ga je imel za glavnega avtorja konceptov. Ehrlichovo avtorstvo potrjuje po vojni tudi P. V. v članku »Slovenski program in NO« v argentinski »Slovenski poti«, kjer pravi: »Prof. Ehrlich pa je poslal septembra 1941 našim zastopnikom v inozemstvo utemeljitev svojega predloga...« (Slovenska pot IV, 1956, št. 4, str. 49–51). Še jasnejši je bil Jože Kessler v članku »Vzpon slovenskega programa«, kjer je napisal: »Hotenje in koristi slovenskega naroda, 20-letne izkušnje skupnega življenja v Jugoslaviji in utemeljeno sklepanje, da se bo Evropa po vojni uredila na pravičnejših temeljih, je takrat narekovalo potrebo, da bi Slovenci postavili zahtevo po samostojni slovenski državi. Tedaj pa ni bilo niti politične stranke niti prvaka, ki bi o pravem času dal narodu idejo, ki bi bila edina, če sploh katera vredna, da se ji posveti vsa Golgota slovenskega naroda. Bili pa so možje, in med njimi prvi pokojni dr. Lambert Ehrlich, ki niso zamudili nobene priložnosti, da ne bi vodilnim političnim faktorjem prikazali važnost zgodovinskega trenutka.« (Slovenska pot, V/1957, št. 1, str. 4.)

Evrope z ustanovitvijo narodnih držav. Načelo je bilo v jedru dobro, manjkala pa je glavna osnova za tako rešitev: medsebojna obvezna povezanost teh držav z namenom samoobrambe pred dvema absolutističnima velesilama proti nemškemu rajhu in boljševiski Rusiji. Ta povezanost bi hkrati tudi preprečila notranja trenja v teh mladih narodnostnih državah. Iz zgodovinskega instinkta in iz neposredne izkušnje zadnjih let vemo, da ima severni nemški rajh v Podonavju ključ do naše usode v svojih rokah. Zato je naša življenjska teza: Med Slovenci in severnimi Slovani ni prostora za nemško državo, med njimi mora biti živa, državnopravna vez. Treba je postaviti trdno, močno bariero, ki bo segala od severnega in vzhodnega morja, do Jadrana in Egeja in bo združila vse narode na tem prostoru v veliko mednarodno državno sožitje oziroma v veliko unijo kulturno samostojnih narodov in držav. V taki, res evropski koncepciji, bodo potem mogli najti šele pravo sožitje Poljaki in Ukrajinci, Čehi in Slovaki, Srbi in Hrvati. V tej koncepciji bo seveda tudi možno npr. Slovincem, Hrvatom in Srbom neko ožje državnopravno sožitje v okviru unije. Če bi do take unije ne prišlo, bo ostalo vprašanje Vmesne Evrope in njenih glavnih problemov (germanski imperializem, medsebojna nacionalna trenja, gospodarska povezanost Podonavja) tudi po sedANJI vojni zgodovinsko nerešeno in kal nove vojne v Evropi že položena.

V ta okvir je prof. Ehrlich — poudarja pisec članka v emigrantski Slovenski poti — postavil tudi vprašanje Trsta, češ da po svojem zgodovinskem razvoju in zemljepisni legi, gospodarski nalogi, strateškem pomenu pripada slovenski državi in po njej srednjeevropskemu prostoru.⁸³

Koncept odkriva zlasti dve strani. Na eni strani gre predvsem za zbiranje katoliških narodov Podonavja, na drugi strani pa za koncepcije angleških konservativcev, ki so težili ustvariti v Evropi nekak »cordon sanitaire«⁸⁴ proti Sovjetski zvezi in Nemčiji. Prve formulacije tega koncepta so dozorele v septembru 1941. Po Casarjevem dnevniku sta ga Casar in dr. Žebot izročila 29. septembra dr. Natlačenu s prošnjo, da ga pošlje v London.⁸⁴ Nekoliko pozneje so ga po nekem salezijancu, ki je šel na Portugalsko, še sami po svojem kanalu poslali tja.⁸⁵ Ni znano, kako je Natlačen reagiral na Casarjevo prošnjo. Ali je koncept odposlal ali ne. Verjetno ne. Za to govori naknadna samostojna pošiljka po nekem salezijancu. Obstoja pa še drug razlog za tak sklep. Natlačen je sicer podpiral aprila 1941 razvoj Slovenije v samostojno kvislinško državo, toda v septembru 1941 se je sporazumel s predstavniki liberalnega tabora o skupnih političnih točkah, ki so predvidevale Slovenijo v Jugoslaviji. Kot sopogodbenuk takega koncepta je prišel v položaj, da na »stražarski«⁸⁶ koncept ni mogel več privoliti. Niso pa »stražarji«⁸⁷ ostali samo pri septembrski formulaciji. V obliki daljšega

⁸³ Slovenska pot IV/1956, št. 4, str. 49—51. Članek P. V., Slovenski program in NO.

⁸⁴ Saje, Belogardizem, str. 132.

⁸⁵ Slovenska pot V/1957, št. 1, str. 4.

letaka so ga nekaj mesecev kasneje tudi objavili z datumom 12. decembra 1941. Objavi so dodali pripombo: poslano kot študij v preudarek,⁸⁶ nato pa so ga propagirali tudi v svojem ilegalnem listu, ki je nosil simbolično ime za njihove koncepte »Slovenija in Evropa«. Prvič je izšel 20. novembra 1941.

Ko so »stražarji« začeli aktivneje nastopati proti Osvobodilni fronti, so vzeli na piko predvsem študente, kar je bilo v skladu z njihovo organizacijo, ki je videla svoje delovno območje med študenti. Bili so prvi, ki so na svoj način začeli preganjati študente, ki so bili privrženci Osvobodilne fronte. Sredstvo za preganjanje je bil odbor karitativne organizacije Vincencijeve konference, kjer so »stražarski« člani imeli večino. Odbor Vincencijeve konference je med okupacijo organiziral podpiranje študentov iz katoliških vrst. Član odbora je bil tudi dr. Ehrlich. On je predvsem odločal, kdo naj dobi podporo.⁸⁷ Zaradi premoči v odboru so »stražarji« dosegli, da ni dobil hrane nihče, kogar so osumili, da je simpatiziral z Osvobodilno fronto. Dr. Ehrlich pa je hotel kasneje iti še dalje, ko je zahteval, da bi moral vsakdo, ki bi prosil za hrano, priložiti prošnji častno izjavo, da ni niti član niti simpatizer OF.⁸⁸

V odboru Vincencijeve konference so »stražarji« pokazali na kako prikrit način so se znali boriti proti Osvobodilni fronti. Isto metodo so ubrali tudi z letaki, ki so jih izdali proti koncu oktobra in novembra 1941. Letak iz konca oktobra so naslovili srednješolski mladini »Slovenski dijaški mladini«, toda podpisali ga niso z imenom svoje organizacije, temveč s podpisom »Slovenska narodna dijaška mladina«. V njem so napadli »zlagano Osvobodilno fronto«, češ da hoče zavesti mladino v blazna početja, ker jih poziva med borce v partizanske čete. Prav tako so napadli »protinarodno komunistično partijo«, češ da se skriva za zlaganim imenom Osvobodilne fronte:

»Slovenska dijaška mladina, upri se potuhnjenim sinovom črne teme, ki bi hoteli — ne zaradi slovenske bodočnosti, ampak zaradi internacionalističnega boljševizma — svoj ljubljeni slovenski narod pahniti naravnost v samomorilno smrt!

Ven z vsakim morebitnim poskusom zakrinkane komunistične propagande (komunistična »osvobodilna fronta«, »partizani«, »levičarska mladina« ipd.) iz naših šol!

Slovenski študent, ponos! Ali boš dopuščal, da ti bo dajal domoljubne lekcije črni krt, ki je bil še do včeraj v sovražni službi, danes pa je slučajno patriot, ne morda zato, ker slovenski narod preživlja težke ure, pa tudi ne zaradi Rusije ali kakega slovanstva, ampak zgolj zato, ker gre sedaj mimo grede tudi za življenje in smrt — boljševizma...«⁸⁹

Za prvim letakom so kmalu izdali drugega v enaki konspirativni obliki in s podpisom »Slovenska narodna akademska in dijaška mladina«. Namenjen je bil študentom na univerzi. V njem so prikazovali

⁸⁶ NUK, B II 2095.

⁸⁷ Spis proti Junežu K 792/47.

⁸⁸ Izjava Poldeta Pavčnika v spisu proti Lederhasu K 78/49.

⁸⁹ NUK, B II 2092.

kot neuspelo avanturo množično proslavo 29. oktobra,⁹⁰ ki jo je odredila Osvobodilna fronta v spomin na osvoboditev Slovencev izpod avstroogrškega jarma v letu 1918.⁹¹ Tretji letak so izdali sredi novembra 1941 zopet na enak način kakor prejšnje in s podobnim podpisom. Namenili so ga študentom na univerzi, zlasti tistim, ki so bili doma na Štajerskem in jim je Grazioli grozil, da jih bo izročil Nemcem. V letakih so »stražarji« agitirali za redni obisk predavanj, da bi okupator ne imel povoda, da bi univerzo zaprl. Zraven je letak pozival študente, naj poženejo iz predavalnic »tisto desetino tipov, ki bi morali biti v hribih,« pa se skrivajo po fakultetah in ljubosumno čuvajo svoje semestre in »vaje«.⁹²

Vsebina »stražarskih« letakov je pokazala, kako jim je bil razmah Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva trn v peti. Z letaki so želeli odvrniti študente od Osvobodilne fronte. V primeri s Smersujevimi letaki je treba reči, da so napadali istega sovražnika kakor Smersu in hoteli doseči prav tako iste cilje. Toda za razliko od Smersujevih so bili napisani mnogo ostreje.

Taki, kakršni so bili, so letaki izražali mentaliteto »stražarjev«, zlasti dr. Žebota in Casarja, pa tudi dr. Ehrlicha. Po izpovedi Stanka Juneža jih je pisal Žebot sam, o vsebini pa je bil obveščen tudi dr. Ehrlich, ki je vanje moral privoliti. Proti njim ni nikoli nastopil, v čemer so drugi člani videli njegovo soglasje z njimi. Za kolportažo so vedno poskrbeli člani sami, tako da je vsak po nekaj letakov razširil v svojem okolišu.⁹³

Posebnost »stražarske« politike je bil njen odnos do Slovenske legije. Po Smersujevih besedah so organizatorji Slovenske legije tudi »stražarje« povabili k sodelovanju. Toda »stražarji« so že takoj v začetku pričeli delati zgago. Izjavili so, da vstopajo v Slovensko legijo kot skupina in ne kot posamezniki in da ne bodo položili prisege.⁹⁴ »Zaradi ljubelega miru« jih je Slovenska legija sprejela v svojo sredo in njihovega zastopnika tudi v vrhovni odbor. Toda ta zastopnik je kmalu načel neke spore, dokler ni končno z legijo sploh prelomil in izstopil iz odbora, nakar mu je sledila vsa »straža«, ki je bila včlanjena kot skupina.⁹⁵

Smersu je na račun »stražarjev« povedal nekaj besed zelo trdo in odločno, toda pri vsej trdoti ne zadosti jasno. Analiza njegovih besed odkrije več problemov, ki pravzaprav osvetljujejo njihov medsebojni odnos.

Najprej ni jasen čas, kdaj so »stražarji« vstopili v Slovensko legijo in kdaj so izstopili. Po Smersujevih besedah, da so tudi »stražarje« povabili k sodelovanju, bi mogli misliti, da so bili »stražarji« povab-

⁹⁰ NUK, B II 2091.

⁹¹ SPor 24. X. 1941.

⁹² NUK, B II 2090.

⁹³ Spis proti Junežu K 782/47.

⁹⁴ Smersujev govor 8. VII. 1943.

⁹⁵ ibid.

zretil
automati
Hajaryev

ljeni vsaj v začetni dobi legije leta 1941. Kdaj so pa izstopili, se pa iz Smersujevih besed ne da nič določenega reči. Vsekakor šele v času, ki tu ni več predmet našega razpravljanja.⁹⁶

Večjo pozornost zasluži vprašanje, zakaj so »stražarji« delali zga-
go« v Slovenski legiji, kaj je bilo predmet medsebojnih sporov. Po
Smersujevih besedah, ki se sicer nanašajo na precej poznejši čas, ko
je »straža« živela že izven Slovenske legije, vendar označujejo »stražo«
kot skupino, ki iz prestižnih razlogov ni hotela ponovno k Slovenski
legiji, je lahko sklepati, da med »stražarji« in Slovensko legijo v mno-
gih vprašanjih ni bilo bistvenih razlik, npr. v računih o vojaškem raz-
voju v Evropi, v potrebi nekega sodelovanja z okupatorji, zlasti pa
v odnosu do partizanstva in Osvobodilne fronte ter komunistične par-
tije. Bistveno razliko med »stražarji« in Slovensko legijo pa je vsaj od
septembra 1941 dalje pomenil »stražarski« koncept o bodočnosti Slo-
venije. O njej so »stražarji« imeli pač svoj koncept, ki so ga hoteli
uresničiti ob zlomu osnih sil. Po Casarjevih besedah je ta koncept kas-
neje, ko so ga objavili v listu »Slovenija in Evropa«, izzval neugodne
vtise pri pristaših liberalnega tabora in nekaterih klerikalcev.⁹⁷ V ož-
jem okviru Slovenske legije, to je v njenem vodstvu, pa se je ta pro-
blem nedvomno pojavil že precej prej, že septembra 1941, ko so »stra-
žarji« svoj koncept prvič formulirali in ga po vsej priliki skušali tudi
propagirati v vodstvu Slovenske legije, kar pa tem gotovo ni bilo prav.
Nadaljnja konsekvence »stražarskega« načrta je bilo gledanje na Mi-
hailovića. O njem namreč pri »stražarjih« ni sledu. Zaradi separatistič-
nega koncepta za »stražarje« Mihailović kot simbol obnove stare jugo-
slovsanske države, ki naj bi vključevala tudi bodočo Slovenijo, ni obsto-
jal. Ta problem pa se je mogel pojaviti kot problem medsebojnega tren-
ja šele ob koncu leta 1941 in nato ostal pekoč v naslednjem času.

Razen navedenih problemov medsebojnega trenja, ki jim za pojav
stražarske »zgage« v Slovenski legiji dajejo rahle opore zapiski samih
»stražarjev«, so bili morda še kateri drugi, ki jih pa sicer ne poznamo.

Za »stražarsko« skupino, ki je svojo organizacijo v celoti ohranila
iz predvojne dobe, je značilno, da je tudi predvojne tendence svoje
aktivnosti prenesla v vojni čas in jih hotela uveljaviti s še ostrejšimi
metodami. Že pred vojno so njeni člani občudovali in hoteli posnemati
fašistične sisteme v Evropi, že pred vojno so usmerili svojo aktivnost
proti komunistični partiji. Med vojno so se hitro prilagodili novemu
položaju in iz njega nadaljevali boj za stare cilje. Zato je bolj kakor
katerakoli druga skupina takoj pokazala kontrarevolucionarne tenden-
ce v svoji aktivnosti. Začetna pasivnost je bila pasivnost bolj za jav-
nost, intenzivna akcija pa se je razvijala interno v okviru kluba. Raz-
mah narodnoosvobodilnega gibanja je pa tudi »stražarje« silil k zuna-
njim nastopom, da so se naposled spustili v odkrit boj proti Osvobodilni

⁹⁶ Po izjavi Stanka Juneža, ki govori o tem, da so stražarji razširjali
tudi Svobodno Slovenijo, ki je začela izhajati ob koncu novembra 1941, se
to ni moglo zgoditi že 1941, temveč nekje v letu 1942.

⁹⁷ Saje, Belogardizem 132.

fronti. Podobno kakor pri drugih grupacijah je ta boj imel spočetka propagandistični značaj, toda že v njem so pokazali ostrino, ki je druge grupacije niso imele v taki meri. Npr. pri letaku študentom. Propagandistični značaj je imel tudi njihov ilegalni list »Slovenija in Evropa«, ki so ga začeli izdajati ob prehodu iz prve stopnje v drugo.

Pri kontrarevolucionarnih akcijah proti Osvobodilni fronti so »stražarji« pokazali še posebno lastnost, kakršne ni dotlej nobena druga skupina, da so namreč v kontrarevolucionarnih akcijah direktno podprli italijanske, to je okupatorske interese. Agitirali so npr. za fašistično organizacijo GUF na ljubljanski univerzi. V manifestacijah Ljubljčanov proti okupatorju ob 1. decembru 1941 so »stražarji« šli med sedmo in osmo uro na ulico, da bi demonstrirali stavkolomstvo proti odredbi izvršnega odbora OF. Toda panično razpoloženi Italijani so jih aretirali, ker so mislili, da so prišli izvrševat sabotaže. Gnali so jih na policijo in med potjo pretepali. Izpustili so jih šele na policiji, ko jim je Ehrlich pojasnil, da so zavezniki.⁹⁸

Z navedenimi pojavi so »stražarji« odkrito manifestirali svojo kontrarevolucionarno usmerjenost. Z njimi so pokazali, da se je v njihovem razvoju zaključila prva stopnja in začela druga, ki se je prav po metodah uveljavljanja njihove aktivnosti razlikovala od prejšnje stopnje leta 1941.

Slovensko narodno gibanje

Tretja posebna frakcija v okviru klerikalnih politikov je bila skupina, ki se je imenovala »Slovensko narodno gibanje«. Taka, kakršna je predmet našega razpravljanja, je nastala v pozni pomladi 1941. V njej sta se združili v bistvu dve skupini: skupina ing. Fanouša Emmra in skupina mladcev. Obe sta imeli predvojne korenine.

Skupina mladcev je pred vojno zajemala dijake, ki so bili včlanjeni v Katoliški akciji. Kot del KA so se imenovali mladci Kristusa kralja. Njihovo organizacijo je ustanovil prof. Ernest Tomec. Prvotno je bila namenjena dijakom na srednjih šolah, kasneje, v zadnjih letih pred vojno, pa je prodirala tudi med študente na univerzi.

En del mladcev je v zadnjih mesecih pred vojno zbiral okrog sebe trnovski kaplan Marjan Kremžar, ki je bil tudi začetnik »Slovenskega narodnega gibanja« v začetku 1941. Vodil ga je do odhoda v Srbijo leta 1941. Za njim je vodstvo prevzel France Glavač,⁹⁹ najprej urednik »Revije Katoliške akcije« in »Domoljuba« nato pa »Slovenca«.¹⁰⁰ Kdaj je Glavač prevzel od Kremžarja vodstvo Slovenskega narodnega gibanja, ni natančno znano. Vsekakor M. Kremžarja ob koncu septembra 1941 ni bilo več v Ljubljani.¹⁰¹

⁹⁸ Ljubljana v ilegali, II, Država v državi, Ljubljana 1961, Prispevek »Dva dokumenta«, str. 10.

⁹⁹ P. R. November pred leti. Vestnik SPB XI/1960, št. 11, str. 253.

¹⁰⁰ Saje, Belogardizem, str. 97.

¹⁰¹ Saje, Belogardizem, str. 99.

V Slovenskem narodnem gibanju so se okrog Marjana Kremžarja zbirali mladci, kakor so bili npr.: Danilo in Jelo Capuder, Janez Kralj, Jože Velikonja, Marjan Lavrič, France Kremžar, Božo Fink in drugi.¹⁰² Za mladce je bilo značilno, da je bila zanje škofova avtoriteta sveta, sicer pa so bili v skladu s tedanjo politiko katoliške cerkve usmerjeni ostro proti komunističnim idejam.

Program »Slovenskega narodnega gibanja« je obsegal politične, socialne, gospodarske in splošno kulturne točke. Kremžarjeva skupina ga je objavila v posebnem letaku. V njem je Slovensko narodno gibanje napovedalo boj za Združeno Slovenijo in enakopravnost Slovenije v skupnosti narodov Jugoslavije. Ozemeljsko je zahtevalo zase vse kraje, kjer žive Slovenci, razen teh pa tudi tiste dežele, od koder so bili naši predniki »iztlačeni v teku stoletij«. Glede notranjega reda je obljubljal, da bo Slovenija zgrajena na stanovski podlagi, kakor si ga zamišlja tradicionalni krščanski nauk. Gospodarstvo bo kontrolirano in načrtno, premoč kapitala odpravljena, delavci in delodajavci povezani v stanovskih zborih pod vidikom skupnih koristi. Veleposestva bodo odpravljena, sicer pa kmečka posestva nedeljiva. Natančno je letak razložil tudi misli gibanja o državi, vzgoji, odnosu med cerkvijo in državo (letak F. Š.). Ob koncu maja je skupina v letaku, ki nosi datum 31. 5. 1941, nekatere postavke še bolj specificirala in jih natančneje opredelila.¹⁰³ Program SNG je po Rantovem sporočilu pregledal tudi dr. Aleš Ušeničnik in ga odobrila, ker se mu je zdel dovolj širok in zadosti jasen, predvsem pa v narodnem pogledu pozitiven.¹⁰⁴

Druga osnovna skupina medvojnega »Slovenskega narodnega gibanja« je bila Emmrova skupina. Ing. Franc Emmer ali Fanouš, kakor so ga doma klicali, je bil iz Kranja. Po Sajatovem mnenju je tik pred vojno postal inženir montanistike,¹⁰⁵ po mnenju Pavla Ranta pa šele jeseni 1941.¹⁰⁶ Že pred vojno je imel nekaj poznanstev med oficirji jugoslovanske vojske. To ga je privedlo v vrste predvojnega četništva. Na teh zvezah je v dneh nemškega napada na Jugoslavijo začel po navodilih divizijskega poveljstva v Ljubljani organizirati samostojno četo kranjskih prostovoljcev, ki naj bi se skupno z jugoslovansko vojsko umaknili v notranjost države, češ da bi tam vodili boj proti sovražnikom.¹⁰⁷ Iz tega pa ni bilo nič, ker je vojska prehitro razpadla. Po Rantovem pisanju je Emmer imel stike tudi z uslužbenci angleškega konzulata, z ljudmi, ki so bili blizu angleške obveščevalne službe.¹⁰⁸

¹⁰² Pavle Rant: Emmer, SNG in Sajatov Belogardizem, Ob 20-letnici Emmrove smrti 4. decembra 1941, Vestnik SPB XI/1961, št. 11-12, str. 301-307. Cit. Rant: Emmer, SNG.

¹⁰³ Lefaki F. Š.

¹⁰⁴ Rant: Emmer, SNG.

¹⁰⁵ Saje, Belogardizem, str. 98.

¹⁰⁶ P. R. ing. Franc Emmer, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 151 do 152.

¹⁰⁷ Matija Škerbec, Rdeča zver, pijana krvi, IV/1952, Cleveland, str. 6-7. Cit. Škerbec, Rdeča zver.

¹⁰⁸ Rant: Emmer, SNG.

Po razsulu se Emmer ni vrnil v Kranj, temveč je ostal v Ljubljani in kmalu začel spletati mreže nove aktivnosti, ki je slonela na poznanstvih z oficirji. To je bilo v prvih mesecih po zlomu stare Jugoslavije. Emmer je tedaj snoval samostojno slovensko četništvo, češ da morajo začeti najprej doma, čeprav popolnoma sami, zveza z drugimi takimi gibanji po državi bo pa že prišla kasneje na vrsto.¹⁰⁹

Primer četniške organizacije v prvih tednih po zlomu Jugoslavije je natančneje prikazal Emmrov sodelavec ing. arh. Boris Lah na zaslišanju pred področnim vojaškim sodiščem v Kočevju 19. septembra 1943: Takoj po okupaciji sem se pri aktivnih oficirjih bratih Coticih spoznal s Fanoušem Emmrom. Sestali smo se zaradi dogovora o pripravah za borbo... *kadar pride čas za to* (podčrtal F. Š.). Razdelili smo si vloge in sem jaz bil postavljen za orožarja, Emmer za voditelja, brata Cotiča pa za operativna oficirja. Bili so navzoči še nekateri drugi oficirji, ki so se pa predstavili pod drugimi imeni...¹¹⁰

Med oficirji, ki so v pomladnih mesecih 1941 sestavljali Emmrovo oficirsko skupino, so po navedbah Pavla Ranta bili: Bogojevič, Milošević, Miro Stamenković, Marjan Strniša, Lesjak-Lampe, Milan Kranje, Jule Vičič, Vasiljevič-Iztok, Janko Debeljak. Razen teh so bili zraven Kazimir Kukovič, Jože Majcen in Vekoslav Bučar, ki je takrat vodil politično linijo. Po Rantovem mnenju je oficirska skupina ostala kompaktna ves čas spomladi in v začetku poletja 1941.¹¹¹

Imena omenjenih oficirjev so pomembna, ker so predstavljala ljudi, ki so v naslednjih letih igrali važno vlogo v slovenski kontrarevoluciji.

Razen z oficirji je Emmer navezal stike tudi z nekaterimi študenti iz sokolskih vrst in katoliških organizacij.¹¹² Prek zadnjih je dobil zvezo z Marjanom Kremžarjem, ki je bil začetnik »Slovenskega narodnega gibanja«.¹¹³ Vendar ni jasno ali je Emmer iskal zveze z njim ali Kremžar z Emmerjem niti kdaj je do te zveze pravzaprav prišlo. Vsekakor je iz novega prijateljstva nastala skupna organizacija, kateri je Kremžarjeva skupina dala svoje ime.

V življenju novega »Slovenskega narodnega gibanja« moremo razlikovati predvsem tri veje njegove aktivnosti. Prva obsega organizacijo skupine, druga propagando, tretja pa teroristično dejavnost.

Organizacija. Najdaljše razdobje je v življenju SNG zahtevalo zbiranje in oblikovanje organizacije. Matija Škerbec je v 4. delu svojega pamfleta »Rdeča zver, pijana krvi« napisal, da je Emmer hotel spočetka svojo ilegalno omrežje navezati na ogrodje SLS in Slovenske sekcije JNS. Toda načrt se je pokazal kot nemogoč, ker bi s tem »izpostavil okupatorju na milost in nemilost celoten aparat obeh strank, ki sta (povrh) že bili pričeli organizirati samostojne mreže«. Nato je po Škerbcu Emmer dal pobudo za ustanovitev »Slovenskega narodnega gibanja«.

¹⁰⁹ Škerbec, *Rdeča zver*, str. 7—8.

¹¹⁰ Saje, *Belogardizem*, str. 98.

¹¹¹ Rant: Emmer, SNG.

¹¹² Škerbec, *Rdeča zver*, str. 7—8.

¹¹³ Rant: Emmer, SNG.

Ni verjetno, da bi bil Emmer mož takih pobud, kakor mu jih Škerbec pripisuje. Pač pa je mogoče sklepati nekaj povsem drugega, da je Škerbec z gornjimi besedami povedal tisto, kar je pravzaprav hotel skriti, namreč iniciativo buržoaznih, zlasti klerikalnih vrhov za ustanovitev »Slovenskega narodnega gibanja« v obliki njegove dejavnosti leta 1941. Škerbec ni zastonj napisal, da se je Emmer tu in tam oglasil tudi pri njem, napisal je tudi, da je Emmer »resne in narodno zavedne osebe... pogosto spraševal za nasvete« in da so »prenekateri člani legije z veseljem podpirali Emmrovo akcijo«, da zaradi te akcije nikoli ni prišlo »do nikakega trenja« s katerokoli od obeh legij, to je s Slovensko in Sokolsko. Logični sklep Škerbčevega pisanja more zato biti samo eden, da je Emmrova akcija bila plod politike buržoaznih vrhov, da je nastala po njihovi iniciativi in ob njihovem sodelovanju za njihove cilje.

Težje je rešiti vprašanje, kako in kdaj je prišlo do ustanovitve Slovenskega narodnega gibanja, to je do združitve Emmrove skupine s Kremžarjevo. Nejasno je že to, koliko časa je poteklo med spoznanjem obeh »šefov« in formiranjem nove skupine, ali je bilo pa oboje združeno v enem aktu. Natančen odgovor na ta vprašanja bi vsekakor jasneje osvetlil ravnanje buržoaznih vrhov v tem času. Matija Škerbec je napisal, da je nova grupacija nastala nekako v istem času kakor Slovenska legija,¹¹⁴ Alojzij Krek pa je izjavil, da ga je Pavel Rant junija 1941 seznanil z Emmerjem in Glavačem, ki so mu vsi skupaj zaupali, da imajo neko politično vojaško ilegalno organizacijo, in ga povabili k sodelovanju, na kar je v začetku julija tudi vstopil v SNG.¹¹⁵ Samo po sebi se v zvezi z ustanovnim datumom pojavlja še vprašanje, kaj, če ni tudi o formaciji SNG razpravljala eksekutiva SLS dne 26. maja 1941. Predpostavke za tako domnevo daje struktura v SNG v naslednjih mesecih leta 1941, zlasti pa Škerbčeve besede, ki odkrivajo poseben interes klerikalnega vodstva za SNG.

Neizpodbitno dejstvo je, da je »Slovensko narodno gibanje« leta 1941 zraslo iz združitve Emmrove družine s Kremžarjevo skupino in da je Kremžarjeva skupina dala tudi ime novi grupaciji. V njej naj bi složno sodelovali mladina iz katoliških organizacij, oficirji in člani iz sokolskih vrst.¹¹⁶ Vendar se je v kratkem pokazalo, da v novo gibanje ni prišlo dosti mladine iz sokolskih vrst, večino Emmrovih najboljših sodelavcev so poleg oficirjev dajali dijaki in mladi inteligenti iz katoliških vrst,¹¹⁷ pravzaprav še točneje iz vrst Katoliške akcije, to je iz dijaške KA oziroma mladcev. Emmrov odnos do njih je označil P. Rant tako, da je izguba nekaterih (to je iz sokolskih vrst, op. F. Š.) bila stotero poplačana s stikom s temi fanti, o katerih je Emmer pogosto dejal, da »takih fantov, kot sem jih med KA našel, še svoj živ dan nisem srečal.«¹¹⁸

¹¹⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹⁵ Zaslizevanje A. Kreka v procesu proti Bitencu, K 1/48.

¹¹⁶ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹¹⁷ *ibid.*

¹¹⁸ Rant: Emmer, SNG.

Z odpadanjem nemladčevskih elementov se je mladčevski značaj Slovenskega narodnega gibanja še povečal. Njihove ideje so v notranjem življenju skupine dobile še večji poudarek, čeprav zaradi sodelovanja z oficirsko družino ni bilo mogoče reči, da bi bilo Slovensko narodno gibanje mladčevska skupina.

Kakšno je bilo vodstvo »Slovenskega narodnega gibanja« v novi grupaciji? O času, ko je še M. Kremžar deloval v njej, ni znano nič. Toda Kremžar ni dolgo ostal. P. Rant pravi, da je kmalu odšel iz Ljubljane. Preden je odšel, je vse delo prepustil Francetu Glavaču, »ki je tako prišel na čelo podtalnega gibanja, ki se je imenovalo Slovensko narodno gibanje«. ¹¹⁹ Dejansko sta si Emmer in Glavač vodstvo gibanja delila. Glavač je vodil politične (bolje rečeno idejne) in propagandne zadeve, Emmer pa vojaške in finančne. ¹²⁰ Glavač je Emmru posredoval svoje ideje oziroma ideje svoje skupine o bodočem političnem in socialnem redu v Sloveniji. Emmer je Glavačeve ideje sprejel in o njih, kakor se zdi, sploh ni debatiral. Emmrovo področje sta bili vojaško poveljstvo in blagajna. O njih je ponovno poudarjal, da jih ne bo nikomur izročil. ¹²¹ Glavač sam je to njegovo funkcijo zelo spoštoval, kar je dokazal s tem, da je Emmra navadno nazival »moj četniški vojvoda«. ¹²² Tudi Pavle Rant je napisal, da je vojaški sektor vodil Emmer sam. ¹²³ Po mnenju ing. Borisa Laha je bil Emmer v vojaškem oziru zelo brutalen in brezkompromisen ter nepopustljiv in skrajno odločen. ¹²⁴ Pavle Rant, Emmrov občudovavec, je tem besedam dodal: »Te sposobnosti je (Emmer) imel, ni pa znal zbirati ljudi in še manj biti dovolj previden bodisi v izjavah bodisi v ukrepih... Vojaško so držali tisti, ki so od vsega začetka delali. Kar se je kasneje prilepilo, je bilo zelo pestro.« ¹²⁵

Podobno kakor sta oba šefa SNG imela razdeljeno delovno področje, tako so se tudi drugi člani razdelili v glavnem po teh linijah. Po Rantu je vojaška linija bila praktično zasedena samo z oficirji in podoficirji, iz vrst KA oziroma civilnega območja so pa po tej liniji delali le nekateri. Vsi drugi so delali na politično-propagandnem polju, kar je tedaj pomenilo, pridobivati nove člane, propagirati program in iskati stikov s tistimi skupinami, o katerih so pričakovali, da se same zase ne bodo dolgo vzdržale. ¹²⁶

Ker so zakulisni politiki bili iniciatorji in varuhi Slovenskega narodnega gibanja, je važno tudi vprašanje, kakšne namene so oni s to skupino imeli. Razen oficirjev je skupina zajemala predvsem mlajše ljudi. Škerbec je na več mestih to dejstvo posebej poudaril. Zato je

¹¹⁹ *ibid.*

¹²⁰ Saje, *Belogardizem*, str. 99.

¹²¹ Izjava Borisa Laha, Saje, *Belogardizem*, str. 98.

¹²² Ing. Stanko Dimnik, *Moje doživljanje okupatorske dobe 1941—1945*. leta. Spis proti Nagodetu, K 1/47. Cit. Ing. Dimnik.

¹²³ Rant: Emmer, SNG.

¹²⁴ Saje, *Belogardizem*, str. 98.

¹²⁵ Rant: Emmer, SNG.

¹²⁶ *ibid.*

opravičeno misliti, da so buržoazni vrhovi imeli z njo posebne namene, to je, uporabiti jo kot posebno garnituro za določene namene. Škerbec je napisal, da se je »Slovensko narodno gibanje« glede načel borbe skladno ujemalo s Slovensko legijo.¹²⁷ Ne da bi hoteli ponavljati vse točke, ki si jih je Slovenska legija stavila v svoj program, je vendar treba opozoriti na tisto dilemo, ki je po Smersujevih besedah stala pri Slovenski legiji ob njeni ustanovitvi, namreč spoznanje dveh nevarnosti: okupatorja in komunizma. Koliko se je Emmer te dileme osebno zavedal, je težko reči. Njegovi četniki v prvih tednih po zlomu stare Jugoslavije so bili formacija, ki se je vsaj v principu po nekakem zakonu vztrajnosti potegnila iz stare Jugoslavije v čas po zlomu. V novih okoliščinah je bilo treba novih spodbud. Na nje so odločilni faktorji mislili mnogo prej, preden so se praktično uveljavile. Bistveni delež pri predvidevanju so imeli politiki buržoaznih vrhov. Izhodišče zanje pa je bila »komunistična nevarnost«. Proti njej so se postavili tisti, ki so imeli za to družbeno utemeljene dispozicije ali pa privzgojene. V Emmrovi družini so bili predvsem mladci tisti, ki so bili ostro nastrojeni proti komunizmu. Prav v tem pa se je Emmer sam z njimi popolnoma skladal, kakor je posredno kasneje pokazal njegov razgovor z Jušem Kozakom.¹²⁸

France Glavač in Matija Škerbec sta v svojih poznejših člankih zapisala, kakor da je v kovanju »protikomunistične« dejavnosti imel Emmer posebno iniciativno vlogo. Glavač je npr. ob obletnici njegove smrti napisal: »... začel (je) zbirati okrog sebe mlade fante, ki so bili prežeti enakih idealov protikomunistične borbe, ter jih pripravljati na obračun z zločinskim komunizmom«. Na drugem mestu istega članka je pa zapisal: »Začel je uspešno zbirati okrog sebe enako misleče ljudi ter jih navduševati za borbo proti največjemu slovenskemu in mednarodnemu sovražniku, proti komunizmu...«¹²⁹ Podobne misli je deset let za Glavačem napisal tudi Škerbec. Po njem se Emmrovo delo ni ustavilo pri zbiranju mladine, temveč je imel na skrbi tudi njeno vzgojo, da bi jo čimbolj utrdil v protikomunistični miselnosti.¹³⁰ Toda vzgoja ni bila samo ideološka. Pri njej so njegovi katoliški partnerji v skupini bili gotovo močnejši kakor on. Šlo je tudi za vojaško vzgojo, ker je organizacija SNG bila politično vojaškega značaja.¹³¹ V tem oziru pa mladci niso bili zadovoljiv kader. Koristni so bili le Emmrovi oficirski znanci. Ti so Emmrove nevojaške privrženice vadili v ravnanju z orožjem. Vadili so jih na različnih krajih, v kleti realke, na Rožniku itd.¹³²

Zakaj? Proti okupatorju? Po Škerbčevem pisanju je bil namen »Slovenskega narodnega gibanja« povezati mladino, jo vzgojiti za borbo in jo držati v stalni pripravljenosti. Iz vrst te mladine, ne oziraje se na politično pripadnost, naj bi izšle »elitne borbenedivize (pod-

¹²⁷ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹²⁸ Juš Kozak, Lešena žlica I, Ljubljana 1947, izd. DZS, str. 60—61.

¹²⁹ Slovenec 3. XII. 1942, članek Ob obletnici smrti Franca Emmerja.

¹³⁰ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹³¹ Zaslizevanje A. Kreka, spis proti Bitencu, K 1/48.

¹³² Podatki VOS.

črtal F. Š.), ki bi mogle po navodilih zavezniškega poveljstva pomagati zaveznikom v sovražnikovem zaledju še p r e d n o (podčrtal F. Š.) bi se zavezniki izkrcali na jugoslovanskem ozemlju.¹³³

Škerbec je v gornjih besedah bil zelo jasen, vendar ne do kraja odkrit. Povezava z zavezniki je bila na tem mestu popolnoma nepotrebna. Pomen njegovih besed nam osvetli primerjava z nameni Slovenske legije, ki naj bi po prvotni zamisli začela svojo akcijo ob zavezniški invaziji. Elitne borbene edinice SNG pa naj bi ne čakale zavezniške invazije, temveč že prej stopile v akcijo.

Zakaj in proti komu? Po Škerbčevih besedah je bil Emmer zagrenjen in razočaran nad ... pomanjkanjem slovenskega čuta med vodilnimi komunisti. To se pravi, da se je narodnoosvobodilno gibanje razvijalo drugače, kakor je Emmer pričakoval, oziroma za Emmrom stoječi vplivni politiki. Zato se je Emmer vrgel »še bolj zagrizeno na organiziranje mladine, da bi v teh jedrih nastala protiutež komunističnim udarnim edinicam ... trdno odločena v danem trenutku zagrabit za orožje proti komunistom«.¹³⁴

Z gornjimi besedami je Škerbec povedal dovolj. Dasi je značaj Emmrove akcije v Slovenskem narodnem gibanju poveličeval, je vendar s svojim skrivanjem za Emmrovim hrbtom z močno lučjo posvetil na prave sile, ki so za kulisami dejansko vodile toliko poudarjeno organizacijo mladine v SNG. Odkril je namene, ki so jih z elitnimi borbenimi edinicami imeli buržoazni vrhovi, namreč udariti z orožjem v roki po Osvobodilni fronti in njenem partizanstvu ob prvem ugodnem trenutku in ko bodo za udar dovolj pripravljeni. Ni posebno važno, da je Emmer osebno po svojih dispozicijah s takim bojem soglašal. Važno je, da so zakulisni tvorci in ustanovitelji »Slovenskega narodnega gibanja« podpisovali Emmra in njegove prijatelje ter jih usmerjali odločno proti narodnoosvobodilnemu gibanju, zlasti pa seveda proti komunistični partiji.

Na temelju Škerbčevega pisanja je mogoče sklepati, da je »Slovensko narodno gibanje« razmahu Osvobodilne fronte posvečalo veliko pozornost. Njegova intenzivnejša organizacijska delavnost je bila kar povezana z razmahom OF, čeprav podrobneje ni mogoče reči, kako se je organizacijska mreža pravzaprav začela spletati. Prizadevanje za pridobitev pristavev, ali »romanjev«, kakor ga je označil Pavle Rant, se je vleklo prek vsega poletja do srede jeseni 1941. Emmer sam je bil v njem zelo aktiven. Hodil je od skupine do skupine in jo vabil k sodelovanju.¹³⁵ Seveda ni bil sam, spremljali so ga fantje iz njegovega kroga. Mnogokdaj ga je spremljal tudi sam Glavač. Hoteli so zajeti podeželje in Ljubljano.

Zaradi okrepitve SNG sta Emmer in glavačevец Alojzij Krek že avgusta 1941 potovala tudi po Dolenjskem in Notranjskem. Kot agitator

¹³³ Škerbec, Rdeča zver, str. 7—8.

¹³⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹³⁵ Rant, Emmer, SNG.

je nastopil predvsem Emmer.¹³⁶ Hodila sta po župniščih in poizvedovala. Dobila sta nekaj odločnih fantov, vendar bera ni bila velika.¹³⁷ Oglasila sta se tudi pri pisatelju Jušu Kozaku v Šentvidu pri Stični in mu razlagala program Slovenskega narodnega gibanja. Na pripombe Kozaka in njegovih sinov o gnolobi korporacijskega sistema, ki sta ga Emmer in Krek zagovarjala, in o vprašanju sodelovanja marksistov v narodnoosvobodilnem boju, je bil Emmer glede korporacijskega sistema takoj pripravljen popustiti, nepopustljiv pa je bil glede sodelovanja z marksisti, ki se mu je odločno uprl. »... žolčno in fanatično, da so se mu iskrile oči, (je) izjavil, da z marksisti ne bo pod nobenim pogojem sodeloval«. ¹³⁸

V skladu s takimi nazori je Emmrova misija na Dolenjskem in pa Notranjskem bila, pridobiti in utrditi svoje fante v odločni »protikomunistični« politiki, češ da bo komunistična OF nov okupator, silnejši od Nemca in Italijana.¹³⁹ Vendar mnogi v njegovo razlago niso verovali, zato misija na Dolenjskem in Notranjskem ni dala zadovoljivih uspehov. Večino pristašev je Emmru in Glavaču slej ko prej dala Ljubljana. Tu sta osredotočila svoje delo, tu sta se trudila, da svoje vrste čimbolj pomnožita.

V Ljubljani sta se Glavač in Emmer sestala s Francem Casarjem, da bi za svojo organizacijo pridobila »stražarje«. Toda uspeha ni bilo. Casar je v spremstvu Luja Leskovarja dal odgovor nekaj dni kasneje, češ da bi bilo dobro še malo počakati, da se bo videlo, kakšen bo razvoj.¹⁴⁰

V Jegličevem domu sta Emmer in Rant septembra 1941 obiskala Zarjane, kjer sta razpravljala s Tonetom Čokanom in Francem Pavlinom, da bi krščansko socialistično mladino odtegnila od Osvobodilne fronte. Razgovor ni uspel. Emmer je trdil, da mora po končani vojni oblast prevzeti kralj Peter II, nato pa naj šele plebiscit odloči, ali je ljudstvo za kraljevino ali ne. Krščanski socialisti so trdili, da o kralju sploh ni več govora.¹⁴¹ Nadaljnje debate so potem sploh odpadle.

Konec septembra 1941 sta Emmer in Glavač dobila stik tudi z rezervnimi oficirji, ki so se zbirali pri šolskem upravitelju Hornu v šoli na Šmartinski cesti. Imeli so več skupnih sestankov, toda stiki niso bili dolgotrajni. Ker sta Emmer in Glavač vneto vnašala svoje nazore, so kmalu propadli. Meseca novembra 1941 so že prenehali.¹⁴²

Pri iskanju in vzpostavitvi Emmrovih in Glavačevih stikov z rezervnimi oficirji ni šlo v prvi vrsti za pridobitev novih pristašev »Slovenskemu narodnemu gibanju«, temveč bolj za njuno razdiralno tendenco. Med rezervnimi oficirji so se namreč pojavile nekake simpatije za Osvobodilno fronto. Emmer in Glavač sta v njih videla nevarnost,

¹³⁶ Škerbec, Rdeča zver, str. 14.

¹³⁷ ibid. — Juš Kozak, Lesena žlica I, str. 64.

¹³⁸ ibid, str. 60—61.

¹³⁹ Škerbec, Rdeča zver, str. 14.

¹⁴⁰ Rant: Emmer, SNG. — Saje, Belogardizem, str. 99.

¹⁴¹ Septembar pred leti, Vestnik SPB XI/1960, št. 9, str. 204.

¹⁴² Ing. Dimnik.

začela sta intrigrirati in govoriti proti Osvobodilni fronti, dokler nista dosegla, da so se pri Hornu zbirajoči se elementi razšli.¹⁴³ Po Škerbčevem pisanju je Emmer podobne tendence uveljavil tudi pri sicer neznatnih skupinicah »Petrovega gardista« in »Pobratima«.¹⁴⁴ Zadnja se je močneje sploh šele razvila v naslednjem letu.

Emmer in Rant sta bila tudi pri Zboraših in Frančiškovich križarjih ter še pri nekaterih drugih, toda Rant ni opisal s kakim uspehom.¹⁴⁵ Naposled sta bila pri Staretu, ki je pa pokazal vse razumevanje.¹⁴⁶

Mnogo važnejše so bile Emmrove zveze s »Staro pravdo«, to je s skupino ing. Črtomirja Nagodeta. Odprl si jih je delno po nekih sorodstvenih vezeh,¹⁴⁷ delno pa po Pavlu Rantu, ki je posredoval celo stik Matija Škerbca z Ljubom Sircem, članom Nagodetove skupine.¹⁴⁸ Zveze med Nagodetom in Emmrom so nastale v času, ko je bila »Stara pravda« še včlanjena v Osvobodilno fronto. Emmer je želel te zveze porabiti za to, da bi od Stare pravde čim več zvedel o Osvobodilni fronti. Če smemo Škerbcu verjeti, nas prav njegovo pisanje navaja k temu sklepu: »Prva obdobja skupnega snovanja so Fanušu odprla poglede v zaledje ustanovljajoče se OF in mu tako dopolnjevala okvir podobe, ki si jo je mogel že sam ustvariti o tej komunistični iznajdbi s pomočjo informacij, dobljeni od najožjih sorodnikov...«¹⁴⁹ Pri »Stari pravdi« je Emmer po Škerbčevi informaciji našel ugoden odmev.¹⁵⁰

Razen obveščevalnih ciljev je Emmer s Staro pravdo imel še druge načrte. Hotel jo je namreč odtrgati od Osvobodilne fronte oziroma ji preprečiti, da bi utonila »v komunistični OF«.¹⁵¹ Za ta cilj pa Emmrovo prizadevanje ni bilo potrebno. Ne samo da je Nagodetova skupina o svojih odnosih do Osvobodilne fronte odločala samostojno, so jo stran od OF gnali njeni lastni pogledi in Emmrovi nazori v tem oziru niso bili važni. Po mnenju Ljuba Sirca je nagodetovcem Glavač-Emmrova družčina bila skupina skrajnih klerikalcev, katerih program je Nagode sam pri vpogledu vsega opremil s fašističnimi znaki,¹⁵² toda po drugem viru, ki je nastal v emigraciji, je bil med »Staro pravdo« in Emmrom sklenjen dogovor o skupnem nastopanju, ki naj bi pa na zunaj tekel ločeno.¹⁵³

¹⁴³ ibid.

¹⁴⁴ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁴⁵ Rant: Emmer, SNG.

¹⁴⁶ ibid.

¹⁴⁷ Ing. Dimnik.

¹⁴⁸ Zaslizevanje Ljuba Sirca, Spis proti Nagodetu K 1/47.

¹⁴⁹ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁵⁰ ibid.

¹⁵¹ ibid.

¹⁵² Zaslizevanje Ljuba Sirca, spis proti Nagodetu K 1/47.

¹⁵³ September pred leti, Vestnik SPB XI/1960, št. 9, str. 204. — Za širok organizacijski razmah Glavač-Emmrove delavnosti je pomembno dejstvo, da so Emmrovi oficirji prav v dobi navezovanja oziroma iskanja stikov s skupinami, ki so jih želeli vključiti v svoj delovni krog, iskali tudi stikov z Dražo Mihailovičem. Po sporočilu Pavla Ranta je Milan Kranjc jeseni 1941 odpotoval na Sušak in dejansko vzpostavil zvezo z Dražo Mihailovičem (Rant: Emmer, SNG).

Emmrova družina je na svoje delo in Emmrov delež gledala zelo optimistično in njegove uspehe precenjevala. »Njegova akcija, čeprav omejena na manjše število ljudi, je bila zelo učinkovita,« je pisal »Slovenec« ob obletnici Emmrove smrti. »Imela je po eni strani cilj, da zbira protikomunistične vrste, jih s propagando utrjuje v protikomunistični miselnosti, po drugi strani pa razdira skupnost, ki so jo takrat komunisti ustvarjali okrog svoje stranke pod krinko ‚osvobodilne fronte‘... Njegovo neutrudno delovanje je povzročilo, da so razne struje in skupine odpadle od komunistične ‚osvobodilne fronte‘ ter prišle zopet k pameti.« Resnica je seveda bila veliko bolj skromna, tudi če všttejemo stik s »Staro pravdo«, in zato tudi Emmer ni bil tak mojster »v razbijanju raznih skupin, ki so zaslepljeno silile pod klobuk komunizma«, kakor je to prikazoval Fr. Glavač v »Slovincu« ob koncu 1942. leta.¹⁵⁴ Kajti ljudje, med katerimi je v bistvu razvijal svojo dejavnost, so bili maloštevilni ter itak nasprotni politiki in ciljem Osvobodilne fronte.

Pri Glavač-Emmrovi skupini ne smemo prezreti, da v akciji za pridobivanje novih pristašev ni šlo samo za nove člane, temveč sta Glavač kakor Emmer nove zveze in stike uporabila tudi v obveščevalne namene. »Fanuš je hotel priti komunistični OF do dna«, je o njem napisal Škerbec.¹⁵⁵ S tem je povedal, kje je bilo jedro vsega njegovega zanimanja. Po Glavaču je Emmer bil prvi, ki je v javnosti razkrinkal komunistični značaj Osvobodilne fronte, in to že takrat, ko mnogi o njenem imenu še slišali niso. On pa je že od prvega začetka vedel, da so v vodstvu organizacije, ki se je izdajala za narodnoosvobodilno gibanje, bili voditelji slovenskega komunizma Kidrič, Baebler, Kardelj, Leskošek, Aleš Stanovnik in drugi.¹⁵⁶ Čeprav ta zasedba ni bila v celoti čisto taka, je vendar treba reči, da so Emmrovi informacijski kanali funkcionirali. K njim lahko dodamo samo to, da uspehi njegove obveščevalne akcije pač niso ostali skriti v njem samem, temveč so gotovo romali k ljudem, ki so podpirali in vzdrževali njegovo akcijo oziroma gibanje, ki mu je pripadal.

Propaganda. Druga veja v aktivnosti Glavač-Emmrove skupine je bila propagandna dejavnost. Razvijala se je vzporedno z zbiranjem pristašev in njihovo obdelavo. Zanj so skrbeli predvsem najožji Glavačevi ljudje in zlasti Glavač sam, ki je v vodstvu imel referat za politične in propagandne zadeve.

Toda propagandna aktivnost je močno zaostajala za organizacijsko intenzivnostjo. Tudi časovno ni šla z njo v korak. Njeno skromnost moremo spoznati iz izjave Alojzija Kreka, ki je sam bil zaposlen pri propagandi, češ da so s tipkanjem razmnoževali poročila londonskega radia.¹⁵⁷ Krek je v tej zvezi omenil tudi protiokupatorsko propagando, toda kaj več o njej ni povedal. Moremo si pač misliti, da je njihova protiokupatorska propaganda obstojala edino v širjenju poročil lon-

¹⁵⁴ Slovenec 3. XII. 1942.

¹⁵⁵ Škerbec, Rdeča zver, str. 9.

¹⁵⁶ Slovenec 3. XII. 1942.

¹⁵⁷ Izjava A. Kreka, spis proti Bitencu, K. 1/48.

donskega radia. Kaj svojega prej itak niso imeli povedati, dokler se pri njihovem praktičnem delu ni pojavil boj proti partizanom in Osvobodilni fronti. V tem novem stadiju pa so se pristaši SNG udeleževali vsekakor na način, ki ga je prikazoval Slovenski poročevalec na račun vseh tistih, ki so v svojem jedru nasprotovali Osvobodilni fronti. To se pravi, da so proti OF nastopali ustno, pozneje pa so prišli na vrsto še letaki.

Propaganda Glavač-Emmrove skupine je dalj časa imela le interni značaj. Primitiven način razmnoževanja poročil naravnost dokazuje, da je bila namenjena predvsem lastnim pristašem. To je bil tisti krog, ki naj bi ga propaganda utrdila v protikomunistični miselnosti, kakor je napisal Glavač v »Slovenca« 3. decembra 1942. Za širše okvire je bilo treba drugačnih sredstev. Teh spčetka niso imeli. Toda naraščajoče gibanje OF jih je izsililo. Po Škerbčevem priznanju so Emmrovi sodelavci najprej dobili več ciklostilov, »kmalu pa so mu fantje iz katoliškega kroga preskrbeli lepo ročno tiskarnico«. ¹⁵⁸ Koliko je producirala, ni znano. Pavle Rant pripoveduje, da je prve odtise dala tik pred 6. septembrom, ker je bil letak posvečen rojstnemu dnevu kralja Petra. ¹⁵⁹

Toda fantje iz katoliškega kroga niso Emmru preskrbeli samo tiskanja letakov, temveč tudi pisce same. Glavač je namreč za svojega sodelavca pridobil tudi Mirka Javornika, urednika Slovenskega doma. Skupaj sta sestavila letak z datumom 7. novembra 1941 in naslovom »Vsem Slovincem« ter ga natisnila v svoji tiskarni. ¹⁶⁰ Kakor člani Glavač-Emmrove skupine je tudi ta letak izražal nasprotovanje Osvobodilni fronti. V njem sta avtorja hotela razložiti, kaj je Osvobodilna fronta, kdo jo vodi, zakaj so jo komunisti ustanovili in kakšni so bili dotedanji sadovi. V njem sta dokazovala istovetnost Osvobodilne fronte in komunistične partije ter pri tem operirala s citati iz »Dela« in »Slovenskega poročevalca«. Seveda se nista obotavljala tudi spreminjati citatov, da bi boljše ustrezali njihovim namenom. ¹⁶¹ Temeljna misel letaka je bila, zasejati med bravec defetizem. Zato sta poudarjala italijanske represalije na partizanske akcije, ki naj bi bile pravzaprav nepotrebne in škodljive. Italijanskega ravnanja nista obsodila niti z besedo. Narobe, italijanske akcije je letak prikazal tako, kakor da so same po sebi

¹⁵⁸ Škerbec, Rdeča zver, str. 10.

¹⁵⁹ Rant: Emmer, SNG.

¹⁶⁰ Po dognanju Fr. Sajeta.

¹⁶¹ Tako sta napisala: »Zastava slovenskih partizanov je slovenska trobojnica s (komunistično) rdečo peterokrako zvezdo; znak slovenskih partizanov je slovenska trobojnica ter nad njim (komunistična) peterokraka zvezda; pozdrav partizanov je (komunističen pozdrav t.j.) pest desne roke, dvignjena k spodnjemu robu pokrivala.« Falsificirani citat se nanaša na odredbo poveljstva slovenskih partizanskih čet o zastavi, znakih in pozdravu slovenskih partizanov, ki jo je objavil Slovenski poročevalec 17. X. 1941. Spremembe v falsifikatu so tu označene z oklepaji. V originalnem besedilu je v primeru prvih dveh oklepajev »antifašistična« namesto komunistična, v tretjem primeru pa nič, ker sta pisca besede v oklepaju sama vrnila v celoti. Letak v NUK.

razumljive in opravičljive, krivi morejo biti samo Slovenci, čemu se pa upirajo. »Čemu vse te žrtve? Mar bo zaradi tega vojna en sam dan prej končana? Mar bo na ta način okupatorska vojska res pregnana s slovenske zemlje? Ali ne vidite, da je prav zaradi sabotažnih dejanj, ki jih izvršujejo v strankine namene partizani na slovenskih tleh, pri nas vsak dan več tujega vojaštva? Ali ne uvidite, da vsa ta sabotažna dejanja prinašajo našemu narodu samo škodo, samo uničenje narodnega premoženja in nepotrebno ubijanje? Ali ni za naš mali narod škoda vsakega človeka, ki ga izgubimo? Ali niso dovolj težke že one žrtve, ki nam jih nalagajo Nemci s plenjenjem in deportacijo? Kaj nam bo Slovincem pomagala narodna svoboda, če bo Slovenija en sam Doberdob?«

Glavač-Javornikov letak je razkril fizionomijo Glavač-Emmrove skupine. Pokazal je njihovo neborbenost v odnosu do okupatorjev, zraven pa še sovraštvo do narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom OF in KP. V obeh momentih je bila skrita želja, da bi se Slovenci ne zanimali za narodnoosvobodilno gibanje, torej v celoti lastnosti, ki so bile značilne za vse Osvobodilni fronti nasprotne skupine od trenutka, ko so začele očitno nastopati proti Osvobodilni fronti.

Toda navedeni letak ni prišel med ljudi. Obveščevalna služba OF je pravočasno zvedela za tiskarno ter odkrila skladišče in kurirke, ki bi morale letak raznesti. Varnostni organi OF so 9. novembra 1941 zvečer spretno izvedli hišne preiskave pri petih zapriseženih kurirkah in v skladišču. Letake so takoj zaplenili in nato uničili.¹⁶²

Nekaj dni za zaplenjenim letakom so Emmrovi sodelavci raznašali nov letak, ki je bil zelo kratek: »Slovenci! Zbirajte se okrog Londona! — Naše vodstvo je v Londonu! Ne nasedajte protinarodni in komunistični „osvobodilni fronti!“¹⁶³ Letak so širili po Ljubljani in na deželi.¹⁶⁴ Pomemben je bil le v toliko, kolikor je direktno odkril londonško usmerjenost Glavač-Emmrove skupine. Interno so to usmerjenost pokazali že mnogo prej stiki s skupinami, ki jih je želela pritegniti v svoje mreže.

Teroristična dejavnost. Ta oblika aktivnosti Glavač-Emmrove skupine se je v primeri z drugimi oblikami pokazala dokaj pozno, to je v pozni jeseni 1941. Toda predpogoj zanjo je skupina hotela ustvariti že prej. Že ob nastanku tako rekoč so njeni iniciatorji postavili v načrt formiranje »elitnih borbenih edinic«, ki naj bi se začele uveljavljati, še preden bi se (zapadni!) zavezniki izkrcali na jugoslovanskem ozemlju. Prav ta preden, ki ga je sporočil Škerbec, nam odkriva, da so zakulisni pomočniki »Slovenskega narodnega gibanja« imeli za borbenimi enotami posebne namene, ki so jih hoteli uveljaviti še pred koncem vojne. Iz prejšnjih izvajanj vemo, da je šlo pri tem

¹⁶² SPor 15. XI. 1941.

¹⁶³ Letak v arhivu IZDG, fasc. 199/III. Čas november nakazuje Škerbec. Rant pa ga povezuje s 6. septembrom. Pravilno je sredi novembra. O njem poroča šef karabinjerjev pri diviziji »Isonzo«, Enrico Pami 19. XI. 1941.

¹⁶⁴ ibid.

za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju, ki so ga vrhovi meščanskih strank ocenili za največjo nevarnost za svojo bodočnost in položaj v slovenskem narodu po vojni. »Slovensko narodno gibanje« so hoteli uporabiti kot prvo udarno četo proti vse bolj se razvijajoči moči Osvobodilne fronte. Tako je P. R. v spominskem članku »Ing. Franc Emmer« ob desetletnici njegove smrti na račun Emmra ta dejstva povsem jasno izrazil: »Emmer je prav v tem velik, da je v tistih nekaj mesecih tipanja in snovanja spoznal, da 'narodnim silam revolucije' (narekovaj dodal F. Š.) ne bodo glavna ovira nemški nacisti in laški fašisti — katere bodo že zavezniške sile prisilile k zapustitvi našega narodnega ozemlja — pač pa komunisti slovenskega rodu in njih bratje po izdaji.«¹⁶⁵ Zato je Emmer že poleti 1941 zbiral okrog sebe ljudi, »ki so bili pripravljeni v danem trenutku zgrabiti za orožje proti komunistom«, kakor je pisal »Slovenec« 3. decembra 1942.

Nameravane borbene edinice so imele svojo predzgodovino v zbiranju orožja in ravnanju z njim. Preskrbovali so ga različni ljudje tudi za denar, za skrivališča pa so vedeli samo Emmer, ing. B. Lah in študent Bojan.¹⁶⁶ Toda orožja niso uporabili proti okupatorju, ostati je moralo skrito, dokler bi ga ne uporabili za namene, za katere so snovali »elitne borbene edinice«. Delna uporaba je bila omejena le na vaje z njim, pri čemer je Emmer izkoristil svoje stare oficirske znanke.

Jeseni 1941, ko sta aktivnost Osvobodilne fronte in uveljavljanje slovenskih partizanov bili že splošno znani in prišli v zavest tudi nasprotnikom OF, so voditelji »Slovenskega narodnega gibanja« začeli snovati teroristična dejanja proti vidnejšim sodelavcem Osvobodilne fronte. Aktivna sta bila zlasti Glavač in Emmer. Delala pa sta v sporazumu z vrhovi meščanskih strank, zlasti klerikalnih.

Po Škerbčevem pisanju in Rantovih zapiskih je videti, da je nasprotnike Osvobodilne fronte občutno prizadel »odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda...«, ki ga je objavil Slovenski poročevalec 1. oktobra 1941. Oba ga prikazujeta, kakor da je Osvobodilna fronta napovedala brezobzirno obračunavanje z nasprotniki. Ker so sami zaradi izrednega razmaha Osvobodilne fronte izgubljali temelje svojih političnih grupacij, so odlok SNOO, seveda ne toliko odlok v formalnem smislu, temveč odlok kot rezultat daljšega procesa, jemali kot argument, ki jih lahko opraviči za lastna teroristična dejanja. Škerbec in Rant v svojih spisih pripisujeta iniciativo za take namene oficirjem, češ da so oni bili za likvidacijo prvakov KPS, da bi jim onemogočili socialno revolucijo. Po pisanju Pavla Ranta je Emmer zaradi uresničenja te ideje osebno šel k Natlačenu.¹⁶⁷ Po spisu neznanega avtorja »Poročila o delu slovenskega dela JNS v okupacijski dobi« je pa načrt za likvidacijo vodstva OF, predvsem Borisa Kidriča in Aleša Baeblerja, izdelal Praprotnik.¹⁶⁸ Torej načrtov in variant ni manjkalo. Vendar z

¹⁶⁵ P. R. ing. Franc Emmer, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 151 do 152.

¹⁶⁶ Izjava Borisa Laha; Saje, Belogardizem, str. 98.

¹⁶⁷ Škerbec, Rdeča zver, str. 42—43. — Rant: Emmer, SNG.

¹⁶⁸ Delo JNS.

izvršitvijo ni bilo nič, češ da sta tako medsebojno pobijanje odbila Natlačen in Kramer.¹⁶⁹ Zakaj? Pavle Rant pripominja, da se je Natlačen izrazil, da slovenska zgodovina umora kot sredstva ne pozna. Pravi razlog pa ni znan. Verjetno sta oba politika želela nekoliko drugačno taktiko, tako, ki bi poznala manj silovitih skokov in morda tudi manj jasno osebno odgovornost. Toda načrt je obstajal, kakor priznavajo viri Osvobodilni fronti nasprotnih avtorjev. Vprašanje je bilo le, kakšno metodo in kakšne oblike bodo izbrali pri nadaljnjem uveljavljanju želja, po katerih naj bi v prihodnosti onemogočili Osvobodilno fronto in njeno partizanstvo.

»Slovensko narodno gibanje« je v nadaljnjih načrtih buržoaznih vrhov igralo pomembno vlogo. Uprabili so ga kot primerno orodje v zatiranju slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Kako so to storili, nam kažejo viri narodnoosvobodilnega gibanja. Varnostno obveščevalna služba Osvobodilne fronte je namreč kmalu ugotovila, da sta Glavač in Emmer pripravljala umor dr. Aleša Stanovnika, ker ni odobral politik »bele garde«. Po Škerbčevem priznanju naj bi ta akcija odtrgala krščanske socialiste od OF in Komunistične partije ter s tem razbila Osvobodilno fronto.¹⁷⁰ Za atentat na Stanovnika sta najela študenta Janeza Lombarja, člana akademskega kluba Zarja, doma iz Kranja.¹⁷¹ Vnaprej sta mu izplačala nagrado 500 lir, toda študent se je skesal in ni hotel atentata izvršiti, pač pa je o nameravanem umoru obvestil Osvobodilno fronto. Emmer je zato zasnoval napad na Lombarja v bližini Polhovega gradca z namenom umora, toda napadeni se je rešil s hudimi ranami na glavi.¹⁷²

Dalje je Emmer pripravljaval več provokatorskih napadov na izrazi-tejše klerikalne politike, da bi jih potem naprtil Osvobodilni fronti, npr. na prof. dr. Ehrlicha, Casarja, dr. Žebota,¹⁷³ to je na take ljudi, ki so bili znani kot nasprotniki Osvobodilne fronte.

Poleg tega je pripravljaval umor treh aktivistov OF in v ta namen najel nekaj kriminalnih tipov, ki jim je dal predujem po 200 lir, denunciral pa je večje število Slovencev.¹⁷⁴

V času terorističnih dejanj je Emmer razpolagal z znatnimi denar-nimi vsotami. Kot šef blagajne je z njimi razpolagal sam. Kje jih je dobil?

Po izpovedi Alojzija Kreka, da ga je vodstvo »Slovenskega narodnega gibanja« uporabljalo kot most do klerikalnih političnih in finančnih krogov; je seveda jasno, da so za finančne vire skrbeli sami vrhovi klerikalne stranke. Toda samo v poletnih mesecih 1941 je kanal k njim

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Škerbec, Rdeča zver, str. 12. Tam pravi: »Fanuš pa se je... lobil načrta, kako odvrniti sopotniško družbo Breclj-Stanovnik od OF in KPS.

¹⁷¹ SPor, opomba 255, str. 332. M. Škerbec in P. Rant popolnoma nepravilno vso akcijo pripisujeta Janezu Kuharju. Izjava Janeza Lombarja o lastnem doživljanju je vsekakor pristna.

¹⁷² SPor 9. XII. 1941.

¹⁷³ SPor 9. XII. 1941.

¹⁷⁴ Ibid.

tvoril Krek.¹⁷⁵ Po njegovem izstopu iz Slovenskega narodnega gibanja septembra 1941 je pa Emmer sam našel zvezo z vrhovi klerikalne stranke in se povezal s samim Natlačénom ali pa Natlačén z njim.¹⁷⁶ Obveščevalna služba OF je namreč ugotovila, da se je Natlačén sestajal z Emmrom in mu izplačeval velike vsote. Toda Natlačén ni bil edini vir za Emmra. Bili so še drugi. Emmer sam je pri Avgustu Praprotniku celo vlomil in ukradel 15.000 lir. Pri tem pa ni šlo samo za denar, temveč je Praprotniku izmaknil tudi neke politične dokumente.¹⁷⁷

Emmrov vlom pri Praprotniku je pokazal, da Emmer ni bil samo politični aktivist buržoaznih vrhov, temveč je izvrševal tudi naloge nekega tretjega. Obveščevalna služba OF je odkrila zveze z gestapom, ugotoviti pa ni mogla, ali je bela garda vedela ali ne, da je bil Emmer tudi agent gestapa.

V Emmrovem primeru je tedaj spregovorilo posebno sodišče za zaščito naroda in obsodilo Emmra na smrt zaradi izvršenih in pripravljajočih se zločinov nad slovenskim narodom ter osvobodilnim gibanjem. Justifikacija je bila izvršena 4. decembra 1941 pri stari cerkvi v Šiški.¹⁷⁸ Njegovo truplo so prepeljali v Kranj, kjer je služboval oče, in na grobu mu je govoril gestapovec.¹⁷⁹

Emmrova smrt je v skupini, ki ji je pripadal, odjeknila občutno in vidno. Zaradi nje je bil najprej prizadet Glavač kot sovodnik skupine.¹⁸⁰ Še huje pa so bili prizadeti vrhovi buržoaznih strank, ki so Emmra z njegovimi pristaši vred ustvarili in podpirali ter gledali v njem pravega aktivista svojih na široko zasnovanih priprav za oboroženi boj proti Osvobodilni fronti in partizanom. Kajti Emmer je bil tisti, »ki je prvi začel organizirati sistematično borbo proti komunizmu.«¹⁸¹ Z njegovo smrtjo pa se je tak način kontrarevolucionarnega boja, ki se še ni niti prav začel, moral začasno umakniti. »Elitne borbene edinice« so zamrle prej, preden so pravzaprav vzniknile. Namesto njih so morali nasprotniki Osvobodilne fronte uporabljati bolj prikritke oblike ovaduštva in propagande. Oboroženi nastop kontrarevolucionarjev se je zaradi Emmrove smrti občutno zavlekel.

Emmrova vloga v okviru tedanje protiosvobodilne akcije je bila velika. Če se ne oziramo na naivno oceno mladcev, ki so v letaku z dne 23. decembra 1941 napisali o njem »tega idealnega narodnega fanta, ta svetli narodni značaj, Emmerja, ste ubili, ker vam je bil na poti kot resničen-narodnjak, po umoru ste ga pa še oklevetali in umazali, češ

¹⁷⁵ Izjava A. Kreka, spis proti Bitencu, K 1/48.

¹⁷⁶ Nato nas navaja Časarjev dnevnik z dne 4. XII. 1941, ki pravi: Ko je Smersu bil aretiran, je bil ban razočaran nad akcijo tako imenovane Slovenske legije. Naslonil se je na Glavača in je nama z Žebotom povedal ban, da sedaj je nekako to stvar uredil in da bo bolje funkcionirala. Saje, Belogardizem, str. 100.

¹⁷⁷ SPor 9. XII. 1941.

¹⁷⁸ *ibid.*

¹⁷⁹ Juš Kozak, Lesena žlica I, str. 61.

¹⁸⁰ Saje, Belogardizem, str. 104.

¹⁸¹ Slovenec 5. XII. 1942.

da je bil gestapovec...¹⁸² moramo reči, da Emmrovo vlogo dobro osvetljujejo razni članki ob obletnicah njegove smrti, predvsem pa Glavačev članek v Slovcu 3. decembra 1942. Vsi medvojni in povojni članki mu pripisujejo izreden pomen v organizaciji »protikomunistične borbe«. Po svoje jo nazorno dokazujejo tudi spremembe v grupaciji njegovih sodelavcev po njegovi smrti.

Z Emmrovo smrtjo so se zelo hitro spremenile razmere v skupini, ki sta jo ustvarila z Glavačem. V kratkem času se je razkrojila v sestavne dele. Na razkroj je bistveno vplival tudi vdor mihailovičevstva v Slovenijo. Poprijeli so se ga predvsem Emmrovi oficiriji, ki so se oddaljili od Glavača in njegovih mladčevsko navdahnjenih pristašev. Emmrovo mesto »vojvode«, je zasedel mihailovičevce kapetan Lesjak. Vendar se obe temeljni grupi nista do kraja razšli. Kot skupna točka jih je vezal boj proti Osvobodilni fronti.¹⁸³

Kako je bilo s kontrarevolucionarno vlogo »Slovenskega narodnega gibanja«? Kakor ni dvoma za oznako »Slovenskega narodnega gibanja« kot kontrarevolucionarnega v času zadnje tri ali štiri mesece njegovega razvoja, je pa težje z opredeljevanjem te vloge v starejših mesecih, to se pravi neposredno po združitvi Emmrovih oficirskih znancev z mladčevsko usmerjenimi pripadniki v fuzionirani skupini SNG. V sklopu taktičnih prijemov v politiki slovenskih buržoaznih vrhov je »Slovensko narodno gibanje« moglo že v začetku biti zamišljeno kot kontrarevolucionarno gibanje. Kasnejši hitri razvoj v tej smeri bi govoril za tako postavko, toda jasne opore za ta sklep še ni. Za SNG je značilno kakor za »stražarje«, da so njegovi pristaši bili v prvih mesecih usmerjeni bolj na interno aktivnost, to je na aktivnost v okviru skupine same. V javnosti bolj opazni so postali, ko so se vrgli na delo, da bi skupino čimbolj povečali, in ko so prišli v stik tudi s pristaši Osvobodilne fronte. Na tej stopnji razvoja pa so takoj pokazali jasne kontrarevolucionarne tendence, ki so jih v kratki dobi tudi vedno bolj manifestirali. Značilno za SNG je bilo, da njegovi vodniki niso kontrarevolucionarnih tendenc izražali samo z letaki, temveč so se že leta 1941 lotili tudi ostrejših dejanj. Teroristična dejavnost Emmrove družine je neovrgljiv dokaz, kakšnih metod so se lotili ne samo Emmrovi pristaši, temveč tudi njihovi varuhi, ki so iz Emmrovih pristašev hoteli ustvariti »elitne borbene edinice« za boj proti Osvobodilni fronti. Čas teroristične dejavnosti je Glavač-Emmrovo skupino pokazala v odkriti kontrarevolucionarni vlogi, ki je bila povrh še ostrejša, kakor jo je do tedaj očitovala katerakoli druga Osvobodilni fronti nasprotna skupina.

Katoliška sredina — Združeni Slovenci

Mnogo kasneje kakor vse doslej navedene skupine in frakcije klerikalnega tabora so svojo fizionomijo pokazali ljudje, ki jih moremo označiti kot katoliško sredino. Predstavljali so jih ljudje, ki so bili v

¹⁸² NUK. B II 2102.

¹⁸³ Podatki VOS.

prejšnjih letih bolj ali manj povezani z vodilnimi dejavniki klerikalnega tabora, toda se z njihovo politiko niso vedno ujemali, tako da so se večkrat držali ob strani ali pa so jih vodilni klerikalni politiki tudi sami potiskali v stran. Ob zlomu stare Jugoslavje in po okupaciji se je ta medsebojna rezerviranost ponovno pokazala. Interesi katoliške sredine so se prepletali z interesi oficialnih politikov klerikalnega tabora; sočasno so pa ti sredinci zavračali desničarske kolaborantske poteze z okupatorji.

Katoliška sredina ni imela kake pomembnejše organizacije niti kakega širšega političnega vpliva. Toda po mnenju Osvobodilne fronte je v neki meri predstavljala slovensko politično tradicijo in jo je zato hotela pridobiti za sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju.¹⁸⁴ Najpomembnejša predstavnika v njej sta bila dr. A. Gosar in Jaka Šolar. Dr. Gosarja je Korošček naslednik dr. Kulovec označil pred smrtjo — ubit je bil ob priliki nemškega bombnega napada na Beograd 6. aprila 1941 — za slovenskega klerikalnega voditelja. Toda dr. Natlačen ni hotel priznati Kulovčeve oporoke oziroma je ni hotel v tem smislu pojmovati, temveč je sebe razglasil za klerikalnega voditelja.¹⁸⁵ Dr. Gosar je bil takrat član narodnega sveta, ob priključitvi ljubljanske pokrajine Italiji 3. maja 1941 je bil med podpisniki, ki so za Slovence odobrili priključitev, ni pa bil član konzulte, ki je bila imenovana na temelju tretjemajskega statuta. Med njim in Natlačenom so ves čas bila neka trenja, ki so nedvomno vplivala na Gosarjev odnos do Natlačenove politike in ga potiskale na sredinske pozicije. Poleg tega je dr. Gosar bil tudi sam po sebi izrazito oprezen človek, ki se je že po svoji naravi bal vsakega odločilnega koraka. Njegov zaupni prijatelj je po zlomu Jugoslavije postal gimnazijski in bogoslovni profesor Jakob Šolar, zelo izobražen in med katoliškimi krogi vpliven človek.

Pri Gosarjevem krogu je vsekakor zelo značilen čas formalnega organiziranja skupine »Združenih Slovencev«. V tretji okrožnici, ki je bila namenjena in odposlana »bratom na Primorskem in v Istri« so njeni avtorji popolnoma jasno napisali: »Naše gibanje je započelo v prvi polovici maja 1941«. Če je bilo tako — in da je bilo tako, nimamo razloga dvomiti — je treba začetek gibanja oziroma skupine »Združenih Slovencev« povezati z Gosarjevimi odnosi do Natlačena in njegovega kroga. To se pravi, da Gosar ni bil zadovoljen z Natlačenovo politiko 3. maja, čeprav je sam tudi bil med podpisniki priključitve »ljubljske pokrajine« k Italiji. Toda v konzulti Gosar ni več sodeloval. Tu se je ločil od Natlačena in šel svojo pot. Tu je tudi bilo započeto gibanje »Združenih Slovencev«. Vprašanje seveda je, ali se je ločil, ker ni odobral Natlačenove politične poti in njegovih metod, ali pa se je ločil zaradi kakih osebnih razlogov, zaradi političnega rivalstva ali česa drugega.^{185a}

¹⁸⁴ Kidrič, Obris OF, str. 22.

¹⁸⁵ *ibid.*, str. 22.

^{185a} Tretjo okrožnico »Združenih Slovencev« je dobil v roke kvestor goriške pokrajine in se hrani v arhivu goriške kvesture. Ohranjena je v

Katoliška sredina je razmeroma dolgo bila v rezervi in vidneje ni posegala v tedanje politično življenje v Sloveniji. Na politični oder jo je pravzaprav potegnila Osvobodilna fronta, ki jo je želela pridobiti za sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju. Stiki s predstavniki in zastopniki OF so se začeli že poleti 1941. Oportunizem in neborbenost sredine pa sta se pokazala že takrat. Prve sestanke z njo so po Kidričevem nasvetu organizirali katoličani v Osvobodilni fronti. Važnejša sta bila predvsem dva, 21. in 22. avgusta 1941 v prostorih Delavske zbornice na Miklošičevi cesti. Katoliško sredino so zastopali dr. Gosar, J. Šolar, dr. Kamušič in dr. Mohorič, katoličane v Osvobodilni fronti pa T. Fajfar, E. Kocbek, S. Žumer in dr. A. Stanovnik. Namen sestanka je bil, da bi dosegli združitev vseh katoliških sil v Osvobodilni fronti.¹⁸⁶ Cilj ni uspel, ker Gosarjevi ljudje in on sam niso hoteli sprejeti točke o takojšnjem oboroženem boju z okupatorji. Trdili so, da slovensko ozemlje in slovenski človek nista primerna za partizanski način boja.¹⁸⁷

Nekoliko kasneje, toda še pred sejo vrhovnega plenuma OF, ki je bila 16. septembra 1941, je z dr. Gosarjem glede vstopa v Osvobodilno fronto govoril tudi dr. M. Šnuderl, da bi s tem olajšal tudi pristop Samostojne demokratske stranke. Na razgovoru se je tedaj dr. Gosar izjavil za sodelovanje, toda ne tako, da bi vstopil v Osvobodilno fronto, temveč kot enakopraven dejavnik k Osvobodilni fronti.¹⁸⁸ Fronta takega predloga ni mogla sprejeti, ker bi njegov sprejem spremenil bistvo Osvobodilne fronte v toliko, da bi njen pomen, ki je bil obče naroden, zdrknil na stopnjo nekake parlamentarne skupine. Bistvo needinosti je seveda bilo v oboroženi akciji. Sredina ni verovala v slovensko partizanstvo, v njej ni bilo poguma, da bi sploh tvegala aktivni boj proti okupatorju.

Katoliška sredina ni bila popolnoma homogena. Eno je bil dr. Gosar, drugo J. Šolar, tretje dr. Kamušič itd. Vsem skupne poteze v letu 1941 so bile previdnost in čakanje, kaj bo, z okupatorjem se ne kompromitirati, do OF pa biti silno previden, češ da ima močne avanturistične elemente, od katerih ni pričakovati nič dobrega. Važna skupna poteza je bilo tudi načelno nezaupanje do komunistov.

Jeseni 1941 je katoliška sredina začela nastopati pod imenom »Združenih Slovencev«. Pod tem nazivom je izdala letak »Za združenje vseh Slovencev« in v njem pokazala svoje sredinsko manevriranje. V letaku je zavrnila tako levico kakor desnico in vsaki nekaj očitala.

slovenskem rokopisu, napisanem s svinčnikom in v italijanskem prevodu. Pri italijanskem prevodu je na koncu pripisano, da program nima nobenega datuma in nobenega podpisa. Glede datuma daje nekaj opore sama okrožnica, ki omenja žrive tržaškega procesa v decembru 1941, goriškemu kvestorju pa je po spremnem dopisu prišla v roke sredi septembra 1942. Po besedah okrožnice, da je »pred kratkim... bilo v Trstu obsojenih na smrt pet zvestih slovenskih sinov,« je mogoče reči, da je okrožnica nastala v zimskih mesecih 1942. leta (f. 1055/II. arhiv IZDG).

¹⁸⁶ SPor, opomba 168, str. 506.

¹⁸⁷ SPor 1. X: 1941.

¹⁸⁸ SPor, opomba 189, str. 511.

Levica je po njenem mnenju preveč poudarjala socialno revolucijo, ki bo v Sloveniji lahko izvršena s tem, da bo do kraja izvršena narodna revolucija in razlaščeni tuji kapitalisti. Levici je tudi očitala, da se je preveč vezala na tuje ideologije in povzemala tuja gesla. Vodstvo levice je obtožila pomanjkanja preudarnosti, češ da skrajneži hočejo vse speljati v anarhistične in prevratne vode. »Tako si hočeš nočeš ustvarjamo rokovnjaštvo namesto narodne vojske, ki bi v usodnem trenutku morala biti na mah pripravljena«. V tem stavku je katoliška sredina pokazala sorodstvo z ideologijo Slovenske legije.

Desnici, ki se je po njenem mnenju zbirala okoli starejših desničarjev, je očitala, da je v novem času nastopila s prepleskanimi načrti, ker je njena politika nekaj mesecev prej doživela strašen poraz. Toda mladina ji kljub vsemu ni zaupala in šla na levo. Ljudje desnice so po mnenju katoliške sredine bili preveč obremenjeni s preteklostjo. V reševanju socialnih vprašanj so pokazali preveč nesposobnosti, preveč so se naslanjali na kapitalistični red, preočitno so ljubimkali s totalitarnimi in diktatorskimi režimi ter metodami. Katoliška sredina jim je svetovala, naj se umaknejo z voditeljskih položajev.

V precepu med levico in desnico je skupina »Združenih Slovencev« videla rešitev le v pametni sredini, v katero naj bi se strnili vsi, ki so tedaj pošteno slovensko mislili. »Zato ne hodite v Osvobodilno fronto, ne v desničarske organizacije, kamor vas vabijo ljudje, ki v času, ko gre za življenje in smrt vsega naroda, ne morejo pozabiti na svoje položaje in časti«. Tiste organizacije, ki so se že vključile v OF, je nagovarjala, naj bi se ne dale izrabljati za pripravo prevratnih elementov, temveč naj bi delale na to, da bi vodstvo prevzeli pametni in trezni ljudje, s katerimi bi bil mogoč iskren narodni sporazum.¹⁸⁹

Poleg osnovnega letaka »Za združenje vseh Slovencev« je katoliška sredina izdala še posebno prilogo z naslovom »Naš program«, v katerem je zagovarjala Zedinjeno Slovenijo kot enakopravni del nove Jugoslavije, neko omejeno socializacijo gospodarstva, sodelovanje delavstva pri vodstvu industrijskih podjetij, izvedbo agrarne reforme in nato dodala še svoje pojmovanje o prosveti, kulturi in vzgoji.¹⁹⁰

Ne glede na odnose do »desnice« so izjave katoliške sredine o potrebnih spremembah v OF pokazale tendenco, da bi minirale Osvobodilno fronto. V njih so bile korenine za vsa izmikanja vabilom in razgovorom za vstop v Osvobodilno fronto. Katoliška sredina je namreč po individualni fiziogonomiji njenih vodilnih ljudi bila mnogo bližja oficialni klerikalni politiki kakor Osvobodilni fronti. Njen razvoj je bil v veliki meri posledica trenj med dr. Natlačenom in dr. Gosarjem. Oficialni klerikalni politiki so dr. Gosarja večkrat vabili na svoje sestanke. In dr. Gosar ni bil proti njim oziroma sodeloval je na njih, le z dr. Natlačenom ni hotel nič imeti. To se je večkrat pokazalo.¹⁹¹

¹⁸⁹ Letak, F. Š.

¹⁹⁰ Letak, F. Š.

¹⁹¹ Konkretni primer prikazuje Saje, Belogardizem, str. 92.

Ozir na Natlačena je pri katoliški sredini igral posebno vlogo pri zadnjem neposrednem razgovoru zastopnikov Osvobodilne fronte z dr. Gosarjem in J. Šolarjem proti koncu 1941. Pri tem razgovoru je katoliška sredina bila že pod vtisom silne ofenzive, ki jo je predvsem klerikalni tabor v tistem času sprostil proti Osvobodilni fronti. Ta čas sicer ni predmet našega razpravljanja, toda razgovor moramo prikazati, ker zaključuje prvo dobo razvoja katoliške sredine.

Zastopniki izvršnega odbora OF so tedaj še enkrat poskusili, da bi katoliško sredino pridobili za OF. Pokazali so na polet narodnoosvobodilnega gibanja in na politiko bele garde, ki se je pripravljala na državljansko vojno na strani in v korist okupatorja. Katoliški sredini so pojasnili, da bo hkrati z vso sredino sokriva za državljansko vojno in njene posledice, če ne bo v poslednjem trenutku podprla enotnega narodnoosvobodilnega gibanja s svojim vstopom vanj in sodelovanjem v njem.¹⁹² Kajti pristop katoliške sredine bi zaradi njenega vpliva med katoliškimi krogi lahko bistveno zožil možnost bodočega nastopa bele garde. Kljub temu sta dr. Gosar in Šolar odklonila vstop v Osvobodilno fronto. Izjavila sta, da sicer predvidevata državljansko vojno v Sloveniji, da bodo iz nje kot zmagovavci izšli »rdeči«, toda v Osvobodilno fronto nista vstopila.¹⁹³ Eden od argumentov, da katoliška sredina ni vstopila v Osvobodilno fronto, je bil ravno izgovor, da bi se vstop ne tolmačil kot izraz nelojalnosti proti Natlačenu.¹⁹⁴ Tak izgovor je dokazoval, da v razmerju med Natlačenom in Gosarjem ni šlo toliko za principialne razlike, temveč prvenstveno za osebne razloge.

V tistem času je katoliška sredina namesto z Osvobodilno fronto iskala stikov s sorodnimi sredinskimi ljudmi, z desnim socialistom dr. Celestinom Jelencem, z nekdanjim masarykovcem dr. Lončarjem itd. ter mislila na nekako sredinsko fronto. Toda do te ni prišlo.¹⁹⁵ V času, ki tu ni predmet obravnavanja, se je sredina približala mihailovičevstvu, ki je medtem prodrlo tudi v Slovenijo. Odklanjanje takojšnjega oboroženega boja proti okupatorju in zagovarjanje pasivnega odpora oziroma čakanja na ugoden trenutek so bile postavke, ki so jo nujno povezale z mihailovičevstvom in posledicami tega. Vendar v času, ki ga tu obdelujemo, katoliška sredina še ni zašla v tabor kontrarevolucionarnih grupacij.

Temeljne značilnosti skupin klerikalnega tabora. Klerikalni tabor je z vsemi svojimi skupinami in frakcijami gradil svojo politiko na sklepih eksekutive SLS dne 30. marca 1941. V skladu z njimi pa politiki klerikalnega tabora niso niti mislili na kak odpor proti grozeči invaziji sovražnika. Pred sovražnikom so kapitulirali vnaprej. Zato so

¹⁹² Boris Kidrič, Poročilo na I. kongresu Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Ljubljani 16. julija 1945, Ljubljana 1945, izd. IOOF, str. 41. Cet. Kidrič, Poročilo.

¹⁹³ Kidrič, Obrisi OF, str. 25.

¹⁹⁴ Kidrič, Poročilo, str. 11.

¹⁹⁵ Saje, Belogardizem, str. 195.

sklepe o taktiziranju z okupatorjem vzeli za glavno metodo pri uravnavanju svojih odnosov do okupatorjev. Zaradi posebnih okoliščin, ki so proti njihovi volji privedle do različnih zasedb slovenske zemlje, se je zgodilo, da je metoda postala aktualna samo v ljubljanski pokrajini, kjer so Italijani spočetka obljubili spoštovati narodne posebnosti nove pokrajine. Toda kapitulanti, ki so se pod režimom fašističnih okupatorjev hitro prelevili v kolaborante, so prav tako hitro spoznali, da jim tudi italijanski okupatorji niso dali tistega, kar so od njih pričakovali. Zato so na seji eksekutive SLS dne 26. maja ponovno pretresli ves problem taktiziranja z okupatorji, svoj padajoči ugled pri ljudstvu, zraven pa so začeli misliti tudi na možnosti večje aktivnosti »temnih elementov«.

Glede odnosov do okupatorja niso kapitulanti iznašli nič boljšega od kolaboracionizma. Dokaj skrbi jim je povzročalo spoznanje, da ljudske množice njihovih zvez z okupatorjem niso odobravale. Da bi teh množic ne izgubili, so za odklonilni odnos do okupatorjev našli nove delovne oblike, ki naj bi jih ljudskim množicam prikazale v drugačni luči, to je ustanovitev ilegalnih organizacij, ki naj bi ljudstvo pripravljale na obračun z okupatorjem. Ilegalno udejstvovanje, usmerjeno proti okupatorjem, naj bi ljudem povedalo, da je kolaboracija z okupatorji samo kulisa, pravo njihovo razpoloženje pa naj bi kazala le ilegala. Bistvena vsebina taktiziranja na novi stopnji razvoja naj bi bila: javno z Italijani, tajno proti njim. Ta dvojna linija ni bila neka posebnost klerikalnega vodstva, uporabljalo jo je tudi liberalno. Toda klerikalni politiki so jo prvi začeli uporabljati, čeprav ne vsi enako in ne vedno z istimi nameni.

Za vse klerikalne skupine in frakcije je značilno, da nemški napad na Sovjetsko zvezo v njihovi aktivnosti ni pomenil kake zarez. Njihovo življenje se je začelo vznemirjati, ko jih je Osvobodilna fronta prebudila iz iluzij, da se Slovenci ne bodo dvignili proti okupatorju:

Tedaj je nastopil položaj, da so klerikalni politiki v vseh skupinah morali slovenskim ljudem pojasniti svoje stališče do okupatorja in do Osvobodilne fronte. Prvo stališče ni zahtevalo veliko truda: ali so dali platonične izjave o boju z okupatorji, ki naj se začne, ko pride čas, ali pa so direktno zagovarjali lojalnost do okupatorja.

Drugače je bilo z drugim stališčem, ki je teoretično in praktično hitro postalo najvažnejše vprašanje vsega njihovega političnega življenja. Pojavilo se je najprej na straneh njihovega internega življenja, nato se je začelo kazati v vedno ostrejšem nasprotovanju Osvobodilni fronti, dokler ni nazadnje prešlo v različne oblike odkritega kontra-revolucionarnega boja.

Stališče do Osvobodilne fronte so klerikalne skupine izražale predvsem tako, da so odklanjale njeno takojšnjo oboroženo akcijo. Okrožnica »Združenih Slovencev« je partizanski način boja imenovala kar rokovnjaštvo.

Namesto splošnega osvobodilnega boja, ki so ga letaki klerikalnih skupin odklanjali ali vsaj omalovaževali, so skušali pozicije Osvobo-

dilne fronte oslabiti s tem, da so razvneli razredni boj, in to v okoliščinah sovražne okupacije, da si ga Osvobodilna fronta kot takega ni propagirala. Svoj namen so hoteli doseči na dva načina:

1. Izzvali so debato o družbenem redu. Pri tem so sami v svojih letakih mnogo govorili o tistem družbenem redu, ki naj bi slonel na sporazumu med delodajavci in delojemavci. Oboji naj bi se organizirali v skupnih samoupravnih strokovnih organizacijah — korporacijah. V letakih so propagirali v papeških okrožnicah nasvetovani stanovski sistem. O njem je najprej govoril letak z datumom 31. maja 1941. Za njim pa so idejo stanovskega sistema razpletali še drugi, tudi člani »Združenih Slovencev«. »Prebujena Slovenija« je poleti 1941 označila za narodno izdajstvo vsako slepo posnemanje tujih vzorcev družbenega sožitja in javnega uveljavljanja. Pri tem je naravno mislila na koncept komunistične partije, ki ga je potem v drugi okrožnici ostro grajala. Sama je videla cilj v tistem redu, v katerem bi delovni človek bil v vsem zavarovan pred samovoljo, koruptnostjo in oblastnostjo kapitalističnih samozvancev. Socialna ureditev naj bi bila v bodoče taka, da bi bila povsem pravična delovnim slojem. Novi družbeni red naj bi slehernemu človeku jamčil »pravični delež na skupnih dobrinah«.

2. Netili so »protikomunistično« akcijo. V letaku 31. maja 1941 še o njej ni bilo sledu, kar je seveda razumljivo. Aktualna je postala, ko se je narodnoosvobodilno gibanje začelo vedno bolj širiti in uveljavljati. Nasprotniki Osvobodilne fronte niso bili samo proti temu, da bi se komunisti kot enakopravni dejavnik borili za svobodo slovenskega naroda, temveč so napadali tudi vse tiste, ki so s komunisti sodelovali. Zato v tako imenovano protikomunistično akcijo niso vključevali samo komunistov, temveč tudi vse druge, ki so se s komunisti združili v Osvobodilni fronti. Protikomunistična akcija je pri njih pomenila boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

Za klerikalne skupine je bilo naravnost značilno, da so pri odklanjanju Osvobodilne fronte dalj časa malo ali nič govorili o družbeno socialnih razlogih, ki so jih gnali v nastop proti narodnoosvobodilnemu gibanju. V ospredje so postavili idelološke momente, to se pravi, da so odklanjanje Osvobodilne fronte utemeljevali na papeških okrožnicah, zlasti na okrožnici »Divini Redemptoris«, katere prevod je v Ljubljani izšel 1937 v posebni obliki, v kateri je bil ves komentar izdaje napisan tako, da je bil ostro naperjen proti boljševizmu. Na tem temelju so se ljudje, ki so po italijanski zasedbi sestavljali pristaše klerikalnega tabora, že pred vojno vključevali v mreže vatikanskega antikomunističnega koncepta. Po prihodu okupatorja in po prvem razmahu Osvobodilne fronte pod vodstvom komunistične partije so iste postavke papeških okrožnic porabili za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Vendar v prvi dobi, ki je pri nekaterih skupinah segla v konec oktobra, pri drugih pa tudi dalj, celo v november in december, ideološkega momenta še niso preveč poudarjali, vsekakor pa manj silovito kakor na naslednji stopnji razvoja. Vendar so se prvi primeri že pojavili ob prehodu iz naše stopnje razvoja v naslednjo.

Za skupine klerikalnega tabora z izjemo Gosar-Šolarjeve sredine, ki je bila z Natlačénom vedno v napetih odnosih, je bilo značilno, da so kljub medsebojnim razlikam bile mnogo bolj orodje uradne klerikalne politike, kakor bi bilo mogoče sklepati po trenjih, ki so se od časa do časa pokazala v njihovem odnosu do uradnega vodstva stare SLS. Iz dnevnika stražarja Franca Casarja, ki ga je v odlomkih na več mestih navedel Franček Saje v svoji knjigi o belogardizmu, je videti, kako so se niti klerikalnega vodstva prepletale s posameznimi skupinami, kako so se njihovi predstavniki oziroma eksponenti sestajali in pomagali ustvarjati enotnost v kardinalnih vprašanjih klerikalne politike, zlasti v oblikovanju odnosov do OF. Klerikalno vodstvo je delo svojih frakcij vestno zasledovalo in ga ocenjevalo z vidika svojih ciljev. Če kaka skupina ni vselej ustrezala njenim zamišljenim postavkam, je v takem trenutku svoje simpatije poklonila drugi skupini in jo močnejše podprla. Tako je vsekakor treba razumeti Casarjev zapis v njegovem dnevniku dne 4. decembra 1941: »Ko je Smersu bil aretiran, je bil ban razočaran nad akcijo takozvane Slov. legije. Naslonil se je na Glavača sedaj in je nama z Žebotom povedal ban, da sedaj je nekako to stvar uredil in da bo bolje funkcionirala« (Saje, Belogardizem, str. 100). Zato moramo na enotnost tabora gledati kot na dejstvo, ki je sicer trpelo zaradi mnogih notranjih slabosti, zaradi razlik v političnih konceptih, zaradi osebnega rivalstva itd., toda je sočasno trdno slonelo na splošnem odklanjanju Osvobodilne fronte. To dejstvo je odklanjanje OF deloma utemeljevalo z razrednimi argumenti, deloma pa je uporabljalo tudi ideološke razloge.

TABOR LIBERALNIH SKUPIN

V liberalnem taboru so bili njegovi vrhovi, ki so pripadali JNS, v usodnih dneh zloma stare Jugoslavije najtesneje povezani s klerikalnimi politiki in skupaj z njimi v narodnem svetu odigrali kapitulantsko vlogo. Z njimi so sodelovali najprej v prizadevanju za nemško oblast, nato pa italijansko. Zagovornika italijanske teze sta med liberalnimi politiki bila posebno Avgust Praprotnik in dr. Marjan Zajc. Po svojih močeh sta se trudila da bi Italijani ne samo obdržali Ljubljano, temveč zasedli tudi čimveč slovenskega ozemlja.¹ Odločitve v smislu teh želja seveda niso bile v njihovih rokah, kakor tudi ne v rokah klerikalnega šefa dr. Natlačéna, temveč so prvo in odločilno besedo imeli sami Nemci oziroma Hitler sam.² Liberalni vrhovi so diktat morali vzeti na znanje in se skušali v novem položaju znajti, kakor so vedeli in znali.

V razvoju liberalne politike po zlomu stare Jugoslavije moremo razlikovati nekako tri dobe. Prva je značilna po tem, da šef liberalne politike dr. Albert Kramer, ki je zaradi bolezni bival v tistih tednih

¹ Delo JNS.

² Natlačén, pri njem pa Ribbentropov stavek »Der Führer hat schon so entschieden«.

v Boki Kotorski, zaradi odsotnosti v njej ni sodeloval. Druga doba je obsegala čas od Kramerjeve vrnitve v Ljubljano do pojava Osvobodilne fronte, to je do takrat, ko so tudi liberalni politiki spoznali pomembnost razmaha Osvobodilne fronte. Tretja doba pa obsega čas po tem spoznanju dalje.

V prvi dobi, to je v prvih tednih po okupaciji, sta v liberalnem taboru imela veliko besedo A. Praprotnik in dr. M. Zajc. Izkoristila sta odsotnost dr. Kramerja in Brezigarja kot najmočnejših lastnikov »Jutrovega« konzorcija in odsotnost dr. Lipolda kot predsednika zadruge »Napredni tisk« ter si prilastila praktično politično vodstvo liberalnih Slovencev in vodstvo gospodarstva nad »Jutrom« ter drugimi liberalnimi listi.³ V tej funkciji sta podprla naslonitev Slovencev na italijanskega okupatorja.

Praprotnikov krog, kakor bi lahko imenovali to družčino, ni bil velik. V njem so bili Praprotnik sam, dr. Zajc, Urbas in ljudje iz tako imenovanega kroga gospodarskega sindikata v delniški družbi Kreditnega zavoda v Ljubljani, torej banke v banki, ki jo je vodil prav Praprotnik.⁴ Ljudje Praprotnikovega kroga niso imeli nikakega posebnega političnega programa. Za nje je bilo važno samo, kdo bo zmagal, drugega pa nič.⁵ Od tod pomanjkanje vseh pomislekov v navezovanju stikov z Italijani. Praprotnik sam je bil v zelo dobrih odnosih z Graziolijem. Toda stiki se niso spletli samo z najvišjimi italijanskimi oblastniki, temveč tudi z ljudmi italijanske obveščevalne službe. Praprotnik in dr. Zajc sta namreč navezala tesne stike z italijanskim vohunom Ruffinijem. Praprotnik se je kasneje pred samim dr. Kramerjem hvalil, kako je vse uredil z Graziolijem, da ga lahko ovije okoli mezinca, in da je Ruffini (Drufovka) postal najboljši zaveznik Slovencev.⁶ Dr. Zajc pa je bil kasneje v okupatorskem seznamu konfidentov zabeležen celo kot konfident št. 2.⁷ Lahko si mislimo, da je dr. Zajc položil temelj tem stikom že v prvih tednih po okupaciji.

Toda nepravilno bi bilo misliti, da so vsi vodilni ljudje liberalnega kroga odobraval italijanaško početje Praprotnika in dr. Zajca. Bili so tudi med njimi samimi ljudje, zlasti v novinarskih krogih »Jutra«, ki so Praprotnika in Zajca opozorili na značaj njunega početja z Graziolijem in Italijani sploh. Celo Rudolf Žitnik, kasneje eden od plavogardiističnih stebrov, je obsojal Praprotnikovo politiko sodelovanja z Italijani in se postavil na stališče, da je prostovoljno sodelovanje z Italijani veleizdaja.⁸

Razpori med liberalnimi ljudmi glede odnosov do italijanskega okupatorja niso bili takega značaja, da bi zato razbijali tedaj obstoječo strankarsko skupnost, temveč so ostali v mejah osebnih konfliktov.

³ Delo JNS.

⁴ Delo JNS.

⁵ France Lubej, ustni vir.

⁶ Delo JNS.

⁷ Proces proti Rupniku, str. 130.

⁸ Delo JNS.

Druga doba je nastopila s povratkom dr. A. Kramerja, ki ga je Jože Ravnikar hudo bolnega pripeljal 16. maja 1941 iz Boke Kotorske v Ljubljano. S tem dnem je imel liberalni krog politikov zopet svojega šefa v svoji sredi. Vprašanje je bilo le, koliko bo zaradi boleznih odločneje posegati v tok razvoja, kako se bo znašel v sklopu medsebojnih obtožb med liberalnimi veljaki, npr. med Praprotnikovo linijo in tistimi, ki so jo grajali.

Posledice zloma stare Jugoslavije so se pokazale tudi v liberalnem taboru. Kakor za klerikalne politike je tudi za liberalne veljala Kidričeva sodba, da jih je zlom stare Jugoslavije vrgel ob tla organizacijsko, moralno in politično.⁹ Po tem, da so se posledice poznale dalj časa, moramo reči, da je bil zlom v liberalnih krogih še hujši kakor v klerikalnih. Z novimi pobudami so namreč prvi nastopili ljudje klerikalnega tabora, ljudje liberalnega so zaostajali po času in stopnji agilnosti. Ko so naposled stopili iz rezervne, se je videlo, da so najprej posnemali poteze klerikalnih politikov.

V drugo dobo pada iniciativa Slovenske legije, naj bi Marko Natlačen sprožil idejo vojaške organizacije tudi pri liberalcih, češ da računajo nanje kot na svoje naravne zaveznike v boju proti komunizmu. Po Smersuju je bila misel pri liberalcih ugodno sprejeta. Dr. Kramer sam je izjavil, da je bil navdušen nad zamisljo.¹⁰ In dejansko so liberalci nekaj časa sodelovali v Slovenski legiji.

Analiza Smersujevega prikaza liberalne priključitve k Slovenski legiji odkriva predvsem skupnost družbeno-političnih interesov kot temelj za klerikalno-liberalno sodelovanje v Slovenski legiji. Sovražnik, proti kateremu naj bi bila ta skupnost naperjena, ni bil okupator, temveč »komunizem«, torej druga od tistih nevarnosti, ki so jo organizatorji Slovenske legije predvidevali ob njeni ustanovitvi. Navedba tega sovražnika nam more pomagati približno določiti tudi čas, kdaj je Kramerjev liberalni krog pristopil k Slovenski legiji. Smersu kot vabo za sodelovanje liberalcev ni navedel okupatorja, čeprav bi se tudi na tej bazi mogla oba kroga zediniti za sodelovanje, temveč je izrecno navedel »komunizem«. Moremo si misliti, da je Smersu ob taki formulaciji imel pred očmi določene časovne okoliščine. Teh pred nemškimi napadom na Sovjetsko zvezo še ni bilo, kasnejši razmah Osvobodilne fronte jih je pa zopet tako zaostрил, da je liberalni krog prisilil k ustanovitvi svoje lastne legije. Do pristopa liberalcev k Slovenski legiji je torej moglo priti nekje med obema terminoma, toda najpozneje v drugi polovici julija 1941, ko so se začeli kazati prvi vidnejši znaki slovenske vstaje pod vodstvom Osvobodilne fronte in Komunistične partije.

Sodelovanje liberalcev s klerikalci v Slovenski legiji je po Smersujevih besedah bilo kratko. Kakšno je praktično pravzaprav bilo, ni znano. Verjetno prek načelnega sporazuma niso daleč niti prišli. Morda je bistvo sodelovanja bilo le v večkratnih razgovorih med šefoma obeh taborov. Morda se ne motimo, če rečemo, da so si liberalni politiki v

⁹ Kidrič, *Obris OF*, str. 11.

¹⁰ Smersujev govor 8. VII. 1943.

času sodelovanja s Slovensko legijo ali v razgovorih z drugimi klerikalnimi politiki nabrali dragocena spoznanja o taktiziranju v dobi vojne, kako naj se vodilni politiki umaknejo globlje v ozadje, da bi se na zunaj ne omadeževali s sodelovanjem z okupatorji in se s tem še bolj ne diskreditirali v očeh pristašev, ki so okupatorja sovražili. V teh razgovorih so najbrž prišli do spoznanja, naj bi predvojna stranka s svojimi odbori bila eno, njihovo praktično delo v dobi vojne pa drugo, ki bi se v ničemer ne vezalo na ime predvojne stranke. Udejstvovanje vsakega posameznika v kateremkoli gibanju med vojno naj bi bilo zato izključno osebno, v nobenem primeru bi pa ne predstavljalo stranke JNS.¹¹

Tretja doba v razvoju liberalnih politikov Kramerjevega kroga se je začela, ko so kazinoti, kakor moremo po kraju nekdanjega zbiranja označiti Kramerjev krog, začeli razvijati večjo aktivnost na temelju dragocenih spoznanj iz razgovorov s klerikalnimi vrhovi in v skladu z lastnimi potrebami, ki jih je vsiljeval vedno hitrejši razmah Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva. Tudi kazinoti so spoznali nevarnost, ki je grozila s tem, da jim bo OF odtegnila njihove pristaše in jih vključila v narodnoosvobodilno gibanje oziroma v Osvobodilno fronto. Tudi pred nje sta se postavili dve nalogi: urediti so morali svojo zakulisno politiko in sočasno formirati svojo lastno vojaško organizacijo. Na tem mestu naj nas zanima najprej prva naloga, drugi pa bomo posvetili posebno poglavje.

Pri reševanju problema zakulisne politike so morali kazinoti upoštevati več momentov. Razen političnega delovanja v okupacijski dobi in v okoliščinah okupacije so morali računati še na Kramerjevo bolezen in na željo, da bi se uredili tudi odnosi z »mlado JNS«, ki je že pred vojno hodila svoja pota. Reševanja problemov so se lotili takoj avgusta 1941. Pri tem so upoštevali izkušnje klerikalnega vodstva, v katere pa so bistveno vnesli svoje potrebe.

Sredstvo za medsebojne sporazume in izhodišče za medvojno politiko naj bi postal organ, ki so ga imenovali direktorij. Vanj naj bi svoje delegate poslali stari in mladi JNS.¹² Stari so za svoje delegate imenovali ing. Mačkovška, dr. Pirkmajerja, dr. Kalana, dr. Vrhunca, M. Mravljeta in R. Žitnika. Toda z mladimi kljub pogajanjem ni prišlo do sporazuma. Zato mladi tudi zastopnikov za direktorij niso imenovali.¹³ Toda direktorij zato ni prenehal s svojim delom. Čeprav okrnjen, je ostal pri življenju in fungiral kot delovni odbor stranke JNS, s čimer je dokazal, da je bil njegov obstoj potreben, da je torej imel še posebne naloge, ki jih ni moglo izvrševati statutarno izvoljeno strankino predsedstvo iz predvojne dobe oziroma jih vidno ni hotelo.

Formalne naloge direktorija kot delovnega odbora so bile: a) skleniti sporazum z »Novo Jugoslavijo«, kakor se je 1941 začela imenovati

¹¹ Zaslisevanje dr. Ernesta Kalana, spis proti dr. Kalanu, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 139/46.

¹² Zaslisevanje ing. Bogdana Ferlinca, spis proti Kalanu, Ko 139/46.

¹³ Spis proti Kalanu, Ko 139/46.

V resničnost izgovora smo upravičeni dvomiti. Meniti namreč smemo, da se dr. Zajc v tesne stike z italijanskimi okupatorji ni spustil brez nekkih prejšnjih sporazumov z vodstvom JNS. Po izpovedi dr. Branka Alujeviča je dr. Zajc imel nalogo, da pri italijanskih oblasteh posreduje za člane JNS, ki bi bili aretirani ali internirani.²⁰ Alujevičeva izjava se sicer nanaša na daljši in predvsem na poznejši čas, toda Zajčevih zvez z Italijani si tudi za čas, ki ga zadeva naše obravnavanje, ne moremo zamisliti kot nekdaš, kar bi bilo odvisno samo od njega. Neznano je pravzaprav le to, kako daleč je pri sodelovanju z Italijani smel iti oziroma ali se je držal navodil ali ne. Po Alujevičevi izjavi je jasno le to, da so Zajčevi stiki z Italijani bili del sicer prikritih, toda vendarle uradne politike JNS.

Vrniti se moramo še enkrat k nalogam, ki bi naj jih rešil direktorij po želji starih politikov JNS. Mladi pobude niso sprejeli oziroma se s starimi niso sporazumeli. Po Ferlinčevi izjavi se pa stari in mladi niso bitno razlikovali v gledanju na same naloge direktorija. Bitne razlike med njimi so bile v gledanju na probleme, ki so se pojavili zunaj nalog, ki so jih naložili direktoriju, toda so praktično pomenile oviro za sporazum na direktoriju. Ti problemi so bili odnos do okupatorja in odnos do Osvobodilne fronte ter partizanstva. Mladi so bili takrat proti sodelovanju z okupatorji in za povezanost z Osvobodilno fronto, stari pa so se v obeh točkah bistveno razlikovali od mladih.

S kakim uspehom so mladi reševali svoje želje, bomo videli pozneje. Tu moramo globlje pogledati v politiko starih.

Res je, da so glede odnosov do italijanskih okupatorjev tudi med JNS bile v prvih tednih okupacije razlike. Toda zelo hitro se je pokazalo, da je tudi pri starih politikih JNS razmah Osvobodilne fronte zasenčil pomisleke do zvez z okupatorji. To se pravi, da se je tudi pri njih pojavila dilema dveh nevarnosti in da je tista druga nevarnost »komunizma«, ki jo je kasneje pojasnil Smersu, bila tudi zanje mnogo važnejša, tako da so ji posvetili vso svojo pozornost. Obsojali so politiko OF, češ da je komunistična in da je oboroženi odpor nesmiseln in pogubonosan za slovenski narod.²¹ Glede osvoboditve slovenskega naroda so se kakor klerikalni politiki zanašali na zmago zahodnih zaveznikov, češ da bo z njo avtomatično prišlo tudi do osvoboditve Slovencev.

Zaradi Osvobodilne fronte je v vrstah liberalnih politikov nastala v poznem poletju in jeseni 1941 prava kriza. Med podeželskimi pristaši je prevladovalo mišljenje, da bi se bilo treba priključiti Osvobodilni fronti. To tezo so podpirali tudi mladi v JNS. Toda stari JNS niso bili za to. Med njimi so bili posebno odločni ljudje Praprotnikovega kova, ki so se takoj spočetka izrekli proti vsakemu sodelovanju z OF. Postavili so se na stališče, da je Osvobodilna fronta s svojim komunističnim vodstvom nevarnejša sila, kakor kakršnakoli okupatorska oblast. Pridružil se jim je tudi R. Žitnik, ki je prvotno bil proti Praprotnikovemu sodelovanju z Italijani, po prodaji nekkih svojih parcel pivovarni

²⁰ Izjava dr. Branka Alujeviča, spis proti dr. Janku Köstlu, Ko 526/45.

²¹ Izjava Marka Vrhunca o dr. Kalanu, spis proti Kalanu, Ko 139/46.

Union po Praprotnikovem posredovanju pa je postal navdušen pristaš Praprotnikove skupine, kasneje pa vnet zagovornik Draža Mihailovića. V drugi polovici 1941 je vpliv Praprotnikove skupine še naraščal. Stopila je v stik celo z ultraklerikalnimi elementi okrog dr. Ehrlicha ter s slovenskimi in srbskimi ljotičevci. Njenemu pritisku je tudi dr. Kramer vedno bolj popuščal.²² Glavni član te skupine, Praprotnik sam, je izdelal celo načrt za likvidacijo vodstva OF, ki pa ga je Kramer skupno z Natlačenom zavrgel.

Tretja doba v razvoju starih politikov JNS se je torej v celoti razvijala pod vtisom naraščajoče moči Osvobodilne fronte in v znamenju odklanjanja ter nasprotovanja narodnoosvobodilnemu gibanju. Zato je ta doba imela že kontrarevolucionarni značaj, ki je kulminiral v Praprotnikovem načrtu likvidacije vodstva OF. Toda v javnosti vidnih izrazov kontrarevolucionarne usmerjenosti ni bilo. Celó v organizacijah, ki so jih osnovali, se ta usmerjenost čudno dolgo vidno ni pokazala.

Sokolski vojni svet in Sokolska legija

Po Smersujevih besedah so liberalci Kramerjevega kroga sodelovali v Slovenski legiji le kratek čas. Kmalu so se odtrgali in ustanovili svojo Sokolsko legijo.²³

Zakaj so se liberalci odločili za svojo lastno vojaško organizacijo? Razlogov je moglo biti več. Dejstvo, da so se liberalci najprej priključili Slovenski legiji, je vsekakor kazalo ne samo željo, ustvariti enotni vojaški temelj za obrambo medsebojne interesne skupnosti, temveč sočasno tudi slabost liberalnega kroga. Toda staro nezaupanje do klerikalnega tabora je tedaj še vedno tlelo, čeprav bojov, kakor so nekdanj pred vojno divjali med njima, ni bilo več. Po Smersujevih besedah je prav nezaupanje bilo eden od razlogov za ustanovitev samostojne liberane vojaške organizacije.²⁴ Bili pa so še drugi, o katerih pa Smersu ni spregovoril. Moremo si jih pa misliti. Npr. strah pred Osvobodilno fronto in strah za svoje nekdanje pristaše. Prvi kakor drugi se je pojavil tedaj, ko so liberalci bili včlanjeni v Slovenski legiji. Julija in avgusta so se pa vedno bolj širili dogodki, ki so govorili o smotrno vodeni vstaji slovenskega naroda pod vodstvom OF in KP. Sočasno so nedvomno prihajali na ušesa vodstva liberalnih politikov tudi glasovi, da v tej akciji sodelujejo člani sokolskih vrst. Rešitev iz težav so mislili najti ravno v formiranju lastne vojaške organizacije. Ideja je soupadala z oživljanjem aktivnosti v liberalnih vrstah in je delno bila tudi njena konsekvence.

Debate o koristnosti sodelovanja liberalnega kroga v klerikalni Slovenski legiji in potrebi formiranja lastne vojaške organizacije so bile zelo verjetno ostre in dolge. V njih so morali biti zelo glasni tisti člani Sokola, ki so pribežali v Ljubljano s Štajerske. Ti so predvsem zahte-

²² Delo JNS.

²³ Smersujev govor 8. VII. 1943.

²⁴ R. Smersu, Ob 20-letnici Slovenske legije, Vestnik SPB XII/1961, št. 4, str. 69.

vali svojo legijo, ki naj bi bila enakopravna klerikalni.²⁵ Diskusijskih sestankov o potrebi take legije je moralo biti več. Eden takih je bil v gostilni pri »Ložarju« na Šentjakobskem trgu. Na njem se je zbralo več sokolskih funkcionarjev, ki se predvsem niso hoteli pridružiti Osvobodilni fronti. Med udeleženci so res bili tudi Mariborčani Karel Werk ter Dušan in Alfred Kralj poleg Ljubljancev in Gorenjcev. O potrebi legije, ki naj bi jo imenovali Sokolsko legijo, je govoril ravno Werk, češ da je v legijo treba povezati vse (podčrtal F. Š.) sokole, da bodo med okupacijo in ob koncu vojne izvršili svojo državljansko dolžnost.²⁶

Zahteve Mariborčanov so dejansko zmagale in liberalni krog je avgusta 1941 ustanovil Sokolsko legijo kot polvojaško organizacijo.²⁷

Sokolska legija je bila zamišljena kot ilegalna organizacija liberalnih pristašev pod okupacijo. Vanjo so se rekrutirali pristaši na temelju stare politične povezanosti, to se pravi pristaši JNS.²⁸ Ilegala je bila takrat mišljena resno, ne glede na namene, ki so jih liberalni politiki hoteli doseči z legijo. Kar se tiče namenov, je treba reči, da je tudi ustanoviteljem Sokolske legije bila pred očmi druga od dveh nevarnosti, ki so jih videli ustanovitelji Slovenske legije, čeprav so se liberalni politiki spčetka mislili boriti proti njej na milejši način. S Sokolsko legijo so pač hoteli preprečiti odhajanje svojih pristašev v Osvobodilno fronto in tiste, ki so že bili v njej, pritegniti nazaj. Zato je Werk govoril, da je treba v Sokolsko legijo povezati vse sokole.

Milejši način boja proti »komunizmu« je pri Sokolski legiji imel posebne vzroke. Sokolska legija je bila namreč številčno vedno precej slaba. Medtem ko je Slovenska legija vsaj na papirju v kratkem štela nekaj tisočev, je pa Sokolska zelo zaostajala. Število njenih članov je doseglo komaj nekaj sto, pa še ti so po večini bili organizirani v Ljubljani,²⁹ na podeželju ljubljanske pokrajine je bilo njihovo število neznatno. Pobrala jim jih je Osvobodilna fronta.

²⁵ Na delež štajerskih Sokolov pri ustanovitvi Sokolske legije je s poučkom opozoril Fr. Juvan: »Pobudnik (Sokolske legije) nisem bil, ker je bila ta legija ustanovljena avgusta 1941 od štajerskih Sokolov-beguncev...« Spis proti Köstlu, Ko 526/45.

²⁶ Saje, Belogardizem, str. 215. — Izpoved Franca Juvana v spisu, Ko 526/45.

²⁷ Izjava Franca Juvana, spis proti Köstlu, Ko 526/45. Ustanovitev Sokolske legije Juvan na dveh mestih kategorično datira avgusta 1941. Fr. Saje je v svoji knjigi »Belogardizem« (str. 215) prikazal ustanovitev takó, kakor da bi do nje prišlo že julija 1941. V julij jo postavljajo tudi Bitenc, Kranjc, Križman, avtorji povojne razprave »Slovenci v borbi za svobodo v dobi okupacije« (spis proti Bitencu, K 1/48). Kljub vsemu pa sem mnenja, da je Juvanovo datiranje glede same ustanovitve pravilno. Pač pa so debate o njeni potrebi mogle biti daljše. Kajti dejstvo, da se je dr. Kramer odločil najprej za sodelovanje v Slovenski legiji, nato pa so prišli štajerski Sokoli z drugačnim predlogom, zahteva nujno neke razgovore med obema skupinama. Ti pa so se gotovo vršili večkrat. Ni namreč mogoče misliti, da bi se bil dr. Kramer, ki pri »Ložarju« ni sodeloval, kar uklonil nekemu gostilniškemu diktatu. Ugled njegove osebe je bil v JNS vsekakor prevelik, da bi bilo kaj takega mogoče.

²⁸ Izjava ing. Stanka Dimnika, spis proti Köstlu, Ko 526/45-69.

²⁹ Saje, Belogardizem, str. 216.

Organizacijska struktura Sokolske legije je bila, kolikor se tiče čisto vojaških enot, ista kakor pri Slovenski legiji. Razlike so bile le v praktični prilagoditvi terenu, kjer je vsaka legija skušala upoštevati organizacijsko omrežje svojih prejšnjih organizacij. Sokolska legija je upoštevala razdelitev na župe, ki naj bi vsaka dala po en sokolski odred.³⁰

Podobno kakor v Slovenski legiji so člani Sokolske legije reševali na svojih sestankih svoj teren in govorili o pristaših Osvobodilne fronte ter zbirali o njih podatke. To je bila ovaduška funkcija članov Sokolske legije, ki so jo opravljali po svoji liniji. Konkretni podatki govore o takih nalogah sicer za poznejši čas,³¹ toda ni razloga dvomiti, da bi se tak sistem ne bil spočel že v prvih tednih obstoja legije, čeprav usodnejših posledic ni takoj pokazal.

Sokolska legija je v mnogih točkah bila podobna Slovenski legiji. Že pri njeni ustanovitvi so odločali podobni notranjepolitični motivi. Po zamisli ustanoviteljev naj bi v odnosu do pristašev JNS igrala enako vlogo kakor Slovenska legija do SLS. Pa tudi do Osvobodilne fronte naj bi imela enake naloge kakor Slovenske legija, npr. v obveščevalni funkciji. Ustanovitelji so ji določili ilegalno življenje kakor ustanovitelji Slovenske legije. Prav tako je bila tesno povezana z zakulisnim vodstvom JNS kakor Slovenska legija s svojim. Na sestanke štaba Sokolske legije so hodili celo delegati JNS, kar je nedvomno izpričevalo najtesnejšo politično povezanost vodstva JNS z življenjem Sokolske legije oziroma njegovo skrb zanjo.³² Sokolska legija je bila instrument starih politikov JNS oziroma udarna pest liberalne buržoazije. Skratka, po zamisli ustanoviteljev je bila popoln pendant klerikalni Slovenski legiji.

Toda med Slovensko in Sokolsko legijo so bile tudi bitne razlike. Po Smersujevih besedah je Slovenska legija bila vojaška in politična organizacija. Zato vodstvo Slovenske legije ni usmerjalo samo vojaških zadev legije, temveč je bilo za legijaše tudi vidno politično vodstvo, čeprav so za njim stali klerikalni veljaki, ki so se umaknili v ozadje. Sokolska legija je nasprotno bila samo čisto vojaška terenska organizacija, čeprav ni jasno, ali je bila taka že od začetka, ali je prišlo do sprememb v kasnejših mesecih po ustanovitvi.

V štabu Sokolske legije je leta 1941 bil komandant kapetan bivše jugoslovanske vojske Etbín Bežek, namestnik Rudolf Marinčič in adjutant Dušan Kralj.³³ Toda ta trojica je imela samo vojaško vodstvo, za politično vodstvo so politiki JNS ustanovili poseben organ, ki se je imenoval Sokolski vojni svet. Ta je med okupacijo vodil ilegalno delo sokolskih organizacij in odločal zlasti v vseh nevojaških vprašanjih, to je v idejnih, političnih, propagandnih itd. Nadziral in usmerjal je pa tudi delovanje Sokolske legije. Njegovi člani so bili po-

³⁰ *ibid.*

³¹ Saje, *Belogardizem*, str. 215—217.

³² Izjava ing. Ferlinca, spis. Ko 139/46

³³ Saje, *Belogardizem*, str. 216.

leg pravih vojaških zastopnikov iz Sokolske legije (Etbina Bežka; kap. Pavla Vošnjarja-Vidmarja) predvsem politični ljudje: ing. Ladislav Bevc, Rudolf Žitnik, dr. Boris Mihelič, Karol Werk in drugi, skupaj 12 ljudi, za vsako župo po dva. Predsenik je bil najprej ing. Bevc, nato pa ga je zamenjal direktorij ing. Bevc, dr. Mihelič in Bežek.³⁴

Vloga Sokolskega vojnega sveta je v sklopu sokolske politike starih politikov JNS bila prav posebnega pomena. Na njegovih sejah so člani poročali in govorili o trenutnem političnem položaju ter sklepali o njem. Toda odločilno besedo je v njem imel direktorij in prek njega zakrito vodstvo JNS.³⁵ Sokolski vojni svet je bil dejansko le prevodnik političnih navodil in odločitev zakulisnih vodnikov. V primeri z vodstvom pri Slovenski legiji je Sokolski vojni svet imel prilično isto funkcijo kakor vodstvo Slovenske legije v klerikalnem taboru. Sokolska legija pa je v tem sklopu bila ponižana v čisto tehnični instrument politikov v Sokolskem vojnem svetu in prek njih politikov, ki so stali za njimi.

Sokolski vojni svet je moral pri članih Sokolske legije negovati sokolsko tradicijo; to je, posredovati jim duha predvojnih sokolskih organizacij in njihove discipline. V posebni okrožnici jim je priporočil vsestransko požrtvovalnost v osvobodilni akciji SVS in vestno izvrševanje vseh zapovedi in dolžnosti. Nasproti predpostavljenim naj bi se vsak obnašal sokolski. Med seboj naj bi se ogovarjali z »brat« ali »sestra«. Njihove vrste naj bi prevečala sokolska disciplina. Za konec vojne jim je okrožnica obljubljala razne beneficije in odlikovanja.³⁶

Jamstvo za izvrševanje nalog, ki jih je dajal sokolski vojni svet, je bila prisega, ki so jo člani polagali na naslov Sokolskega vojnega sveta, ne pa svoje legije, kakor se je to dogajalo pri članih Slovenske legije. Kajti osvobodilno akcijo liberalnih pristašev je formalno vodil Sokolski vojni svet in nihče drugi. Zato so člani prisegali zvestobo njegovi osvobodilni akciji:

»Jaz (N. N.) prisegam pred vsem, kar mi je najsvetejše, da bom sodeloval v osvobodilni akciji SVS, da se bom za osvoboditev vseh slovenskih krajev in vstajenje velike Jugoslavije hrabro in neustrašno boril, da bom molčal o vsem, kar mi bo o organizaciji znano, in nikoli nikomur ničesar izdal ter da bom zapovedi vseh mojih vojno sokolskih predpostavljenih brez prigovora točno in vestno izvrševal. Tako mi Bog pomagaj. Zdravo.«³⁷

Analiza sokolske prisega in njena primerjava s prisego Slovenske legije odkriva, da sta si bili obe prisegi dokaj podobni, čeprav sta bili pri krojeni vsaka svojemu okolju. Bitna razlika med njima je bila v navedbi končnega cilja. V sokolski prisegi je bil nakazan cilj Zedinjene Slovenije v besedah »osvoboditev vseh slovenskih krajev«, vključevala pa je tudi besede o vstajenju Jugoslavije, o kateri v prisegi Slovenske legije ni bilo sledu.

³⁴ Saje, Belogardizem, str. 215—217.

³⁵ *ibid.*

³⁶ Okrožnica F. Š.

³⁷ Okrožnica F. Š.

Kakšno je bilo praktično delovanje Sokolske legije leta 1941, zlasti njen organizacijski razvoj, ni znano, ker o takem delu ni doslej znan noben tak vir, kakor je za Slovensko legijo. Nedvomno je tudi po intenzivnosti zaostajalo za Slovensko legijo. Nekoliko boljje poznamo propagandno delo Sokolskega vojnega sveta, v katerega kompetenco je spadalo, in z njim njegove poglede na tedanje dogodke in bodoči razvoj na slovenski zemlji. Ker je sam bil instrument zakulisnih vodnikov, je s svojimi listi izražal pač njihove nazore in njihovo gledanje na položaj in razvoj ter njihove namene.

Sokolski vojni svet je začel s samostojno propagando že oktobra 1941, kar je bilo pravzaprav kmalu po ustanovitvi Sokolske legije, saj je minilo od nje komaj dva meseca. V oktobru je namreč začel izhajati list »Naprej zastava slave«.³⁸ Po zapiskih Zorana Poliča sta ga pravzaprav izdajala ing. Lado Bevc in dr. Pavel Pestotnik, ki sta spadala med vodilne politike stare JNS,³⁹ čeprav sicer nista bila člana direktorija.

List »Naprej zastava Slave« je takoj v prvi številki močno poudaril sokolsko misel in tudi program začrtal na temelju sokolske ideologije. Za cilj si je vzel skupnost vseh Slovanov, vstajenje Jugoslavije v vseh njenih zgodovinskih in etničnih mejah ter socialno blagostanje vseh narodnih pripadnikov. Objokoval je smrt kralja Aleksandra in zaslužnjenje Jugoslavije v aprilu 1941. Preklinjal je izdajavce, ne da bi povedal, koga je pri tem mislil.

Domače osvobodilne akcije pod vodstvom Osvobodilne fronte list ni odobral. Slovenskim ljudem je svetoval izpolnjevati geslo: molči — čakaj — pomni, dokler ne »odjekne odločilna ura«. Do tiste velike naloge naj se Slovenci združijo v malih, prožnih enotah, bratstvih, ki naj jih ustanavljajo četniki, bojavniki, rezervni oficirji, sokoli, slovenski fantje itd. Osvobodilni fronti je v prikriti obliki očital nezrelost in da hoče ribariti v kalnem, toda »naše skromne slovenske razmere nam ne dopuščajo političnega luksuza raznih Napoleonov... naj si slovenski politikujoči ljudje ne mislijo, da bodo oni odločali o evropski politični ureditvi. Slovenska zemlja bo morala biti urejena v skladu s splošno politično ureditvijo, ... ta (pa) ... bo odraz volje zmagovalca«.⁴⁰ Neprijetno mu je bilo tudi tolmačenje OF principa samoodločbe, vključno s pravico do odcepitev. To tolmačenje je list odklonil, češ da je naša samoodločba bila izrečena že 1918, sedaj pa sta za nas edina legitimna predstavnik kralj in jugoslovanska vlada.⁴¹

Iz pretresa gornjih stališč moremo zaključiti, da so kazinoti zagovarjali kontinuiteto kraljevske Jugoslavije, kar je sočasno pomenilo obnovo tistega reda, ki je v aprilski vojni doživel totalen zlom. Odkla-

³⁸ NUK, B 2338.

³⁹ Zapiski Zorana Poliča o Sokolstvu pred vojno. Rokopis v arhivu IZDG. Fr. Saje je izdajateljstvo lista pripisal Sokolski legiji (Belogardizem, str. 216), toda ne glede na medsebojno razmerje med SVS in Sokolsko legijo je »lastništvo« izpričano po kraticah SVS, ki so napisane na glavi lista.

⁴⁰ Naprej zastava Slave, št. 1, vinotok 1941, NUK, B 2338.

⁴¹ Naprej zastava Slave, št. 2, listopad 1941.

njali so razplamtevanje boja z okupatorjem in bili za čakanje, ko bodo okoliščine godne za uspeh osvobodilne akcije. Zagovarjali so legitimnost kralja in jugoslovanske begunske vlade v Londonu. Zagovarjali in širili so nazore, ki jih je zagovarjal in širil tudi Draža Mihailović. Toda v prvih dveh številkah lista »Naprej zastava Slave« ni bilo Dražino ime še nikjer omenjeno. Razlogi so mogli biti različni. Verjetno je, da kazinoti v tistem času še niso docela poznali Mihailovićeve vloge v tedanjem političnem in vojaškem kompleksu in zato tudi njegovega imena še niso izkoristili. Verjetno pa je tudi, da so mislili, da bodo s samim poudarjanjem sokolske ideologije mogli zadržati pomemben del sokolskih članov pred vplivi sokolskih »odpadnikov«, ki so kot del Osvobodilne fronte propagirali vključitev sokolov v Osvobodilno fronto. V tem primeru so bile njihove izjave samo taktične poteze, ki naj bi prikrile njihovo kontrarevolucionarno usmerjenost.

Tako so izdajatelji in pisci lista »Naprej zastava Slave« v prvih številkah kritizirali Osvobodilno fronto v precej zakriti obliki, ki se je zelo razlikovala od one v letakih klerikalnega tabora.⁴² Še važnejša pa je bila izjava, ki so jo izdajatelji objavili na čelu druge številke lista: »Ne nameravamo se boriti proti nobeni protiosno usmerjeni osvobodilni akciji. V vsaki taki akciji, ki se danes še samostojno razvija, vidimo zdrav pojav in enega sestavnih delov bodoče skupne akcije. Zato cenimo vsakogar, ki iskreno stremi za skupnim ciljem: osvoboditvijo. Z isto pravico terjamo od vseh, da ocenjujejo iskrenost našega delovanja.«⁴³

Po gornjih besedah sodeč bi mogel marsikdo oceniti izdajatelje lista »Naprej zastava Slave« kot sredinsko usmerjene ljudi. Toda to je bil samo videz. Izdajatelji lista so mimo značke SVS, ki je bila pod naslovom lista, spadali med vrhove JNS. Med njimi je okoli tistega časa krepil svoj vpliv Avgust Praprotnik. Ta pa je prav takrat izdelal načrt za likvidacijo vodstva OF. Ob takem načrtu pa na kako resnično sredinstvo izdajateljev lista, torej Kramerjevega kroga, ni bilo niti misliti.

Dvoje dejstev je povzročilo, da se je videz sredinstva razblinil. V Slovenskem poročevalcu 9. in 25. decembra 1941 je Osvobodilna fronta razkrinkala Draža Mihailovića kot človeka, ki je sodeloval z okupatorji, partizanom pa padal v hrbet.⁴⁴ Že to dejstvo je bilo zadostno, da je bilo kazinotskega skrivanja konec. Toda pojavilo se je še drugo dejstvo, ki je bilo delno tudi posledica prvega. Pričakovanja glede sokolov se namreč niso izpolnila. Ne samo da niso nikogar odtegnili od Osvobodilne fronte, so še sami svoje ljudi izgubljali vedno bolj, ker so se pridruževali Osvobodilni fronti v spoznanju, da so stari vrhovi JNS vodili neborbeno in kolaborantsko politiko.

Ko se je videz sredinstva razblinil, so se kazinoti odkrito in jasno opredelili za Draža Mihailovića. Sokolski vojni svet se je po svojih

⁴² NUK, B 2538.

⁴³ Naprej zastava Slave, št. 2, listopad 1941.

⁴⁴ SPor 9. XII. in 25. XII. 1941.

predstavniki s posebno poslanico priključil gibanju Draža Mihailovića.⁴⁵ Bilo je to ob koncu 1941 ali v začetku 1942. Priključitev je po svoje odmevala tudi v listu »Naprej zastava Slave«, kjer so izdajatelji svoj spremenjeni odnos do OF izrazili z naslednjimi besedami: »Smatramo, da je narodu naravnost škodljivo početje onih skupin, ki pod krinko pozitivnih narodnih gesel širijo in propagirajo svojo ideologijo, razdirajoč pri tem vero v vse, kar je bilo, pri tem pa si lastijo nimbus izključnih predstavnikov slovenskega naroda.«⁴⁶

Kazinóti so vidno postali tisto, za kar so se odločili že takrat, ki so ustanovili samostojno vojaško organizacijo — Sokolsko legijo, namreč odkriti kontrarevolucionarni borci.

Mlada JNS — Nova Jugoslavija

V vrstah JNS je že nekaj let pred vojno prišlo do hudih notranjih sporov, ki so po mnenju mladih v stranki nastali zaradi zavožene politike starih. Že 1936 so se mladi odcepili od starih in ustanovili »omladinsko JNS«, od tod njihova oznaka OJNS, ki naj bi ozdravila politiko starih. Februarja 1941 so se spori nekako poravnali in sloga zopet zakrpala. Toda le za kratek čas. Neposredno pred nemškim napadom na Jugoslavijo se je »mlada JNS« zopet odcepila od starih in stopila zopet na samostojno pot.⁴⁷ Leta 1941 je nastopala kot samostojna politična skupina, ki je nekaj časa celo nihala med Osvobodilno fronto in staro JNS.

»Mlado JNS« so med vojno vodili isti ljudje, ki so jo pred vojno ustanovili: ing. Jože Rus, Andrej Uršič, urednik Jutra, Franc Juvan, uradnik OUZD, dr. Branko Verčon, Dušan Verbič, dr. Branko Drnovšek, Rudolf Marinčič, ing. Boris Sancin, dr. Stojan Bajić in še nekateri drugi. Glavni odbor OJNS je vso dobo pred vojno in med vojno ostal skoraj isti. V njem je bilo le malo sprememb. V vojni dobi je kot predsednik fungiral ing. Jože Rus, kot tajnik pa Andrej Uršič.⁴⁸

V dneh zloma stare Jugoslavije se »mlada JNS« ni udeleževala kapitulantske politike starih politikóv iz JNS, prav tako ne njihovih poklonov okupatorjem v znak zahvale za priključitev k Rimu. Do prvih razgovorov med starimi in mladimi je med okupacijo prišlo na skupnem sestanku v Kramerjevem stanovanju junija 1941. Sestanek je sklical dr. Kramer. Razen njega so bili navzoči še: I. Pucelj, dr. Vrhunc, dr. Bajić, dr. Kalan in še nekateri drugi. Na sestanku so stari prišli na dan z odločitvijo, da se JNS med okupacijo ne udeje v političnem življenju, toda mladi so bili proti. Hudo so se udarili tudi zaradi vodstva JNS, na katerega so mladi gledali sovražno. Dr. Kramer je že tedaj prišel na dan z idejo direktorija, toda do kakega sporazuma med starimi in mladimi ni prišlo.⁴⁹

⁴⁵ Saje, Belogardizem, str. 215.

⁴⁶ Naprej zastava Slave, št. 5/1942.

⁴⁷ Zaslišanje Dušana Verbiča, spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁴⁸ *ibid.*

⁴⁹ Zaslišanje Fr. Juvana, spis proti ing. Khamu, Ko 468/45.

Iz odpora do politike starih je »mlada JNS«, potem ko se je z njimi ponovno razšla, svojo skupino izraziteje oblikovala kot samostojno politično formacijo. Izhajajoč iz trenutnih okupacijskih razmer in v skladu s svojimi političnimi in socialno gospodarskimi nazori o bodočem razvoju, je skupino imenovala »Novo Jugoslavijo«. Po junijskih razgovorih je v posebnem letaku svoj program tudi objavila. V njem je zahtevala: osvoboditev vseh Slovencev in vsega ozemlja, ki smo ga Slovenci posedovali ob začetku nasilnega potujčevanja našega naroda na severni in zahodni meji z nujnimi dopolnitvami gospodarske, prometne in obrambne narave; obnovo Jugoslavije v nerazdružno usodo povezanih Slovencev, Srbov in Hrvatov, v kateri bodo vsi njeni sestavni deli imeli čim širšo zakonodajno, upravno in finančno samostojnost; zmago nepotvorjenega demokratičnega načela, da mora izvirati vsa oblast od delovnega naroda, izključujoč vsako ustrahovanje in pritisk; uveljavljanje resnične enakopravnosti državljanov, organizacijo ljudske države; podružbljenje vseh proizvodnih sredstev ter gospodarskih ustanov občega narodnega pomena, omejitev zasebne lastnine in dednih pravic, delo za vse, popolno agrarno reformo, načrtno gospodarstvo, obvezno socialno zavarovanje za vse primere, preosnovno vzgoje, tesno sodelovanje balkanskih narodov in naslonitev na druge slovanske države z Rusijo na čelu itd.⁵⁰

Program »Nove Jugoslavije« je bil formuliran močno v obliki temeljnih principov, ne da bi bili do kraja izdelani. Če ga primerjamo s programom »Združenih Slovencev«, moremo v njem odkriti mnogo podobnosti, zlasti v narodnem in socialno gospodarskem delu.

Avgusta 1941 je prišlo do novih stikov med mladimi in starimi iz JNS. Predstavniki »Nove Jugoslavije« so zahtevali, da se dr. Kramer in Iv. Pucelj umakneta iz vodstvenih položajev. Ta dva sta se res odločila, da se začasno umakneta iz vodstva stranke, skupno vodstvo mladih in starih naj bi pa prevzel direktorij.⁵¹ Toda mladi so se zopet skujali. Dokončnega sporazuma ni bilo. Medtem ko so stari imenovali svoje zastopnike v direktorij, jih mladi niso. Očividno stari niso zapuili oziroma so videli, da na tak način starih ne bodo definitivno odrinili od vodstva stranke. Zato so raje ostali samostojni, direktorij pa je postal tisto, za kar ga je dr. Kramer določil, strankino vodstvo med okupacijo.⁵²

Ob razbitju razgovorov s starimi so mladi že bili v stiku s predstavniki Osvobodilne fronte in se začeli pogajati za vstop v OF. Z njimi so posamezni zastopniki OF mnogo razpravljali, ker se je nekaj časa zdelo, da bo »mlada JNS« oziroma »Nova Jugoslavija« zares vstopila v OF. Jedro problemov je bilo stališče »mlade JNS« do propada Jugoslavije. Zagovarjala je namreč princip njene kontinuitete. Osvobo-

⁵⁰ Letak F. Š.

⁵¹ Zashiševanje ing. Ferlinca, spis Ko 139/46.

⁵² Dokaz, da so razgovori med starimi in mladimi v JNS bili avgusta 1941, nudi tudi Nagodetov dnevnik, ki pod 28. VIII. 1941 piše: »Na obisku Stojan in Plajh, ki poročata o odcepu mlade JNS od starih.« Spis proti Nagodetu K 1/47.

dilni fronti je očitala, da ni jugoslovanska, ker je razglasila pravico slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov do samoodločbe, kakor da je samo tako mogoče skovati resnično bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov.⁵³ Razgovorov in debat z »mlado JNS« je bilo mnogo. Bili so v poznem poletju in zgodnji jeseni 1941. Odločilni sestanek je bil naposled na stanovanju Fr. Juvana v Rudniku št. 121. Osvobodilno fronto so zastopali B. Kidrič, dr. Marušič in Jože Rus, »mlado JNS« oziroma »Novo Jugoslavijo« pa ing. Rus, Andrej Uršič in Fr. Juvan. Razgovori so uspeli glede boja proti okupatorju in vstopa »mlade JNS« v OF, razhajali pa so se v nazorih o mednarodni kontinuiteti Jugoslavije, o vprašanju kralja oziroma monarhije in priznanja jugoslovanske begunske vlade v Londonu. Uršiču je uspelo, da v teh točkah ni prišlo do soglasja in sodelovanja z Osvobodilno fronto.⁵⁴ Razlogi, ki jih je »mlada JNS« navajala, so pokazali, da se ni mogla ločiti od koncepta stare Jugoslavije. V ozadju njene logike je bilo seveda njeno razredno gledanje. V priznanju svojega stališča s strani OF je videla vsaj možnost restavracije starega aparata v Jugoslaviji po zmagi zaveznikov, v svojem priznanju Frontnih tez v celoti pa je videla možnost revolucionarnih konsekvenc, ki se jih je bala in zato konec koncev odklonila vstop v Osvobodilno fronto.⁵⁵

Na sodelovanje z OF je »mlada JNS« gledala tudi z ozko strankarskega vidika. Koketirala je namreč z mislijo, da bo s sodelovanjem v OF mogla v vodstvu »naprednih« ljudi odstraniti stare politike in sama prevzeti njihova politična in gospodarska mesta. Pri tem je špekulirala tudi z mišljenjem podeželskih pristašev, ki so v precejšnji meri mislili, da se je treba vključiti v Osvobodilno fronto in sprejeti njen osvobodilni program.⁵⁶ Toda »mlada JNS« ni prišla do svojih ciljev ne po levi ne po desni strani.

Boris Kidrič je pri izrekanju sodbe nad »mlado JNS« na prvem kongresu po vojni rekel: »Bilo je jasno, da so mislili samo na ohranitev protiljudskih postojank, protiljudskih oblastnikov... zato raje s hudičem, raje z najhujšimi sovražniki naših narodov in jugoslovanske svobode, raje z okupatorjem kakor pa v osvobodilno borbo, ki naj Jugoslavijo osvobodi in zgradi na boljših, na novih temeljih.«⁵⁷

»Mlada JNS« se je odrekla sodelovanju v Osvobodilni fronti, zato pa je prešla na tako imenovane sredinske pozicije, ki se jim ni hotela odreči, čeprav je pri njej intervenirala tudi tako imenovana ministrska skupina v OF prek dr. Marušiča in ministra Novaka.⁵⁸ Odklonili so vstop v Osvobodilno fronto, kakor so sočasno odklanjali tudi dr. Zajca in njegove italijanaše.⁵⁹ Vendar »Nova Jugoslavija« ni bila sama v

⁵³ SPor, opomba 206, str. 316.

⁵⁴ Zaslíševanje Fr. Juvana, spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁵⁵ SPor, opomba 206, str. 316.

⁵⁶ Delo JNS.

⁵⁷ Kidrič, Poročilo, str. 9-11.

⁵⁸ Kidrič, Obris, str. 24.

⁵⁹ Ivan Tonja je na zaslišanju izjavil, da so odnosi med JNS in Novo Jugoslavijo bili vse prej kakor pristráni. Fr. Juvan pa je še izjavil, da so

sebi popolnoma enotna. Imela je svojo levico in svojo desnico, kar se je v kasnejših letih izražalo tudi v odnosu do Sokolske legije. Levo krilo sta vodila dr. B. Verčon in ing. Jože Rus, desno pa A. Uršič in dr. Drnovšek.⁶⁰

Ne glede na notranje inačice je liberalna sredina kot celota gojila značilno sredinsko filozofijo, ki jo je najjasneje obrazložil dr. B. Verčon: skrajna levica in skrajna desnica se bosta v borbi iztrošili, sredina pa bo v ugodnem trenutku zagospodarila med obema ekstremoma. Podrobneje je tudi prekalkulirala, kakšne bi bile posledice, če bi zmagala desnica in kakšne, če bi zmagala levica, in kakšno stališče bi v prvem ali drugem primeru morala zavzeti sredina.⁶¹

Odpoved sodelovanja v Osvobodilni fronti je »Novo Jugoslavijo« morala v kratkem privedi v tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte. Točke, ki so njeno stališče oddaljile od OF, so bile izhodišče za približevanje taboru nasprotnikov OF, predvsem pa Dražu Mihailoviću. V času preloma z OF pa »Nova Jugoslavija« nedvomno še ni poznala »mihailovičevstva« v Srbiji, toda v naslednjih tednih ga je kmalu začela spoznavati in se mu približevati vedno bolj. Našla je skupno bazo z njim in postala v Sloveniji tudi njegov propagator. S 1. decembrom 1941 je začela izdajati svoj list »Zarja svobode«, ki je v kratkem razkril njeno mihailovičevsko fiziognomijo. Že v prvi številki je list predstavil Draža Mihailovića kot človeka, ki je na Balkanu vzpostavil novo fronto. Kot nacionalno vrednega in zaslužnega človeka ga je pa priznala druga številka. List je s tem dokazal, da so njegovi izdajatelji prešli na mihailovičevske pozicije in s tem v vse tisto, kar je bilo zvezano z Mihailovičem. Protimihailovičevska kampanija OF je zato tudi »Novi Jugoslaviji« prizadela hude udarce.

Samostojna demokratska stranka

Znaki nihanja med vstopom v Osvobodilno fronto in procesom zunaj nje so se pokazali tudi v Samostojni demokratski stranki. Pravzaprav SDS še niti ni bila stranka, temveč le zametek zanjo, to je skupina nekaj izobražencev, ki so hoteli obnoviti stranko, ki jo je razbil dr. Kramer, ko je pred desetimi leti stopil v diktatorsko vlado generala P. Živkovića in nato v JNS. V trenutku zloma Jugoslavije je imela v Sloveniji šele samo dva odbora, v Ljubljani in Mariboru, ter politično ni ničesar pomenila. Pomembna je bila le po razboritih ljudeh, ki so se pripravljali na politično akcijo.⁶² Med njimi so bili dr. V. Šuklje kot predsednik, dr. Ivo Potokar, bivši hodžerovec, dr. Krsto Čačafura, lekarnar Ciril Maver, dr. Darko Černež, dr. F. Kovič, dr. M. Šnuderl

mladi proti Žitniku in dr. Zajcu bili vsi in vso dobo. Spis proti Köstlu, Ko 526/45.

⁶⁰ Zagovor Ivana Tonja, spis Ko 526/45.

⁶¹ Spis proti Oktaviju Ceku, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 692/46.

⁶² Dr. Makso Šnuderl, Poročilo delegata, štajerske skupine V. Pl. izvršnemu odboru 7. XI. 1943, arhiv IOOF, št. 211/1943, arhiv IZDG.

in drugi.⁶³ Spočetka so pristaši vstopa v Osvobodilno fronto dobili večino, toda dr. Potokar je predlagal, naj se pristop odloži, češ da se je treba pogajati še z dr. Kramerjem, dr. Gosarjem in dr. Natlačenom. Dr. Potokar je bil pravi zli duh v tej skupini. Njegove teze so bile: škoda za žrtve, treba še počakati, s komunisti se ni vezati. Zaradi Potokarja se je vse razbilo. Zaradi njega in njegovega predloga so se člani SDS zapletli v nove debate. Pristaši odklonitve so na nepopolno zasedeni seji dobili premoč in vstop v OF sploh odklonili. Zaradi tega so se nekateri od njih, med njimi dr. Darko Černej, ločili in se sami vključili v Osvobodilno fronto. Manjšina z dr. Šukljatom na čelu se je odrekla Osvobodilni fronti in se pridružila taboru nasprotnikov OF.⁶⁴

Nagodetova »Stara pravda«

Pod nazivom »Stara pravda« se je zbirala skupina ljudi, ki se že pred vojno niso skladali s politiko vodilnih buržoaznih vrhov. Vlogo vodnika je med njimi že pred vojno imel ing. Črtomir Nagode. V času nastajajočega Društva prijateljev Sovjetske zveze je bil Nagode vključen v društvo in v njem celo fungiral kot njegov tajnik. Zlom Jugoslavije v aprilski vojni 1941 so »nagodetovci«, kakor bi mogli že v tej dobi na kratko označiti Nagodetove prijatelje in pristaše, občutili kot nesrečo in so z notranjim odporom gledali na klerikalne in liberalne veljake, ki so klečeplazili pred okupatorji oziroma se z njimi povezovali na različne načine. Obsojali so politične vodnike, češ da niso pokazali nobene hrbenice, prav tako pa tudi poslovni svet, ki se je povezal s fašisti.⁶⁵

Po aprilskem zlomu so Nagodetovi prijatelji mnogo razpravljali o katastrofi Jugoslavije in o tem, kaj bi bilo treba storiti. Med temi razgovori je Nagode dal pobudo za ustanovitev ilegalne organizacije kot obče vsenarodne organizacije odpora. Spočetka ni imela kakega posebnega imena. Prav zato so skupino, ki je imela sestanke pri Nagodetu, začeli imenovati »Nagodetova skupina«. Po izjavi Nagodeta on sam ni bil formalno nikoli izvoljen za predsednika, temveč je predsedniško funkcijo opravljal avtomatično kot »domačin«. Šele kasneje so pri iskanju naziva, ki naj bi bil vsakomur razumljiv in imel hkrati izrazito socialno noto, prišli na ime »Stara pravda« in ga sprejeli.⁶⁶

Nagodetova Stara pravda je bila v organizacijskem smislu nekaj svojega. Kdaj, kako in zakaj je nastala, so pri njej vprašanja, na katera ni lahko odgovoriti. Da se je razvila iz Nagodetove predvojne družčine, ki so se ji po okupaciji priključili še nekateri drugi, je dejstvo, ki bolj pojasnjuje njeno sestavo kakor pa bistvo te organizacije. Vsekakor je pa že takoj od začetka imela ilegalni značaj in njenemu delu je ves čas dajal odločilni pečat ing. Nagode.

⁶³ Dr. Makso Šnuderl, ustni vir.

⁶⁴ *ibid.*

⁶⁵ Po članku: Nekaj zgodovine in izkušenj 'P', Ljubljana, sredi marca 1944, fotokopija v spisu proti Nagodetu, K 1/47.

⁶⁶ Spis proti Nagodetu, K 1/47.

Glede začetkov Stare pravde si Nagode sam ni bil na jasnem. Na enem mestu svojih izjav pravi, da je nastala aprila—maja 1941, na drugem pa — približno 14 dni pred ustanovitvijo osvobodilne fronte, pri čemer je vsekakor treba misliti na čas preimenovanja Protiimperialistične fronte v Osvobodilno fronto, to je na čas okoli nemškega napada na Sovjetsko zvezo.⁶⁷ Nejasnost začetnega termina izhaja pač iz značaja zbiranja ljudi pri Nagodetu. Pri njem so se shajali že dolgo, niso pa mislili na kake organizirane oblike. Po izpovedi udeležencev se je skupina osnovala iz desetih ljudi. Med njimi so bili razen ing. Nagodeta še ing. Fr. Boltežar, učitelj Metod Kumelj, prof. Ivan Kolar, Ljubo Sirc, Bogdan Zupan, ing. Vendelin Stare, Božo Borštnik in še nekateri.⁶⁸ Po sestavi so bili predvsem skupina izobražencev liberalne usmerjenosti, toda niso hoteli nadaljevati stare »liberalne« politike, to je politike JNS, temveč so želeli ubirati nova pota s tem, da so po Nagodetovi zamisli prenesli težišče programa v reševanje socialnih in gospodarskih vprašanj.⁶⁹ Številčno skupina ni bila velika niti potem, ko se je kot politična skupina formirala. Zaradi številnih stikov in povezav, ki jih je Nagode imel in gojil oziroma so ljudje zahajali k njemu, je morebiti na mestu dvom, če je bila meja med organiziranimi in neorganiziranimi sploh jasna.

Značaj Stare pravde kot skupine izobražencev se je zlasti pokazal v oblikovanju programskih točk in na njihovem temelju potem v izdelovanju vseh mogočih podrobnih načrtov, na katerih naj bi po končani vojni organizirali državno upravo.

Temelj vseh političnih zahtev je za Staro pravdo bila obnova Jugoslavije. Pojem kontinuitete je Nagode postavil kot točko, o kateri sploh ni bilo mogoče diskutirati. Toda pojem kontinuitete je razlagal tako, da se nanaša samo na državo kot teritorij, ne pa na obliko vladavine v njej. Načelo samoodločbe slovenskega naroda vključno s pravico do odcepitve, kakor ga je postavila Komunistična partija, je poznal, toda ga je zaradi drugega dela, to je načelne možnosti odcepitve, odklanjal. Ne glede na to točko je za bodočo zunanjo in gospodarsko politiko države zagovarjal naslonitev na Sovjetsko zvezo, na znotraj pa »globoke socialne reforme«. Po izpovedi Dušana Kompareja je njegova ideologija bila socialni reformizem.⁷⁰

V času okupacije oziroma njenih prvih mesecev je bilo važno, kakšno stališče so imeli nagodetovci do okupatorja in osvobodilne akcije, to se pravi do boja proti okupatorjem. Spočetka je Nagode bil proti stikom z okupatorji in za oboroženo akcijo proti njim. Na tej osnovi so nagodetovci že poleti 1941 zasnovali neko vojaško organizacijo, ki ji je načeloval upokojeni kapetan Per na terenu okoli Krima, v skupini sami pa je bil vojaški referent dr. Benedik. Praktično vojaška organi-

⁶⁷ Zanimivo je, da je Bogdan Stare, eden od »nagodetovcev«, ustanovitev Stare pravde datiral v prve mesece po razpadu stare Jugoslavije (1/47).

⁶⁸ Zaslviševanje Bogdana Stareta in ing. Nagodeta, spis proti Nagodetu, K 1/47.

⁶⁹ Spis proti Nagodetu K 1/47.

⁷⁰ Zaslviševanje Dušana Kompareja, spis proti Nagodetu K 1/47.

zacija ni igrala nobene vloge, ker je bila preskromna in ostala le zame-tek. Per pa je kasneje stopil v OF.⁷¹

Na stališče nagodetovcev do okupatorjev in oborožene akcije je vplivala Osvobodilna fronta. Toda samo deloma. Še preden je namreč Nagode s svojo skupino vstopil v Osvobodilno fronto, je dobil posreden stik z Dražo Mihailovičem. Po njegovem dnevniku ga je namreč že 29. julija 1941 prvič obiskal Mihailovičev odposlanec Slovenec Prekoršek, ki je prav tedaj prišel v Slovenijo.⁷² Ta ga je informiral o položaju na jugu in tamkajšnjih stremljenjih. Moremo si misliti, da so Prekorškove informacije vzbudile v Nagodetu nekatere pomisleke do Osvobodilne fronte. Le dejstvu, da meseca julija 1941 razmere na jugu še niso bile zaostrene, da Mihailovičevi četniki še niso nastopili proti partizanom, je bilo pripisati, da Nagode v svojih pomislekih še ni mogel predaleč. Mislim pa, da je treba v vsem Nagodetovem razmerju do Osvobodilne fronte leta 1941 upoštevati ta prvi stik z jugom. Ta mu je preprečil, da bi se bil povezal z Osvobodilno fronto tako, kakor so se povezale skupine, pri katerih pa teze, ki jih je zagovarjal Mihailović, niso igrale nobene vloge.

Problem vstopa Stare pravde v Osvobodilno fronto je bil resnično problem.

Nagodetovci so se sestajali, kakor vemo, na stanovanju svojega »domačina«. Enkrat tedensko sta ga obiskovala tudi B. Kidrič in dr. A. Bebler, ki jima je razkrival svoje misli in ju informiral o svojem delu.⁷³ Seveda sta tudi Kidrič in Bebler informirala Nagodeta o organizaciji, ki jo je snovala Komunistična partija oziroma o njenih sporazumih s skupinami, ki so ustvarile Osvobodilno fronto. Razumljivo je, da se je na takih razgovorih pojavila tudi misel, da bi Stara pravda stopila v Osvobodilno fronto. Razgovori med njo in zastopniki OF so trajali precej časa. Začeli so se konec julija 1941 in končali malo pred koncem avgusta.⁷⁴ Po Nagodetovem mnenju se je vstop v OF zavlekel, ker so imeli funkcionarji Komunistične partije v tistih tednih po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo preveč dela. Toda pravi razlog je bil Nagode sam oziroma njegovo stališče do Osvobodilne fronte. Nagode je namreč dvomil v princip samoodločbe vsakega naroda, govoril o neizrazitosti programa OF, češ da nima nič o socialnih načrtih, zlasti pa ne o Jugoslaviji, katere kontinuiteto je Stara pravda nenehno poudarjala⁷⁵ in zahtevala njeno absolutno obnovo, pa čeprav na novih temeljih.⁷⁶

Naposled je Nagodetova skupina definitivno sklepala o pristopu k Osvobodilni fronti 25. avgusta 1941. Sklenila je pristopiti pod pismenimi pogoji.⁷⁷ Pristopno izjavo so podpisali naslednji dan 26. avgusta.

⁷¹ Spis proti Nagodetu K 1/47.

⁷² *ibid.*

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ *ibid.*, zasliševanje Metoda Kumlja.

⁷⁵ *ibid.*, pismo Ljuba Sirca.

⁷⁶ *ibid.*, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁷⁷ *ibid.*, Nagodetov dnevnik.

Osvobodilno fronto sta zastopala B. Kidrič in J. Rus.⁷⁸ Za Staro pravdo je podpisal ing. Nagode, za OF pa Kidrič.⁷⁹ Stara pravda je s podpisom sprejela princip samoodločbe vključno z odcepitvijo in odobrila takojšnjo oboroženo akcijo proti okupatorju, s svoje strani pa je obljubila Osvobodilni fronti svoj socialni in gospodarski program, proti kateremu prisotna Kidrič in Rus — naravnó — tedaj ništa ugovarjala.⁸⁰

Pismena pristopna izjava naj bi bila pomirila predvsem Staro pravdo. Po kasnejšem priznanju samega Nagodeta je namreč ravno Stara pravda zaradi »razlik v pogledih ter raznih drugih bolj simptomatičnih kot konkretnih pojavih... z neko previdnostjo in le na podlagi pismenega protokola, sestavljenega pred pričami, pristopila k OF«.⁸¹

Na temelju pristopa Stare pravde k Osvobodilni fronti so negotovci dobili svoje mesto v vrhovnem plenumu OF, v katerem so bili zastopniki tudi drugih v OF včlanjenih skupin. Zastopnik Stare pravde je postal prof. Rudolf Kobilica in ostal v njem do izključitve skupine iz Osvobodilne fronté.⁸²

Razmerje Stare pravde do Osvobodilne fronte je bilo rahlejšé kakor ostalih skupin. Sicer so takrat tudi ostale skupine bile povezane v Osvobodilni fronti v obliki koalicije, toda med njimi so bile združujoče sile že takrat močnejše, kakor je bil to primer pri Stari pravdi. Druge skupine so gledale v Osvobodilni fronti predvsem na skupne cilje, ki so jih v medsebojnem razmerju vedno bolj utrjevale, Stara pravda je pa v Osvobodilni fronti bolj zasledovala svoje ožje skupinske cilje, kar je kmalu pripeljalo do notranih trenj.

Dokler so bili negotovci včlanjeni v Osvobodilni fronti, moremo pri njih razlikovati dve dobi, ki se med seboj ne dasta natančneje razmejiti, vendar kažeta na začetni čas mirnega sožitja, nato pa na čas trenj, ki je konec koncev pripeljal do izključitve skupine iz OF.

V prvi dobi je Stara pravda podpirala namene Osvobodilne fronte in predvsem ni nasprotovala načelu oboroženega boja z okupatorjem. V listu »Slovenski akademik in srednješolec« je 14. septembra 1941 to načelo odkrito zagovarjala: »Osnovati hočemo akademske in srednješolske partizanske čete, s katerimi bomo lahko vodili neizprosno borbo proti barbarskim fašističnim teroristom. Skupno z ostalimi hočemo tvoriti zaledje vzhodni fronti in podpirati veliko borbo ruskega naroda.« Toda tej izpovedi ni ostala dolgo zvesta. Vplivi stare Jugoslavije na njo so bili premočni. Zato se je z Osvobodilno fronto kmalu začela razhajati, čeprav se ni tudi takoj razšla.

Dela pri okupatorju si Nagode ni zamišljal samo v obliki borbenih akcij, temveč je hotel ustvariti protiokupatorsko organizacijo tudi v najrazličnejših uradih, kjer je želel okupatorsko upravo duplicirati,

⁷⁸ ibid, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁷⁹ ibid, pismo Ljuba Sirca in njegovo zasliševanje.

⁸⁰ ibid, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁸¹ ibid, Nekaj iz zgodovine in izkušenj 'P', fotokopija v spisu K 1/47.

⁸² Zasliševanje Metoda Kumlja K 1/47.

kakor se je sam izrazil, s svojimi zakonspiriranimi zaupniki, ki naj bi med vojno izigravali okupatorsko oblast, ob osvoboditvi pa omogočili lahek in gladek prehod k novi upravi. Izdelal je celo shemo takih zaupniških mest in jih z ljudmi svoje Stare pravde tudi začel zasedati. O sistemu takega omrežja je mnogo razpravljal s Kidričem, kateremu je predočeval, da se more taka organizacija po uradih in po ustanovah razvijati paralelno s frontno teritorialno razvrstitvijo.⁸³ Toda Kidrič se z Nagodetovo zamisljijo ni strinjal, ker v njej trenutno ni videl nikakih borbenih možnosti. Kasneje je pa fronta organizacijsko bistvo takih povezav povzela, toda jim je dala drugačen značaj.

Značilno za samosvojo pot Nagodetove skupine v tem času, ko se je že priključila Osvobodilni fronti, je bilo, da je vzdrževala tesne stike ne samo med seboj, temveč so se njeni člani pri Nagodetu srečavali tudi z najrazličnejšimi ljudmi, ki so odklonili vstop v Osvobodilno fronto, ali pa ji bili a priori sovražni. Včasih je ing. Nagode vzdrževal take stike šele po kaki posredni zvezi. V njegovo stanovanje so prihajali člani Samostojne demokratske stranke, »mlade JNS«, oficirji in celo pristaši Fanouša Emmra.⁸⁴ Poleg dr. Potokarja in dr. Šukljeta so prihajali dr. Bajić, A. Uršič, dr. Drnovšek, pa tudi Prekoršek, Cotič in razni drugi.⁸⁵ Tako različni ljudje mu niso prinašali samo OF naklonjenih misli in nazorov, temveč tudi obratno, nazore in misli, ki so vzbujali dvom v Osvobodilno fronto. Nagode sam Osvobodilne fronte ni obveščal o nazorih in naklepih teh ljudi, pač pa je sam zapadel njihovim vplivom. Kolikor ne upoštevamo dejstva, ki sledi iz Nagodetovih razgovorov s Prekorškom in dolgih pogajanj za vstop v OF, je njegova skupina itak postala član OF s pridržki, predvsem seveda neizrečenimi. Ti pridržki so morali prej ali slej pripeljati do napetosti z Osvobodilno fronto. Začela se je kazati že v septembru in oktobru 1941. Izražala se je v različnih oblikah.

O septembru in oktobru 1941 je kasneje Nagode sam izjavil, da je Komunistična partija v tem času vodila proti Stari pravdi ostro obrekovalno kampanjo »v šepetu in tisku«, češ da so nagodetovci anglofili, jugoslovenarji, peta kolona v OF, kazinoti itd.⁸⁶ Po ugotovitvah obveščevalne službe OF so pa nagodetovci sami dali povod takim ostem. Vzbujala jih pa ni toliko družba, s katero so imeli stike in ki je utrjevala skupino v antipartijski usmerjenosti, temveč obrekovanja, da so člani slovenske komunistične partije trockisti, da je moskovska linija drugačna, da bodo zato oni (t.j. nagodetovci!) dvignili zastavo komunizma, če jo bo partija zavrgla.⁸⁷ Nagode sam je često smešil Kidriča in Beblerja.⁸⁸ Prav tako se je negativno izražal o Osvobodilni

⁸³ Spis K 1/47, zasliševanje ing. Nagodeta.

⁸⁴ *ibid.*, zasliševanje Ljuba Sirca.

⁸⁵ *ibid.*

⁸⁶ *ibid.*, zasliševanje ing. Nagodeta in Nekaj iz zgodovine in izkušenj P.

⁸⁷ Tone Fajfar, Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Spis je osnutek Zgodovine OF v prvih dveh letih razvoja. Rokopis v arhivu IZDG. Cit. Fajfar OFS. — Zasliševanje Dušana Kompareja, spis proti Nagodetu K 1/47.

⁸⁸ Spis K 1/47, zasliševanje Staneta Lenardiča.

fronti in kritiziral njeno taktiko upora, češ da izziva italijanski teror in s tem nepotrebne žrtve.⁸⁹ S tako kritiko je posnemal sodbe nasprotnikov Osvobodilne fronte. V skladu s takim izražanjem je svoje ciklostirane liste, ki jih je začel izdajati v pozni jeseni 1941, povsem demagoško imenoval po sovjetskih listih »Pravda« in »Izvestija«.⁹⁰

Trenje med nagodetovci in Osvobodilno fronto se je pokazalo na območju organizacijskih povezav na terenu. Povezovanja namreč niso uspevala, ker člani Stare pravde niso mogli zvedeti, s kom naj se povežejo,⁹¹ če pa so to zvezo našli, so jih pa drugi zastopniki OF, kakor so se nagodetovci pritoževali, gledali postrani.⁹²

Predmet medsebojne napetosti je v kratkem postalo tudi nagodetovsko izdelovanje »načrtov«. Namen takega načrtovanja je precej kasneje pojasnila četrta številka »Pravde«, češ da je Pravda zbrala v svojem študijskem odseku delavce, ki skušajo kljub neznosnim pogojem pripraviti orientacijski material, da bomo v času odločitve znali pokazati narodu v svobodi pot k ustvarjajočemu in uspešnemu delu prek vseh frazerskih zavajanj. Tako predstavljeni orientacijski material Stare pravde se je nanašal na vsa mogoča vprašanja, na ustavo, na gospodarske smernice, na narodne meje, na spremembe v družbenem redu itd.⁹³

Nagodetovci so za izdelovanje orientacijskega materiala porabili mnogo časa. Trošiti so ga začeli že veliko prej, preden je »Pravda« pojasnila njegov namen. Zato je bilo »načrtovanje« že zgodaj znano in so v Ljubljani o njem tudi govorili že mnogo prej, preden je o njem spregovorila »Pravda«. Še ko so vprašanja bila predmet kavarniških razgovorov, je nanje opozoril Slovenski poročevalec in že avgusta 1941 svetoval pripadnikom OF, naj »tiste, ki pripravljajo 'načrte' za čas po osvoboditvi, vmes pa se akcije nočejo udeleževati«, smatrajo in razkrinkujejo »kot parazite, ki bi radi, da bi jih osvobodila kri drugih«.⁹⁴

Prav istega problema se je lotilo »Delo« v septembru 1941 in v članku pod naslovom »Nekaj nalog naše organizacije in propagande« ostro obsodilo teorijo načrtov in priprav kot oportunistično in škodljivo, češ da se je okupatorji morejo veseliti, ker je izmišljena nalašč v njihovo korist in za mirnost njihovih živcev. Prava stran teorije načrtov je, da so akcije proti okupatorju škodljive, ali vsaj manj pomembne. V logični konsekvenci teh misli je zato članek »Za pravilno izvajanje linije Osvobodilne fronte« v isti številki »Dela« zahteval, da se morajo diskusije o načrtih za dobo po osvoboditvi izločiti, ker morejo aktivnost ovirati, dajati pa potuho oportunistični teoriji čakanja, češ da je še 'prezgodaj'.⁹⁵

⁸⁹ ibid, izjava Vide Lapajne.

⁹⁰ Pravda je začela izhajati oktobra 1941, Izvestija pa 10. decembra 1941.

⁹¹ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

⁹² ibid, zasliševanje Metoda Kumlja.

⁹³ Pravda oktobra in novembra 1941. — Fajfar OFSN.

⁹⁴ SPor 9. VIII. 1941.

⁹⁵ Delo 1941, št. 3.

S takimi stališči sta Slovenski poročevalec in Delo ostro udarila po mihailovičevskih tezah prej, preden je o Mihailoviću javno sploh kdo spregovoril v Sloveniji.

V okviru »načrtovanja« so se nagodetovci še posebej bavili z vprašanjem meja.⁹⁶ V zvezi z njimi je Nagode sam imel sestanke z različnimi ljudmi. Večji sestanek je bil v decembru 1941; na njem so poleg Nagode sodelovali še Prežihov Voranc, prof. dr. Melik in prof. dr. Zwitter. Nagode je predložil karto bodočih meja na Koroškem, ki so presegale slovensko narodnostno ozemlje.⁹⁷ Zaradi takih knceptov so nadaljnji sestanki sodelujočih odpadli.

Napetosti med nagodetovci in Osvobodilno fronto so bile dolgotrajne. Začele so se tako rekoč že ob vstopu Stare pravde v Osvobodilno fronto. Pravzaprav če upoštevamo Poročevalčevo kritiko »načrtovanja«, segajo celo v čas pred vstopom. Vsekakor so trenutki tihega sožitja bili kratki. Za Nagodetovo skupino je bilo značilno, da se je akcija, ki je bila v skladu z nameni OF, prepletala z akcijo, ki je izražala simpatije za Dražo Mihailovića. Stara pravda je s svoje strani že v času akutnih napetosti pozivala na oboroženi boj proti okupatorju, ki naj bi prinesel narodno in socialno svobodo, nasprotovala je fašističnemu pozdravu v šoli, vpisu v mladinsko fašistično organizacijo (GILL) in pouku italijanščine v slovenskih šolah. Toda sočasno je pokazala tudi svojo naklonjenost Draži oziroma nacionalističnim tendencam. Njen študentski list »Slovenski akademik in srednješolec« je npr. sredi oktobra 1941 sočasno agitiral za partizane in četnike: »Zbirajte prispevke za slovenske partizane. Tovariši, naše mesto je v četnikih, ki se borijo ramo ob rami z Rdečo vojsko za našo svobodo.«⁹⁸

Analiza Nagodetove aktivnosti, v kateri je sodeloval z Osvobodilno fronto in sočasno izražal simpatije za Mihailovića z navduševanjem za četnike, pokaže, da je Nagode s svojimi pristaši vred živel v dvojnem protislovju. Kolikor je agitiral za OF, zraven pa izrekal simpatije za četnike, je živel v protislovju z Osvobodilno fronto, kolikor se je navduševal za Dražo, sočasno pa podpiral tendence Osvobodilne fronte, je živel v protislovju s politiko Draže Mihailovića. Prej ali slej je moral najti pot iz teh protislovij. Pomagali so mu jo najti tako imenovani abstinenčni večeri, ki jih je propagirala Osvobodilna fronta v letu 1941. Propaganda Stare pravde za abstinenčne večere je namreč pokazala njeno 'jugoslovenarsko', to je nacionalistično fizionomijo.

Prvo idejo za demonstrativno absistenco od predstav v gledališčih in v kinematografskih dvoranah ter s cest ob določeni uri, to je od 7. do 8. ure zvečer so namreč dali ravno »jugoslovenarji«. Toda kaj so z njo hoteli doseči, so pokazali z izbiro dni, ob katerih naj bi bile take manifestacije. Prvič je Stara pravda objavila gesto o absistenci za proslavo 6. septembra, ki je bil rojstni dan kralja Petra II. Drugič ga je ponovila v spomin 9. oktobra 1934, ko je kralj Aleksander padel v

⁹⁶ Pravda oktobra 1941.

⁹⁷ Spis K 1/47, pismo Ljuba S'ra.

⁹⁸ Slovenski akademik in srednješolec 19. X. 1941.

Marseillu.⁹⁹ Uspehov ni bilo oziroma jih ni bilo opaziti. Povsem drugače je bilo ob odredbi Osvobodilne fronte, po kateri naj bi se abstinenčni večer izvedel za 29. oktober, za dan obletnice slovenske osvoboditve izpod habsburškega jarma leta 1918. Manifestacije so potekle s polnim uspehom. Stara pravda je sodelovala v skladu z nameni Osvobodilne fronte.

Krizo v Stari pravdi je povzročila naslednja abstinenčna manifestacija, ki je bila 1. decembra v spomin na zedinjenje SHS v letu 1918. Po Nagodetovem mnenju Osvobodilna fronta prvotno tega dne ni mislila praznovati. Stara pravda pa ga je želela, češ da je razpoloženje za manifestacijo bilo ugodno. Po svojem zastopniku je sporočila Osvobodilni fronti, da bo ona sama na svojo roko izvedla proslavo in je v ta namen tudi pripravila primerne letake.¹⁰⁰

Izvršni odbor OF je sklenil proslaviti 1. december. Po Kidričevih besedah je OF s proslavo hotela paralizirati 'jugoslovenarje'.¹⁰¹ Izvršni odbor OF je v objavi razložil, kaj vidi Osvobodilna fronta v proslavljanju 1. decembra kot državnega praznika Jugoslavije. Sklep o proslavi je izvršni odbor objavil v Slovenskem poročevalcu že 22. novembra 1941 in nato še enkrat 29. novembra 1941.¹⁰²

Stara pravda je v proslavljanju 1. decembra dejansko šla svojo pot; čeprav je bila članica Osvobodilne fronte. Za proslavo se je povezala z »mlado JNS« in skupno z njo izdala letak, v katerem je med drugim napisala: »... Naša srca in naše oči so obrnjene proti Londonu, kjer je naš kralj, kjer je naša vlada, kjer so naši slovenski zastopniki. Tam so naši voditelji, nikjer drugje.« Spodaj je stavila podpis: Slovenski četniki.¹⁰³

Odnos do kralja in begunske vlade v Londonu, kakor ga je izrazila Stara pravda v letaku za proslavo 1. decembra, je v primeri s prejšnjimi izpovedmi odkril drugačno stališče do kontinuitete Jugoslavije. Po tej izjavi Nagode ni več kontinuitete Jugoslavije tolmačil samo v smislu obnove teritorija, temveč tudi v obliki vladavine. Zato lahko rečemo, da je samostojen nastop Stare pravde v proslavljanju 1. decembra s postavkami, kakršne je navajal njen letak, pomenil, da je očitno prestopila na mihailovičevske pozicije. Momenti, ki so napovedovali možnost take usmerjenosti, so se pojavljali že prej. Ne glede na izpoved nagodetovca Ljuba Sirca, da se je Stara pravda sploh nagibala k Mihailoviću, čeprav položaja v Srbiji ni natančneje poznala,¹⁰⁴ moramo opozoriti na Nagodetov stik z Mihailovičevim odposlancem Prekorškom, ki

⁹⁹ Spis K 1/47, pismo Ljuba Sirca.

¹⁰⁰ *ibid.*, Nekaj zgodovine in izkušenj „P“.

¹⁰¹ Dva dokumenta, Ljubljana v ilegali II, 1961, str. 10.

¹⁰² SPor 22. XI. in 29. XI. 1941. — OF je v razglasu izjavila, da bi se nikoli več ne ponovilo stanje, ki je delovnim slojem preprečevalo z vso iskrenostjo sodelovati pri proslavah 1. decembra, stanje, ki je upropastilo samo Jugoslavijo, da bo OF zajamčila slovenskemu narodu vse pravice, ki jih terjata slovenska narodna individualnost itd.

¹⁰³ NUK, B 2327.

¹⁰⁴ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

se je oglasil pri Nagodetu že 29. julija 1941, ko Stara pravda še niti ni vstopila v OF. Preden je konec septembra 1941 odšel iz Ljubljane, je bil zopet pri Nagodetu. Tedaj sta se dogovorila o šifrah, ki jih bosta uporabljala v medsebojni korespondenci. Nagode je tedaj dal Prekoršku celo pooblastilo, da bi mogel v jugoslovanskem odboru zastopati Staro pravdo.¹⁰⁵ Za nagodetovo politiko je značilno, da je Prekoršku dal to pooblastilo takrat, ko je njegova skupina že bila članica Osvobodilne fronte. V nadaljnjem razvoju je bilo važno poročilo predsednika begunske vlade v Londonu, generala Simovića, po londonskem radiu sredi novembra 1941, s katerim je Mihailovića postavil za edinega komandanta nad vsemi silami v domovini.¹⁰⁶ Vse to je Nagodeta vedno močnejše in hitreje gnalo na mihailovićevske pozicije. Postavke v letaku za proslavo 1. decembra zato niso bile nekaj nepričakovanega. Bile so logična konsekvence Nagodetovega osebnega razvoja in tistih, ki so bili z njim najtesneje povezani.

Formalno odločitev v odnosih Nagodetove skupine do Osvobodilne fronte je sprožil Slovenski poročevalec, ko je 9. decembra 1941 objavil dopis vrhovnega štaba in v njem razkril Mihailovića kot izdajavca in kolaboranta z Nemci.

Dopis vrhovnega štaba je Nagodeta prizadel v jedru njegovih konceptov. Takoj 10. decembra je sklical sejo svoje skupine.¹⁰⁷ Odločno se je postavil na stališče, da Draža ni izdajavec. Istega mnenja so bili tudi prisotni odborniki.¹⁰⁸ Iz Mihailovićevega problema so sklenili odločno napraviti problem svojega sodelovanja v Osvobodilni fronti.¹⁰⁹ Zato so sklenili zahtevati od Osvobodilne fronte, da tudi ona gre na te pozicije in preneha z gonjo proti Mihailoviću, v nasprotnem primeru bodo šli pa oni ven iz nje.¹¹⁰ Kobilici kot zastopniku Stare pravde v vrhovnem plenumu so naročili, naj pri Osvobodilni fronti razčisti vprašanje Draže.¹¹¹

Dva dni nato je Sirc prinesel Nagodetu novico, da je Osvobodilna fronta obsodila Draža na smrt kot izdajavca. Nagode je naročil Sircu, naj gre takoj h Kobilici, ki naj intervenira. Toda Kobilica je odklonil, o čemer je Sirc takoj obvestil Nagodeta, češ da Kobilica ne bo nič napravil. Zato je Nagode za prihodnjo nedeljo, to je dne 14. decembra 1941, sklical izredno sejo skupine, ki naj bi sklepala o morebitnem izstopu iz Osvobodilne fronte.¹¹² Na izredni seji so člani sklenili, da Nagode napiše za »Politično informativna izvestija« posebno poročilo o Mihailovićevem primeru. Izvestija so bila poleg študentovskega lista in »Pravde« tretji list Nagodetove skupine. Izhajati je začel z datumom

¹⁰⁵ ibid, Nagodetov dnevnik od 21. IX. 1941.

¹⁰⁶ ibid, zasliševanje Ljuba Sirca.

¹⁰⁷ ibid, Nagodetov dnevnik.

¹⁰⁸ ibid, zasliševanje Staneta Lenardiča.

¹⁰⁹ ibid, Nagodetov dnevnik.

¹¹⁰ ibid, zasliševanje Staneta Lenardiča.

¹¹¹ ibid, Nagodetov dnevnik od 10. XII. 1941.

¹¹² ibid, Nagodetov dnevnik od 10. in 14. XII. 1941.

10. decembra 1941.¹¹³ Že v prvi številki je Nagode odločno odgovoril v obrambo Mihailovića. Hvalil ga je kot velikega rodoljuba, ki je obsojal čaršijo in njene izrastle, odklanjal velesrbski šovinizem, zagovarjal zvezo Jugoslavije s Sovjetsko zvezo, organiziral odpor proti okupatorju že maja 1941, partizani pa da so ga šele po 22. juniju! Po Nagodetovem mnenju je Mihailović vodil uspešno in požrtvovalno akcijo.¹¹⁴

Z gornjim poročilom se je Nagode s svojo skupino odločno postavil na stran Draže Mihailovića, čeprav je skupina še vedno bila članica Osvobodilne fronte. Njena pot v kontrarevolucionarni tabor pa je bila na znotraj že zaključena. V naslednjih tednih se je ločitev od Osvobodilne fronte dovršila še formalno. V toliko moramo še spremljati njen razvoj, da bo njena podoba, za čas, ki ga obravnavamo, zaključena.

Na račun Nagodetove skupine je Slovenski poročevalec v zadnji številki leta 1941 napisal: »... Ne uganjaj skupinskega separatizma, temveč postopaj po načelu: vsi za enega, eden za vse; lojalnost za lojalnost.«¹¹⁵ Toda Stara pravda ni hotela besed razumeti. Ko je OF kot rezultat uspešno zaključene protimihailovićevske kampanje v decembru formulirala zadnji dve točki svojega programa, to je osmo in deveto od Temeljnih točk Osvobodilne fronte,¹¹⁶ se je zaradi njih čutila Nagodetova skupina močno prizadeta. Šlo je za priznanje principa samoodločbe in za priznanje partizanov ter narodne zaščite kot edine slovenske vojske v Sloveniji. Ko je skupina dobila točke na vpogled, je potrditev odklonila. Kobilica je imel tako geslo za znak nezaupanja, zato je kot zastopnik Stare pravde v vrhovnem plenumu OF odstopil. Stara pravda je namesto njega hotela imenovati Metoda Kumelja, toda Osvobodilna fronta ga ni hotela sprejeti.¹¹⁷

Odnosi med nagodetovci in Osvobodilno fronto so se do skrajnosti zaostri. Stara pravda je sklenila, da ves kompleks sporov in nespozrazumov obrazloži v posebni spomenici¹¹⁸ in jo predloži Osvobodilni fronti. Izročil naj bi jo Kobilica, toda ta je malo prej odstopil. Zato jo je izročil dr. Benedik v roke Jožeta Rusa, člana izvršnega odbora OF.¹¹⁹ Predal jo je 13. januarja 1942, naslovljena pa je bila na vse skupine, včlanjene v OF, da bi po Nagodetovih namelih sprožila diskusijo v vrhovnem plenumu OF.¹²⁰

Stara pravda je v spomenici postavila naslednje zahteve:

1. Vodstvo OF naj bo odgovorno plenumu. Razjasni naj se vprašanje, ali je OF skupnost grup ali enotna organizacija. Pravda je pred-

¹¹³ Dejansko je prva številka izšla kasneje, čeprav s starejšim datumom 10. XII. 1941. Zato je mogla prinesiti Nagodetovo poročilo, ki je bilo sklenjeno šele na seji 14. XII. 1941.

¹¹⁴ Izvestija 10. XII. 1941.

¹¹⁵ SPor 30. XII. 1941.

¹¹⁶ Fr. Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, Zgodovinski časopis 1951, str. 68.

¹¹⁷ Spis K 1/47, zasliševanje Ljuba Sirca.

¹¹⁸ ibid, zasliševanje Metoda Kumlja.

¹¹⁹ ibid, pismo in zasliševanje Ljuba Sirca.

¹²⁰ ibid, Nekaj zgodovine in izkušenj 'P'.

ložila osnutek za reorganizacijo in zahtevala mesto v izvršnem odboru OF.

2. Vodstvo OF naj odgovori, ali je za Jugoslavijo in za legitimnost vlade v Londonu oziroma kakšno stališče zastopa nasproti londonski vladi.

3. Vodstvo OF naj se izjavi, ali se bo borilo za narodne meje na Primorskem in Koroškem, ali ne. V zvezi s to točko je Stara pravda očitala vodstvu OF, da je prepovedala propagando za pravične meje, češ da je taka propaganda izraz imperialističnih tendenc, sklicevala pa se je na medsebojni sporazum KP Slovenije, Italije in Avstrije iz leta 1934.¹²¹

Izvršni odbor OF nagodetovske spomenice ni sprejel, temveč jo je Stari pravdi vrnil.¹²² Prav tako ni hotel na njo odgovoriti, ker je v njej videl sredstvo oziroma željo nagodetovcev, da načno tako imenovano papirnato diskusijo, ki v času, ko je prvenstveno bila potrebna akcija, ni mogla doseči drugega, kakor da prav to akcijo oslabi, če že ne onemogoči.

Spomenica nagodetovcev je dokazovala, da so bile njihove razkrojevalne tendence vedno jasnejše. Ko je Boris Kidrič analiziral razvoj Nagodetove skupine, je strnil spoznanja v naslednje besede: »Skupina je poskušala z vsemi mogočimi sredstvi ovirati zbiranje narodnih sil v enotno narodnoosvobodilno gibanje, blatila na vseh koncih Komunistično partijo, širila intrige, zagovarjala velikosrbsko smer stare Jugoslavije, hkrati pa uporabljala ultra leva socialna gesla. Glede partizanstva je ob vsaki priliki širila defetistične in panične vesti o njegovih porazih, kasneje pa, ko je stopilo jeseni 1941 v ospredje vprašanje Mihailovića, razglašala Draža za narodnega junaka.«¹²³

IO OF pa ni spoznal samo razkrojevalnih tendenc Nagodetove skupine, temveč je po Kidričevih besedah tudi zaslutil, da so v Nagodetovi skupini imeli veliko besedo agenti Intelligence Servicea in da je tudi Nagode sam bil tak agent.¹²⁴ Kakšne konkretne opore za tako slutnjo je tedaj dognala obveščevalna služba OF, Kidrič seveda ni povedal. Toda z vidika današnjega poznavanja razvoja Nagodetove skupine moramo v pomoč obveščevalnih dognanj navesti nekaj dejstev. Zbiranje najrazličnejših konfuznih elementov okoli Nagodeta je gotovo dajalo možnost za ribarjenje v kalnem. Stiki s Prekorškom gotovo niso bili brez obveščevalnih namenov. Stiki z Emmrom, ki mu M. Škerbec kar direktno pripisuje obveščevalne tendence, so nujno spadali v kompleks določenih informativnih nalog. Važno je vsekakor tudi dejstvo, da Nagode o teh stikih, še manj pa seveda o njihovih rezultatih, ni obveščal Osvobodilne fronte. In naposled ima v tej zvezi svoj poseben pomen priznanje Ljuba Sirca, da je Nagode že 1941 prek Švice našel zvezo z Lon-

¹²¹ *ibid.*, zaslisevanje in pismo Ljuba Sirca.

¹²² *ibid.*

¹²³ Kidrič, Obris OF, str. 14.

¹²⁴ *ibid.*

donom in da mu je pri tem pomagal tudi ing. Mačkovšek, član direktorija JNS.¹²⁵

Na temelju tistega, kar so tedaj vodilni organi narodnoosvobodilnega gibanja vedeli o ravnanju Nagodetove skupine, sta Osvobodilna fronta in komunistična partija spoznali za potrebno, da Staro pravdo »zaradi nepoboljšljivega razkrojevalnega dela« razbijeta.¹²⁶ Stara pravda zato na spomenico ni dobila odgovora, kakršnega si je zamišljala. Pač pa je Slovenski poročevalec namesto pričakovanega odgovora objavil 31. januarja 1942 njeno izključitev iz Osvobodilne fronte, ko je pod naslovom »Ugotovitev« napisal: »Izvršni odbor OF ugotavlja, da pripadniki OF pod nazivom 'Stara in nova pravda' nimajo skupnega organizacijskega reda, zato niso skupina in jim zato ne gre značaj samostojne skupine«.¹²⁷

Po izključitvi iz Osvobodilne fronte se je Nagodetova skupina razbila. Mlajši člani so po večini posamič našli pot v Osvobodilno fronto, ker so si sodelovanje z OF zamišljali iskreno, starejši pa so ostali v Nagodetovi družini, ker so si že prej zamišljali sodelovanje z OF kot sredstvo za dosego svojih ožjih političnih namenov. Tisti del skupine, ki je ostal v Nagodetovi družini, je z Nagodetom vred našel pot v tisti družbeni krog, iz katerega je v glavnem izšel — v sklop liberalnih političnih voditeljev. Nagodetova skupina je že januarja 1942 postala del liberalne kontrarevolucionarne skupnosti, ki so jo imenovali »Naredna delavna skupnost«.

Temeljne značilnosti skupin liberalnega tabora. Vrhovi liberalnega tabora so ob zlomu Jugoslavije sodelovali s klerikalnimi vrhovi v kapitalantski in kolaborantski politiki. Zlasti Praprotnikov krog je skušal svojim interesom zadostiti z neposrednim sodelovanjem z italijanskimi okupatorji, pri čemer mu je šlo najprej in predvsem za gospodarske profite.

Zlom Jugoslavije je liberalne politike zadel huje kakor klerikalne in jih bolj oslabil, zato je njihova rezerviranost oziroma neinicativnost bila večja in je trajala dalj časa. Bila je tolika, da se je Kramerjev krog zaradi varstva skupnih družbenih interesov pridružil celo klerikalni Slovenski legiji, kasneje pa z ustanovitvijo samostojne ilegalne vojaške organizacije in umikom starejšega vodstva globlje v ozadje posnemal metode klerikalnega vodstva v oblikovanju politične aktivnosti. V splošnem je aktivnost liberalnega tabora zaostajala za aktivnostjo klerikalnega. Na zunanje politične nastope so močnejše vplivala tudi notranja trenja, ki so bila močnejša in konkretno bolj utemeljena, dasi zraven ne brez osebnih spekulacij, zlasti na strani »mlade JNS«.

Pojav in hitri razmah Osvobodilne fronte je izzval tudi politike liberalnega tabora k večji aktivnosti iz enakih razlogov kakor politike klerikalnega tabora. Vendar ti politiki niso na enak način nastopili

¹²⁵ Spis K 1/47, zaščivanje Ljuba Sirca.

¹²⁶ Kidrič, Obrisi OF, str. 14.

¹²⁷ SPor 31. I. 1942.

proti Osvobodilni fronti. Izogibali so se zlasti vidnega frontalnega nastopa, dasi jim akcijsko geslo Osvobodilne fronte očitno ni bilo simpatično, saj so borbene rezultate slovenskega partizanstva omalovaževali in širili nevero in dvom vanje. Oboroženo akcijo slovenskih partizanov so nekako dopuščali v tistem pričakovanju, da jo bo čas diskreditiral, namesto nje pa pokazal pravilnost njihovega gesla o pripravljenosti za odločilni trenutek, ker so tudi liberalni politiki pričakovali odločilne osvobodilne akcije od zunaj, zlasti od zahodnih zaveznikov.

Čim je liberalni tabor začel razvijati večjo lastno aktivnost, je bilo jasno, da je v njej igralo pomembno vlogo staro, tradicionalno nezaupanje do klerikalnih politikov. Toda ko se je pojavila Osvobodilna fronta, so mnogo večjo pozornost posvetili njej in komunistični partiji, ker so ju imeli za mnogo nevarnejšega nasprotnika kakor okupatorja, tako nevarnega, da so v boju proti njima računali tudi na klerikalne tekmece.

Toda v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju je liberalni tabor pokazal drugačne načine kakor klerikalni. Razlike so bile delno posledica konkurenčnih želja, delno pa posledica mnogo manjše moči, kakor je bila moč klerikalnega tabora. V obliki Nagodetove skupine so liberalni politiki skušali Osvobodilno fronto nadlicitirati z nekakimi ultra levimi socialnimi programi, v obliki drugih skupin pa bolj s sredinskimi koncepti. Za liberalni tabor leta 1941 je bilo splohi značilno, da se je v primeri s klerikalnim na zunaj bolj umaknil na sredinske pozicije, da bi z njih laže paraliziral revolucionarno pot slovenskega ljudstva. Kontrarevolucionarne tendence je skušal čim bolj prikriti. Še stari JNS, ki so proti vodstvu OF kovali likvidatorske načrte, so na zunaj operirali s sredinskimi stališči. Taka linija je bolj ustrezala njihovim spekulacijam. Zato se na videz niso radi zaletavali v Osvobodilno fronto. Držali so se raje v primerni razdalji in kot »kritični sodniki« opazovali dejanja Osvobodilne fronte. Videli smo, da je »Zarja svobode« zagovarjala načelo popolne solidarnosti z vsakim, ki bi se boril za svobodo, češ da nam svoboda ne sme in nam ne bo padla kot zrelo jabolko v naročje. Propagirala je praznovanje 1. decembra, hvalila upornost našega »naroda« na Balkanu in fantazirala o slovanstvu: Leningrad, Moskva, Kragujevac, Lož, Begunje in tisoči drugih slovenskih krajev kličejo, da se povsod, kjer živi slovenski človek, sproža plaz, ki bo pokopal pod seboj barbarski narod tako imenovanih 'gospodov'... Na Jesenicah, v Laščah, v Savinjski in Dravski dolini, na Pohorju in na Gorjancih se pripravljajo borci, da uveljavijo v svetu slovansko socialno pravičnost.«

Sredinstvo pri skupinah liberalnega tabora ni bilo enakega značaja. Pri starih politikih JNS je bilo samo videz, s katerim so zasledovali določene cilje. Ko jih niso dosegli, so videz opustili. Druge skupine so jim sledile druga za drugo.

Prehod iz ene razvojnne stopnje v drugo pri skupinah liberalnega tabora ni bil enak prehodu pri skupinah klerikalnega tabora. Mejnik v razvoju liberalnih skupin namreč ni bil kak vehementni napad odkrito kontrarevolucionarnega značaja v klerikalni obliki, temveč le kolikor

mogoče odkrit prehod na mihailovičevske pozicije, ki je sočasno pomenil, da so uradni liberalni politiki tudi na zunaj prestopili v tabor nasprotnikov Osvobodilne fronte in s tem v tabor kontrarevolucije. Značilno za vse skupine je bilo, da so se s tistim trenutkom šele utrdile svoje skupne točke. Obsegale so kontinuiteto Jugoslavije, priznanje begunske vlade v Londonu in priznanje Mihailoviča kot vrhovnega poveljnika vseh oboroženih sil v domovini. Sočasno so vse odklanjale Osvobodilno fronto. V ozadju vseh teh postavk je seveda bilo razredno gledanje, to je obramba družbenih pozicij pred revolucionarnimi konsekvencami, ki bi sledile iz dejavnosti in priznanja Osvobodilne fronte.

SKUPINA AKTIVNIH OFICIRJEV

Povsem samosvoje mesto v okviru političnih skupin leta 1941 so imeli aktivni oficirji, ki so se v mesecih po zlomu Jugoslavije zbrali v Ljubljani. Prišli so iz vseh koncev Jugoslavije, kjer so pač bili trenutno po službeni dolžnosti, ali jih je tam zatekla kapitulacija Jugoslavije. Med njimi so bili višji in nižji oficirji (ter podoficirji); pripadali so vsem zvrstem vojske. V Ljubljani so se vsi morali javiti italijanskim vojnim oblastem in policiji. Evidenco nad njimi je imel urad, ki ga je vodil italijanski major, pozneje podpolkovnik Giuseppe Bramo na Erjavčevi cesti. Tam so morali dati vse podatke. V smislu mednarodnih določil o vojnih ujetnikih, za kar so imele italijanske oblasti vse prijavljene oficirje, so prijemali tudi nekaj malega mesečne plače.¹ Toda cilj italijanskega urada ni bil samo nuditi skromno preskrbo oficirjem, temveč jih držati tudi v evidenci, jih politično kontrolirati, to je dobiti podatke o njihovem razpoloženju in jih postopno podrejati novi oblasti.²

Značilno za skupino aktivnih oficirjev je v prvih mesecih po zlomu Jugoslavije bilo, da se niso znašli. Razbiti so bili v številne majhne grupice, ki so se sestajale v kavarnah in gostilnah, debatirale o katastrofi države in fantazirale o zlomu fašizma in nacizma, kaj pa bi bilo treba konkretno ukreniti, niso vedeli.

Med vrnivšimi se slovenskimi oficirji je bil tudi divizijski general Leon Rupnik, ki je že 1938 imel v Kragujevcu pred takajšnjimi oficirji garnizije predavanje fašistične vsebine, za katero mu je literaturo preskrbel nemški ovaduh König.³ Tik pred vojno je vodil obmejna utrjevalna dela, ki so stala poldrugo milijardo dinarjev,⁴ ne da bi v odločilnem trenutku kaj koristila, ker so se poleg političnih kapitulantov tudi kapitulanti med generali odpovedali obrambi. Med njimi je tudi general Rupnik pomagal odpreti vrata sovražniku, s tem da je v noči 7./8. aprila 1941 kot načelnik štaba I. grupe armij v Zagre-

¹ Franc Potočnik, *Žice, morje in gozdovi*, Ljubljana 1951, izd. SKZ, str. 21. Cit. Potočnik.

² Jaka Avšič, *Iz spominov na 1941. leto*, Ljubljana v ilegali, II, *Država v državi*, izd. DZS, Ljubljana 1961, str. 412. Cit. Avšič, *Iz spominov na 1941.*

³ *Proces proti Rupniku*, str. 88.

⁴ *ibid.*, str. 87.

bu izdal povelje za umik čet s frontnih položajev, kar je v kratkem povzročilo zlom jugoslovanske vojske.⁵ Iz Zagreba, kjer so mu Nemci takoj dovolili popolno svobodo, je odšel v Celje k nacistoma Westnu in Skobernetu zaradi nove namestitve. Z nemškim dovoljenjem je odšel v Ljubljano in se 16. maja javil na poveljstvu karabinjerjev XI. korpusa.⁶ V Ljubljani je kmalu navezal tesne stike z italijanskimi oblastniki, zlasti z Graziolijem, generalom Robottijem, poveljnikom XI. korpusa in Ginom Tornarijem, kapetanom italijanske obveščevalne službe.⁷ Že od prej je pa imel dobre zveze z vodilnimi slovenskimi politikami in zastopniki slovenske buržoazije. Npr. z bivšim banom M. Natlačenom.

Prikaz Rupnikovega ravnanja v dneh zloma kraljevske Jugoslavije in njegovih povezav z določenimi političnimi ljudmi v dneh zloma in po zlomu je na tem mestu potreben, ker moremo samo na ta način razumeti Rupnikovo vlogo v dobi okupacije. Njegove osebne povezave namreč izpričujejo, da je bil člen kapitulantskih in nato še kolaborantskih politikov. Ti so ga po potrebi postavljali še posebej v ospredje, če so mislili, da je tako ravnanje ustrezalo njihovim interesom. In politični liniji kapitulantom je ustrezalo, da je general Rupnik kmalu po vrnitvi v Ljubljano navezal stike z oficirji, ki so se zbirali v Ljubljani. Pravzaprav so bili stiki z oficirji njegovo prvo delovno področje v novih okoliščinah sovražne okupacije. V smislu politične linije kapitulantov je bila njegova naloga, pridobiti oficirje, da bi se pomirili s stanjem, ki ga je prinesla okupacija.

Temelj za uveljavljanje pomiritvene linije med oficirji je general Rupnik želel ustvariti na sestanku, ki ga je sklical junija 1941 v sejno dvorano mestnega magistrata v Ljubljani. Na razgovoru je prišel na dan s predlogom, da bi oficirji podpisali in poslali rimski vladi nekako pismo, ki bi ji v njem izrazili svojo lojalnost. Svoj predlog je podprl z obljubo nekih bonitet, ki bi jih bili oficirji zato deležni. Toda do takega pisma ni prišlo, ker večina navzočih s tako politiko ni soglašala.^{7a} Rupnik zato ni obupal. Nekoliko pozneje je sklical še en sestanek. Na njem so razpravljali o organizaciji samopomoči. Toda Rupniku ni prinesel uspehov.⁸

Nujna, čeprav morda nehotna posledica Rupnikovih sugestij je bila, da se je med oficirji pokazala nekakšna diferenciacija, ki je obstajala v tem, da je večina sicer bila proti Rupnikovim sugestijam, manjšina pa se je z njim strinjala. Na Rupnikovi strani so bili predvsem starejši oficirji, to je visoki čini, mlajši pa so v glavnem bili proti. Od mlajših so bili na Rupnikovi strani predvsem oba sinova in zet, ki so vsi bili oficirji, in še nekateri drugi. Od starejših so bili na Rupnikovi strani podpolkovnika Peterlin in Krener, majorja Vizjak in Glušič in še nekateri. V splošnem je mogoče kar govoriti o Rupnikovem

⁵ ibid. str. 87.

⁶ Dnevnik Gabriela Pianeseja, komandanta karabinjerjev pri XI. korpusu v Ljubljani pod 16. V. 1941, fasc. 205 v arhivu IZDG.

⁷ Proces proti Rupniku, str. 77–78.

^{7a} Avšič, Iz spominov na 1941, str. 411.

⁸ ibid. str. 412.

krogu med oficirji. Njihova vloga se je v pravem pomenu pokazala šele pozneje, ko se je na Slovenskem razvila oborožena kontrarevolucija.

Na Rupnikovo pobudo je bil naposled, najverjetneje julija 1941, ustanovljen »odbor za zastopanje interesov aktivnih oficirjev in podoficirjev«. Štel je sedem članov.⁹ Rupnik ga je očitvidno imel za potrebne- ga, da bi lahko urejal probleme, ki bi se pojavili ob izvrševanju itali- janske obljube, da bodo v skladu z mednarodnimi določili dajali oficir- jem in podoficirjem mesečne plače.

Navedeni sedemčlanski odbor je začel funkcionirati, kakor mu je bilo namenjeno. Njegov pomen se je pa v nekaj mesecih močno povečal, ker je presegel okvir, ki mu ga je določal sam naslov. Toda spočetka je delovanje aktivnih oficirjev bilo neznatno. Temu je bilo največ krivo njegovo skromno število. Po zlomu Jugoslavije se je v Ljubljano nam- reč vrnil le manjši del oficirjev, večji je padel v ujetništvo. Šele v poznem poletju so začeli italijanski okupatorji izpuščati iz ujetništva aktivne oficirje bivše jugoslovanske vojske in jim, kakor že tistim, ki so pred njimi prišli v Ljubljano, na častno besedo o lojalnosti do oku- pacijskih oblasti dali tudi pokojnino.¹⁰ Večina novodošlih oficirjev je v Ljubljani živela tako kakor tisti, ki so prišli pred njimi. Posedala je po kavarnah in kovala načrte o »osvoboditvi«.

Problem aktivnih oficirjev se je poleti 1941 pojavil tudi pred Osvobodilno fronto in komunistično partijo. Po Kidričevi analizi politično ta problem ni bil brez pomena. Aktivni oficirji so imeli nekaj vpliva na malomeščanstvo in druge sredinske plasti, posedovali pa so tudi vojaško strokovno znanje, ki bi bilo dobrodošlo oboroženemu partizan- skemu gibanju, če bi bili seveda pripravljeni prej ali slej oditi v par- tizane. Toda komunistična partija in Osvobodilna fronta sta videli v oficirjih tudi možnost objektivne rezerve za eventualne Mihajlovičeve oddelke v Sloveniji. Kasneje, proti koncu leta 1941, ko je londonski radio začel širiti legendo o junaštvu Mihajlovičeve vojske in so aktivni oficirji to legendo ponavljali za njim, so voditelji osvobodilnega gibanja spoznali, da morejo oficirji predstavljati tudi določeno nevarnost za Osvobodilno fronto. Zato se je na pobudo komunistične partije lotila političnega dela med njimi.¹¹ Lotila se ga je pa prej, preden so bile aktualne vse točke Kidričeve analize o važnosti oficirskega problema.

O tem, kako je potekalo praktično delo za pridobitev oficirjev za namene Osvobodilne fronte, se moremo najboljše poučiti iz spominov Jaka Avšiča¹² in Franca Potočnika.¹³ Tako kakor med drugimi ljudmi

⁹ Potočnik, str. 23—24. Fr. Potočnik misli, da je bil ustanovljen v začetku junija 1941. Mislim pa, da se je formiral precej kasneje, saj en mesec kasne- je, ali pa še več. Potočnik namreč pravi, da je v »odboru« že sredi junija obstajala celica OF s štirimi člani. Ker pa sredi junija OF še ni bilo, bila je le Protiimperialistična fronta, je pač sklepati, da ni bilo tudi tistega odbora za zastopanje interesov aktivnih oficirjev, da je torej nastal pozneje, ko je že eksistirala organizacija z imenom OF.

¹⁰ Kidrič, Obris OF, str. 19.

¹¹ ibid, str. 19—20.

¹² Avšič, Iz spominov na 1941.

¹³ Potočnik.

se je tudi med aktivnimi oficirji namreč začela širiti Osvobodilna fronta po osebnih poznanstvih. Avšič je npr. na raznih sestankih z Rupnikom spoznaval, kako je zaradi Rupnikovih stališč in predlogov prišlo do nesoglasij, ki so sicer koreninila v različnih notranjih razpoloženjih, v različnih političnih usmeritvah, skratka v različnem ocenjevanju dejanskega stanja.¹⁴ Njemu samemu je poznanstvo z dr. ing. D. Sernecem pomagalo, da se je seznanil z Osvobodilno fronto. Pri njem se je seznanil z dr. Marušičem in dr. Fr. Novakom, ki sta z ing. Sernecem tvorila tako imenovano »ministrsko« skupino v Osvobodilni fronti. Ing. Serneec ga je seznanil z Borisom Kidričem, kar je bilo potem odločilno za Avšičevo delovanje med aktivnimi oficirji za namene Osvobodilne fronte.¹⁵

Prek ministrske skupine je našel zvezo z Osvobodilno fronto tudi major Karel Novak. Dr. Marušič ga je seznanil s polkovnikom Jakom Avšičem. Oba oficirja sta ponudila svoje sodelovanje partizanskemu poveljstvu. Na sestankih, ki so jih z njima imeli predstavniki osvobodilnega gibanja, se je pokazalo, da sta se oba oficirja po mišljenju precej razlikovala. Avšič je po Kidriču bil patriotično nastrojen oficir, ki ga je bolela aprilska katastrofa, imel pa spocetka še nekaj starih iluzij in predsodkov,¹⁶ toda bil je za oboroženo akcijo, medtem ko je major Novak postavljaj ultra leve zahteve, po katerih naj bi se v Sloveniji ne organizirala narodnoosvobodilna vojska, temveč kar takoj rdeča vojska. Bil je tudi proti takojšnji oboroženi akciji. Take nazore je major Novak razvijal na razgovorih z Alešem Beblerjem. Na drugem od teh sestankov, ki je bil v Šiški avgusta 1941, je prisostvoval tudi Jaka Avšič in na njem podprl Beblerjevo razlago, medtem ko je Novak vztrajal pri svojem.¹⁷ Posledica razgovorov je bila, da je Novak šel na pot, ki je peljala stran, od OF, Avšič pa je ostal v Osvobodilni fronti in deloval po njenih namenih, kakor se je sporazumel s Kidričem.

Pridobivanje bivših aktivnih oficirjev za Osvobodilno fronto se je začelo po navodilih Borisa Kidriča. Po sporazumu z njim je Avšič začel navezovati stike s svojimi stanovskimi tovariši. »Naše zbiranje se je začelo s slučajnimi srečanji na ljubljanskih ulicah, cestah, lokalih, sprehajališčih in igriščih. Posebno kavarne so bile naša zbirališča, dogovorjena in neodgovorjena, pa tudi gostilne. Časa smo imeli dosti,« je zapisal Jaka Avšič.¹⁸

Celica Osvobodilne fronte je nastala tudi v »odboru za zastopanje interesov aktivnih oficirjev in podoficirjev«, čim je OF začela z intenzivnejšim delom. Vanjo so se vključili 4 od 7 članov. Med temi štirimi sta bila Jaka Avšič in Danilo Trampuž.¹⁹

¹⁴ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 412.

¹⁵ *ibid.*, str. 412—414.

¹⁶ Kidrič, Obris OF, str. 20.

¹⁷ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 414. — Kidrič, Obris OF, str. 20—21. — Metod Mikuš, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, I, CZ, Ljubljana, 1960, str. 152.

¹⁸ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 414.

¹⁹ Potočnik, str. 23—24.

Za skupino oficirjev, ki je delala za OF, je zvedel tudi general Rupnik. Seveda z njo ni simpatiziral. Prepričeval je oficirje, da narodno-osvobodilno gibanje ne more uspeti.²⁰ V tistem času, to je poleti 1941, ga je močno slepilo nemško prodiranje na vzhod, pa je za lojalno stališče do okupatorja iskal argumentov tudi v poteku bojev na fronti, saj je računal, da bo vojna trajala pet do šest let.²¹ Toda pridobivanja oficirjev za OF Rupnik ni mogel preprečiti. Akcija se je nadaljevala in uspevala mimo njega.

Praktično delo za cilje OF se je med aktivnimi oficirji vedno bolj razraščalo. Naraščale so grupe, ki so jih vodili posamezni oficirji. Močan delež med oficirskimi pristaši OF so imeli zlasti mornariški oficirji. Med njimi je od začetka septembra dalje deloval Franc Potočnik, ki ga je z Osvobodilno fronto povezal Vladimir Svetina. Potočnik je prevzel nalogo, da bo organiziral tiste mornariške oficirje, ki so bili po njegovem poštenjaki in je bilo od njih pričakovati, da bodo vstopili v partizanske vrste. Dela se je lotil takoj in s svojima sodelavcema Kandaretom in Poljancem organiziral mornariško skupino po trojkah. Postopoma se je pridružilo 35 članov. Po medsebojnem sporazumu so organizirali samo nižje mornariške oficirje, ker višjih niso imeli za zanesljive.²²

Sistem organiziranja mornariških oficirjev je bil podoben organiziranju drugih oficirjev. Nekateri so se povezali z Osvobodilno fronto tudi individualno na terenu, kjer so stanovali.

Neke nedelje v septembru 1941 je imela oficirska organizacija OF širši plenum v bivšem vojaškem uradu na Ambroževem trgu. Na njem je bil potrjen odbor, ki naj bi vodil delo celotne oficirske organizacije: Jaka Avšič, predsednik; Jernej Pavlič, namestnik; Stanislav Jelačin, načelnik štaba; Franc Avsenek, blagajnik. Članarina je bila določena na 20 lir mesečno. Na plenumu so razvrstili oficirje v manjše skupine, govorili pa tudi o tistih, ki so bili med njimi nevarni ali dvomljivi. V glavnem so bili vsi za oboroženo akcijo in večje število jih je bilo tudi pripravljenih za takojšen odhod v partizane.²³

Praktično delo oficirske organizacije OF je potekalo po grupah. Na čelu posameznih skupin so oktobra 1941 bili: Stanislav Jelačin, artilerijski major; Ivan Oblak, pehotni podpolkovnik; Danilo Trampuž, artilerijski podpolkovnik; Jernej Pavlič, pehotni podpolkovnik; Rado Ulepič, pehotni major; Rudolf Ravnik, pehotni poročnik; Stane Pišlar, pehotni kapetan; Franc Avsenek, intendantski podporočnik. Zunaj skupin so razna propagandna in tehnična dela opravljali še nekateri, kakor npr. Anton Razinger, poročnik bojnega broda; Miha Avšič, pehotni major; Ivan Svetlin, zrakoplovni major; Ludvik Medvešek, podpolkovnik in magister farmacije. V splošnem je bila oficirska organizacija OF jeseni 1941 že precej močna in štela celo preko 80 članov, po

²⁰ *ibid.*, str. 25.

²¹ *Proces proti Rupniku*, str. 89.

²² Potočnik, str. 23.

²³ Avšič, *Iz spominov na 1941*, str. 415.

Avšiču natančno 84.²⁴ Osvobodilna fronta je upoštevala njihovo organizacijo in ji dala tudi zastopnika v svojem vrhovnem plenumu. Leta 1941 je bil to kapetan Božič, ki pa se je kmalu pasiviziral, vendar ni odpadel od Osvobodilne fronte.²⁵

Akcija za pridobitev bivših aktivnih oficirjev je imela pomembne posledice. Predvsem je zdiferencirala oficirske vrste. Velik del oficirjev se je odločil in vključil v delo za namene Osvobodilne fronte. En del je ostal indiferenten, manjši del pa se je postavil proti Osvobodilni fronti in v skladu z vzgojo iz predvojne Jugoslavije podprl tiste, ki so bili za vsestransko kontinuiteto stare Jugoslavije. Med zadnjimi so bili predvsem oficirji Rupnikovega kroga, med mlajšimi pa še posebej tisti, ki so sestavljali krog Fanouša Emmra. Med tistimi, ki so sodelovali z Osvobodilno fronto, so se pa našli tudi taki, ki niso bili iskreni pristaši OF. Na eni strani so vzdrževali zveze z OF, na drugi strani pa so podpirali oficirje, ki so nasproti OF zavzeli odklonilno stališče. Šele kasneje so se razkrili kot zavestni Mihailovičevi agenti. Kidrič je v svojem »Obrisu razvoja Osvobodilne fronte...« zapisal, da se je kasneje šele izvedelo, da je Mihailović dal svojim agentom v Sloveniji direktivo, naj spočetka ne razbijajo Osvobodilne fronte, ker bi bilo kaj takega spričo njene vsenarodnosti nemogoče, pač pa naj se skušajo vtihotapiti na njene politične, organizacijske, obveščevalne in vojaške položaje.²⁶

Vprašati se seveda moramo, kdaj in po kom je mogla biti dana taka Mihailovičeva direktiva. Na temelju poznavanja Nagodetovih stikov z različnimi ljudmi in Rantovega poročila o poti Milana Kranjca na Sušak zaradi iskanja zvez s četniki, bi mogli reči, da je tako direktivo mogel posredovati Prekošek ali pa Kranjc. Direktiva pa ni žela uspehov. Verjetno se ne motimo, če rečemo, da je ravno likvidacija Emmra vplivala nanjo negativno. Pavle Rant je namreč po vojni napisal, da je kapetan Albert Ilovar, ki je 1941 sodeloval pri OF, zaradi Emmrove likvidacije zapustil OF in od takrat naprej delal v »narodnem taboru.«²⁷ Ilovar je bil namreč v bivši jugoslovanski vojski obveščevavec in je bilo povsem naravno misliti, da je ta posel opravljal tudi takrat, ko je sodeloval z OF. Za koga ga je opravljal, je pa povedal s tem, da je OF zapustil in šel v »narodni tabor«.

Problem diferenciacije ni bil vedno jasen, še manj pa enostaven. Pridobivanje oficirjev za OF je potekalo po osebnih poznanstvih. Zato je bil proces hitrejši in manj problematičen tam, kjer so direktno sodelovali zastopniki OF, kjer pa je šlo za vpliv iz druge ali tretje roke, so bili pomisleki proti OF večji in tudi bolj trdovratni oziroma so protivplivi bili močnejši.

Značilni primer za mešanico vplivov je pokazala družba, ki se je zbirala pri šolskem upravitelju na Šmartinski cesti, pri Petru Hornu.

²⁴ *ibid.*, str. 415.

²⁵ Kidrič, *Obris OF*, str. 19–20. Namesto Božiča je 1942 postal v vrhovnem plenumu OF zastopnik oficirske skupine Jaka Avšič. Glej Fr. Škerl, *Politični tokovi OF*, str. 64.

²⁶ Kidrič, *Obris OF*, str. 20.

²⁷ Rant: *Emmer*, SNG.

Pri njem so se zbirali predvsem rezervni oficirji, to se pravi civilisti na temelju legitimacij rezervnih oficirjev. Društvo rezervnih oficirjev, katerega predsednik je bil ing. Lado Bevc, je namreč po zlomu Jugoslavije priskočilo aktivnim oficirjem na pomoč s podporami.²⁸ Kolikor so se aktivni oficirji po izbruhu vojne med Sovjetsko zvezo in Nemčijo predajali iluzijam, da bo fašizem kmalu zlomljen, in kovali operativne načrte za primer »zmage«, so jim pri tem poslu pomagali tudi nekateri rezervni oficirji. Več sej s takimi temami je bilo ravno pri Petru Hornu. Sčasoma so postale pomembnejše, ker so na njih prekoračili vojaške teme, in so se pojavile politične debate in z njimi stremljenja, kam naj bi se oficirji naslonili oziroma komu bo uspelo, da jih bo pridobil zase.

Prve dni septembra 1941 se je na sestanku v Hornovi šoli pojavil Ivo Peršuh,²⁹ organizator »Prebujene Slovenije«. Po pripovedovanju nagodetovca Stanka Dimnika, ki se je tudi udeležil sestanka, je med navzočimi vzbudila prvenstveno pozornost Osvobodilna fronta, o kateri so razpravljali na temelju Slovenskega poročevalca, ki so ga imeli pred seboj. Govorili so o Osvobodilni fronti, toda do kakih sklepov niso prišli. Na ponovnem sestanku ob koncu septembra 1941 so znova razpravljali o Osvobodilni fronti in nekateri zagovarjali misel, da bi se bilo treba z njo povezati. Motili sta jih le dve stvari. Program OF se jim je zdel samo slovenski, ne pa jugoslovanski. Všeč jim tudi ni bila beseda partizan, ki so jo želeli spremeniti v četnik.

Kateri vplivi so v pisani Hornovi družini bili močnejši, ali klerikalni ali nagodetovski, ni važno ugotavljati. S priključitvijo k Osvobodilni fronti itak ni bilo nič. Na seji sta namreč bila navzoča tudi Glavač in Emmer, organizatorja nam že znane posebne klerikalne frakcije »Slovenskega narodnega gibanja«. Proti priključitvi je posebno vneto govoril Glavač, Emmer pa ga je podprl. Udeleženci so se razšli v popolni disharmoniji, ki je tudi kasnejše seje niso več odpravile. Zaradi preveč različnih medsebojnih stališč so se zbirajoči se elementi razšli. En del se je potem priključil Slovenski legiji, drugi Sokolski, tretji pa OF.³⁰

Kritični trenutki za razvoj oficirske skupine so nastopili v novembru 1941. Razlogov je bilo več.

Do srede novembra v Sloveniji sploh še ni bilo dosti znanega o Draži Mihailoviću. Londonski radio je sicer omenil boje v Srbiji proti okupatorju in pri tem pel slavo Mihailoviću, toda o njegovem konkretnem odnosu do partizanov v Srbiji in Nemcev še ni bilo znanega nič. Osvobodilna fronta je po Kidričevih besedah gledala na londonsko propagando z nezaupanjem, jo po svoje izpodbijala, toda ni imela dejstev, na osnovi katerih bi lahko začela odkrito in ostro kampanjo proti Mihailoviću.³¹

²⁸ Ing. Dimnik, spis proti Nagodetu, K 1/47.

²⁹ *ibid.*

³⁰ *ibid.*

³¹ Kidrič, Obrisi OF, str. 20.

Nov moment je nastopil, ko je 14. novembra 1941 javil londonski radio, da je jugoslovanska vlada v begunstvu postavila Draža Mihailovića za edinega legalnega zastopnika kralja in emigrantske vlade, ki se mu morajo podrediti vse oborožene sile v Jugoslaviji.³² Naslednjega dne je general Simović kot predsednik vlade še sporočil domovini: Ni še bila ura za borbo, zato varujte kri našega naroda!³³

Nasprotniki Osvobodilne fronte so začeli izkoriščati Mihailovićevo »slavo« za svoje interese. V njeni senci se je pa tudi problem bivših aktivnih oficirjev, ker so mogli predstavljati objektivno rezervo za Mihailovićeve oddelke v Sloveniji, pokazal v zelo ostri luči. Želja po poznanju konkretnih dejstev se je pojavila pri predstavnikih Osvobodilne fronte, zlasti pa še pri perifernih skupinah OF, kakor je to zapisal Boris Kidrič. CK KPS je odločil, da se vprašanja Draže Mihailovića sploh ne bo dotikal, dokler ne bo dobil jasnih direktiv od CK KP J.³⁴ Drugače je gornja želja vplivala na člane tako imenovane ministrske skupine, ki je bila vključena v OF. Zdi se, da je bila aktualna že dalj časa, Simovićeve izjave so le pospešile konkretne predloge. Dr. Marušič, ki je bil član ministrske skupine, je poiskal predstavnika CK KPS in predlagal, naj bi Osvobodilna fronta poslala polkovnika J. Avšiča in majorja Karla Novaka neposredno k Draži Mihailoviću. Izvršni odbor OF predloga ni sprejel, pač pa je izjavil, da nima ničesar proti, če oni sami pošljejo oba oficirja k Mihailoviću z nalogo poizvedb in informacij, toda brez obveznosti za Osvobodilno fronto.³⁵ Izvršni odbor je v tej zvezi poudaril, da se je OF v smislu sklepa SNOO podredila vrhovnemu štabu, da se mora Draža zato sporazumeti z njim, če hoče kaj imeti z OF. Za OF bo važna samo pogodba, ki jo bo Draža sklenil z vrhovnim štabom. Delegata ne smeta nastopati v imenu OF, pač pa samo v imenu svoje skupine, ki v ostalem sodeluje z OF.³⁶

Tako se je zgodilo. Polkovnik Jaka Avšič in major Karel Novak sta z dokumenti, ki jih je preskrbela OF, kot delegata ministrske skupine odšla nekako sredi novembra 1941 prek Beograda v štab Draže Mihailovića na Ravno goro. Po Avšičevem opazovanju položaja je bilo v Mihailovićevelem štabu razpoloženje antikomunistično in antipartizan-

³² Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd 1946, izdanje Saveza udruženja novinara FNRJ, str. 410. — Saje, Belogradizem, str. 189.

³³ Svobodna Slovenija 22. XI. 1941, št. 1. Pravzaprav je general Simović kot predsednik vlade že 28. oktobra 1941 poslal Draži Mihailoviću sporočilo, v katerem je bilo med drugim tudi rečeno: »... savetujte svima strpljenje i uzdržavanje od pre nagljene akcije, kako biste izbegli gubitke i održali se preko zime. Sad se ne izlagati, već sačekati odavde nalog za akciju... Do datog znaka za zajednički rad, bez krajnje potrebe ne izazivati neprijatelja.« (Jovan Marjanović: Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine. Istorija XX veka. Zbornik radova, Beograd 1959, izd. Institut društvenih nauka, str. 155—250, zlasti str. 210).

³⁴ Dokumenti ljudske vstaje v Sloveniji 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1—2, dokument št. 8, str. 27.

³⁵ Kidrič, Obris OF, str. 20.

³⁶ Kidrič, Obris OF, str. 20 in op. št. 34.

sko ter zraven tudi fašistično nacionalistično. O lojalnosti obeh delegatov niso dvomili, saj sta se vendar sama javila štabu. Jaka Avšiča je Mihailović pismeno postavil za poveljnika svoje vojske v Sloveniji, Novaka pa za načelnika Avšičevega štaba. Sprejet je bil tudi Avšičev predlog, da bo imel pravico do popolnoma svobodne in samostojne akcije v Sloveniji, kakor bo pač zahteval položaj. O kakih odnosih in stikih s partizani ju niso obvestili. Z dobljenimi pooblastili sta se nato ob koncu novembra oba napotila domov po isti poti, po kateri sta prišla.³⁷

Preden sta se Avšič in Novak vrnila, se je v Sloveniji med njuno odsotnostjo zgodilo marsikaj, kar mihailovićevstvu v Sloveniji ni obljubljalo ugodnih perspektiv.

Predvsem je okoli tistega časa obveščevalna služba OF zaplenila dokumente, ki so izpričevali, da je Mihailović dal direktivo, naj njegovi ljudje v Sloveniji formalno ne nastopajo proti OF, temveč naj si v njej skušajo ustvariti vodilne položaje, tako da bi se vtihotapili na njene politične, organizacijske, obveščevalne in vojaške položaje.³⁸ Negativno na te tendence in posebej pozitivno na razčiščenje pojmov o mihailovićevstvu je vplivalo pismo, ki ga je dobil izvršni odbor OF od vrhovnega štaba in v katerem je bila opisana celotna Mihailovičeva afera na Ravni gori v Srbiji, da je namreč Mihailović kljub dogovoru o lojalnem sodelovanju in kljub partizanski lojalnosti napadel partizane,³⁹ da je sočasno, ko je o svojih akcijah obveščal begunsko vlado v Londonu, bil povezan še z Nedićem in Nemci.⁴⁰ Za Mihailovičevo ravnanje je bilo pa značilno tudi to, da je tudi begunsko vlado napačno informiral o vojaškem položaju doma. Toda to dejstvo je bilo odkrito šele po vojni.⁴¹

Pismo vrhovnega štaba je dalo centralnemu komiteju KPS in izvršnemu odboru Osvobodilne fronte vse, kar sta v tistih trenutkih potrebovala. Na temelju dobljenih poročil je izvršni odbor organiziral množično politično kampanjo proti Mihailoviću. Trajala je dalj časa, do začetka januarja 1942, toda je v celoti uspela.⁴² »Mihailovičevi pristaši so sicer trdili,« kakor je pozneje zapisal B. Kidrič, »da pismo vrhovnega štaba laže, ostali pa so ves čas v defenzivi in je omenjena kampanja predstavljala za Mihailoviča v Sloveniji naravnost katastrofalen politični poraz.«⁴³

Vprašanje je bilo, kako se bosta nasproti dejstvu, ki jih je Slovenecem razkril Slovenski poročevalec 9. decembra 1941, opredelila oba delegata k Draži, to je polkovnik Avšič in major Novak, ki sta se konec novembra ali pa v začetku decembra vrnila z Ravne gore v Ljubljano.

³⁷ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 417—419.

³⁸ Podatki VOS. — Kidrič, Obris OF, str. 20.

³⁹ Kidrič, Obris OF, str. 20.

⁴⁰ SPor 9, XII, 1941.

⁴¹ Jovan Marjanović, Prilozi istoriji sukoba NOB i četnika Draže Mihailoviča u Srbiji 1941. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd 1959, str. 153—230, zlasti na straneh 210—230.

⁴² Zbornik VI/2, dokument št. 3, str. 12.

⁴³ Kidrič, Obris OF, str. 20.

S polkovnikom Avšičem je po vrnitvi našel stik celo Marko Natlačén, ko je zvedel, da ga je Mihailović imenoval za komandanta vseh sil v Sloveniji. Natlačén in njegovi somišljeniki so Avšiču po majorju Novaku sporočili, da ima pri njih na razpolago neomejene vsote denarja za nabavo orožja in vse drugo, kar potrebuje redna vojska.⁴⁴ Toda polkovnik Avšič je v dneh razkrinkovanja zakulisnega izdajstva Draže Mihailovića, njegovih zvez z Nemci, Nedićem, jugoslovansko begunsko vlado v Londonu in zraven še s partizani,⁴⁵ veliko diskutiral z B. Kidričem in se naposled s svojimi prijatelji iz ministrske skupine, ki so že tudi prej odklanjali sodelovanje z okupatorji in bili za brezkompromisni boj proti njim, ponovno odločil za smer Osvobodilne fronte.⁴⁶

Drugače je bilo z majorjem Novakom. Po njegovi lastni izjavi je imel po vrnitvi z Ravne gore v Ljubljano v spremstvu V. Bučarja z B. Kidričem dva sestanka. Na obeh se je Kidrič najodločneje postavil proti kakršnemkoli organiziranju »jugoslovanske vojske« v Sloveniji. Novak je ponovno tudi zahteval, da bi »komunisti« prenehali z lažno propagando proti Draži Mihailoviću. Ker propaganda ni prenehala, je Novak januarja 1942 »prekinil vse zveze s komunisti ter o tem obvestil generala Dražo Mihailovića, ki je polkovnika Avšiča razrešil dolžnosti (to je dolžnosti komandanta v Sloveniji, op. F. Š.) ter poveril meni nadaljnje organiziranje naše vojske v Sloveniji.«⁴⁷ Novak je postal potem Mihailovićevev agent v Sloveniji.

Problem mihailovićevevstva seveda ni zadeval v Sloveniji samo Avšiča in Novaka. Z njuno odločitvijo je bila predvsem povezana usoda oficirske skupine, ki je sodelovala v Osvobodilni fronti. Razcep med njima ni huje vplival na enotnost skupine. Med kampanjo proti Mihailoviću je izstopilo kakih deset oficirjev in se priključilo Novaku oziroma Mihailovićevevemu gibanju v Sloveniji. Večina oficirjev, organiziranih v oficirski skupini OF, je ostala v Osvobodilni fronti. Ta skupina je z vodstvom Osvobodilne fronte sklenila poseben sporazum,⁴⁸ po katerem je bilo določeno, da narodna vojska na slovenskem ozemlju sestoji izključno iz partizanskih čet in narodne zaščite, kar je itak že bilo pod političnim in vojaškim vodstvom OF, Osvobodilna fronta sprejme ali odkloni oficirje po zanesljivosti, sprejeti oficirji pa so dolžni opraviti kurz po narodnopolitičnih vidikih, ki naj jih določi Osvobodilna fronta.⁴⁹ Sporazum je bil slovesno podpisan v Streliški ulici v Ljubljani. Sestanku so prisostvovali B. Kidrič, E. Kocbek, dr. A. Stanovnik, dr. D. Marušič, dr. ing. D. Serbec in še nekateri. Za oficirsko skupino je podpisal polkovnik Jaka Avšič.⁵⁰

⁴⁴ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 419.

⁴⁵ SPor 9. XII. in 23. XII. 1941.

⁴⁶ Podatki VOS. — Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁴⁷ Karel Novak, Klofuta v obraz pravici, Vestnik SPB XII/1964, št. 7, str. 173—178.

⁴⁸ Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁴⁹ Zbornik VI/2, dokument št. 5, str. 12—13.

⁵⁰ Avšič, Iz spominov na 1941, str. 420.

Pri mihailovičevcih je Avšičev sporazum z vodstvom OF, pri katerem je sodelovala tudi ministrska skupina, povzročil razočaranje in ogorčenje. Avšiča so obsodili na smrt. Umaknil se je v ilegalo, kasneje pa je odšel na partizanski teren in postal član glavnega poveljstva za Slovenijo in namestnik komandanta.⁵¹

Za oficirje, ki so ostali v Osvobodilni fronti, se je takoj začel kurz, kakor ga je predvidel sporazum. Na njem so obravnavali vojaške in politične vzroke aprilske katastrofe ter vojaške nesposobnosti bivše jugoslovanske vojske. Za vojaškega inštruktorja med oficirji je vodstvo OF določilo Borisa Zihlerla, ki je potem po manjših skupinah imel predavanja oficirjem in jih zraven nagovarjal, naj odidejo k partizanom. Zvezo z oficirji je B. Zihlerl vzdrževal, dokler ni odšel na teren.⁵²

Značilno za oficirsko skupino je bilo v primeru z drugimi skupinami predvsem to, da se je doba iskanja, ali se bodo nagnili na levo ali na desno, zelo zavlekla. Trajala je pravzaprav do konca 1941. Šele uspešna politična kampanja izvršnega odbora OF proti Draži Mihailoviću je definitivno potegnila črto med tistimi, ki so bili za OF, in tistimi, ki so bili proti njej, medtem ko tretji del, ki je vključeval indiferentne, takrat ni igral nobene vloge. Pozitivno za OF je bilo, da je z delom med bivšimi aktivnimi oficirji začela zgodaj. Kajti le temu je bilo pripisati, da se je v času protimihailovičevske kampanje oddaljil od Osvobodilne fronte le manjši del organiziranih bivših aktivnih oficirjev in se priključil taboru kontrarevolucionarno usmerjenih skupin. Ta del se je združil s tistimi, ki so že od vsega začetka odklanjali kakršnekoli zveze z Osvobodilno fronto, npr. Rupnikov krog. Iz tega dela je potem major Novak kot novi komandant Draža Mihailovića v Sloveniji namesto polkovnika Avšiča organiziral »kraljevo jugoslovansko vojsko«.

Toda oficirji mihailovičevske smeri so bili maloštevilni, predvsem pa brez množične osnove, brez pravega političnega zaledja. Pri iskanju množične politične baze so morali dobiti stike s tistimi civilnimi politikami, ki so izhajali iz enakih družbenih osnov, ki so jih sami hoteli braniti in jim zagotoviti bodočnost. Take somišljenike so našli med tistimi politikami, ki so odklanjali akcijska gesla Osvobodilne fronte, pač pa propagirali čakanje, naglašali princip kontinuitete Jugoslavije v smislu oblik vladavine, priznavali kralja in begunsko vlado v Londonu ter od decembrske protimihailovičevske kampanje dalje ravno Dražo kot edinega komandanta vseh vojnih sil v Jugoslaviji. Prvo oporo so kontrarevolucionarni oficirji našli pri kazinotih, ki so tudi s svoje strani želeli opore v širšem jugoslovanskem konceptu. Za kazinoti so stike z Novakovimi oficirji našli tudi klerikalni voditelji. Toda vse te mreže so se pletle v času, ki ni več predmet našega obravnavanja.

⁵¹ Kidrič, Obris OF, str. 21.

⁵² Potočnik, str. 23–24. — Avšič, ustni vir in Iz spominov na 1941, str. 415.

OBLIKOVANJE ENOTNOSTI MED NASPROTNIKI OSVOBODILNE FRONTE

Problem enotnosti med političnimi skupinami in frakcijami, ki so leta 1941 zavzele odklonilno stališče do Osvobodilne fronte in njenega partizanstva, je bil dosti bolj zapleten, kakor bi bilo pričakovati spričo enotnih ali podobnih družbeno-političnih temeljev, na katerih so razvijali svojo aktivnost. Res je sicer, da so meščanske politične skupine v dneh aprilske vojne, kolikor so tedaj eksistirale, izoblikovale v narodnem svetu strankarsko koncentracijo, toda ko je burja minila in je Grazioli po prevzemu oblasti izoblikoval svoj sistem, pri katerem se je formalno opiral tudi na sosvet, sestavljen iz predstavnikov slovenskih meščanskih strank, je narodni svet tudi kot politični organ v nekaj tednih zamrl. To je bila posledica strahote aprilskega zloma, ki je stare uradne stranke politično, moralno in organizacijsko vrgel ob tla, kakor je zapisal Boris Kidrič.

Zatišje politične apatičnosti je trajalo dalj časa. Edina izjema je bila ustanovitev Slovenske legije 29. maja 1941 in morda še slovenskega narodnega gibanja kot posledica spoznanja, da so predvsem klerikalni politiki zabredli najdalj in da so se z okupatorji kompromitirali najbolj. Iz želje, da bi v slovenskih množicah obdržali stari ugled, so se zatekli k ilegalni organizaciji Slovenske legije. Toda kaj dalj od ustanovitve pa takrat še niso prišli, tako da tudi ta dogodek ni motil splošne pasivnosti.

Nov moment, ki je pokazal na potrebo medsebojnih povezav, je nastopil, ko je Osvobodilna fronta začela razvijati svojo borbena akcijo proti okupatorju. Napredovanje Osvobodilne fronte je ne glede na trenutni položaj na vzhodni fronti začelo odpirati oči buržoaznim vrhovom. Rastoči vsenarodni odpor je vplival pri buržoaznih politikih v dveh smereh. Na eni strani jim je razbijal iluzijo, ki so jo oni kakor tisti, ki so odšli v tujino, gojili, da bo namreč doma ostalo vse mirno, ali vsaj tako mirno, kakor bi oni hoteli, na drugi strani jim je pa narodni odpor odkril tudi doma drugačno razmerje sil, kakor so si ga zamišljali in želeli. No in takrat, ko je po Smersujevih besedah začelo slovensko ljudstvo »drveti« za Osvobodilno fronto, je Marko Natlačen povabil Alberta Kramerja in njegove pristaše kot svoje naravne zaveznike v skupni boj »proti komunizmu«. Predlog je Kramer ugodno sprejel, čeprav samo za kratko dobo, ker so se Kramerjevi pristaši po krajšem sodelovanju odtrgali od Slovenske legije in ustanovili sami svojo Sokolsko legijo.¹ Toda osebna zveza med predstavnikoma tradicionalnih strankarskih taborov je ostala. To pa je bilo za kovanje buržoazne enotnosti v bližnji bodočnosti najvažnejše, čeprav do rezultatov še ni prišlo takoj.

Na obojavljanje medsebojnega zblizanja je vplivalo več razlogov, čeprav je težko reči, kateri je bil močnejši.

¹ Poročilo Slovenske zaveze.

1. Med klerikalnimi in liberalnimi vrhovi je bilo še vedno dovolj živo medsebojno politično nezaupanje. Ker je bil klerikalni tabor močnejši od liberalnega, so verjetno liberalci v tem nezaupanju bili bolj občutljivi. Za tako občutljivo nezaupanje vsekakor govori ločitev od klerikalne legije in ustanovitev lastne.

2. Svetovni položaj po mnenju vejakov v obeh tradicionalnih taborih ni bil ugoden za kake »brezglave« akcije. Na vzhodni fronti so Nemci v poletnih mesecih 1941 prodirali kar naprej in ni prav nič kazalo, da bi se ustavili. Ne glede na ideološko nasprotovanje komunistom so jim operacije na vzhodni fronti vzbujale malodušje, ki ga niso ohranili zase, temveč izražali tudi drugim, predvsem z namenom, da bi oslabili Osvobodilno fronto. Na razmere v sovražnem zaledju je tako malodušje seveda vplivalo demoralizujoče.²

3. Vrhovi obeh taborov so dolgo podcenjevali moč Osvobodilne fronte in slovenskega partizanstva, čeprav so hitro spoznali, da je bila Osvobodilna fronta akcijsko najmočnejša skupina. Računali so, da bo njena aktivnost zaradi hudega položaja na vzhodu kmalu zamrla. Kljub temu pa svojega strahu pred morebitnim partizanskim uspehom niso mogli skriti in so zato po ustnih govoricah širili pomisleke proti obo-roženemu boju.³ Po prvih uspehli sabotajnih akcijah in partizanskih bojih so pa začeli tarnati in godrnjati nad žrtvami, ki so jih spopadi povzročili, češ da za take nastope še ni prišel čas.⁴

4. Težave so povzročala tudi načelna vprašanja gospodarsko socialnega značaja. Liberalni vrhovi niso bili za kake posebne omejitve gospodarske svobode, klerikalci pa so operirali z načeli korporativizma v smislu papeških enciklik.

Toda vedno večja aktivizacija slovenskih množic je vrhove obeh taborov silila iz pasivnosti v akcijo; seveda ne na strani Osvobodilne fronte proti okupatorju, temveč proti Osvobodilni fronti. Zaradi borbene akcije Osvobodilne fronte se je namreč vedno več njihovih pristašev vključevalo v Osvobodilno fronto, ker niso bili za čakanje, kakor so ga propagirali vrhovi obeh tradicionalnih taborov. Toda ljudske množice niso bile za Osvobodilno fronto samo zato, ker nobene druge organizacije niso videle aktivne, temveč po priznanju klerikalnega veljaka samega tudi zato, ker so v OF videli resno moč, ki bi mogla in hotela družbo postaviti na nove temelje, to se pravi edino moč, ki bo preprečila, da bi se znova vzpostavil red, ki je aprila 1941 doživel tak polom.⁵ Zaradi takega spoznanja v ljudskih množicah so vrhovi obeh taborov izgubljali vedno bolj svoje pristaše na eni strani, na drugi pa so prav zaradi tega tudi zapadali v vedno večjo brezpomembnost. Prav izguba stare veljave se je v vsem procesu vedno nazorneje očitovala. Skušali so jo seveda tudi braniti, kakor sta pokazala Marko Natlačen in Ivan Pucelj sredi septembra 1941, ko sta protestirala proti italijan-

² SPor 4. VII. 1941.

³ SPor 25. VII. 1941.

⁴ SPor 16. VIII. in 23. VIII. 1941.

⁵ Poročilo Slovenske zaveze.

skim represalijam na partizanske napade pri Radohovi vasi ponoči od 1. na 2. september 1941 in pri Gribljah 6. septembra 1941.⁶ Represalij s strani okupatorja so se sploh bali, ker okupator ni vedno ločil, kdo je proti njemu, kdo pa je eventualno vsaj lojalen.

Razmah Osvobodilne fronte, izgubljanje pristašev, padec stare ve-ljave so bili argumenti, ki so vrhove obeh tradicionalnih taborov silili k akciji. Ob teh argumentih so tudi uvideli, da je moč enega samega premajhna za odpor proti Osvobodilni fronti, da bo treba združiti moči obeh. Zaradi zgoraj omenjenih razlogov je pa medsebojno približevanje bilo dokaj počasno, toda postopoma je napredovalo. Natlačen in Kramer sta o medsebojnih odnosih razpravljala na številnih medsebojnih sestankih.⁷

Uspeh medsebojne soglasnosti je vsekakor bil sklep, da bosta Marko Natlačen in Ivan Pucelj dala ostavke na članstvo v Graziolijevi konzultu in se tako rešila očitkov, da sodelujeta z italijanskim okupatorjem. Oba politika sta v ta namen složno porabila italijanske množične aretacije na Dolenjskem in v Beli krajini. V protestih, ki sta jih ob tej priliki poslala Grazioliju, sta ostavko opravičila s tem, da bi v očeh javnosti odklonila od sebe tudi videz kake odgovornosti za zgrešeno italijansko postopanje.⁸

Oba politika sta težišče kritike usmerila v poostrene italijanske upravno-policijske metode, ki so iz dneva v dan slabšale položaj v ljubljanski pokrajini. Pucelj je navedel, da so se v zadnjem času upravno-policijski postopki tako pomnožili, da so tirali ljudstvo v obup. Pravnemu čutu in pravnemu pojmovanju, kakor živita v slovenskem narodu, je po njegovem bilo nerazumljivo, kako je bilo mogoče nedolžne ljudi brez kakršnekoli krivde in vzroka vlačiti po zaporih in ječah ter po koncentracijskih taboriščih. Za ta čut je bilo tudi nerazumljivo, kako je bilo mogoče brez obtožbe, pa celo brez ovadbe in zaslišanja, držati ljudi na takih krajih mesece in mesece. Pucelj je posebej še opozoril na italijansko ravnanje s prof. dr. Kidričem, prof. Kolarjem in J. Kozakom.⁹ Natlačen je prav tako opozoril na nezakonitost italijanskega postopanja, toda zraven je dodal, da Italijani na tak način sami ustvarjajo partizanstvo, češ da mirni in pošteni ljudje v strahu za svojo svobodo in življenje beže v gore in gozdove. »Tako nastaja in raste komunistična fronta,« je napisal v svojem pismu Marko Natlačen.

Kasnejši dogodki, ki tu niso predmet naše obravnave, so pokazali, da je bil umik obeh vodilnih politikov meščanskih strank iz konzulte predvsem dejanje taktičnega značaja. Zlasti Natlačen je v protestu dokaj jasno nakazal, da ga je pri ostavki spremljal strah pred rastočim narodnoosvobodilnim gibanjem. Njegovo prizadevanje za ustvaritev buržoazne enotnosti se je zato v tem času nedvomno okrepilo, kolikor

⁶ Natlačen.

⁷ Delo JNS.

⁸ Natlačen.

⁹ Natlačen, Pismo Ivana Pucelja 17. IX. 1941.

ni bila buržoazna enotnost v času ostavk, to je 10. septembra, in »protestov«, to je 17. in 18. septembra, že sklenjena stvar.

Potrebe po enotnosti Osvobodilni fronti nasprotnih skupin niso čutili samo vrhovi liberalnega in klerikalnega tabora, temveč so jo v tem času izrazili tudi »stražarji«. Značilno je, da so »stražarji« razlagali partizanske akcije pri Radohovi vasi in Gribljah kot začetek večje partizanske ofenzivnosti,¹⁰ proti kateri bi moral odločneje nastopiti tudi nasprotni tabor. Dr. Ehrlich je po pobudi »stražarjev« Natlačen v septembru večkrat predlagal, naj bi vse meščanske stranke in skupine ustvarile svojo tajno narodno vlado, ki bi dajala gesla za vse Slovence, ob prevratu pa bi prevzela oblast in vzpostavila red. Toda Natlačen sugestije ni sprejel. Zato je dr. Ciril Žebot v naslednjih dneh sporočil misel na sestavo vlade dr. Hohnjecu, ki je pa tudi ni upal realizirati.¹¹

Natlačen stražarske sugestije ni sprejel. Na eni strani se je itak že sam dalj časa trudil za uresničenje podobne ideje, na drugi strani pa je poznal dobro temeljne črte stražarskega koncepta o bodočnosti Slovenije. Dasi je sam nekoč v času zloma stare Jugoslavije bil za koncept samostojne Slovenije, je pa v času konferiranja s Kramerjem moral ta koncept opustiti, ker so liberalci močneje vztrajali na kontinuiteti Jugoslavije in ker je, kakor se je kmalu nato pokazalo, tudi linija begunske vlade v Londonu oziroma slovenskih zastopnikov v njej bila Jugoslavija.

Natlačen je s Kramerjem imel mnogo konferenc poleti 1941. Po daljših razgovorih je naposled, kakor pravi vir iz liberalnih krogov, »prinesel načrt za koalicijo klerikalnih in liberalnih ljudi tako za čas vojne, kakor za povojno dobo. Nova koalicija naj bi potisnila v stran svetovno nazorski boj med obema tradicionalnima taboroma in ustvarila nekak blok desničarsko organiziranih Slovencev, to je blok vseh slovenskih desničarskih strank, ki naj bi bil protiutež vedno močnejšemu ljudskemu gibanju v okviru Osvobodilne fronte«.¹²

Natlačenov sporazum s Kramerjem je torej slonel na skupnosti družbenih interesov. Nastal je v septembru 1941, kakor je 20. maja 1942 povedal pisec poročila Slovenske zaveze o položaju v Sloveniji z besedami: Septembra so stvari že toliko dozorele, da so se tradicionalne stranke sporazumele v znanih ... točkah ... Te točke so sprejeli vodilni politiki obeh taborov, čeprav ne brez rezerve, ki je koreninila v starih medsebojnih nasprotstvih. — Obema interesentoma so se pridružili tudi desničarski socialisti po svojem zastopniku dr. Celestinu Jelencu.¹³ Toda pomoč, ki so jo nudili buržoazni koaliciji nekateri pristaši socialno-demokratske stranke, je bila neznatna. Stara meščanska tabora sta jo cenila le toliko, kolikor sta jo mogla uporabiti za razbijanje delavskega razreda (Vrankar, Ogrin, Stanko). Jedro in stvarni tvorci desničarske

¹⁰ Spis proti Stanku Junežu, K 782/47.

¹¹ Casarjev dnevnik; Saje, Belogardizem, str. 131—152 in 194.

¹² Delo JNS.

¹³ Saje, Belogardizem, str. 192.

koalicije so bili vrhovi obeh tradicionalnih meščanskih strank, SLS in JNS.

Ustvaritev buržoazne enotnosti je znova poklicala v življenje narodni svet, toda to ni bil več organ iz časov aprilskega zloma Jugoslavije, temveč le ožji odbor, le nekak koordinacijski organ vrhov slovenskih meščanskih političnih strank. Zato so tako okrnjeni narodni svet preimenovali v narodni odbor¹⁴.

Vir iz liberalnega tabora je napisal, da je med Natlačénom in Kramerjem bilo mnogo konferenc, preden je prišlo do sporazuma. Taki dolgotrajni razgovori nedvomno dokazujejo, da sporazum ni bil lahek. Pri tem nekako ni šlo samo za stara nasprotstva, ki so ovirala zблиžanje, temveč so težave povzročali tudi različni pogledi na skupni program.¹⁵ Pri teh vprašanjih je Natlačén kot zastopnik klerikalnega tabora nedvomno želel kako uveljaviti socialno gospodarske teze papeških okrožnic, do katerih pa liberalci gotovo niso kazali nobenih simpatij. Od jasnosti v teh točkah pa je bila odvisna trdnost medsebojnih povezav. Naposled sta se Natlačén in Kramer zedinila na naslednjih točkah:

1. Obnovljena in razširjena kraljevina Jugoslavija.
2. Samostojen in ravnopraven sestavni del Jugoslavije bode Svobodna Slovenija z vsem njej na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem.
3. Notranja ureditev obnovljene Jugoslavije se mora izvršiti v soglasju vseh njenih sestavnih delov na podlagi enakih pravic in dolžnosti na federativni podlagi.
4. Naloga skupne države bo: urejevanje mednarodnih odnosov, obramba državne samostojnosti in ozemeljske nedotakljivosti ter določanje splošnih smernic za skladno sožitje vseh njenih sestavnih delov. Vse drugo naj urejajo v svoji pristojnosti federativni državni deli.
5. Jugoslavija tvori enotno področje. Njen gospodarsko socialni sistem mora podrediti sebične težnje posameznikov narodni in javni koristi. Njena in vseh njenih sestavnih edinic politična ureditev mora sloneti na načelih demokracije.
6. V duhu ravnopravnosti naj se v sporazumu z bolgarskim narodom izvrši združitev Jugoslavije in Bolgarije.
7. Kot važen pogoj bodočega miru in blagostanja v Evropi smatramo ustanovitev Balkanske unije, ki naj ji bo Jugoslavija hrbtenica.¹⁶

Gornji program je nazorno odseval kompromis združenih slovenskih desničarskih politikov. Toda bolj kakor z napisanimi točkami je govoril z nenapisanimi, to je z zamolčanimi stališči. V programu namreč avtorji niso povedali, kako so si zamislili urešničenje formuliranih točk, kako so želeli pregnati okupatorja, kako so se hoteli z njim boriti, kako naj bi s svojim deležem pomagali zaveznikom itd. O vsem tem v programu ni bilo besede, čeprav je zaradi okupacije bil odgovor na taka vprašanja kategorično nujen. Odgovor na ta vprašanja more-

¹⁴ Saje, *Belogardizem*, str. 192 in 193.

¹⁵ Politično poročilo 14. marca 1942, Poročila SLS o položaju v Ljubljanski pokrajini zastopnikom v London, DAS.

¹⁶ Martinc, *Prvo leto KRS*, str. 209. — *Svobodna Slovenija* 1941, št. 2, 6, XII, 1941. — *Slovenska pot IV/1956*, str. 49–51, članek *Slovenski program in NO*.

mo najti v že prikazanih izpovedih posameznih grup in frakcij, ki so zavzele Osvobodilni fronti nasprotno stališče ter se postavile proti njeni oboroženi akciji proti okupatorju, zraven pa naravnost ali posredno bile zaledje desničarskega koordinacijskega organa, dasi se v podrobnostih niso vse strinjale s formuliranimi točkami.

Taki so bili npr. »stražarji«, ki so malo pred sestavo gornjega programa sugerirali Natlačenemu, naj sestavi tajno narodno vlado. Ko pa so zvedeli za sporazum med Natlačenom in Kramerjem, so nasprotovali njegovemu programu, ker je bil za obnovitev Jugoslavije in ker voditelji SLS niso upoštevali Ehrlichovih »daljnovidnih«¹⁷ pogledov.

Bistvena slabost sporazuma med Natlačenom in Kramerjem je bila popolno pomanjkanje akcijskega programa. Predstavnik obeh tradicionalnih taborov sta se sporazumela o temeljnih političnih točkah, o akcijski združitvi pa nista govorila, ker je pač nista imela za potrebno. Z okupatorjem se desničarji niso nameravali boriti, ker so osvoboditve pričakovali od zmage združenih zaveznikov, moč Osvobodilne fronte, proti kateri je sporazum sicer bil naperjen, je pa po njunem mnenju bila še preneznatna, da bi že takrat zahtevala kakih posebnih sporazumov in ukrepov. Tako sta oba tabora živela naprej vsak s svojimi skupinami in frakcijami kakor dotlej. Enotnost se je izražala predvsem potem, kako so uravnavali svoje odnose do Osvobodilne fronte, ki so jo vse odklanjale, čeprav kontrarevolucionarna usmerjenost v kompromisu Natlačen—Kramer ni bila manifestirana, kolikor je ni prva točka sporazuma izražala že sama po sebi.

Splošni načini boja in nameni nasprotnikov Osvobodilne fronte

Upravnavanje odnosov do Osvobodilne fronte je bilo pri vseh političnih grupacijah, ki so stale zunaj Osvobodilne fronte, glavno vprašanje v letu 1941. Tega problema se niso izognile niti sredinske skupine, ki številčno sicer niso bile pomembne in proti Osvobodilni fronti niso nastopale ostreje. Pri drugih je pa odklanjanje Osvobodilne fronte pokazalo določene skupne poteze, ki nam kažejo, kako in s kakimi elementi ter s kakšnimi cilji je operirala slovenska reakcija proti Osvobodilni fronti. Skupne poteze nam odkrivajo, da v izražanju stališč do OF med reakcionarji obeh taborov ni bilo niti posebnih razlik. Značilno za leto 1941 je bilo, da so se ta stališča širila predvsem po ustnih kanalih, šele proti koncu dobe, ki je predmet našega obdelovanja, so nasprotniki OF začeli uporabljati letake in ilegalne liste, ker so svojim nazorom hoteli vtisniti pečat množičnosti ali pa množice pridobiti za svoje nazore. To je bil čas, ko se je »začelo ostro napadanje«¹⁸ vse dejavnosti Osvobodilne fronte, kakor je zapisal klerikalni veljak spomladi 1942.

Skupne poteze v propagandni vojni proti Osvobodilni fronti so na videz bile stihijskega značaja. Toda pozabiti ne smemo, da so ustrezale

¹⁷ Saje, Belogardizem, str. 194.

¹⁸ Poročilo Slovenske zveze.

skupnim družbenim temeljem njihovih avtorjev. Poleg tega pa so med politiki obeh taborov bili vedno živi kontakti, ki jih je npr. vir iz liberalnega tabora posebej priznal za Natlačena in Kramerja. Taki kontakti so tudi nehoti pomagali ustvarjati neko skladnost v izražanju odklonilnih stališč do Osvobodilne fronte.

V prvi dobi nasprotovanja Osvobodilni fronti so se odklonilna stališča slovenske reakcije širila predvsem po ustnih kanalih. Toda Osvobodilna fronta se je morala proti podtalnemu rovarjenju boriti. Zato si iz Slovenskega poročevalca moremo nabrati precej dejstev, da spoznamo, s kakimi očitki so slovenski reakcionarji nastopali proti OF. Vodstvo Osvobodilne fronte je namreč njihove mahinacije vseskozi vestno zasledovalo, jih sproti raziskovalo in ocenjevalo. Po spoznanjih Slovenskega poročevalca so se nasprotniki spočetka prepustili pasivnosti, ker bi bili »radi križem rok pričakali osvoboditve«. Nato so širili dvome o partizanskem načinu bojevanja. Iz dvomov so zrasle skrbi zaradi usphov OF. Iz skrbi pa je začel rasti odpor, ki se je zopet kazal v različnih oblikah besednega značaja.

Propagandna akcija slovenske reakcije si je postavila pred seboj dva cilja, za katera se je borila vzporedno.

Prvi cilj je bil: razbiti enotnost Osvobodilne fronte. Slovenski reakciji ni bilo ljubo, da se je OF razglasila za edino predstavnico slovenskega naroda.¹⁹ Njen klic po borbeni aktivnosti slovenskega ljudstva je hotela oslabiti z debato o družbenem redu, o narodnih mejah, o različnih načrtih. Slovenski poročevalec je vse »načrtnike« zavrnil, češ da je »danes čas osvobodilne akcije«, ne pa čas za načrte o bodočnosti.²⁰ Ko je reakcija videla, da se je Osvobodilna fronta zelo hitro razvijala, ji tudi to seveda ni bilo po godu. Tedaj je enotnost OF hotela razbiti na poseben način. Vsemu, kar se je pridružilo komunistični partiji v Osvobodilni fronti, so hoteli vtisniti pečat komunizma. Komunistični partiji posebej pa so poleti 1941 očitali, da je Trst prodajala Italijanom, Maribor pa Nemcem, da je pisarila nasprotnikom grozilna pisma, da je organizacijska oblika OF bila le plašč za komuniste, da je komunistična partija zaradi videza fronte podkupila dve nekomunistični skupini itd.²¹

S takmi metodami so nasprotniki OF hoteli zavreti najprej širjenje osvobodilnega gibanja med srednjimi sloji, nato pa vplivati tudi na tiste, ki so že sodelovali v Osvobodilni fronti, da bi se od nje ločili in fronto tako razbili. Načrt pa se ni uresničil, argumenti niso prijeli. Kot uporabno orodje se je izkazala le Nagodetova »Stara pravda«, ki pa konec koncev Osvobodilne fronte ni razrahljala, temveč sama kot skupina morala zapustiti Osvobodilno fronto.

V poletnih in jesenskih mesecih 1941 se je moč Osvobodilne fronte utrdila že toliko, da ji njeni nasprotniki niso mogli več do živega. O neuspešnih namenih reakcije proti OF sta že 1941 spregovorila dva

¹⁹ SPor. 11. VII. 1941.

²⁰ SPor. 1. XI. 1941.

²¹ SPor. 6. IX. 1941.

vira. Prvi je bil pisec sredinske okrožnice »Združenih Slovencev«. Ko je v zgodnji jeseni ocenjeval namene in uspeh desničarske akcije proti Osvobodilni fronti, je napisal: »Desnica je v jalovi obrambi svojih voditeljskih položajev zapravila dolge mesece ter je začela s svojim delom kot odpor na levičarsko akcijo (kurziva F. Š.). V tem vidimo veliko napako in težko krivdo.« Drugi je bil Boris Kidrič v Slovenskem poročevalcu 8. novembra 1941. Ko je v članku »Notranji sovražniki slovenskega naroda na poslu« ocenjeval aktivnost protinarodne reakcije, je zapisal: »... Gospoda je namreč pričela prepozno. OF razpolaga danes s tako močno terensko organizacijo, da je ne more zamajati prav nič, če je na straži.« V istem Slovenskem poročevalcu je CK KPS na večmesečna obrekovanja Komunistične partije objavil »Komunike centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije« in v njem pokazal na delež komunistov pri načelnem in praktičnem reševanju slovenskega narodnega vprašanja, na njihovo udeležbo v oboroženem odporu narodov Jugoslavije proti fašističnemu okupatorju, na demokratično enakopravnost skupin v OF in o izmišljotinah o odstopitvi Trsta in Maribora.²²

Drugi cilj je bil: razbiti slovensko partizanstvo, ki sta ga organizirali Osvobodilna fronta in komunistična partija. Geslo takojšnje oborožene akcije je namreč bilo reakcionarnim politikom najmanj ljubo. Na uspehe partizanske akcije so zato kmalu začeli gledati z velikim strahom. V tem strahu so napihovali težave partizanske vojske, kritizirali strokovno in moralno vrednost slovenskega partizanstva. V ta namen so navajali različne ugovore. Spočetka so hoteli vplivati s tem, da so poudarjali razlike med nemškim in italijanskim okupacijskim režimom, nato so govorili, da žrtve nimajo smisla. Ker taki opomini niso zalegli, so partizanske akcije omalovaževali, češ da ne napravijo nobene škode, pač pa zlasti Italijane samo dražijo in izzivajo.²³ Nasproti partizanski aktivnosti so zagovarjali čakanje, češ da še ni čas, da je treba počakati na odločilni trenutek. V soglasju s to teorijo je bila tudi ustanovitev dveh ilegalnih legij leta 1941, to je Slovenske in Sokolske, katerih moštvo je dalj časa obstajalo pretežno le na papirju.

Osvobodilna fronta je zavračala vse reakcionarne očitke na račun slovenskega partizanstva in zraven pokazala na njegov velik pomen za ustvaritev slovenske narodne vojske. V članku »Pomen slovenskega partizanstva« je Boris Kidrič kot njegov avtor z izredno prodornostjo in daljnovidnostjo pokazal na moralni, praktični in socialni pomen slovenskega partizanstva.

Moralni pomen je Boris Kidrič videl v dejstvu, da je boj slovenskih partizanov sprostil v slovenskih ljudskih globinah neizčrpne borbene sile, ki so nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja izpovedovale živo zanikanje njihovega »hlapčevstva, kapitulantstva, nemoralnega sožitja s tujimi zatiralci«.

²² SPor 8. XI. 1941.

²³ SPor 30. XII. 1941, članek Različne metode — isti ljudje. — Martinc, Prvo leto KRS, str. 214.

Praktični pomen je pisec videl v dejstvu, da je slovensko partizanstvo prizadelo sovražnikovi tvarni in živi sili že dokaj škode, še več jo bo pa v svojem bodočem razvoju. Poleg tega je partizanstvo okupatorjem tudi na slovenski zemlji vcepilo občutek nenehne nesigurnosti, zrahljalo jim živce in njihovim vojakom izpričalo, da je fronta na slovenski zemlji ena izmed evropskih front v zaledju, s katero morajo pač resno računati.

Najostrejši je bil B. Kidrič v tretji točki, kjer je napadel buržoazno seštevanje čet, ki naj po osvoboditvi prevzamejo oblast in zasedejo slovensko ozemlje. Teorije teh ljudi, ki so govorili o »pripravljenosti na odločilni trenutek«, je razglasil za škodljive, ker so na eni strani borbenemu slovenskemu partizanstvu odtegovale orožje in živo silo, na drugi strani so bile pa jalove, ker bi slovenski narod resnično oropale njegove pripravljenosti, če bi se uveljavile.

»Kje neki boš mogel prevzeti oblast s četami — seštetimi na papirju? Prvič je vprašanje, če boš te čete tedaj zares imel, drugič pa je vprašanje, kako se bodo obnesle. Oblast bodo mogle prevzeti zgolj tiste čete, ki bodo *ojeklenele in se izvežbale v borbi proti okupatorjem!* (podčrtal B. K.). Če hočemo osvoboditi in združiti vse Slovence, če hočemo zasesti vse slovensko ozemlje — in vse to storiti, je naša sveta narodna dolžnost — tedaj moramo že danes posejati vse slovensko ozemlje s slovenskimi partizani.

Prav v tem pa je pomen današnjega slovenskega partizanstva za jutrišnjo slovensko pripravljenost.

Jedro slovenskega partizanstva tvorijo slovenske ljudske moči. Slovenski delavec in kmet sta prva zagrabila za puško. Slovensko ljudstvo brani in osvobaja slovenski narod. Kdo bo mogel po osvoboditvi temu ljudstvu še skratiti njegove ljudske, njegove človeške pravice?! Mar tisti, ki seštevajo čete na papirju?!

V tem pa je ljudski, je socialni pomen slovenskega partizanstva, tega penosa, te nade, zatiranega in ponižanega slovenskega naroda.²⁴

Seveda Boris Kidrič s člankom v Slovenskem poročevalcu ni samo branil slovensko partizanstvo in razložil njegov pomen za končno rešitev stoletnega slovenskega vprašanja Zedinjene Slovenije, temveč je v njem, ne da bi direktno izrekel kako besedo, s prstom pokazal na temeljno slabost nasprotnikov Osvobodilne fronte, na pomanjkanje slehernega akcijskega programa proti okupatorjem. Sočasno je s samo obrambo partizanstva povedal tudi, da je oboroženi boj proti okupatorju stavila v svoj praktični program edino Osvobodilna fronta. Ker so okupatorji jasno pokazali, da hočejo slovenski narod fizično uničiti, je bil oboroženi boj edino sredstvo proti moralnemu in fizičnemu propadu slovenskega naroda. Proti partizanstvu so nastopili le tisti, ki so se predajali političnim špekulacijam in sebičnosti. Nasprotniki partizanstva niso ostali samo pri platoničnih izjavah proti oboroženi akciji, kakor jo je propagirala Osvobodilna fronta, temveč jih je sovraštvo do OF »iz paničnega strahu pred silo novega slovenstva, kakor ga predstavlja slovenski delovni človek, ki slovenstva noče istovetiti z

²⁴ SPor 1. X. 1941.

interesi v preteklosti dobro preizkušenih voditeljev²⁵ gnalo nenehoma naprej in jih v kratkem, vendar v času, ki ni več predmet našega obravnavanja, pripeljalo na pozicije samega fašističnega okupatorja.

Poseben pomen v razvoju skupin, ki so bile nasprotno Osvobodilni fronti, je imela agitacija za Dražo Mihailovića. Dasi so nekateri vsaj posredno navezali stik z njim že precej zgodaj, je pa njegovo ime postalo važno in za nasprotnike OF odločilno v glavnem ob koncu dobe, ki je predmet naše obravnave. V agitaciji za Mihailovića so sodelovale ali se zanjo izrekale predvsem »sredinske« skupine, ne glede kateremu taboru so pripadale, poleg njih pa tudi stari JNS, medtem ko je pri klerikalnih desničarjih prodirala počasneje, stražarji pa se z njo sploh niso sprijaznili. V Sloveniji se je agitacija za Mihailovića pojavila, ko njegova dejanja slovenskemu narodu še niso bila dovolj znana, to je novembra 1941. Za Mihailovića so se odločili predvsem tisti, ki so zagovarjali kontinuiteto Jugoslavije v smislu kraljeve oblasti in vsestransko veljavnost begunske vlade v Londonu, to je vsi tisti, ki iz družbenopolitičnih razlogov niso bili za konsekvence, ki naj bi sledile iz dejavnosti Osvobodilne fronte. V skladu s takimi tendencami sta tudi Natlaččen in Kramer stavila v svoj kompromis točko o obnovljeni in razširjeni kraljevini Jugoslaviji, čeprav je zelo problematično, koliko sta onadva ob sklepu sporazuma stvarno sploh vedela o Mihailoviću. Kajti spričo tendenc, ki so jih izražali nasprotniki OF, je jasno, da ni Mihailović ustvaril kontrarevolucionarnih sil v Jugoslaviji, temveč so kontrarevolucionarne sile ustvarile Mihailovića, Natlaččena in druge. To resnico je v Sloveniji dokazala kampanja Osvobodilne fronte proti Draži v decembru 1941. Ko je Osvobodilna fronta z objavo poročil vrhovnega štaba razkrila Draža kot sodelavca z okupatorji in sovražnika partizanov, so se nasprotniki OF postavili na stališče, da OF laže, in ostali na strani Mihailovića, ne glede na dejstva, ki jih je kampanja razkrila. Vsi, ki so se v tej kampanji postavili na stran Mihailovića in ga priznali za vrhovnega poveljnika vseh oboroženih sil v Jugoslaviji, so morali sebe proklamirati za sovražnika Osvobodilne fronte in njenega oboroženega boja z okupatorjem. Opredelitev za ali proti Draži je zato definitivno zdiferencirala politične skupine v Sloveniji. Tiste, ki so se opredelile za Mihailovića, so se opredelile za kontrarevolucijo, čeprav takrat še sicer niso zgrabile za puške v boju proti revolucionarni Osvobodilni fronti.

Nastanek koordinirane akcije med kontrarevolucionarji doma in v emigraciji

Septembrski sporazum med Natlaččenom in Kramerjem, ki je obnovil narodni svet v obliki ožjega narodnega odbora, ni bil dejanje, ki bi ostalo omejeno samo na vrhove meščanskih strank v domovini. Zrasel je sicer iz takratnih razmer v domovini in se izoblikoval na pobudo tistih, ki so se že prej večkrat potegovali za ustvaritev buržoazne enot-

²⁵ SPor 11. X. 1941.

nosti, vendar je bilo za takratne razmere pomembno, da je sporazum našel oporo in podporo tudi pri slovenskih emigrantih v Londonu, to je pri tistih, ki so neposredno pred nemškim napadom na Jugoslavijo odšli iz države oziroma so se držali vlade, ki se je sredi aprila 1941 odpeljala iz Nikšiča v Črni gori prek Grčije v Egipt in Jeruzalem, od tam pa potem še naprej v London.²⁶

V življenju in delu slovenskih emigrantov v Londonu moremo leta 1941 razlikovati pravzaprav dve dobi. Prva obsega čas od umika iz domovine do takrat, ko so po tajnem kanalu dobili stik z domovino, druga pa čas od vzpostavitve tega stika naprej. Obe dobi se med seboj seveda razlikujeta po načinu aktivnosti. Za naše obravnavanje je potrebno, da aktivnost londonskih emigrantov poznamo, saj so bili po politični usmerjenosti del tistih politikov, ki so ostali v domovini. Ob ločitvi pa so si obljubili, da ne bodo delali drug proti drugemu.²⁷

Najprej se dotaknimo prve dobe. Prva postaja daljšega bivanja za tiste, ki so se ob zlomu Jugoslavije umaknili iz domovine, je bil Jeruzalem, kjer so se zbrali od Slovencev predvsem tisti, ki jih je za to določila seja eksekutive SLS dne 30. marca 1941. Ta politična emigracija je maja 1941 poslala iz Jeruzalema vsem Slovincem poziv na edinost ter sporočila, da bodo kot pooblaščenih zastopniki Slovencev delovali v tujini dr. Miha Krek, dr. Alojzij Kuhar, Franc Gabrovšek in Franc Snoj. Kasneje so se tej emigraciji pridružili še dr. Cok, Horvat, dr. Furlan in dr. Novačan.²⁸ V Jeruzalemu so slovenski emigranti že izdelali prvo vlogo zavezniškim silam o slovenskem problemu in teritorialnih zahtevah.

Položaj slovenskih političnih emigrantov v Jeruzalemu ni bil lahek. Težave jim je povzročil Marko Natlačen, ker je tako hitro pokazal svojo italijanaško karto. Angležem njegovo prijateljstvo z Italijani ni ostalo skrito. Skoraj bi se bili zaradi tega znesli nad emigranti. »V Jeruzalemu so nam ga Angleži prinesli na dilci in smo mislili, da bomo že takrat ostali kje v kakšnem internacijskem taborišču zaradi njega,« je kasneje pisal dr. Kuhar škofu Rožmanu o tej neprijetnosti v Jeruzalemu.³⁰ Kuhar je tedaj odkrito potožil, kako lepše bi bil Natlačen napravil in bi zato Slovenci nič manj ne trpeli, če bi šel v samoto in ohranil »sebi in nam vso to glorijsko lojalnost do kralja in do naših zaveznikov«. Zapisal je tudi, da se je pri Angležih Natlačenovo ime izgovarjalo kakor kuga in bilo vezano na vse Slovence, dasi so ga emigranti skušali opravičevati oziroma vezati samo na Slovence v ljubljanski pokrajini, izločiti pa Slovence, ki so jih trpinčili Nemci.³¹

²⁶ Martinc. Prvo leto KRS, str. 207—209.

²⁷ Ivan Ahčin, Spomini na začetek naše tragedije, Koledar Svobodne Slovenije 1951, str. 129—136.

²⁸ Martinc. Prvo leto KRS, str. 208.

²⁹ Miloš Stare, Slovenska ljudska stranka v novejši dobi, Ameriška domovina, Cleveland 25. IV. 1955.

³⁰ Londonski Kuhar piše.

³¹ ibid.

Iz Jeruzalema so emigranti junija 1941 odšli v Kairo, od tam pa z vladnimi organi v London, in to nekateri direktno, drugi pa okrog Afrike, dokler se niso zopet zbrali v Londonu. Prvi so prišli v London junija, drugi šele septembra 1941.³² Med prvimi je bil dr. Miha Krek, ki je prvič govoril Slovincem v domovini po londonskem radiu 10. avgusta 1941. Predstavil se je kot predsednik slovenskega narodnega vodstva v emigraciji in zastopnik Slovencev v kraljevi vladi. Pozival je na enotnost vseh Slovencev brez izjeme, naj bi vsi posvetili svoje moči delu in borbi za vstajenje in novo življenje v svobodi. Naznačil je tudi cilj bodočih prizadevanj: Zedinjeno Slovenijo, razširjeno in na novo urejeno Jugoslavijo.³³

Po prihodu v London sta dr. Krek in dr. Kuhar zelo hitro našla stike z mnogimi angleškimi politiki in ministri konservativne stranke. Razlagala sta jim položaj slovenskega naroda in obmejne probleme. Po njihovih izjavah sodeč so kazali za Slovence tople simpatije in razumevanje za slovenske narodne zahteve.³⁴ Vsi razgovori so bili le privatnega značaja.

Ko so se emigranti ustavili v Londonu, so njihove skrbi takoj šle za tem, da bi čimprej vzpostavili zvezo z domovino. Za tako zvezo, seveda le v obratnem smislu, so se pa trudili tudi politiki doma. In tem se je tudi posrečilo, da so zvezo vzpostavili. Jeseni 1941, so odprli kanal prek dr. Besednjaka iz Beograda na vzhod, ob koncu leta 1941 pa so z odhodom dr. Ahčina v Rim odprli še drugega prek Vatikana.³⁵ Za čas našega obravnavanja je bil važen le prvi. Kdaj natančno je nastal, doslej ni znano. Po okoliščinah je mogoče reči, da med septembrskim sporazumom med Natlačenom in Kramerjem ter Kuharjevim govorom 23. novembra 1941.

Z vzpostavitvijo obveščevalnega kanala med emigranti v Londonu in politiki doma se je v delovanju emigrantov začela druga doba, ki je za naše obravnavanje mnogo važnejša kot prva. V tej dobi so politiki v Londonu začeli s svojimi izjavami vplivati na življenje doma. Usodnost njihovih vplivov se je pokazala v tem, da so podpirali stališča, ki so nasprotovala aktivnosti Osvobodilne fronte.

Po vzpostavljeni zvezi so politiki doma poslali zastopnikom v London sporazum, ki sta ga sklenila Natlačen in Kramer. Zastopniki v Londonu so ga odobrili in dr. Kuhar ga je 23. novembra 1941 prebral po londonskem radiu. Toda ta program je obsegal samo pet točk namesto sedem, o katerih sta se sporazumela Natlačen in Kramer. Medsebojna primerjava nam pokaže, da so zastopniki v Londonu skrajšali program za zadnji dve točki, to je za tisti, ki sta se nanašali na Bolgarijo. Očividno so se člani »slovenskega narodnega odbora« v Londonu

³² Martinc, Prvo leto KRS, str. 208. — Dr. Branko Čubrilović, Zapisi iz tujdine. Sarajevo 1946, str. 21—25 in 34—41.

³³ Martinc, Prvo leto KRS, str. 209.

³⁴ ibid, str. 208 in 209. — Miloš Stare, glej op. 29.

³⁵ Spis proti Karlu Čeču, okrožno sodišče v Ljubljani, Ko 224/46. — Saje, Belogardizem, str. 132.

ozirali na takratne tendence v begunski vladi. V ostalem pa sta se obe besedili ujemali.³⁶

Kakšna je bila usoda septembrskega programa, ki sta ga sklenila Natlačen in Kramer? Emigrantski pisec »Janez Martinc« je po vojni, ko je s svojega kontrarevolucionarnega vidika prikazoval politično življenje Slovencev med vojno, zapisal, »da so ... demokratski politiki, združeni v narodnem svetu, doma sestavili tajno svoje zahteve za bodočnost, jih poslali podtalno v London dr. Kreku, ki jih je s svojim pooblaščenim krogom odobril in dal odobriti tudi srbskim in hrvatskim zastopnikom v Londonu jeseni 1941.«³⁷ Toda jugoslovanska vlada jih je pustila na cedilu. Po izpovedih »londonskega Kuharja« jugoslovanska vlada slovenskih zahtev ni sprejela kot svojih zahtev ne kot celota ne individualno po ljudeh, ki so sedeli v njeni vladi. Slej ko prej so bile in ostale le zahteve Slovencev in kot take zavezniškim vladam niso mogle biti znane, dokler bi jih jugoslovanska vlada uradno ne sprejela in objavila kot svoje.³⁸

Jugoslovanska begunska vlada, v kateri so sedeli reakcionarni politiki in zlasti ljudje velesrbskih tendenc, slovenskih predlogov po osvoboditvi primorskih in koroških Slovencev torej ni sprejela. V tem oziru kontakt med domovino in emigranti v Londonu ni dal pozitivnih rezultatov. Važnejši pa so bili rezultati v odnosih do narodnoosvobodilnega gibanja. Zastopniki doma so zastopnike v Londonu informirali o aktivnosti Osvobodilne fronte, seveda so jih informirali v svojem smislu. Posledice niso izostale. Oboji so se tesno povezali za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Emigranti v Londonu so sprejeli interese in nazore sovražnikov Osvobodilne fronte za svoje in jih nato zagovarjali kot splošno narodne interese. Kaj so ti interesi obsegali, že vemo: priznavanja kralja in begunske vlade, doma zagovarjanje teorije čakanja in nasprotovanje Osvobodilni fronti.

Ko je Osvobodilna fronta proti koncu 1941 s svoje strani poslala begunski vladi v London svoje poročilo o boju slovenskega naroda, ni dobila nanj nobenega odgovora. »Pač; zmotil sem se,« je kasneje povedal B. Kidrič, »Osvobodilna fronta je prejela odgovor — zmerjanja in obrekovanja, ki jih je po londonskem radiu na njen račun izlil minister begunske londonske vlade ... doktor Miha Krek.«³⁹

Emigranti v Londonu so se s somišljeniki doma povezali za boj proti partizanom že takoj v začetku, ko so prve stike komaj vzpostavili. Medsebojno povezanost in njen namen so odkrito izpovedali že sredi novembra 1941. List Slovenske legije »Svobodna Slovenija« je to povezanost objavil takoj v prvi številki: »Slovenci! Prišel je čas, ko vam moremo oznaniti, da je v odločilni uri nastopila združitev vsega, kar je slovenskega. Prej politični nasprotniki, smo danes Slovenci trdno povezani ... da branimo danes in vselej vse, kar je slovenskega proti

³⁶ Svobodna Slovenija, št. 2, 6. XII. 1941.

³⁷ Martinc, Prvo leto KRS, str. 204—214.

³⁸ Londonski Kuhar piše.

³⁹ Kidrič, Poročilo, str. 10.

tujim in domačim sovražnikom... Pripravljamo se za veliki boj... Nihče pa ni izdajalec, če ga peščica fanatičnih in tajinstvenih internacionalcev proglasa za slovenskega izdajalca!...«⁴⁰

Posledice vzpostavitve zveze reakcionarjev doma z emigranti v Londonu so se pri domačih reakcionarnih politikih pokazale v tem, da so nasprotniki OF doma začeli takoj poudarjati pomen Londona pri odločanju o bodoči usodi sveta: »Oči vsega sveta so danes obrnjene v London. Tudi naše. Usoda vsega sveta se bo odločala v Londonu. Tudi slovenska. Zgodovinsko važno je zato, da smo Slovenci v Londonu zastopani...«⁴¹ Pravi namen propagandističnega poudarjanja londonske vloge je seveda bil, slabiti Osvobodilno fronto in pokazati nesmiselnost slovenskega in tudi jugoslovanskega partizanstva. Defetizem v tem smislu so slovenski kontrarevolucionarji izpričali, ko so v Svobodni Sloveniji v začetku decembra 1941 zapisali, da na potek in izid vojaške borbe imperializmov za prevlado v Evropi in nad svetom sploh ne bo mogla ne Slovenija ne bivša Jugoslavija prav nič bistveno vplivati. Vsaka drugačna trditev bi bila megalomanska in namenjena širjenju določene propagande, češ da smo Slovenci tako majhen narod, razsekan povrhu med tri sovražne države, da do konca vojne zaradi kakih nepremišljenih akcij lahko izkrvavimo. Za Slovence bo življenjskega pomena stališče, ki ga bodo zmagovite velesile zavzele ob koncu do Jugoslavije in slovenskega ozemlja. To bo odločalo o naši usodi. Pisec je svoja razmišljanja utemeljil s tem, da utegne vojna trajati še dolgo.⁴²

Kolikor so bile gornje besede napisane bolj v stilu razmišljanja o smotru oborožene akcije proti okupatorju, so se pa emigranti sami lotili slovenskega partizanstva tudi direktno že leta 1941. V nekoliko pavšalni obliki je prvi nastopil dr. Kuhar, ko je z besedami »... ne povzročajte nepotrebnih žrtev, ker so za Slovence brez haska« svetoval modrost in previdnost.⁴³ Mnogo dalje pa je šel dr. Krek sredi decembra 1941, ko je govoril: »Borba je potrebna, toda pametna in enotna borba proti sovražniku brez nespametnih žrtev, ne pa ropi in ubojstva. Varujte se vsake needinosti in *zatrte zlasti vsako partizanstvo* (podčrtal F. Š.). Zberite se okrog svojih preizkušenih voditeljev. Ne poslušajte nikogar drugega, kakor svoje narodno vodstvo v Londonu. Drugačno ravnanje je v današnjih razmerah resnično izdajstvo.«⁴⁴

Analiziranje izjav emigrantskih politikov nam predvsem pokaže, da so bile njihove izjave podane po sugestijah kontrarevolucionarnih politikov doma. Ker pa so oboji bili ena celota in so si že 30. marca 1941 ob razhodu obljubili, da oni zunaj ne bodo delali proti tem doma in narobe, so glede odnosov do OF predvsem oni zunaj koordinirali svoje nastope in politiko po potrebah teh doma. Ker so emigranti vzpostavili intenzivnejše stike z domovino nekako takrat, ko se je v domovini

⁴⁰ Svobodna Slovenija, št. 1, 22. XI. 1941.

⁴¹ ibid.

⁴² Svobodna Slovenija št. 2, 6. XII. 1941.

⁴³ ibid.

⁴⁴ Svobodna Slovenija, št. 3, 20. XII. 1941.

»začelo ostro napadanje« vsega dela OF, so tudi sami hitro prišli na linijo ostrega napadanja Osvobodilne fronte oziroma partizanstva. Ker se je v domovini razvil splošni položaj, to je medsebojne razmerje sil, že tako daleč, da so nasprotniki Osvobodilne fronte prešli ali prehajali na odkrite kontrarevolucionarne pozicije, so tudi emigranti v Londonu dajali izjave, s katerimi so soglašali s kontrarevolucionarnimi politikami doma. Še več. Po nedvomni sugestiji, ljudi doma so ravno emigranti vrgli geslo o oboroženi akciji proti slovenskim partizanom. »Zatrite... vsako partizanstvo!« so bile besede, ki jih je izrekel minister emigrantske vlade. Ni si namreč mogoče misliti, da bi se minister Krek ne bil zavedal, kake posledice bi utegnilo imeti tako geslo. Za kontrarevolucionarne politike doma je bilo pa tako geslo iz Londona važno še zato, da so svojemu ravnanju lahko dali londonski poudarek, to se pravi določeno moralno težo.

Septembrski kompromis med Natlačénom in Kramerjem je bil v Londonu ne glede na stopnjo trdnosti medsebojnih povezav toplo sprejet. Londonskim emigrantom je v tistem času pomagal nastopati nasproti domovini kot splošno priznani zastopnik »priznanih« strank v domovini. Toda v domovini se s septembrskim kompromisom med Natlačénom in Kramerjem položaj praktično ni dosti spremenil. Novi narodni odbor, ki je izšel iz kompromisa, je pomenil združitev nasprotnikov OF na »najvišjem nivoju«, toda bil je manj kakor koalicija strank, samo nekak koordinacijski organ, ki je poskušal usklajevati nastope kontrarevolucionarnih skupin. Njegova ustanovitev ni pomenila nikakega preloma v razvoju skupin, ki so bile nasprotne Osvobodilni fronti in se zato v izvršnim odborom OF, kjer je razvoj tekkel v smeri vedno večje notranje in zunanje enotnosti, ne da niti primerjati. Medsebojna trenja kot izraz medsebojnega nezaupanja so ostala, kar se je pokazalo zlasti v načinu aktivnosti posameznih skupin prav v zadnjih treh mesecih leta 1941, to je v času od septembrskega sporazuma do konca 1941. Ne glede na skupnega sovražnika v Osvobodilni fronti so skupine ohranile svobodo v načinu svojih akcij. Zdi se, da so emigranti v Londonu od sporazuma pričakovali več, ker so pozneje nagovarjali svoje politike doma, »naj poizkusijo najti možnost sodelovanja z dr. Kramerjem in njegovo skupino«.^{44a}

Toda brez pomena septembrski sporazum med Natlačénom in Kramerjem ni bil. Čeprav politika desničarskega vrha ni pokazala kakih izrazitih organiziranih skupnih oblik in se je boj proti Osvobodilni fronti razvijal predvsem po liniji sestavnih, bolj ali manj samostojnih delov, grup in frakcij. Septembrski sporazum je v narodnem odboru znova vzpostavil buržoazno enotnost iz dni aprilskega zloma na Slovenskem, pa čeprav v precej krhki obliki. V trenutku obnove, ko je Osvobodilna fronta že pokazala lep razmah svoje organizacije, je pa septembrski sporazum med Kramerjem in Natlačénom pomenil tudi začetek utrjevanja kontrarevolucije na najvišjem vrhu, čeprav je kontrarevolucionarno usmerjenost avtorjev sporazuma izražala samo na

^{44a} Proces proti Karlu Čeču, Ko 224/46 — priloga.

videz skromno formulirana prva točka sporazuma. Dejstvo sporazuma se je močnejše pokazalo v načinu boja proti Osvobodilni fronti in namenih, ki so jih nasprotniki hoteli doseči s svojim odklanjanjem Osvobodilne fronte. Dasi nam je natančnejši pogled v aktivnost posameznih skupin pokazal mnogotere odtenke v njihovih odnosih do OF, so pa vendarle vsi odtenki izražali nekake skupne sile, skupen pritisk proti Osvobodilni fronti, na katerega po našem mnenju sporazum med Natlačenom in Kramerjem ni bil brez vpliva. Mnogoteri kontakti med skupinami so ga mogli usklajati in usmerjati po skupnih kontrarevolucionarnih interesih. Značaj skupnega pritiska se v ničemer ne zmanjša spričo dejstva, da so pri njem prvenstveno sodelovali vrhovi obeh tradicionalnih taborov.

Skupni pritisk nasprotnikov Osvobodilne fronte je prodorno zaznaval in nanj opozarjal Slovenski poročevalec prav v mesecu, ko so nasprotniki OF začeli ostro napadati vso njeno dejavnost, to se pravi, ko so prehajali na odkrite kontrarevolucionarne pozicije. Ob koncu novembra je Slovenski poročevalec v posebnem članku opozoril, da so notranji sovražniki začeli pripravljati proti slovenskemu narodu, njegovi enotnosti in njegovi osvoboditvi obsežno in široko zasnovano zaroto, da so v njej sodelovali bivši voditelji bivše JRZ, nekateri magnati iz kazinskih krogov in še nekateri drugi. Hkrati je še enkrat osvetlil njihove metode, kako so hoteli doseči svoje cilje z letaki, osebno agitacijo, lažmi, podtikanjem, hujskanjem proti OF in KP, z denunciacijami, pripravljanjem terorističnih dejanj in atentatov, s pošiljanjem lažnih poročil v tujino, z razbijanjem Slovencev na tiste, ki so za London, in tiste, ki so za Moskvo itd.⁴⁵ Seveda je Slovenski poročevalec ob tej priliki pozval aktiviste in pristaše OF na boj proti peti koloni, proti protinarodni zaroti.⁴⁶ Nekaj tednov kasneje je v članku »Različne metode — isti ljudje« rekapituliral svoja spoznanja o odnosu kontrarevolucionarnih elementov do Osvobodilne fronte in hkrati zapisal, da je gibalna sila v njihovem odklanjanju OF bil »strah pred novim in pravičnim redom«.⁴⁷

SKLEPNE MISLI

Vojna fašistično-nacističnih napadavcev proti Jugoslaviji v aprilu 1941 in hitri zlom države sta s svojimi posledicami na vsem ozemlju Jugoslavije ustvarila povsem nove razmere, ki so se bistveno razlikovale od onih pred vojno. Kolikor so na katastrofi bile sokrive domače politične sile, so ob zlomu države ravno te doživele najhujši poraz. Vendar te sile niso bile uničene. V novih okoliščinah, to je v razkosani državi, so kmalu znova oživele in znova začele posegati v življenje narodov. Začele so se zopet združevati in povezovati, da bi mogle kljubovati in po neskrivanih željah obvladati in uničiti revolucionarne sile, ki so v

⁴⁵ SPor 29. XI. 1941.

⁴⁶ SPor 5. XII. 1941. članek: Boj peti koloni! Razširimo obveščevalno službo.

⁴⁷ SPor 30. XII. 1941.

novih okoliščinah začele kmalu graditi novo skupnost jugoslovanskih narodov.

Slovensko ozemlje je bilo po katastrofi države razbito bolj kakor katerokoli drugo. Prek njega niso okupatorji potegnili samo novih državnih meja, temveč so ga tudi z novim upravnim sistemom razdrobili bolj kakor katero koli drugo ozemlje v Jugoslaviji.

Vrhovi buržoazije, ki so sočasno bili predstavniki meščanskih strank, so v dneh grozeče vojne in same katastrofe igrali vlogo kapitulantov pred silo združenih napadavcev. V trenutku katastrofe so se najprej pri Nemcih, nato pa pri Italijanih zaman trudili, da bi jim okupatorji poklonili kvislinški režim. Nemški okupatorji so takoj uveljavili svoj totalni sistem, na katerega so se pripravljali že več let pred vojno, italijanski okupatorji pa so se zaradi slabšega poznavanja okupiranega ozemlja odločili za daljši rok, v katerem pa naj bi na koncu prišli do enakih ciljev kakor nemški na svojem ozemlju. Zaradi naglice uveljavljanja nemških metod so elementi slovenske buržoazije na ozemlju, ki so ga zasedli Nemci, namah izgubili vse položaje, na italijanskem območju pa so jih ohranili z izjemo območja političnih odločitev. To dejstvo jim je olajšalo korak, da so se hitro in v glavnem brez večjih pomislekov prelevili iz kapitulantov v kolaborante italijanskih okupatorjev ne glede na nejevoljo, ki se je zaradi takega koraka pojavila med širokimi sloji slovenskega naroda.

Prav zaradi nezadovoljstva širokih ljudskih slojev s politiko nekdanjih kapitulantov, ki npr. v prejšnjih letih niso poskrbeli za obrambo države niti se zanje v dneh napada fašističnih napadavcev niso bili pripravljene boriti, so predstavniki meščanskih strank po sovražni okupaciji začeli ustanavljati ilegalno vojsko, ki naj bi se borila za novo svobodo. Toda buržoazni vrhovi so na eni strani računali na dolgo vojno, na drugi pa po njihovem programu niso zaupali v borbene sposobnosti slovenskega ljudstva, zato so se za praktični neborbeni odnos do okupatorja odločili tako, da so čas oborožene akcije prestavili na nedoločen termin nekje v prihodnosti, ko bo zavezniška aktivnost proti nacistični Nemčiji dosegla primerno stopnjo. S tako politiko so v bistvu nadaljevali politiko kapitulantstva v dneh aprilskega zloma. Postali so inspiratorji teorije čakanja na ugodni trenutek, prej kakor se je pojavila v katerem koli drugem delu države, prej kakor jo je začelo propagirati Mihailovićevo četništvo, prej kakor je o njem spregovorila begunska jugoslovanska vlada v Londonu.

Teorija čakanja na ugodni trenutek je vključevala pomembno prevaro ljudstva. Praktični nasprotniki oborožene akcije proti okupatorjem so se pri uresničevanju svoje ilegalne vojske bavili z zbiranjem seznamov ljudi, ki bi bili zmožni nositi orožje, bili pripravljene spremljati delovanje sovražnikov, zbirati podatke o njem in podobno. Toda neposrednih priprav za oboroženi boj ni bilo, čeprav je bilo znano tudi kapitulantom, da ljudstvo okupatorjev ni maralo, da so ne samo nemški, temveč tudi italijanski okupatorji pokazali raznarodovalne tendence, prej preden je sploh počila partizanska puška.

Komunistična partija je, že pred zlomom države sodila o vladajočem razredu, da ni bil sposoben organizirati obrambe pred agresivnim napadom fašističnih sil, čeprav ga je bilo pričakovati. Po zlomu države je pa komunistična partija prav ta razred mogla oceniti kot faktor, ki ni bil niti voljan nastopiti proti okupatorju. Buržoazni vrhovi in predstavniki meščanskih strank niso namreč v času od zloma države do nemškega napada na Sovjetsko zvezo napravili ničesar glede neposrednih priprav na boj proti okupatorju. Komunistična partija je z ostalimi antifašističnimi elementi bila sama, ki se je v političnem in organizacijskem pogledu lotila priprav na oboroženi boj z okupatorji. Rezultati so se pokazali v ustanovitvi Protiimperialistične fronte, v ustanovitvi delavske enotnosti, v formiranju vojnih komitejev, zbiranju orožja itd. Ko je Hitlerjeva Nemčija 22. junija napadla Sovjetsko zvezo, je Osvobodilna fronta hitro začela sproščati oboroženi boj proti okupatorju, ker je prav totalna Hitlerjeva angažiranost na vzhodni fronti ustvarila perspektivo, da se bo upor proti okupatorju sploh mogel razvijati. Kapitulanti v Sloveniji tega momenta niso ocenili tako. Zanje trenutek za njihovo akcijo tedaj še ni nastopil. Zaradi značaja operacij na vzhodni fronti pa v akciji Osvobodilne fronte trenutno še niso videli nevarnosti. Kajti v začetku je bila itak še skromna in po njihovem sploh obsojena na propad.

Toda moč Osvobodilne fronte je rasla politično in vojaško ne glede na trenutni položaj na vzhodni fronti. Prav to dejstvo pa je začelo vznemirjati nositelje in zagovornike teorije čakanja. V kratkem se je razvil položaj, v katerem so revolucionarni in antifašistični elementi postali edini ofenzivni borci proti okupatorjem, zagovorniki teorije čakanja, ki so sicer v različnih odtenkih bili proti osi, pa proti okupatorju niso podvzeli nikake akcije niti se nanjo dejansko pripravljali. Iz družbeno-političnih razlogov niso hoteli videti glavnega sovražnika v okupatorju, temveč so v skrbi za svoje gmotne interese okupatorsko nevarnost podcenjevali in prezirali, glavno nevarnost pa so začeli gledati v uspešno napredujočem gibanju Osvobodilne fronte. Strah pred družbeno-revolucionarnimi elementi jim je začel narekovati nadaljnja ravnanja v odnosih tako do okupatorjev kakor do pristašev narodnoosvobodilnega gibanja.

Akcija nasprotnikov Osvobodilne fronte je že od vsega začetka nastopila v obliki odpora na uspehe Osvobodilne fronte, kar so večkrat priznali zlasti veljaki klerikalnega tabora. Zunanji izraz nasprotovanja je bilo zavračanje gesla o oboroženi akciji proti okupatorju. Toda slovenske množice v zavračanju niso videle samo pacifistov, temveč predvsem ljudi, ki so oznanjali lojalnost do okupatorjev in z njimi sodelovali. Zato je zavračanje gesla o oboroženi akciji izzvalo hitro in vedno močnejšo diferenciacijo pristašev starih meščanskih političnih strank ter vidno zmanjševalo njihovo številčno moč in politično veljavo.

Protiakcija nasprotnikov Osvobodilne fronte pravzaprav ni bila nekaj nepričakovanega. Njena značilnost je bila v tem, da se je v okoliščinah okupacije prej ali slej morala v nekih oblikah povezati z oku-

patorjem, kar je pa ugled nasprotnikov OF v očeh ljudskih množic bistveno diskreditiralo. Njena značilnost je bila tudi v tem, da je bilo njeno težišče spočetka na postavljanju političnih problemov, ne pa vojaških. Pri vseh inačicah je bila v taki ali drugačni obliki izražena antikomunistična ost, ki je v temelju praktično pomenila stališče do Osvobodilne fronte in njene akcije.

Nasprotniki Osvobodilne fronte so se od takrat, ko so se zavedli moči Osvobodilne fronte, začeli usmerjati v protiakcijo proti narodno-osvobodilnemu gibanju. Toda nepravilno bi bilo misliti, da so bili sami v sebi nekaj homogenega. Na znotraj jih je sicer povezovalo odklonilno stališče do Osvobodilne fronte, toda mimo te skupne točke je bilo med njimi toliko razlik, da je enotnost, kakršno so npr. dosegle antifašistične skupine v Osvobodilni fronti, bila zanje prej sen kakor pa uresničljiv cilj. Po svetovnonazorski diferenciaciji so se delili predvsem v dva bloka, v klerikalnega in liberalnega. V njunem medsebojnem razmerju je številčno premoč nedvomno imel klerikalni. Toda vsak od njih je v sebi imel več skupin ali frakcij, ki so se ne samo borile za večji vpliv v štabih starih strankarskih central, temveč so se tudi med seboj močno razlikovale v mnogih pogledih. Poleg problema Osvobodilne fronte so predmet njihovih debat postala vprašanja socialnega reda in gospodarskega razvoja v bodoči osvobojeni državi, načelni odnos do te države sploh, odnos do njenih tedanjih predstavnikov v emigraciji, notranje oblike države in proti koncu dobe, ki je predmet našega obravnavanja, še posebej odnos do Draže Mihailovića oziroma njegovega četništva kot sile, na kateri naj zraste oz. se obnovi predaprilska jugoslovan. država.

Med nasprotniki Osvobodilne fronte so buržoazni vrhovi v obeh blokih zasedali predstavniška mesta tradicionalnih političnih strank. Kljub vsemu pa ni mogoče reči, da bi bil odpor frakcij proti njim imel razredni značaj. Voditelji frakcij so sicer kot »mladi« izražali nezadovoljstvo s »starimi« in tudi želeli prej ali slej zasesti njihova mesta, toda svoje nasprotstvo so utemeljevali s političnimi argumenti, čeprav so včasih sočasno postavljali tudi določene strožje socialne zahteve. Izjema med skupinami je bila le »Stara pravda«, kolikor bi njenih levičarskih gesel ne hoteli ocenjevati kot demagoška. Razredno karakteristiko so vsi skupaj videli le v gibanju Osvobodilne fronte.

Med nasprotniki Osvobodilne fronte so bili v obsojanju družbeno revolucionarne vloge Osvobodilne fronte najstrožji vsekakor ravno vrhovi bivše JNS in JRZ oziroma SLS. Njihove frakcije, ki so bile praktično njihova nadaljšana roka, pa čeprav so na zunaj nastopale dokaj samostojno, pri tem pa strastno in silovito, so delale vendar samo to, kar so oni dovoljevali in dopuščali ali pa jim dodeljevali v funkcijo. Pri tem je treba misliti predvsem na klerikalne frakcije razen tako imenovane katoliške sredine.

Zapleteno sliko svoje strukture je nudila slovenska sredina zlasti v letu 1941. V splošnem imamo za sredinske tiste skupine v slovenskem političnem življenju v 1941. letu, ki so nekaj časa omahovale, ali bi vstopile v Osvobodilno fronto ali ne. Pri tem upoštevamo njihova pogajanja

z zastopniki izvršnega odbora OF o problemih, ki so se zdeli sporni oziroma so bili ovira za resnični sporazum z Osvobodilno fronto. Včasih zgodovinarji ocenjujejo za sredinskega tudi kak list, ki ni takoj v začetku pokazal sovraštva do partizanov. Natančnejša analiza dejanj in izjav pa nam nekatere teh skupin pokaže v drugačni luči. Tisto, kar je veljalo za sredinsko, se ob natančnejši analizi pokaže kot videz, ki je prikrival resnično reakcionarno bistvo. Npr. »Naprej zastave slave«, glasilo najbolj reakcionarnega dela JNS.

Kot resnično sredinska skupina se je v 1941. letu pokazala v klerikalnem taboru tako imenovana katoliška sredina, ki je izdajala okrožnice s podpisom »Združeni Slovenci«. V liberalnem taboru se je v istem času kot taka kazala Samostojna demokratska stranka oziroma njen zametek, ki pa se je zaradi notranjih protislovij hitro razbil in s tem kot celota prenehal funkcionirati.

Povsem drugačna pa je bila zadeva z »mlado JNS« in Staro pravdo« ing. Črtomira Nagodeta. Obe skupini sta se dalj časa pogajali z IO OF o vstopu v OF. Uspeh obeh je za nekaj časa bil sicer različen, ker je »mlada JNS« razbila pogajanja prej, preden je sploh vstopila v OF, »Stara pravda« pa je šele po nekaj mesecih prehodnega članstva bila iz OF izključena. Analiza ravnanj in izjav obeh skupin kaže, da je razhod z OF bil logična posledica njunih stališč do družbeno revolucionarnega procesa, ki naj bi zrastle iz aktivnosti Osvobodilne fronte.

Odločitev »mlade JNS« je samo na videz bila izraz nekakega precepa. »Mlada JNS« je bila v takratnem političnem življenju konkurent za položaje stare JNS. Ti položaji so bili dosegljivi le v buržoaznem redu stare Jugoslavije. Zato je »mlada JNS« v razgovorih z zastopniki IO OF zagovarjala predvsem tiste točke, ki so poseblejale staro Jugoslavijo. Boris Kidrič je še 1945 na prvem kongresu OF rekel o njih: »Bilo je jasno, da so ti ljudje mislili samo na ohranitev protiljudskih postojank protiljudskih oblastnikov...«

Bolj zapletena je bila fiziognomija »Stare pravde«, ki je po daljših pogajanjih vstopila v OF, toda sočasno še tudi kot članica OF vzdrževala kontakte s člani »mlade JNS«, s tistimi člani SDS, ki niso vstopili v OF, s člani SLS, z Mihailovičevim odposlancem Prekorškom, z agenti sicer nerazčiščenih obveščevalnih niti itd. Vse to in Nagodetovo zagovarjanje mihailovičevskih tez, spori z OF zaradi njih in izključitev iz OF so bili momenti, ki kažejo na to, da je »Stara pravda« de-facto bila najzgodnejše mihailovičevstvo v Sloveniji.

Kako je prišlo do konkretnih povezav med mihailovičevstvom in slovenskimi skupinami, z izjemo »Stare pravde«, ni znano. Nastavki, na katere so se povezave mogle opreti, so nastali že precej prej, preden je do njih dejansko prišlo. Temeljno oporo je pri vseh dalo stališče do oborožene akcije proti okupatorju pod vodstvom Osvobodilne fronte. Kasnejše postavke pa je predvsem ustvarilo gledanje na kontinuiteto Jugoslavije v glavnem v smislu obnove države, kakršna je bila pred aprilom 1941, kar je vključevalo priznavanje kralja in begunske vlade v Londonu. Zadnjo spodbudo je ob koncu dobe, ki je predmet našega

obravnavanja, nedvomno dala pobegla jugoslovanska vlada. Ta je po svojem predsedniku, generalu Simoviću, 28. oktobra uradno naročila polkovniku Draži Mihailoviću, da mora za akcijo čakati nalog iz Londona; tega Mihailovića je postavila za komandanta jugoslovanski vojski v domovini, nekaj tednov nato pa ga je povzdignila v brigadnega generala itd. Kako je bilo s povezavami v času pred omenjenim nastopom emigrantske vlade, ni znano. Ni pa izključeno, da je ing. Nagode prispeval nasprotnikom OF kake informacije o značaju aktivnosti Mihailovićeve četnikov v Srbiji — po zvezah, ki jih je vzdrževal na vse strani, je bil za tako funkcijo usposobljen — toda virov o tem doslej še ni.

Povezave med mihailovičevstvom v Srbiji in slovenskimi skupinami so pomenile v tistem času predvsem le načelno in nato še propagandno naslonitev na Mihailovića, medtem ko kake materialne sile v začetku še niso izražale.

Naslonitev nasprotnikov Osvobodilne fronte na Draža Mihailovića, ki se je glede na zgoraj omenjene temeljne skupne postavke pripravljala pravzaprav že poleti 1941, ni slonela na vseskozi enakem družbeno političnem temelju, na kakršnem je zraslo mihailovičevstvo v Srbiji. Tam so namreč politične koncepcije Mihailovićevega gibanja bile zasnovane na intencijah velikosrbske politike. Zato je program, ki ga je Mihailovićevo gibanje proklamiralo, bil program skrajnega unitarističnega krila velikosrbske buržoazije. Takega programa pa slovenske skupine, ki so se sicer naslonile na Draža, niso sprejele. Naslonile so se na Mihailovića zaradi splošne jugoslovanske enotnosti, ki naj bi se obnovila na splošnih temeljih kapitalističnega gospodarstva, toda sočasno so bile proti unitarizmu in proti centralizmu. Vse skupine so se odločile za federalistični princip, celo stara JNS, kakor je pokazal sporazum med Natlačenom in Kramerjem. Socialni koncepti nekaterih skupin so vsaj na zunaj pokazali, da so se tudi glede gospodarskega reda močno razhajali s koncepti velikosrbske buržoazije. Protislovij torej ni manjkalo. Slovenske skupine so že same v sebi kazale mnogo razlik, vse skupaj pa so glede na velikosrbski značaj Mihailovićeve akcije bile v mnogih točkah tudi z njo v ostrem protislovju.

Med slovenskimi političnimi skupinami so se na Mihailovića naslonile predvsem skupine liberalnega tabora. Pri Nagodetovi »Stari pravdi«, ki je nekaj časa bila članica Osvobodilne fronte, je prav mihailovičevstvo bilo bistvo razdora, ki je naposled »Staro pravdo« pripeljalo do izključitve iz OF. V klerikalnem taboru je Natlačenov krog ob zlomu aprila 1941 gojil separatistične tendence in se celo prizadeval za njihovo uresničenje, toda pozneje, ko je s svojim konceptom pri okupatorjih že propadel, vsekakor pa vsaj od razgovorov z dr. Kramerjem zaradi formiranja desničarske enotnosti dalje, je take načrte opustil in se odločil za koncept Slovenije v Jugoslaviji, kar ga je v nekaj mesecih logično pripeljalo na mihailovičevske pozicije. V klerikalnem taboru so samo »stražarji« ostali slej ko prej sovražni povezavam z mihailovičevstvom, kar je povzročilo Natlačenu v njegovih stikih z kazinoti več težav, toda »stražarjev« Natlačen zato ni zapustil.

Pri vseh skupinah, ki so se v letu 1941 razvile v nasprotnice OF, je bilo značilno, da je njihovo nasprotovanje OF raslo postopoma. V odnosu do okupatorjev je bilo njihovo osnovno geslo, ne se spuščati v boj z okupatorji, temveč čakati in se pripravljati na ugodni trenutek, ko naj bi se ljudstvo dvignilo na njihov poziv. Ko pa je Osvobodilna fronta začela boj z okupatorji in ta boj ni prenehal kljub negodnemu položaju na vzhodni fronti; temveč se je še krepil ob vedno večjem sodelovanju ljudstva, so skupine klerikalnega in liberalnega tabora začele iz družbeno-političnih razlogov postopoma nastopati proti OF in njeni oboroženi akciji. Njihov nastop je imel spočetka anonimen in prikrit značaj. Ob koncu 1941 pa so skupine druga za drugo odkrito izpovedale svoje nasprotovanje Osvobodilni fronti in njeni oboroženi akciji ter sočasno manifestirale tudi svojo vdanost Dražu Mihailoviću oziroma svoje soglasje z njegovo akcijo. Kontrarevolucionarno stališče je postalo primarna vez, ki je vnaprej družila nasprotnice Osvobodilne fronte. Prav to kontrarevolucionarno stališče je začelo pomirjevati medsebojna nasprotja skupin, da so se začele med seboj približevati ne glede na to, kako stopnjo koncentracije jim bo v prihodnosti mogoče doseči. V danem trenutku pa v odkrito ofenzivo proti Osvobodilni fronti, to je v odkrito kontrarevolucijo, niso prešle vse sočasno niti niso uporabljale vse istih elementov. Vodilne in najbolj ofenzivne so bile skupine najbolj desničarsko usmerjenih Slovencev, ki so kontrarevolucionarne zamisli pokazale že ob ustanovitvi svojih organizacij. Njim so potem sledile druge skupine, ki so za njimi zaostajale kak mesec ali več.

Za kontrarevolucijo v Sloveniji je značilno, da je bistveno rasla samostojno iz svojih temeljev. Zaradi svojih gledanj na splošno jugoslovanski okvir, zaradi svojih odnosov do jugoslovanske vlade v Londonu in delno tudi zaradi svojih slabosti nasproti gibanju Osvobodilne fronte, se je naslonila na Draža Mihailovića, toda zato ni postala njegov privesek. Ker je rasla samostojno iz svojega družbenega položaja, je že v začetku pokazala mnogo svojih potez in jih izražala tudi v poznejšem času.

Osvobodilni fronti nasprotne skupine niso vključevale vse enako konservativnih elementov. Med njimi so bili tudi taki, ki so spočetka hoteli ostati v sredi. Kritizirali so tako aktivnost Osvobodilne fronte kakor nesposobnost desničarskih politikov. Proti Osvobodilni fronti so se izrekli predvsem iz oportunističnih razlogov, ali pa so si hoteli iz eventualne povezave z OF zagotoviti posebne interese. Logika revolucionarnega razvoja je pa te elemente gnala vedno bolj v naročje kontrarevoluciji, pa čeprav šele v dobi, ki tu ni več predmet obravnavanja.

Ne glede na pomanjkljivosti v lastnih taborih so glavni politiki kontrarevolucionarne usmerjenosti našli polno oporo v emigrantih, ki so bili člani begunske vlade v Londonu, tako da so oboji ustvarili skupno linijo v odklanjanju Osvobodilne fronte in partizanstva. Ta linija je sovpadala z linijo, ki jo je begunska vlada v Londonu kot celota vzpostavila s povezavo z Dražo Mihailovičem in ureditvijo njegove funkcije na Ravni gori.

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE L'ÉVOLUTION DES ADVERSAIRES
DU FRONT DE LIBÉRATION EN 1941

L'agression fasciste et national-socialiste en avril 1941 et la prompte débâcle des forces yougoslaves créèrent sur tout le territoire de la Yougoslavie une situation entièrement nouvelle et foncièrement différente de celle d'avant-guerre. Si cette catastrophe s'était produite, du moins dans une certaine mesure, aussi par la faute des forces politiques du pays, l'écroulement de l'État entraîna leur propre déroute. Mais cela ne voulait pas dire qu'elles étaient anéanties. Dans cette nouvelle situation, c'est-à-dire dans le pays morcelé, elles se rétablirent rapidement et se mirent à s'immiscer de nouveau dans la vie des peuples yougoslaves. Elles commençaient à se rapprocher et à s'unir, désirant — ce qu'elles ne dissimulaient guère — de repousser, maîtriser et anéantir les forces révolutionnaires qui n'avaient pas tardé à se mettre à l'oeuvre pour bâtir une nouvelle unité des peuples yougoslaves.

Après la catastrophe, le territoire slovène était morcelé plus que n'importe quelle autre partie du pays. Il n'y avait pas que les nouvelles frontières d'État, il y avait aussi le système administratif des occupants qui divisait la Slovénie de manière proprement absurde.

Les leaders de la bourgeoisie, représentants des partis conservateurs, avaient joué dans les jours où la guerre était imminente et pendant la débâcle même le rôle de capitulards. Au moment de la catastrophe ils s'efforçaient en vain, d'abord auprès des Allemands, puis auprès des Italiens, d'obtenir des occupants un régime quisling. Les occupants Allemands établirent sans tarder leur système totalitaire qu'ils avaient prémédité depuis des années, tandis que les Italiens, ne connaissant pas si bien le territoire occupé, décidèrent d'agir d'une manière progressive qui devait cependant conduire au même résultat. A cause de la rapidité avec laquelle les Allemands avaient mis en oeuvre leurs méthodes, les éléments de la bourgeoisie slovène sur le territoire occupé par les Allemands furent immédiatement refoulés de leurs positions; dans les provinces devenues italiennes, ils conservèrent ces positions, excepté dans le domaine des décisions politiques. Ce fait les aida à sauter le pas et à se muer, de capitulards qu'ils avaient été, en collaborateurs des occupants italiens, sans tenir compte du dépit que cette volte-face provoqua dans les masses populaires.

C'est justement à cause du dépit des masses populaires, mécontentes de la politique des anciens capitulards qui n'avaient pas assuré, lorsqu'il en était temps encore, la défense du pays, et qui, au moment de l'agression, n'étaient pas prêts à combattre, que les représentants des partis bourgeois songèrent à créer une force militaire clandestine qui devrait lutter pour une nouvelle liberté. Ces leaders bourgeois comptaient, d'une part, sur une guerre longue, et d'autre part, n'avaient aucune confiance dans les aptitudes guerrières du peuple slovène; ils adoptèrent donc envers l'occupant une attitude pratiquement pacifique, remettant le moment de l'action armée à une époque indéterminée lorsque l'activité des alliés contre l'Allemagne national-socialiste aurait déjà atteint certains résultats. Une telle politique n'était au fond la suite logique de leur attitude capitularde au moment de la débâcle d'avril. La théorie dont ils devinrent les inspirateurs était donc celle de l'attente du moment propice, théorie qu'ils formulèrent avant qu'elle n'apparût dans n'importe quelle autre partie du pays, avant qu'elle ne fût propagée par les adhérents de Mihailović, avant qu'elle ne fût recommandée par le gouvernement yougoslave en exil à Londres.

La théorie de l'attente du moment propice impliquait une perfide duperie du peuple. Ceux qui étaient en fait des adversaires de l'action armée contre les occupants commençaient à préparer l'organisation de leur armée clandestine en dressant des listes d'hommes capables de porter les armes, prêts à surveiller les activités de l'ennemi, à réunir des renseignements, etc. Mais ils

se gardaient bien de faire des apprêts directs pour la lutte armée, bien que l'aversion du peuple pour les occupants leur fût connue et bien que ceux-ci, les Italiens aussi bien que les Allemands, ne se cachaient pas de leurs tendances de dénationalisation, même avant le premier coup de fusil des partisans.

Déjà avant la débâcle, le parti communiste considérait que la classe dirigeante n'était pas capable d'organiser la défense du pays, bien que l'agression des forces fascistes fût à prévoir. Après la débâcle, le parti communiste put constater qu'elle ne manifestait aucune volonté de résistance. Pendant toute la période entre la débâcle et l'attaque allemande contre l'Union Soviétique les chefs bourgeois et les représentants des partis bourgeois ne firent aucuns préparatifs directs pour la lutte contre les occupants. Seuls, le parti communiste et les autres éléments antifascistes se mirent à préparer le terrain politique et à jeter les bases d'une organisation pour la lutte armée contre les occupants. Cette activité eut pour résultat la création du Front contre-impérialiste, de l'unité ouvrière, l'organisation des comités de guerre, des dépôts d'armes, etc. Lorsque le 22 juin Hitler attaqua l'Union Soviétique, le Front de libération mit rapidement en oeuvre la lutte armée contre l'occupant, mettant à profit l'engagement total des armées de Hitler sur le front d'Est qui créait des conditions favorables pour le développement de la lutte contre les occupants. Les capitulards slovènes jugeaient autrement. Ils ne pensaient pas que le temps était déjà mûr pour une action militaire. En outre, le caractère des opérations sur le front d'Est était tel qu'ils ne voyaient, du moins pour le moment, aucun danger dans l'action du Front de libération dont les débuts modestes semblaient prédire un prompt désastre.

Pourtant, la situation sur le front d'Est ne pouvait pas arrêter la croissance de la force politique et militaire du Front de libération. Les adeptes de la théorie de l'attente commencèrent à s'inquiéter. Le développement rapide de la situation apporta bientôt une nette séparation des Slovènes en deux camps: d'un côté les éléments révolutionnaires et antifascistes, partisans d'une lutte active contre l'occupant, et de l'autre les avocats de la théorie de l'attente qui, tout en étant plus ou moins adversaires de l'Axe, n'entreprirent rien contre l'ennemi et se contentèrent de préparatifs purement théoriques. Pour des raisons sociales et politiques, ils ne voulaient pas voir leur ennemi principal dans les occupants; aveuglés par le souci de leurs intérêts matériels, ils sousestimaient et méprisaient le danger que représentait l'occupant, et ils commençaient à voir la menace principale dans le développement rapide et efficace du mouvement du Front de libération. Leur attitude devant l'occupant et leur conduite ultérieure envers les partisans du mouvement de libération nationale furent dictées par la crainte que leur inspiraient les éléments révolutionnaires.

L'action des adversaires du Front de libération se manifestait dès le début en forme de récusation des succès obtenus par le Front de libération, et les chefs du camp opposé, surtout les leaders du parti clérical, ne se cachaient pas de cette attitude hostile, qui trouva son expression extérieure dans le refus de toute action armée contre l'occupant. Pour le peuple slovène pourtant, ce refus n'était pas seulement un refus de pacifistes, mais surtout celui des gens qui recommandaient une attitude loyale envers les occupants et qui collaboraient avec ceux-ci. Le refus de l'action armée provoqua donc une différenciation rapide et de plus en plus intense des adhérents des anciens partis politiques bourgeois, ce qui réduisait ostensiblement la force numérique et l'autorité politique de ces partis.

La contre-attaque des adversaires du Front de libération n'avait au fond rien d'imprévu. La situation dans le pays occupé était telle qu'ils devaient fatalement, tôt ou tard, chercher une certaine forme d'alliance avec l'occupant, se discréditant ainsi irrémédiablement aux yeux du peuple slovène. Mais leur activité se limitait au début aux problèmes politiques, laissant de côté les aspects militaires de la question. Ce qui était pourtant manifeste dans toutes les variantes de leur activité, c'était leur tendance anticommuniste qui pouvait assumer des formes fort diverses, mais qui exprimait toujours l'attitude des collaborateurs envers le Front de libération et ses actions.

Dès le moment où les adversaires du Front de libération avaient pris conscience de la force de ce mouvement, ils commencèrent à préparer leur contre-offensive. Il serait pourtant faux de croire que leurs forces étaient homogènes. Ce qui les unissait, c'était uniquement leur attitude hostile envers le Front de libération, mais à part ce point commun, il y avait tant de différences entre les divers groupes de ce camp que l'unité atteinte par exemple au sein du Front de libération par les divers groupes antifascistes constituait pour eux plutôt un rêve chimérique qu'un but réalisable. Au point de vue de l'orientation idéologique, ils étaient divisés en deux blocs: le clérical et le libéral. Par leur force numérique, les cléricaux avaient incontestablement le dessus. Mais chacun de ces blocs était composé de plusieurs groupes ou fractions qui ne se battaient pas seulement pour une plus grande influence dans les états-majors de leurs anciens partis, mais qui se distinguaient aussi l'un de l'autre par leurs concepts fort divers. Le problème du Front de libération mis à part, leurs discussions portaient sur les questions de l'ordre social et de l'évolution économique dans le futur Etat libéré, l'attitude de principe envers cet Etat, l'attitude envers les représentants de cet Etat qui étaient alors en émigration, la forme intérieure du futur Etat, et plus tard, vers la fin de la période qui fait l'objet de notre étude, aussi et surtout sur l'attitude envers Draža Mihailović et ses tchetniks en tant que force sur laquelle devrait être basée et reconstruite la Yougoslavie nouvelle.

Parmi les adversaires du Front de libération, les chefs bourgeois des deux blocs occupaient les postes de représentants des partis politiques traditionnels. Toutefois, on ne pourrait pas dire que l'opposition des fractions avait un caractère de classe. Les chefs des fractions, les »jeunes«, ne cachaient pas qu'ils étaient mécontents des »vieux«, et ils désiraient sans doute évincer ceux-ci des postes dirigeants, mais ils justifiaient leur opposition par des arguments politiques, tout en réclamant parfois certaines mesures sociales plus rigoureuses. On pourrait faire pourtant une exception pour le groupe »Stara pravda«, bien que la sincérité de leurs devises sociales progressistes soit sujette à caution. Le Front de libération était donc le seul mouvement à qui on attribuait un net caractère de classe.

Parmi les adversaires du Front de libération qui blâmaient son rôle social et révolutionnaire, les plus acharnés étaient sans doute les leaders des anciens partis JNS (Jugoslovenska nacionalna stranka — Parti national yougoslave), JRZ (Jugoslovenska radikalna zajednica — Union radicale yougoslave) et SLS (Slovenska ljudska stranka — Parti populaire slovène). Leurs fractions qui agissaient, du moins en apparence, d'une façon assez indépendante, et qui y mettaient beaucoup de passion et de violence, n'étaient au fait que leurs ramifications qui ne faisaient que ce qu'on leur permettait, ce qu'on tolérait ou ce qu'on leur assignait comme tâche spéciale. Il s'agit ici surtout des fractions cléricales, à l'exception du groupe dit le centre catholique.

En 1941, le centre slovène présentait une image particulièrement compliquée. En parlant d'une manière générale, nous considérons comme »centraux tous les groupes politiques slovènes qui, en 1941, ont hésité un certain temps entre le Front de libération et ses adversaires. Nous pensons surtout à leurs pourparlers avec les représentants du Comité exécutif du Front de Libération, pourparlers portant sur des problèmes qui étaient des points de controverse ou des obstacles à un accord sincère avec le Front de libération. Certains historiens assimilent à cette catégorie aussi quelques journaux qui n'ont pas manifesté dès le début leur attitude hostile. Mais une analyse plus poussée des faits et des déclarations nous montre certains de ces groupes sous un autre éclairage. L'aspect »central« de ces groupes n'était qu'un fauxsemblant qui masquait le fond essentiellement réactionnaire. Ainsi p. ex. »Najprej zastava slave«, organe de la partie la plus réactionnaire du Parti national yougoslave (JNS).

Il y a eu pourtant, en 1941, quelques vrais groupes centraux: dans le camp clérical, le groupe dit »centre catholique« qui publiait des circulaires portant la signature de »Slovènes unis«; et dans le camp libéral, le Parti

démocrate indépendant (Samostojna demokratska stranka) ou, mieux, son ébauche qui se désagrégea pourtant rapidement par la faute des antagonismes intérieurs et qui de ce fait cessa d'exister comme groupe.

Mais quand il s'agit de la «jeune JNS» ou du groupe «Stara pravda» dirigé par l'ingénieur Črtomir Nagode, l'affaire est tout autre. Ces groupes étaient pendant une assez longue période en pourparlers avec le Comité exécutif du Front de libération. Tout d'abord, ces pourparlers eurent des résultats différents, mais le résultat final fut négatif dans les deux cas; la «jeune JNS» rompit les débats avant d'être entrée dans le Front de libération, tandis que le groupe «Stara pravda», d'abord incorporé, fut exclu après quelques mois. L'analyse des activités et des déclarations des deux groupes montre clairement que la séparation a été la conséquence logique de leur attitude en ce qui concerne le processus de révolution sociale qui devait naître des activités du Front de libération.

La décision de la «jeune JNS» était seulement en apparence l'expression d'un certain dilemme. Dans la vie politique de l'époque, la «jeune JNS» disputait aux vieux du parti les positions qu'ils occupaient. Mais ces positions n'étaient accessibles que dans l'ordre bourgeois de l'ancienne Yougoslavie. Dans ses pourparlers avec les délégués du Comité exécutif du Front de libération, la «jeune JNS» défendait donc surtout les points favorables à l'ancien ordre des choses. En parlant de ce groupe au premier congrès du Front de libération en 1945, Boris Kidrič déclara: «Il était manifeste que ces gens ne pensaient qu'à la conservation des positions des anciens dirigeants opposés aux intérêts du peuple...»

Bien plus compliquée est la physionomie du groupe «Stara pravda» qui, après de longues négociations, était entré dans le Front de libération, mais qui maintenait simultanément des contacts avec les membres de la «jeune JNS», les membres du Parti démocrate indépendant qui n'étaient pas entrés dans ce mouvement, les membres du Parti populaire slovène, avec Prekoršek, délégué de Mihailović, avec les agents de certains réseaux de renseignements non identifiés etc. Tous ces agissements, le fait que Nagode soutenait les thèses de Mihailović, les conflits avec le Front de libération et l'exclusion qui en résultèrent, sont autant de moments qui indiquent que le groupe «Stara pravda» était de fait la première forme sous laquelle le mouvement de Mihailović se manifestait en Slovénie.

Le groupe «Stara pravda» mis à part, on ignore de quelle manière le mouvement de Mihailović a établi des liaisons concrètes avec les groupes slovènes. Certaines ébauches qui pouvaient servir de base à ces liaisons existaient bien avant la prise de contact effective. Le point qui était commun à tous ces groupes était leur attitude envers l'action armée contre l'occupant sous la direction du Front de libération. Plus tard, ils se découvrirent d'autres points de vue communs, surtout ceux concernant la continuité de la Yougoslavie qu'ils désiraient reconstruire telle qu'elle avait été avant le mois d'avril 1941, ce qui sousentendait la reconnaissance du roi et du gouvernement en exil à Londres. La dernière initiative vint, vers la fin de la période que nous étudions ici, sans doute du gouvernement en exil. Le général Simović, président de ce gouvernement, donna le 28 octobre au colonel Draža Mihailović la consigne officielle d'attendre un ordre de Londres avant d'entrer en action; Mihailović reçut le commandement des forces militaires yougoslaves sur le territoire de l'ancienne Yougoslavie, fut nommé quelques semaines plus tard général de brigade, etc. On ne sait rien sur les liaisons qui pouvaient exister avant cette décision du gouvernement en exil, mais il n'est pas exclu que Nagode ait donné aux adversaires du Front de libération certaines informations sur le caractère des activités des tchétniks en Serbie, puisque les nombreuses relations qu'il entretenait le désignaient pour ce rôle; toutefois, on en peut rien affirmer, car jusqu'ici les sources directes nous manquent.

Les liaisons entre le mouvement de Mihailović et les groupes slovènes n'avaient, à cette époque-là, qu'un caractère de principe et aussi de propagande, tandis que les appuis matériels étaient au début inexistantes.

Le rattachement des adversaires du Front de libération au mouvement de Draža Mihailović, qui se préparait déjà en été 1941, n'avait pas un fondement social et politique absolument égal à celui qui a donné naissance à ce mouvement en Serbie. Là-bas, les concepts politiques du mouvement procédaient des intentions de la politique grand-serbe. De ce fait, le programme proclamé par le mouvement de Mihailović était le programme de l'extrême aile unitariste de la bourgeoisie grand-serbe. Les groupes slovènes, tout en s'appuyant sur Mihailović, ne pouvaient pas accepter un programme de ce genre. Ils se rapprochèrent de Mihailović à cause de l'unité yougoslave générale qui devait être rebâtie sur les bases générales de l'économie capitaliste, mais ils étaient en même temps contre l'unitarisme et contre le centralisme. Tous les groupes se rallièrent au principe fédéraliste, même la vieille JNS, ce qui s'ensuit de l'accord conclu entre Natlačen et Kramer. De même en ce qui concerne l'ordre économique, les concepts sociaux de certains groupes montraient, du moins en apparence, des divergences marquées avec les concepts de la bourgeoisie grand-serbe. Les contradictions étaient donc très nombreuses. Déjà entre les divers groupes slovènes les différences étaient grandes, et vu le caractère grand-serbe du mouvement de Mihailović, tous ces groupes étaient en contradiction avec celui-ci.

Parmi les groupes politiques slovènes, ce furent surtout les groupes du camp libéral qui s'appuyèrent sur Mihailović. Dans le cas de Nagode, dont le groupe »Stara pravda« avait été un certain temps membre du Front de libération, ce furent justement ses sympathies pour Mihailović qui déclenchèrent le conflit et amenèrent l'exclusion de ce groupe du sein du Front de libération. Dans le camp clérical, le milieu de Natlačen cultivait après la débâcle d'avril 1941 des tendances séparatistes et s'efforçait même de les réaliser; plus tard, lorsque l'attitude des occupants avait mis fin à ces illusions, et surtout après les pourparlers avec Kramer qui avaient pour but la formation d'un front uni des groupes de droite, Natlačen et ses acolytes renoncèrent à ces projets et s'allièrent au concept de la Slovénie dans le cadre de la Yougoslavie, ce qui les amena dans quelques mois logiquement aux positions de Mihailović. Dans le camp clérical, il n'y avait que le groupe de »stražarji« qui demeurait définitivement hostile à un rapprochement avec le mouvement de Mihailović; cette attitude causait à Natlačen bien des difficultés dans les contacts avec les libéraux, mais il n'abandonna pas les »stražarji« pour autant.

Chez tous les groupes qui, au cours de 1941, évoluèrent dans un sens opposé au Front de libération, cette opposition se développa progressivement. Dans leur attitude envers les occupants ils le laissaient guider par la devise du refus de la lutte armée et de l'attente du moment favorable où le peuple suivrait leur appel et se soulèverait. Mais lorsque le Front de libération engagea le combat et y persévérerait malgré la situation défavorable sur le front oriental, lorsque ce mouvement continuait à se développer en force et en nombre, les groupes du camp clérical et du camp libéral se montraient, pour des raisons sociales et politiques, de plus en plus hostiles au Front de libération et à ses actions armées. Au début, cette hostilité avait un caractère anonyme et voilé. Mais vers la fin de 1941, ces groupes, l'un après l'autre, jetèrent le masque en déclarant franchement qu'ils s'opposaient au Front de libération et à ses actions armées, et en manifestant en même temps leur sympathie pour Draža Mihailović et leur approbation de ses activités. C'est cette attitude contrarévolutionnaire qui constituait dorénavant le lien le plus fort entre les adversaires du Front de libération. Cette même attitude contribua aussi beaucoup à l'apaisement des différends initiaux des groupes qui commencèrent à se rapprocher, en laissant pour l'instant de côté la question de leur éventuelle concentration future. Mais au moment donné, ils ne passèrent pas tous en même temps à l'offensive contre le Front de libération, c'est-à-dire à l'action contrarévolutionnaire, et ils n'utilisèrent pas tous les mêmes éléments. Ceux qui dirigeaient l'action et qui étaient les plus agressifs furent les groupes d'extrême droite dont les idées contrarévolutionnaires avaient été manifestes déjà au

moments de la création de leurs organisations. D'autres groupes et fractions suivirent après un mois ou même un peu plus tard.

Ce qui est caractéristique pour la contrarévolution en Slovénie, c'est son développement indépendant. Ses idées relatives à la Slovénie dans le cadre de la Yougoslavie, ses rapports avec le gouvernement yougoslave de Londres et, dans une certaine mesure, aussi sa faiblesse en face du mouvement du Front de libération l'amènèrent à s'appuyer sur Draža Mihailović, sans devenir pour autant un simple appendice de son mouvement. Grâce à son évolution autonome basée sur sa situation sociale, elle manifestait dès le début de nombreux traits particuliers qu'elle conservait aussi au cours de ses phases ultérieures.

Les éléments dont étaient composés les groupes opposés au Front de libération n'étaient pas animés tous par un même esprit conservateur. Il y en avait qui désiraient se tenir, du moins au début, dans une position centrale. Ils critiquaient tant les activités du Front de libération que l'incompétence des politiciens de droite. Mais leur attitude en face du Front de libération — soit opposition, soit approbation — était dictée surtout par des raisons opportunistes. Pourtant la logique de l'évolution révolutionnaire poussait ces éléments irrésistiblement dans le sens de la contrarévolution, bien que certains n'y aboutissent que plus tard, à une époque dépassant le cadre de cette étude.

En dépit des insuffisances dans leurs propres camps, les dirigeants des groupes contrarévolutionnaires trouvaient un appui sans réserve chez les émigrés qui composaient le gouvernement en exil de Londres, auxquels les liait leur opposition commune au Front de libération et au mouvement des partisans. Cette orientation était en accord avec l'attitude adoptée par l'ensemble du gouvernement en exil au moment où il le lia avec Draža Mihailović en réglant sa fonction à Ravna gora.

ZAPISKI

PROTI ABSTRAKTNI PODOBI NAŠE ZGODOVINE

O referatu Vlada Strugarja »Ustvaritev socialistične Jugoslavije« na IV. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije novembra 1965 v Sarajevu*

Referat Vlada Strugarja, ki je bil delegatom izročen pravočasno še pred odhodom na kongres v Sarajevo, vzbuja protislovne vtise. So v njem odlične misli in so slabe stvari, ki jih ni mogoče sprejeti.

Sintetična oblika referata me ne moti, saj je tako s poglavitnimi očrti zajela bistvena dogajanja in najvažnejše zaključke.

Med najboljša poglavja gre šteti poglavje o vlogi Komunistične partije Jugoslavije. Le redkokje slišiš ali bereš oceno, podobno Strugarjevi, ki bi te prevzela z razumsko razčlemba in s toplim čustvom. Pri tem je referent poudaril partijo kot kolektiv, kot kolektivno družbeno silo, ne pa kot orodje posameznikov. To deluje osvežujoče.

Z velikim znanjem in v sintetičnih ugotovitvah nam je referent pokazal glavne posebnosti naše narodnoosvobodilne borbe, narodnoosvobodilne armade in vojne. Včasih poslušáš referate o vojaški plati našega boja, pa pogosto čutiš potrebo, da zveš neke sklepe, neke zakonitosti te vojne, ki bi imele splošen, trajen, tako rekoč svetoven pomen. Vlado Strugar je navedel takšne zaključke.

Referent je v bistvu pokazal tudi globoke socialne spremembe, do katerih je prišlo v letih 1941—1945. Te temeljite spremembe v družbenih odnosih, zlasti ustvarjanje nove oblasti, lahko ocenimo in moramo oceniti kot revolucijo. Revolucija je imela svojo vojaško plat, svojo armado — posebnost njenega razvoja! — toda imela je tudi, če se tako izrazim, civilno stran, na katero pogosto pozabljajo. Vlado Strugar je očrtal to socialno stran sprememb.

Med pozitivne točke referata gre šteti poglavje o mednarodni uveljavitvi nove Jugoslavije, nadalje poglavje o zoprvanju reakcionarnih razredov znotraj dežele in drugo.

Vendar je treba spregovoriti tudi o slabih, mesprejemljivih stvareh, ki so v referatu, dasi je bil sestavljen za svečano priložnost. Negativna vsebina zmanjšuje pomen sestavka.

Ko je govoril o polomu stare, monarhistične Jugoslavije, referent ni ničesar rekel o težkem udarcu, ki je zadel idejo jugoslovanske enotnosti, in o nevarnosti za enotnost narodov Jugoslavije sploh. Tega ni omenil, ker bi ga bil čas omejeval. Nikakor ne! Pri njem sploh *ni mogoče*, da bi prišlo do poloma takšne ideje, kajti po njegovem je ideja jugoslovanske enotnosti neka *stanovitnost*, ki ne pozna ne vzpona ne padca, ne prostora ne časa, ne zmag ne porazov. In vendar je aprila 1941 doživela ideja o enotnosti narodov Jugoslavije nevaren poraz.

Če opazujemo dogodke v aprilu 1941, kakor so se vrstili na površju družbe, v zgomilih plasteh političnega življenja, tedaj ni videti tako jasno, v kakšno

* V prevodu iz srbohrvaščine v slovenščino dajem z neznatnimi popravki za objavo v Zgodovinskem časopisu kritiko referata V. Strugarja, s katero sem nastopil v diskusiji na zaključni plenarni seji zgodovinarskega kongresa.

globočino je zdrknila meščanska Jugoslavija. Globok padec spoznamo hitreje in zanesljiveje, če upoštevamo takratno vedenje milijonskih množic delovnega ljudstva.

Vladajoči krogi buržoazne Jugoslavije so s svojo socialno, gospodarsko, kulturno politiko znotraj dežele in navzven povzročili med delovnim ljudstvom nezadovoljstvo takšnega obsega in toliko globoko, da je skupno s propadom stare jugoslovanske države doživela polom tudi meščanska koncepcija jugoslovanske enotnosti in da je s tem prišla v nevarnost celo ideja o enotnosti jugoslovanskih narodov nasploh. Gnila monarhija se je sesula in je z gnilobo zastrepila zavest narodov.

Navedel bom primer, o katerem navadno ne govore in ne pišejo, ker pač ni prijeten, je pa dejstvo. Ko je v začetku aprila 1941 zasedla Hitlerjeva armada Štajersko v Sloveniji, so rudarji v Trbovljah sprejemali nacistično vojsko z rdečimi zastavami in slavaloki. To se je zgodilo v tistih Trbovljah, ki poznajo veliko in slavno revolucionarno preteklost, ki so bile trdnjava komunističnega gibanja. Zakaj je prišlo do tega, kar še danes vzbuja bolečine? Življenje rudarjev v stari, kapitalistični Jugoslaviji je bilo slabše kakor v prejšnji Avstro-Ogrski. Leta in leta so rudarji delali po 2, 3 ali 4 dni na teden. Lahko si predstavljate posledice. Sovraštvo do starega reda je bilo tako močno, da so si ljudje oddahnili, ko je propadla stara Jugoslavija, pa so v protestu proti staremu redu šli tako daleč, da so pozdravljali prihod še večjega nasprotnika in smrtnega sovražnika Slovencev, Hrvatov, Srbov, vseh slovanskih nacij.

Ta spontanost je seveda hitro splahnela. Preteklo je nekaj tednov in rudarska partizanska četa je 9. avgusta 1941 jurišala na okupatorja v istem trboveljskem revirju. Iztreznitev je bila hitra in radikalna. Rudarji so šli v borbo in veliko prispevali za splošno zmago.

Navedel sem ta primer, ki ni osamljen in ni bil samo v Sloveniji — bodimo odkritosrčni! — da bi se zamislili o globini padca stare Jugoslavije, ki je vlekla v prepad tudi idejo jugoslovanske enotnosti. Ta ideja se je znašla v nevarnosti, pred novimi skušnjavami. In rodila se je lahko znova samo v novih, *materialno drugačnih* družbenih razmerah.

Ne bom odkril skrivnosti, če povem, kako je znamenita slovenska Oslobojilna fronta v svoji politiki razmotrivala vprašanje skupnosti jugoslovanskih narodov leta 1941.

Znana so tri stališča OF v tem letu: prvo od 27. marca, drugo po prihodu okupatorja in tretje ob koncu leta 1941, sestoječe iz devetih točk. Kaj je v teh dokumentih? Boj za osvoboditev, oborožena vstaja, ustvarjanje enotnosti slovenskega naroda. Ali je v njih kaj rečenega o Jugoslaviji? Samo en stavek najdemo: Ne priznavamo razkosanja Jugoslavije. In točka! To je dostojna izjava, toda o ustvarjanju jugoslovanske državne skupnosti ni niti besede.

Poglejmo stališča Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, njegove razglase aprila, maja in julija 1941. V njih je ocena položaja, iz usodnih zgodovinskih razmer ugotavljajo določene sklepe, pozivajo na oboroženo vstajo za osvoboditev narodov. Ali je v njih zahteva po ustanovitvi jugoslovanske državne skupnosti? Ne, niti besede ni o tem.

Mar je to bilo slučajno? Nikakor ne. Niso obstajali materialni družbeni pogoji za oblikovanje novih napotkov glede državne skupnosti jugoslovanskih narodov. Takšni pogoji so se šele začeli porajati med samo narodnoosvobodilno borbo. Moralo se je zgoditi, da so narodi Jugoslavije, eden za drugim, eden poleg drugega, stopili na pot oborožene vstaje, da so ustanovili partizanske čete in potem vojsko. Ta težka, toda pravična borba je terjala, da se *zdržijo* sile v splošni vojni proti okupatorju in njegovim domačim pomagačem. In tako se je v boju rodila *nova* enotnost, ljudska, demokratična, enakopravna. Šele proti koncu leta 1942 se je lahko govorilo o novi Jugoslaviji, v kateri ne bo vrnite k staremu. Tako je nastala nova, socialistična Jugoslavija. Tako je znova vstala ideja jugoslovanske enotnosti.**

** Dodatna opomba h govoru: Maks Strmecki, dolgoletni in talentirani partijski delavec, žal preveč prepuščen pozabi, je julija 1942 napisal v »Delo«, glasilo CK KPS, članek z naslovom

Zgodovinar ne sme prezreti teh življenjskih skušenj. Videti mora, skozi kakšne težave in preizkušnje se je morala pretolči ideja o novi jugoslovanski državni skupnosti.

Kdor ne vidi teh preizkušenj, preskakuje določeno zgodovinsko dobo, kratko sicer, toda važno in odločilno.

Kdor jih ne vidi, zmanjšuje obseg narodnoosvobodilne borbe in krni veličastnost zmage narodov Jugoslavije.

Vlado Strugar vseh teh usodnih preizkušenj ni pokazal. Storil je tako, ne zaradi pomanjkanja časa, pač pa iz svojega načelnega stališča. Tu se razodeva njegova druga velika napaka.

Referentu se povsod pojavlja ideja federativne socialistične Jugoslavije: pri Ivanu Cankarju in pri slovenski »socialistični omladini«, pri emigraciji v Ameriki in pri povrnjenicah iz Rusije, na III. konferenci Komunistične partije Jugoslavije januarja 1924 in na V. konferenci KPJ oktobra 1940. Povsod vidi geslo socialistične, federativne Jugoslavije.

To ne ustreza zgodovinski resnici. Referent je — zaradi svečanih izjav? — pripisal konferencam KPJ sklepe, ki jih niso sprejele. Partija se je zavzemala za nacionalno svobodo vsakega naroda, hkrati pa je zagovarjala njihovo federacijo — bodisi balkansko ali balkansko-podonavsko. Ko pa je fašizem ogrozil obstoj Jugoslavije, je partija branila Jugoslavijo pred njim, zahtevajoč pri tem demokratsko preureditev države.

Obstajale so razne ideje, vznikle so v različnih obdobjih, v različnih razmerah. Odražale so stanje določene dobe. Preskočiti je niso mogle.

Referentu vse to ni mar. Ideje socialistične federativne Jugoslavije je povzdignil na višave neke konstante, nekega absoluta, neke stanovite ideje, ki je plavala v prostranstvih in ki se je potem »navsezadnje«, »dokončno«, kakor pravi, uveljavila. Človeški razvoj ne priznava dokončnih, absolutnih rešitev. Rešitve so lahko pravilne in učinkovite v določenih razmerah, v določeni dobi, ne pa večno. Naših idej ne smemo spreminjati v dogme. Tudi marksizem ne smemo preobrniti v dogmo.

Referent je opazoval dogodke in ugotavljal, kako se v njih uresničuje ta njegova ideja, dogma. Človeku nehote pride na misel Heglova absolutna ideja, po kateri se svet razvija in v njej razodeva. Zakaj je treba, da dvajset let po osvoboditvi poslušamo že zdavnaj premagane misli? Če se najvljudneje izrazim, ali ni to neodgovorno?

V referatu so še druge hibe. Tako npr. se ne zmeni za sklepe IV. kongresa Komunistične partije Jugoslavije iz leta 1928, ki so 13 let pred začetkom vojne predvideli *narodnoosvobodilno vojno* narodov Jugoslavije kot eno možnih različic bodočega razvoja. Referent tega ni mavedel, ne vem zakaj.

Referent je v zmoti, ko trdi, da so se po prvi svetovni vojni socialisti imenovali v novi stranki za komuniste. Petinštirideset let pripadam komunistični stranki in slišal sem marsikatero obtožbo in kleveto zoper našo partijo. Vendar doslej nisem čul, da so se komunisti razlikovali od socialistov samo po imenu. Komunizem v Jugoslaviji in v drugih deželah se je po prvi svetovni vojni razvil v ostrem spopadu s socialno demokracijo, ki jo je pokvaril reformizem, ki je izdala socialistično revolucijo. Le kdor je premagal socialdemokratizem, je lahko osvojil komunistične ideje. S tem seveda nimam namena zanikati revolucionarnosti socialne demokracije v njeni prvi dobi dejavnosti. In če sem zgoraj omenil, da je V. Strugar pozitivno ocenil vlogo komunistične partije, moram zdaj reči, da je izjava Vlada Strugarja o nominalni razliki med komunisti in socialisti le poskus, pretihotapiti socialno demokracijo v komunistični tabor in s tem seveda razkrojiti ga. Tega nam ni potrebno.

»KPS in Jugoslavija«, kjer pravi: »... boj za samoodločbo in njeno uveljavljanje je tisti edini način zblizanja našega naroda s hrvaškimi in srbskimi, ki je v stanju združiti v enotno državno zvezo...« Gre za »politiko samoodločbe in na njej snujočo se enotnost narodov Jugoslavije«. Gre za »mogočni skupni narodnoosvobodilni boj«, za »sporazumevanje narodov Jugoslavije za čim uspešnejši boj proti okupatorjem«, na čelu katerega stoji KP Jugoslavije. »Namesto stare Jugoslavije, ki so jo ljudstvo in vsi resnični demokratični elementi občutili kot ječo, bo vstala svobodna in demokratična domovina južnoslovanskih narodov, ki bo zadovoljila vse njihove nacionalna težnje.«

Našteta protislovja v referatu pričajo, da avtor ne pozna doslednosti, da ni edinosti v njegovi teoriji, v filozofiji zgodovine.

Dobre in slabe strani referata V. Strugarja zgovorno dokazujejo, da je mogoče storiti pravilne sklepe samo na podlagi priznanja prvotnosti materialnih družbenih razmer, ne pa na podlagi idealističnih, spretno sestavljenih, abstraktnih shem in podob. Sem za marksistično pojmovanje zgodovine. Za našo dobo je marksizem še vedno mlad in nov, sposoben, da se razvija in da nam odkriva čudoviti svet, v katerem živimo in si oporekamo.

France Klopčič

Ferdo Gestrin

O NAMERAVANI TRGOVSKI POTI IZ ANCONE IN PESARA V ITALIJI NA NIZOZEMSKO PREK LJUBLJANE ZA FERDINANDA I.

V zvezi s problemi, ki jih obravnava in nakazuje obširna monografija *Liaisons et concurrences des voies maritimes et des voies terrestres dans le commerce international depuis la fin du Moyen Age jusqu'au XIXe siècle*, delo več avtorjev v svojem prvem delu, bi rad spregovoril nekoliko besed o zamisli, ki je sicer po pomenu ne gre primerjati z vprašanji, obravnavanimi v njej, je pa vendar značilna na eni strani zaradi širokopoteznosti predvidene povezave kopnih in morskih poti, a na drugi strani zaradi tega, ker je povezana in pogojena tudi z gospodarsko prometno vlogo slovenskega ozemlja ob zgornjem Jadranu v prvi polovici 16. stoletja.¹ Gre za zamisel in prizadevanje avstrijskega nadvojvode Ferdinanda I., da bi trgovino iz Italije proti habsburški Nizozemski vsaj deloma speljal na pot čez svoja pristanišča Trst in Reko na Ljubljano, Beljak in dalje proti Antwerpnu. S temi prizadevanji je povezati njegov akt iz leta 1527, s katerim je zagotovil ugodnejše trgovsko prometne pristojbine (mitnine, štiridesetine in carine) vsem italijanskim trgovcem, ki bi iz Ancone ali Pesara šli po tej poti.²

Osnove, iz katerih je mogla zrasti ta zamisel, so bile nedvomno zelo različne. Vendar se zdi, da so nanjo prvenstveno vplivali trgovsko gospodarski položaj in vloga ter pomen habsburških in posebej slovenskih dežel v prometu z Italijo, dalje fiskalna politika Habsburžanov in končno njihovo nasprotje in boj proti beneškemu monopolu na Jadranu. Na vseh treh področjih prav v tem času zasledimo hkratne pojave, ki so medsebojno tesno povezani.

Do začetka 16. stoletja se je dokončno za daljšo dobo utrdila habsburška posest nad severovzhodnim delom kopnega v Tržaškem zalivu in nad Kvarnerom. Vojna cesarja Maksimilijana z Benečani (1508—1516) je to stanje le še potrdila. Poseg njegovega naslednika, cesarja Karla V. v območje Jadranskega morja pred delitvijo habsburških dežel z bratom Ferdinandom pa je imel za cilj tudi odpravo beneškega monopola na Jadranu. Z mirom v Wormsu leta 1525 in nato v Bologni leta 1529 so sicer Benečani priznali habsburškim podanikom formalno pravico svobodne plovbe, vendar je sklep ostal le mrtva črka. Prav v tem času med obema mirovnima pogodbama, ko je bilo še nekaj upanja na uspeh, pa pada zgoraj omenjena zamisel nadvojvode Ferdinanda, tedaj gospoda dednih habsburških dežel. Tako zamišljene zveze z Ancono in Pesarom je vsekakor oceniti za sestavni del boja proti beneškemu monopolu na Jadranu in seveda tudi boja za dvig habsburških pristanišč ob zgornjem Jadranu proti beneškim mestom v Istri, zlasti proti Kopru, in seveda tudi Benetkam samim. Ancona, ki je prav v 16. stoletju doživljala procvit in je imela močne trgovske zveze z vzhodno obalo Jadrana, je bila namreč ves ta

¹ Prim. F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 15. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965.

² J. Zontar, Villach — Nürnberg und der Südosten. Zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Villachs im 15. und 16. Jahrhundert, V. Jahrbuch des Museums der Stadt Villach, 1. Jahrgang — Neues aus Alt-Villach, str. 100.

čas nasprotnica Benetk.³ V Pesaru pa se je prav tedaj utrdila oblast gospodov iz Urbina za Francesca Maria della Rovere, nasprotnika lagunškega mesta.⁴

Velik del trgovine iz habsburških dežel, zlasti pa iz slovenskega ozemlja, se je tedaj usmerjal v Italijo in med pokrajinami, kamor je šlo blago iz vzhodnega oziroma severovzhodnega zaledja Tržaškega zaliva, so bile tudi Marke oziroma mesta vzdolž njihove obale, a med njimi tudi Ancona in Pesaro. Samo trgovina iz slovenskega zaledja v pristanišča Tržaškega zaliva in na Reko ter v obratno smer, iz njih v zaledje, je že od konca 15. stoletja presegala 200.000 tovorov blaga na leto.⁵ Mnogo tega blaga je šlo ne samo v Benetke, ampak tudi v že omenjeni dve mesti. Prav tako pa je od tam prihajalo blago tudi v slovenske dežele. V ankonških pomorskih, mitninskih in skladiščnih statutih⁶ se omenja blago iz Ljubljane in iz slovenskih dežel. V Pesaru se v istem času javljajo trgovci iz habsburških dežel in med njimi tudi iz Ljubljane.⁷ Obratno pa so s svojimi trgovskimi zvezami segale v mesta Tržaškega zaliva in na Reko najbogatejše patricijske oziroma plemiške rodbine iz mest v Markah, med drugimi tudi ankonška rodbina Ferduccijev.⁸

Prav v tej vlogi in pomenu trgovine iz habsburških dežel z Italijo je gledati tudi poglavito osnovo za precej širokopotezno zamišljeni načrt nadvajode Ferdinanda. Izbira Ljubljane in Beljaka za vmesne postaje na poti iz Italije proti habsburški Nizozemski torej nikakor ni bila pogojena samo s prometno geografskih vidikov. Oba kraja sta bila tudi važni izhodišči za trgovino proti Italiji. Prav v tej trgovini pa so začeli Habsburžani že od zadnje četrtine 15. in zlasti od začetka 16. stoletja vedno bolj uveljavljati svojo fiskalno politiko. Pri tem so se njihove koristi povsem ujele s težnjami Trsta. Če so bili Habsburžani do tega časa več ali manj indiferentni do svojih pristanišč, so posledje z vso odločnostjo podpirali zlasti Trst in njegova prizadevanja, da bi pritegnil vso trgovino iz zaledja proti primorskim mestom in dalje v Italijo na svoj trg. Z vsemi sredstvi srednjeveške gospodarske politike so usmerjali promet iz svojih dežel v Trst in druga svoja pristanišča. Sem je posledje vodila prisilna pot, zavarovana s sistemom mitnic in bolet ter so bili uveljavljeni novi mitninski redi in tarife, ki so koristili deželnoknežji blagajni in prometu proti Trstu. Vloga beneških mest v Istri, zlasti Kopra, ki je do tedaj dominiral v trgovini s slovenskim zaledjem proti Italiji, je počasi upadala in vodilna vloga v tej trgovini je počasi prehajala na Trst.

Kaj naj bi v tem boju proti beneškim istrskim mestom in proti Benetkam samim še bolj koristilo Trstu kakor to, da bi neposredno vanj pritekala tudi trgovina iz čim večjega dela Italije. To še toliko bolj, ker se je z nastopom Karla V. proti Benečanom vendar kazala možnost, da bo njihov pomorski monopól na Jadranu doživel večji udarec.

³ Prim. M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli II*, 1960, str. 127 sl.; E. Spadolini, *Il Commercio, le Arti e la Loggia dei Mercanti in Ancona*, 1904, str. 37 sl.

⁴ Prim. G. Vaccaj, *Pesaro. Pagine di storia e di tipografia*, 1909, str. 103 sl.; P. E. Vecchioni, *La vita e gesti Illustrissimo Sig. Francesco Maria della Rovere di Frate Gratia de Francia*. V *Bolletino della Società degli amici...* II-IV, 1924-26 str. 31 sl.; R. Marcucci, *Francesco Maria della Rovere, Parte I (1490-1527)*, str. 28 sl.

⁵ F. Gestrin, o. c., str. 45 sl.

⁶ E. Spadolini, o. c., str. 21 sl.; isti, *Il libro della franchigia di Ancona (1471)*, v *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le Marche*, vol. II, fasc. II., str. 117 sl.; isti *La loggia dei Mercanti in Ancona, Portocivitanova 1904*, str. 14 sl., str. 30 sl.; C. Ciavardini, *Statuti anconitani del mare, del terzemale e della dogana e patti con diverse nazioni, v Fonti per la storia delle Marche pubblicate dalla Deputazione marchigiana di storia patria. Statuti - secoli XIV-XV*, vol. I, 1896. Archivio storico comunale - Ancona: Libro sull'ufficio del fondichiero e suoi pagamenti informati nel 1518, f. 8 sl., f. 20 in f. 21.

⁷ Prim. V. Fabjančič, *Zgodovina mestnih sodnikov in županov v Ljubljani, I (tipkopis v Mestnem arhivu ljubljanskem)*, str. 131: Leta 1510 je npr. ljubljanski meščan Peter Reicher izvozil v Ancono in Pesaro 150 tovorov kož in 50 tovorov železnih izdelkov. Archivio di Stato - Pesaro: notarska knjiga Milija Milioni iz l. 1527 (*Repertorium instrumentorum et contractuum de prestiti - Anno 1527*), f. 387-7' in 411-11', f. 13; notarska knjiga Bernardina Fattori (1536-39), f. 60-62. F. Gestrin, *Arhivi v Markah*, ZC 18 (1964) str. 241.

⁸ Prim. štiridesetinsko knjigo na Reki za leto 1537, kjer se omenja Nikolaj Ferducci (f. 6'-7, f. 22', 32'-5, 32), Francesco Ferducci (f. 11'-12) in Andrej Ferducci (f. 20'21) - DAS, vic-
arhiv F 1/74.

No, stvari so se zasukale drugače in z mirom v Bologni so padli v vodo vsi upi o zlomu beneškega monopola. Tu je med drugim iskati tudi poglavitni vzrok, da se zamisel o tej poti proti Nizozemski ni začela uresničevati. Je pa vendar mogoče tudi z njo povezati povečani dotok italijanskih trgovcev in podjetnikov v slovenske dežele, kjer niso samo trgovali, ampak so se v mestih tod celo naseljevali.

Vse to, kar sem dejal, je samo dokaz več, kako so se prometne poti tudi v tem času, podobno kakor v vsem srednjem veku, določale v mnogo večji meri pod vplivi političnih sil kakor pa po gospodarskih tokovih.

Ferdo Gestrin

DOKUMENT IZ PREDPREVRATNE DOBE

Dogodki v habsburški monarhiji in Evropi ob koncu 1916 in v prvih mesecih 1917 so ob vihri prve svetovne vojne močno odmevali med vsemi, ki so se v tistih dneh preiskunje zavedali njihovega pomena tudi za usodo slovenskega naroda. Med dokumenti, ki govorijo o tem času in dogodkih in zajemajo to problematiko, je tudi pismo, ki ga je dr. Janezu Evangelistu Kreku pisal študent trgovske visoke šole v Kölnu Mihael Kostanjšek, ko je bil rekonvalescent v oficirski vojni bolnišnici v Rogaški Slatini. Avtor je bil v stikih s Krekom že pred izbruhom prve svetovne vojne; pred obnovitvijo parlamentarizma v monarhiji in preden so poslanci iz jugoslovanskih dežel formulirali tako imenovano majsko deklaracijo, se mu je, prekaljen v grozotah vojne, ko je bil od začetka sovražnosti skoraj neprestano na različnih frontah, zopet oglasil in poslal obširno pismo, ki ga tu objavljamo. V njem mladi slovenski inteligent tistega časa ne prikaže samo slike svojega doživljanja vojne in njegovih posledic, ne izraža samo strahu za slovenski narodni obstoj, temveč daje tudi svoje, ne sicer povsem originalno in zrelo, a vendar zelo zanimivo mišljenje o poteh, po katerih je treba iti, da se bo rešilo slovensko narodno vprašanje slovenskemu narodu v prid, pa tudi ocene celotnega sočasnega dogajanja v monarhiji in v svetu, ki s svojo vsebino vsekakor presenečajo. Čeprav ima dokument — tudi po svojem značaju — izrazito individualno noto, je vendar glede na širino zajetih problemov, po svojih pozitivnih opazanjih, po svojih idejah in ocenah tako splošno pomemben, da ga moremo postaviti v vrsto zanimivih dokumentov časa, v katerem se je že začelja agonija avstro-ogrske monarhije, in da mu gre mesto v Zgodovinskem časopisu.

Rogaška Slatina, 22. maja 1917

Blagorodni gospod poslanec!

Kratko pred izbruhom sedanje vojske, ste dobili pismo od mene iz Nemčije, s katerim sem opozarjal na velike dogodke, ki se pripravljajo in zadel razvoj poznejših dogodkov vsaj v glavnih potezah. Skoraj tri leta so med tem minula, katera sem od vsega začetka prebil na fronti in sem sedaj vsled prevelikega napora v bolnišnici. Zopet se obračam na Vas kot poslanca in politika, uvaževanega in uglednega vsled svojih demokratičnih idej med našim ljudstvom.

Svetovna vojska se bliža svojemu vrhuncu in bo v doglednem času prinesla odločitev in rezultate tega strahovitega borenja, ki bodo usodo malih in velikih narodov, dá celega sveta, odločili za celo stoletje in bodo mejnik v zgodovini Evrope in celega človeštva. Kakor bi bilo zanimivo razpravljati o bodočnosti velikih držav, velikih narodov, o bodočem svetovnem gospodarskem in kulturno-socialnem razvoju, vendar se omejim samo na to, kar nam je vsem Slovincem najbolj pri srcu, da podam nekaj misli, ki Vam gotovo niso nove, o bodočnosti in ulogi našega malega slovenskega naroda, ki je pa velik po svojih vrlinah in kot veja obširnega slovanskega debela. Nikakor Vam ne pišem iz tega namena, da bi si domišljal Vas učenega in skušenega politika kakorkoli poučevati, ampak zato, ker bi Vam mogoče koristilo, če ste infor-

mirani, kaj misli in čuti po mojih opažanjih velik del mlajše slovanske inteligence, ki je v težkih treh vojnih letih umirala, krvavela, zmrzovala in hirala za takozvano domovino.

Opozoril bi Vas predvsem na psihologično zanimivo dejstvo, da je krutost, brezobzirnost in trdota vojske v marsičem spremenila mišljenje in značaj naših ljudi od priprostega vojaka do častnika. Samo da priprosti človek ne zna dati izraza temu mišljenju, dočim je izobraženejši človek izkristalizira v jasnih in konkretnih mislih. Mi vojaki smo se pred vsem odvadili kaj samo želeči ali pa prositi. Kar mi smatramo za prav, to tudi zahtevamo in sicer brez ozira na levo in desno, kakor se damo tudi na bojnem polju na dovolje ubiti brez ozira na naše misli in občutke. Torej mi rezervisti, ki smo ob enem tudi civilni državljani zahtevamo od naših poslancev in vseh merodajnih vladnih faktorjev države, da izpolnijo nam nasproti svojo dolžnost, kakor smo jo mi nasproti državi do najskrajnejše meje. S to našo odločno voljo naj računajo vsi politiki, ker ljudje, ki so se navadili vsak dan zreti smrti v obraz in se sprijazniti z mislijo, da umreti ni tako strašno, se ne bojijo ne nebes, ne pekla več, najmanj pa sil zemlje. Kaj zahtevamo torej slovenski rezervisti od države in naših poslancev v teh za vso našo bodočnost velevažnih časih? Nočemo nobenih fantazij, hočemo ostati na realnih tleh in doseči to, kar je po sedanjih okoliščinah sploh mogoče. Kaj je smatrati v sedanjem vojaškem, zunanje- in notranjepolitičnem položaju za mogoče in dobro za naš slovenski narod?

Vojaški položaj je znan, če je tako rožnat, kakor se ga oficijelno slika, o tem bi v marsikateri točki dvomil ne brez vzroka, a tu je treba samo potrpežljivo čakati na razvoj vojaških operacij. Dejstvo je, da je sedaj z nami s Turčijo vred v vojski okoli 570 milijonov belih ljudi celega sveta z ameriško Unijo in kolonijami vred proti 140 milijonom četverozeve. Če se nič ne oziramo na črne, rumene in drugobarvne ljudi, je že to strahovita premoč v številu. Kvantiteta govori odločno proti nam. Kvaliteta vojaštva in orožja, vodstva, organizacije, prometne tehnike in geografičnega položaja, je bila vsaj v prvi polovici vojne dobe še na naši strani, o čemur se sedaj ne da več z absolutno gotovostjo trditi. Proti naši industrijski in vojni tehniki stoji ona ravno tako visoko razvitih držav Francoske, Angleške in Amerike. Kar se tiče energije, hrabrosti in vztrajnosti ne zaostajata angloameriški in francoski vojak prav nič za nemškim in avstrijskim. To je dosedanji potek bojov dovolj dokazal. Pri tem ne upoštevam nič Rusije in Italije, dasiravno imata ti dve zaposleni celo našo avstroogersko armado in veže samo ruska fronta gotovo nad sto divizij centralnih vlasti. Od tod razumljiva želja po separatnem miru z Rusijo! Kar se pa tiče gospodarskih in finančnih sredstev nas in nasprotnikov, je tu za poznavalca vsaka primera odveč, ker izpade silno neugodno za nas. Finančno silo Nemčije Velika Britanska več kot odvaga, ravno tako pa tudi nas in Turčijo, Francoska in Italija. V dobavi živil in surovin za industrijo, predvsem vojno, smo navezani na ta mali del zemlje, ki se imenuje osrednja Evropa z Balkanom in malim delom azijske Turčije vred, ki čeprav je bogata v naravnih produktih, zlasti železu in premogu, se vendar ne more primerjati z ostalim delom sveta, ki stoji sovražnikom na razpolago, dočim smo mi od njega popolnoma odrezani. Z vstopom ameriške Unije med vrste naših nasprotnikov, je na tehtnici dosedanjega ravnotežja med obema sovražnima skupinama, prišla velika utež v prilog nasprotnikom. To se na prvi videz ne zdi, a čutili bomo to prav živo mogoče še le prihodnje leto. Kakšne postranske motive ima mogoče pri tem Amerika, to je za nas irelevantna stvar, računati moramo z dejstvom, da bomo počasi pa gotovo čutili kolosalno gospodarsko, finančno pa tudi čez leto dni vojaško moč Amerike. Nade, ki jih stavijo v boj podmorskih čolnov, so zelo kočljiva stvar, zlasti proti tako mogočnim, žilavim in z vsemi sredstvi pomorske tehnike oboroženim narodom kot so Angleži in Američani. Dejstvo je, da Angleži vkljub vsem podmorskim čolnom spravijo in vzdržujejo 2 milijonsko armado na Francoskem in jo oskrbujejo zadostno z municijo, orožjem in živežem nad leto dni. Računati pa moramo še tudi z drugimi nevtralnimi, katerih večina je nam sovražna in zamore vsak čas presto-

piti v nasprotni tabor. Jasno je, da smo že leto in dan potisnjeni v defenzivo, ker za velika ofenzivna podjetja ni več zadosti vojaštva na razpolago. Pa tudi defenziva stane dosti žrtev kakor kažejo boji na Francoskem. Soška fronta pri vsaki večji ofenzivi požira hekatombe naših najboljših vojakov. Jasno je, da boj na tak način ne more trajati ad infinitum. To nas počasi pa gotovo tira v propast. Torej odločilni udarec na sovražnika, če smo za takega še sploh sposobni, in skorajšnji mir, ali pa počasno izkrvavenje in shiranje, le to dvoje je mogoče. Gotovo ima tudi nasprotnik teške zgube in prenaša teška bremena, toda dočim na naši strani nosita celo breme vojske v glavnem dve veliki državi, so na nasprotni strani štiri velike in nebroj malih, katerim se je sedaj še pridružila popolno neizčrpana, silna in bogata Amerika. Pet ljudij isto breme lažje nosi kot pa dva.

To velja tudi za bremena po vojski. Pri tem se pri nasprotnikih razvija gospodarsko življenje bolj normalno kot pri nas, ki smo odrezani od sveta. To se kaže zlasti tudi pri naši valuti. Industrija in trgovina nasprotnikov je zaposlena s polnimi rokami v kolikor ne dela že za armado. S svetovnega trga so centralne vlasti popolnoma izrinjene, sovražniki so se ga polastili in zlasti Nemčija bo to čutila še mnogo let. Polovica nemške trgovske mornarice je že ali še bo zaplenjena. To so stvari, ki se bodo šele po končani vojski z vso težo in vsemi posledicami pokazale. Naši vojni dolgovi rastejo le še po milijardah in mnogo bistrih ljudi je, ki računajo vsaj na delen bankerot. Res, da ostane denar po večini v deželi, toda razni produkti se porabijo, ljudje se uničijo, stroji se izrabijo in večina malih industrij in obrti je brez dela skoraj 3 leta. Zaloga surovin in kovin je izčrpana ali znatno zmanjšana in mi smo podobni živalim, ki ob zimskem spanju baje žive od svoje lastne masti, na spomlad pa se prebude vse mršave in slabe. Taki bomo tudi mi, ko pride pomlad miru. Trgovina silno omejena, industrija samo za vojsko uravnana, večina industrij brez surovin, kmečko gospodarstvo zanemarjeno ali enostransko razvito, kmet brez živine, gnojil in delavnih moči, državni dolgovi veliki, vsled tega javna bremena velika, cele pokrajine na frontah uničene, skrbeti bo za neštevilne invalide, bolnike, vdove in sirote, pri tem pa, če se sovražniki v miru gospodarsko strnejo v eno nam protivno falango, bomo še naprej gospodarsko bojkotirani od dveh tretin sveta. In to zlasti za industrijsko Nemčijo lahko ima usodne posledice. To so izgledi, ki so žal resnični in nam obetajo samo težke čase tudi po britkih dneh vojne. Seveda jih bomo premagali, ker jih moramo, četudi s polomijami!

Vprašanje pa je, ali nam je vsega tega treba bilo? Ali ni tu lahko miselnost in nepoznavanje razmer, da ne rečem zabitost in bahavost ter domišljavost igrala na naši strani tudi veliko vlogo pri izbuhu vojske? Par mož in dve dinastiji so dali inicijativo za napoved vojske, ki se je organično razvila v svetovno vojsko. Ali ima res teh par visokostojecih mož vso modrost in uvidnost v patentu, v tem se da sedaj še bolj dvomiti kot poprej. Posledic vojske pa ne nosi tistih par mož, ki so jo začeli, ampak milijoni, ki so jih poslali v človeško mesnico, kot se drugače ne more imenovati sedanja vojska z vsem mogočim strahovitim orožjem. To je tisto kričeče nasprotje, da je vsa moč koncentrirana v roki par ljudi, ki pa ne dajejo odgovora širokim ljudskim množicam, čez katere pride vse gorje, in napravijo morijo in polomijo, kakor je ne pozna človeška zgodovina. Ali je to sploh kakšna kazen, če ministristvo demisijonira in gre v debeli penziji on ali če se dinastija odstavi? Treba bi bilo, da bi vse take poslali takoj v začetku vojske v prve strelske jarke, da bi sami občutili, kaj so napravili in kaj se pravi vojsko voditi. Z drugimi besedami, moč vladajočih plasti se mora omejati in bazirati na moč ljudskih plasti, to je parlamenta.

Parlament je tisti forum, kjer bi se moralo izražati vse mišljenje, delovanje in moč države. Pri nas pa se parlament pošlje kratkoma na počitnice in vlada se bolj absolutistično in neodgovorno kot pred par stoletji, ko so vsaj stanovni in plemenitaši imeli kaj za govoriti. To je prav karakteristična poteza za Avstrijo, da med vsemi konstitucionalnimi državami na svetu ni sklicala 3 leta parlamenta, dasiravno ona stoji v središču vojnega pozorišča,

vsega svetovnega vrenja in trenja. To se pravi, da se vladajoči krogi bojajo, da bi prišlo pravo mišljenje in zahteve narodov na dan. Brez dvoma so pa nasprotniki o naših razmerah bolj poučeni kot mi sami. To se pa mora temeljito spremeniti. Parlament si mora sam, baziran na ljudsko voljo, priboriti svojo veljavo in dostojanstvenost. Tiste poslance pa, ki so sami nastopali proti parlamentarnim napravam, se mora vreči vun, ker oni ne slišijo v parlament ampak na vislice. Če zasledujete zgodovino ustavnega življenja, boste pritrdili, da si še noben parlament od najstarejšega angleškega do najmlajšega ruskega in kitajskega, ni priboril svojega ugleda in veljave drugače kot z najtršimi boji, da z revolucijami in najkrvavejšimi upori. Ta pot tudi našemu parlamentu ni bila in ne bo prihranjena. Samo da mi potrebujemo mož, ki so v resnici možje, ki so pravi demokrati, ki si upajo povedati to, kar je istina, tudi če jih zato zaprejo ali pa pobesijo. Ali naj vas poslance osramoti v korajži najpripromestnejši naš kmet in delavec, ki se da v spolnjenju dolžnosti raztrgati od granat, ne da bi vedel zakaj. Računajte s tem, da ste sedaj kot poslanci odgovorni drugega kova ljudem kot pa so bili pred vojsko. Našemu parlamentu bo treba silnega dela in odločnega nastopa proti vsem absolutistom in njih pomagačem, če se bo sploh mogel rehabilitirati. Danes nima poslanec pri nas ugleda niti za počen groš, kakor jih je ljudstvo tudi spoštovalo in stavilo upe v nje. Deloma so temu poslanci tudi sami krivi! Ljudje sprevidijo, da ste sicer marsikaj dobrega storili, ko se je šlo za ustanovitev kake šole, regulacije rek, odpomoč po toči, pri prestavljanju naših uradnikov itd. A ko se je šlo za življenje in smrt milijonov, za blagostanje in srečo celih dežel in narodov, za usodo cele države in našega ugleda v svetu, za katastrofo celega človeštva, tedaj pa ste odrekli, niste rekli ne bev ne mev, ampak ste prepustili vajeti drugim, ki so se pa pokazali za preslabe momarje, voditi ladjo naše države na svetovnem morju. Sedaj ko udarjajo valovi svetovnega morja preko te ladje, sedaj se še le ozirajo po vaši pomoči in hočejo naprtniti odgovornost za to vodstvo zopet parlamentu. Mislim, da ima parlament še dosti uvidnih mož, ki sprevidijo ta maneuver. Upam, da parlament ne bo samo cirkus za udanostne adrese in da ne bodo razni dompterji vas prisilili k »ja« in »amen« vseh teh naredb, prekršitev ustave, krivic in nasilnosti pa tudi gospodarskih neumnosti, ki so jih počeli v treh letih neustavnega življenja. Ne absolutisti, ampak parlament bi moral voditi državo v zadnjih 20 letih, potem bi pa mi ne bili danes nujno zapleteni v to klanje in polomijo. Ali se bo parlament vsaj zdaj po tej strašni skušnji zavedel svojih dolžnosti?

Če se sedaj skliče parlament, ali če bi na kak drugi način prišli poslanci in drugi zastopniki naroda do besede, morajo nastopiti složno, enotno, koncentrirati vse narodne sile za doseg narodnega programa, ki pa mora odgovarjati resnični ljudski volji in uvidnosti cveta ljudstva, to je narodnega izobraženstva. Pri tem bi pa povdaril svoje mogoče enostransko mnenje, da mora biti tu merodajna politična izobrazba, uvidnost in skušnja naše inteligence bolj kot pa instinkti in včasih neopravičeni egoizem malo ali napolizobraženih ljudskih množic. Ob enem se pa mora delati sporazumno z jugoslovanskimi zastopniki tudi ogerske polovice države ter se z njimi zediniti na enotno, za vse slučaje in možnosti uravnan program. Da se s češko-poljskimi in rusinskimi zastopniki ter po možnosti tudi s socialnimi demokrati dela v roko v roki, je za lažje doseženje programa vsekakor potrebno.

Naš narodnopolitični program, ki je po mojih mislih v sedanjem notranjem in zunanjepolitičnem položaju dosegljiv in za nas življenjska potreba, je kratko izražen v dveh geslih: narodna avtonomija in združenje s Hrvati, to je združenje vseh avstrijskih Jugoslovancev v eno politično in gospodarsko enoto. Nočem na dolgo in široko dokazovati, da je združitev vseh kompaktno naseljenih Slovencev v eno politično enoto nujna potreba, ker ta razcepljenost po kronovinah ne samo da ubija in deli naše narodne moči, ampak je tudi gospodarsko za nas škodljiva, ker smo razun Kranjske povsod drugod v boju z narodno sovražnimi in nadmočnimi gospodarskimi organizacijami. Jasno je, da če en organizem razcepiš v dele, da ti vsi skupaj predstavljajo

manjšo moč kot pa vsi deli skupaj združeni v harmonično in smotreno delujoč organizem. Tak organizem mora postati naš dosedaj razcepljeni narod. Za prosvetanje tega novega slovenskega organizma, to je slovenske narodne avtonomije, so dani vsi predpogoji, ki so predvsem dovoljna politična izobrazba, žilavost, resnost in delavnost našega ljudstva. Narodna avtonomija mora biti prvi naš korak do višjega političnega razvoja. Da se pa ta avtonomija nasloni na krepko oporo in da najde svoj naravni zaključek in dovršenje, jo moramo podrediti še višjemu in močnejšemu organizmu, ki bo nastal po združenju Slovencev in vseh na nepretrganem ozemlju v monarhiji stanujočih Hrvatov in Srbov, ki so pa dejansko en narod, ločen le po različnem kulturnem in zgodovinskem razvoju. Tudi ta večji organizem bi imel, gotovo veliko življenjsko silo in bi ne bil nič novega, ker ima v zgodovini svoje vzglede in prednike že v starodavni hrvaški, mestoma tudi srbski državi, v samostojnih slovenskih kneževinah kakor tudi v francoski Iliriji. V teh starih časih so bili državotvorni elementi bolj interesi dinastij, pritisk s strani bojevitih sosedov in še mnogi drugi vzroki, danes pa so tvoritelji takih političnih organizmov narodna ideja, zavest plemenske skupnosti, skupna obramba proti nadmočnem političnem in gospodarskem pritisku nam narodno protivnih sosedov, skratka vsi tisti činitelji, ki povzročajo, da narod lahko živi, napreduje in se razvija. Kako bi si uredili potem Slovenci, Hrvati ter Srbi medsebojne jezikovne, upravne in gospodarske razmere, to je le še potem vprašanje druge vrste, ki se bo dalo v medsebojnem umevanju in tolerantnosti gotovo pametno urediti, kot se razvijajo vse naravne stvari na svetu. In to ujedinjenje je naraven proces, ki se bo na ta ali oni način enkrat gotovo zvršil. Prvo je, da ta veliki program uresničimo, da ta naravni proces, ki ga svetovna vojska še posebno pospešuje, če le mogoče že sedaj izvršimo. In dosega tega programa je sedaj mogoča, ko je razun dela avstrijskih Nemcev, nemških imperijalistov, Vsenemcev in madžarskih magnatov, birokratov in šovinistov, dobesedno celi svet na strani ideje o narodni avtonomiji, o ohranitvi in samoodločevanju malih narodov. In za naš narodni program pomeni to avtonomijo Slovencev in ujedinjenje avstrijskih Jugoslovanov. Dasi marsikateri član entente (Italija, Angleška) morda ni mislil resno na izpolnitev tega, kar je v svojih notah in na vseh javnih pozoriščih oznanjal, je vendar cel razvoj in dolgo trajanje svetovne vojske, zlasti pa ruska revolucija in nastop Amerike povzročil, da je stvar postala resna in je zdaj na dnevnem programu in v diskusiji izobražencev in politikov celega sveta. In ta položaj je sedaj za nas odločilen, ta položaj se mora z ozirom na naše življenjske narodne potrebe temeljito izrabit, brez ozira na interese drugih, ker tu se gre za naše življenje, za našo bodočnost, zato če sploh kot narod še hočemo živeti ali pa se polagoma pa gotovo dati asimilirati tujerodnim elementom. Takega položaja, za nas ugodnega, nismo doživeli, odkar smo izgubili svojo politično neodvisnost, to je več kot tisoč let. In taki veliki trenotki ne smejo najti malih in malenkostnih mož, ne smejo iti mimo nas, ne da bi jih do dna izrabili. Mi smo bili trpini tisoč let, po vsej Evropi je tekla naša kri v službi nam tujih interesov, mi smo životarili in se mučili, ker v polno živeti nismo mogli, sedaj pa po krvavo dovršenem delu, z drago plačanim trudom hočemo biti enako in polnovreden član v družbi velikih in malih narodov. Živeti in urediti si svoje življenje pa hočemo tako, kakor mi to smatramo za pravilno in dobro in ne pustimo nobenega vmešavanja tujih interesov vmes. Stvar vas po poklicu politikov pa je, da to kar najnost za naše narodno življenje zahteva, uresničite. Sedaj ali pa še morda celo stoletje ne! Upam, da je dosti nesamopašnih mož med vami, ki spoznajo te za nas silno važne čase in znajo ukreniti tista pota, ki nas dovedejo do tega gori označenega cilja. Podpora in hvaležnost celega naroda vas bo spremljala, če mu pomorete priti do poštenega, do polnega narodnega življenja, do uresničenja njegovih idealov. Ta narod, kot mučenik danes oblit s krvjo in trpljenjem, pa bo tudi neusmiljeno obračunal s tistimi, ki pravijo, da so njegovi zastopniki, pa načejo ali ne bi hoteli služiti njegovim idealom in ne hoteli utrgati s krvavimi sragami zasluženega sadu. Gorje vsem izdajalcem!

Če mi zahtevamo zase avtonomijo in združenje vseh 7 milijonov Jugoslovancev živečih v monarhiji, v eno celoto v okvirju monarhije, potem pomeni to preustroj, preosnovo in premembo ustave avstro-ogrske monarhije in padec dualizma, ki je danes za nas preživel in služi samo interesom dveh narodov, ki sta pa v obeh državah v manjšini. Le tradicija, brezobzirnost in brutalnost Nemcev in Madžarov ter vpliv Nemčije drže to umetno stavbo po konci. Dinastija in nje interesi nikakor niso mavezani na to konstrukcijo monarhije, ampak njej koristi le tisti ustroj, ki zadovolji vse ali pa vsaj veliko večino državljanov, napravi notranji mir in da solidno podlago za prepotrebni gospodarski razvoj države. Vse želi novega življenja in pomlajenja države, to pa je mogoče le tedaj, če se na najpametnejši način zasigura prost razvoj in obstanek vsem narodnostim države. Najpametnejši način je pa ta, da vsaka narodnost sama urejuje svoje narodno življenje in sicer na teritoriju, ki v resnici njej služi in ne v škodo opravičenih koristi druge narodnosti. Vsi narodi skupaj pa tvorimo eno družino, ki stanuje v trdno solidno zgrajeni hiši, ki naj bo naša monarhija. Tako urejena država bi imela čisto drug ugled na svetu in vpliv na zunaj, rasla pa bi tudi na znotraj in se kulturno in gospodarsko dvigala v veseli medsebojni konkurenci prostih narodov, bila bi vzor država in tempelj sprave narodov!

Čisto brez dvoma je, da mora monarhija nastopiti to pot sprave in samouprave narodnosti zlasti sedaj po ruski revoluciji. Ruska revolucija, naj bo njen potek zanaprej še tako negotov in buren, je vendar po mojih mislih dosedaj največji politični dogodek v svetovni vojski. Ona bo v svojih svetovnih posledicah še prekosila francosko revolucijo, ne morda v krvavosti, ampak zato, ker je in bo vzbudila vso vzhodno Evropo in centralno Azijo, torej številna ljudstva in ogromen in pomemben gospodarski teritorij k novemu življenju. Posledice pa čuti že tudi srednja Evropa, in ves demokratični duh, ki je naenkrat zavel v centralnih državah, je posledica viharja na vzhodu. »Ex oriente lux« je resnica, ki se v zgodovini večkrat in na različne načine ponavlja. V Rusiji, tej ogromni državi, vse kipi in vre in čimdalje in enakomerno ta proces traja, tem več solidnega in pametnega se bo izkristaliziralo iz njega. Mogoče je to prvi znak bližajočega se miru. Znak pa je tudi, da je demokratizem zmagal nad absolutizmom in da le pametne, demokratične države in družabne uredbe imajo trajnost in bodočnost. Centralne monarhije visijo zdaj takorekoč v zraku, ker se ne morejo nasloniti niti na vzhod niti na zapad in vzdržale se bodo le tedaj, če se postavijo demokraciji na čelo, ne pa da ji služijo kot ovira. In demokracija pri nas ravno zahteva, da se reorganizira država na demokratični podlagi, da se ne veže narodov na verige, ampak se jim da tako obliko samouprave, v kateri najlažje živijo in prosperirajo. Zdaj ko se obeta Kirgizom, Sartom, Turkmenom, Fincem in Laponcev avtonomija, ko bodo najbrže tudi Irca na pritisk Amerike dobili svoj »homerulek«, ko se celi svet presnavlja v znamenju demokratične in mirovne ideje ter bo treba vse sile napeti, da uspemo v bodoči gospodarski konkurenci narodov, mora tudi naša država spolniti svojo prokletno dolžnost napram narodom, ki v njej stanujejo in ki so jo branili in s tem tudi napram samemu sebi. Mogoče se nam v prihodnji dobi obeta absolutizem kapitalizma, to je dolarja, pfunderlinga in marke. Toda kakor je vsak nenaraven razvoj še propal, bo tudi nezdravo razvijajoči se kapitalizem. V enem največjih narodov sveta je še le sedaj prodrli duh Dostojevskega in Tolstoja na dan!

Preustroj naše države pa bo gotovo tudi v zvezi z mirovnimi pogoji z naše in nasprotni strani. Jaz ne verjamem, da bi mi nasprotnike tako vrgli ob tla, da bi jim diktirali mir. Torej bo mir v za nas najboljšem slučaju rezultat obojestranskih koncesij. Med postulate entente in Amerike, katere politična moč in ugled ni za podcenjevati, pa spada tudi samoohramba malih držav in prosti razvoj in samoodločba malih narodov. In v tej ideji smo si mi mali narodi Avstrije in Ogerske z nasprotniki edini, ker to tudi mi zahtevamo za sebe. To je tisti mogočen vzvod, katerega se morajo naši politiki poslužiti, da nam priborijo narodno samoodločevanje, to je za nas narodno avtonomijo. Če mi to tudi zahtevamo, se niti najmanje ne pregrešimo proti

integriteti države. Poslužiti pa se moramo tudi tega sredstva, ker imamo preveč zagriženih nasprotnikov, da bi jih tako lahko spreobrnili za to našo zahtevo in pravo. Torej je dolžnost naših poslancev nastopiti z gotovim, enotnim in solidnim programom, ki naj vsebuje gori omenjene naše zahteve. Ta svoj program pa morate izvršiti na vsak način, naj vas napadajo in tuljijo v vas kolikor hočejo, ker ta program je naše življenje in naša bodočnost, za katero se je treba z vso silo do smrti boriti. Narod je bil prej tu kot država, je prej živel in obstajal kot ona in če je država v se strnila več narodov v višjo politično in gospodarsko obliko, se mora tudi prilagoditi potrebam elementov, iz katerih se sestavlja, ker drugače ni vredna, da obstoja. Naš program pa je treba tudi potom parlamenta razglasiti celemu svetu, da vedo vsi sovražniki in prijatelji, kaj hočemo, da tudi oni zavzamejo proti nam svoje stališče, da vemo enkrat za vselej, kdo je naš prijatelj, kdo naš sovražnik in se potem ravnamo. Izjaviti pa moramo tudi, da smo pripravljene za to svoje življenje se boriti proti vsem zunanjim in notranjim sovražnikom do dadnjega moža. Naj se enkrat odloči naša usoda!

Da se pa naše ljudstvo zave, kaj hoče, in kaj je potrebno, se mora uprizoriti v to svrhu intenzivna propaganda potom časopisja in od moža do moža! Poslanci v parlamentu pa nam morajo korakati na čelu, morajo pokazati tisto korajžje, premišljenost in odločnost kot naši fantje v krvavi borbi pred sovražnikom. Se le tedaj se morete imenovati resnične zastopnike tega vrlega ljudstva.

Ali mi zamerite ali ne, povedal sem Vam kot postavnem zastopniku to, kar mi je ležalo na srcu in kar se je v tisočih drugih kuhalo v treh letih krvave in mučne vojne službe. Veselilo bi me, če že vsled previdnosti mi potrdite prejem mojega pisma, ki upam, da bo ušlo cenzuri in ki ga pošljem rekomandirano.

Z vojaškim in slovenskim pozdravom udani

Mihael Kostanjšek

stud. trgovske visoke šole v Kölnu

Dr. FRANCE GORŠIČ — DEVETDESETLETNIK

Dne 5. julija 1967 je dr. Francè Goršič, rojen v Ljubljani, ki živi že nekaj desetletij v Beogradu, dopolnil 90 let. Po poklicu pravnik, delujoč najprej v pravosodni, pozneje v upravni službi, se je v poletju svojega življenja posebno odlikoval kot strokovnjak za slovensko pravno terminologijo in kot komentator zakonov. Njegove prve razprave (1910—1920) pa že kažejo tudi nadaljno, širšo usmeritev zanimanja, deloma v pravno filozofijo, predvsem pa v specifične pojave pravnega življenja med Slovenci, na katere je postal pozoren kot praktičen pravnik (Agrarske zadruge in njih uprava pri nas, Slovenski pravnik 1910; O kasatorjih in njihovih pogodbah, prav tam 1914). Ko se je vedno znova rad vračal na vprašanje domačega prava, je čedalje bolj prihajalo do veljave zanimanje za zgodovinsko tematiko, v kateri ga najbolj privlačujejo pojavi samoraslega, starega (»nadanjega«) slovenskega prava. Potem ko je začel predvsem s poročili o pravnozgodovinskih delih in pozdravil Dolencevo odkritje gorskega prava, je z »Župani in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini« (ČZN 1929) prešel na samostojno razpravljanje s področja tiste vede, za katero je pozneje začel odločno zahtevati naziv »zgodovina prava«, češ da je »pravna zgodovina« le s pravnega gledišča obravnavana politična zgodovina. Za usmeritev v raziskovanje samoraslega slovenskega prava so mu dajale največ snovi razprave in druge objave Metoda Dolenca o gorskih zborih. Ta snov je postala glavni predmet Goršičevega izredno plodnega znanstvenega dela po osvoboditvi. Z mestoma zelo opaznim nagnjenjem k slovenski pravno-historični terminologiji, pa tudi z ostrim posluhom zanjo, je Francè Goršič izdelal nekaj obsežnih elaboratov, predvsem o slovenskem gorskem pravu, katerih celotna objava pa bi bila za katerega koli založnika pomenila vsaj zelo občuten finančni problem. Zato je imel Goršič mnogo več uspeha, ko je začel okrog 1955 razvijati

svoje poglede v številnih razpravah, ki so bile objavljene v vrsti slovenskih in inozemskih strokovnih časopisov, med drugim tudi v Zgodovinskem časopisu (O rodbinski zadrugi kot izrazoslovnem problemu, ZČ XVI/1962).

Goršičeve razprave so znanstveno zanimive kot zelo izvirne, včasih tudi drzne, interpretacije sicer že objavljenega historičnega gradiva. V njih so zastopani koncepti, ki v mnogem odstopajo od splošnega mnenja, jim pa ne manjka živahnega duha, neke notranje logike in svojevrstnega načina argumentacije. Goršičeve razprave so jezikovno in stilistično odlično pisane; njihova kvaliteta je zlasti tudi v terminoloških in pojmovnih opredelitvah in v sistemizaciji materije, ki je v njih pregledno zbrana o posamezni temi iz precej raztresenih podatkov v literaturi in objavljenih virih.

Goršičev plodni življenjski opus, usmerjen v jeseni življenja predvsem v zgodovino prava, še dolgo ni sklenjen. Na objavo čaka še vrsta rokopisov in ob 90-letnici želimo dr. Francetu Goršiču, da bi jih še mnogo dobil v roke v tiskani obliki.

Sergij Vilfan

VPRAŠANJA IN DISKUSIJA

ODGOVOR NA SLOBODNIKOV DOPIS V ZGODOVINSKEM CASOPISU XVIII

V ZČ XVIII za leto 1964 je bil objavljen dopis artilerijskega podpolkovnika b. j. v. v pokoju Jožka Slobodnika. V spremnih besedah se je uredništvo sicer distanciralo od tega dopisa, opozorilo pa je na Slobodnikove neobjavljene spomine in izrazilo mnenje, da bi se z njihovo pritegnitvijo in kritičnim preverjanjem »dognala popolna zgodovinska resnica o osvoboditvi Maribora«.

Kot pisec razprave »Boj za Maribor...« v ZČ za leto 1961 sem v Naših razgledih 11. decembra 1965 grajal, da je uredništvo ta dopis objavilo in da se v tem posebnem primeru ni prej posvetovalo z menoj. Sebi, meni, Maistrovim borcem in še podpolk. Slobodniku bi prihranilo razne nevšečnosti. Tudi stvari zgodovinske resnice je ta objava škodila. Nobeden od tistih, s katerimi sem o Slobodnikovem dopisu govoril, namreč ni vzel uredniškega distanciranja od tega dopisa na znanje, najmanj pa Slobodnik. Vsakdo je videl predvsem dopis in da je ta dopis objavljen v znanstveni reviji, kakor je ZČ. Slobodnikove trditve so šele na ta način zadobile neko resnost.

Na mariborskem sestanku Maistrovih borcev 5. marca 1966, katerega se je udeležil tudi Slobodnik in po sili razmer še jaz, je bilo sicer vse postavljeno na pravo mesto. Toda odgovora na Slobodnikov dopis, dostopnega širši javnosti in za tiste, ki berejo ZČ, še ni bilo. To malogo moram hočeš-nočeš, rad ali nerad, opraviiti jaz. V stvarnem pogledu odgovor ni težak, odgovarjati resno na trditve, za katere veš, da so neresne, pa ni lahko.

Že po dokumentaciji razprave »Boj za Maribor...« so vse glavne trditve v Slobodnikovem dopisu nevzdržne. Je pa še cela vrsta drugih spisov in dokumentov, ki to dokazujejo. Tu je zlasti tematska zbirka »Prevrtni dogodki na Slovenskem Štajerskem 1918—1920« v Pokrajinskem arhivu Maribor (odslej PAM), je nadalje nemška literatura, so razni spomini Maistrovih borcev, in zapis magnetofonskega posnetka zborovanja borcev za severno mejo 1918/19 z dne 5. marca 1966, ki ga hrani Muzej narodne osvoboditve v Mariboru.

Glavna vsebina tega spisa je odgovor na trditve v Slobodnikovem dopisu. Po že omenjenem mnenju uredništva pa bi bilo treba kritično preveriti tudi še trditve v Slobodnikovih spominih. Ta mož je namreč za 40-letnico osvoboditve Maribora spisal »Spomine na osvobodilno borbo za Maribor s Štajersko, Prekmurjem in Koroško v letih 1918 in 1919«, katerih en primerek je shranjen v Zgodovinskem arhivu CK ZKS, drug pa v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru. Obsegajo 59 tipkanih strani in sem jih pregledal. To so popravljene in dopoljene spomini, katerih prvi koncept sem bral že leta 1957 kot urednik zbornika »Boj za Maribor in Štajersko Podravje leta 1918/19«, ki naj bi izšel leta 1958 v Mariboru. Pripravljen sem bil objaviti jih, želel oziroma zahteval sem le nekaj okrajšav in popravkov očitno napačnih, nesmiselnih trditev. Mož pa ne samo, da ni hotel o tem ničesar slišati, temveč me je v dopisu z dne 10. marca 1958 celo opozarjal na nekak sklenjeni dogovor, »da ne bom ničesar objavjal, o čemer se ne bi preje posvetoval z njim«. Tedaj sem mu spomine vrnil. Slobodnikove spomine torej dobro poznam in sem jih poznal že tedaj, ko sem pisal razpravo »Boj za Maribor...« Z neko dobro gotovostjo morem trditi, da je prostor ZČ predragocen, da bi prenesel

kritično preverjanje celotnih Slobodnikovih spominov in da je vse, kar je v Slobodnikovih spominih kolikor toliko uporabnega, že objavljeno pod naslovom »Kako smo rešili Maribor Jugoslaviji« v TV 15, št. 28-32/1964. V objavljenem delu spominov nakazuje Slobodnik dejansko tudi že vse glavne trditve, ki jih v svojem dopisu v ZČ XVIII tako razantno postavlja. Ko v tem spisu kritično preverjam Slobodnikove trditve v njegovem dopisu, opravljam s tem tudi delo kritičnega preverjanja glavnega dela v TV 15 objavljenih spominov. Na nekatera druga mesta, v objavljenem ali neobjavljenem delu spominov, ki so pa skoraj vsa manj važnega značaja, bom opozoril le mimogrede.

I. Kaj vse je privedlo Slobodnika do tega, da piše danes o Maistru tako sovražno ali omalovažujoče, da sebe postavlja na mesto, ki ga zavzema v slovenski zgodovini Maister in ga mu je nekdaj priznaval tudi Slobodnik, more biti le predmet domnev ali obširnejše psihološke študije. Jaz bi se s tem ne ukvarjal rad.

Maister je imel namen napisati knjigo o bojih za severno mejo 1918—1920 in je zbiral za to knjigo gradivo ter napisal tudi že nekaj poglavij. Leta 1924 je razpošiljal udeležencem prevratnih dogodkov v Mariboru 1918/19 anketno listo s 30 (v prvi vrsti civilnim, a tudi vojaškim osebam) in drugo s 14 (samo vojaškim osebam) vprašanji. Dvajseto vprašanje prve liste se glasi: »Katerim osebam pripisujete posebne zasluge in zakaj: a) za osvoboditev Maribora, b) za osvoboditve drugih krajev in katerih«. Na to vprašanje odgovarja Slobodnik: »Zasluga za osvoboditve Maribora je nesporno gospoda generala Rudolfa Maistra... dalje: dr. Franja Rosine, profesorja Matije Pirca, profesorja Frana Voglarja, dr. Karla Verstovška, ravnatelja Cirilove tiskarne J. Jerovška, ki so pripravljali prevrat, izvršili ga s postavitvijo generala Rudolfa Maistra, dajoč mu polnomočja, ki jih je kot general rabil. Oni so prevzeli vsekakor odgovornost za uspeh in neuspeh svojega podvzetja na sebe in ker je bil njihov uspeh kronan s popolnim priznanjem slovenskega naroda vsega onega, kar je njihov general z oboroženo silo zavzel, upravičeno pričakujemo, da se jim narod, čigar sinovi so vedno bili, oddolži enako, kakor se oddoljujejo drugi prosvetljeni narodi svojim zaslužnim možem...«

Maister in Slobodnik sta si tudi dopisovala: a) »Kdo bi danes županoval v Mariboru, da ni bilo Vas«, tako piše Slobodnik Maistru iz Travnika, 1. V. 1928 (PAM). b) V nedatiranem pismu iz Travnika, po celotni vsebini sodeč iz druge polovice meseca decembra 1928 ali najkasneje iz januarja 1929, poroča Slobodnik med drugim: »Meni je, kakor že rečeno, danes popolnoma vseeno, komu bo prisojena zasluga za osvoboditev Maribora — pešadiji ali artileriji! Država ne prizna ni jednim ni drugim ničesar... Moje je pa seveda neomajano in, če bo treba, tudi z dokazi podprto mišljenje to, da bi bili brez artileristov vsi skupaj zleteli iz Maribora. Ti artileristi pa niso nikakor ni Mariborčani in Stajerci vobče, marveč izključno Kranjci, če ta naziv še lahko primenimo. Da je pa vse skupaj uspelo in bilo kronano z uspehom, je pa *jedina in neoporečna zasluga Vaša, gospod general*. (U.: podčrtal Slobodnik). Gospod general! Jaz sem že 1. XII. 1928 bil naprošen, da vam to ob priliki povem, obljubil sem to storiti, akoravno sem že to itak v vseh svojih pismenih poročilih ponovno naglašal. Storim to ponovno in prosim, da boste v svoji knjigi cenili dela iz vidika stvarnosti ter da bo vsak dobil svoje in ne tujega« (PAM, citirano dobesedno z vsemi jezikovnimi napakami). Iz tega dopisa sicer izhaja, da je Slobodnik v tistem času postavil že nekatere trditve, ki jih najdemo pozneje v njegovih spominih in v dopisu v ZČ XVIII. Med Slobodnikom in Maistrom je prišlo do nekega trenja. Maister je očitno grajal že tedaj nekatere Slobodnikove trditve, toda glavne zasluge za osvoboditev Maribora priznava Slobodnik generalu Maistru slej ko prej.

c) V pismu iz Travnika, 25. marca 1932, piše Slobodnik med drugim: »Rad bi videl, da bi čital Vašo knjigo, upam, da skoro izide! — Bodite uverjeni, gospod general, mojega neomejenega spoštovanja in globokega prepričanja o neminljivih Vaših zaslugah, koje bi bil pripravljen braniti do skrajnosti in skrajne nesebičnosti«.

Tudi v vseh drugih pismih izraža Slobodnik Maistru svoje globoko spoštovanje in priznanje.

II. Dve glavni trditvi Slobodnika v dopisu v ZČ XVIII pa sta:

1. Trditev, da je s svojimi topničarji vojaško zasedel Maribor oziroma razorožil avstrijsko vojaštvo že v noči od 31. oktobra na 1. november 1918 in sicer tako, da je bilo v nadaljnjem treba Maistru in njegovim vojakom to, kar je priporočil Slobodnik s svojimi topničarji že v tej noči, samo še varovati in

2. da kdo drug kakor on s svojimi topničarji leta 1918 v Mariboru sploh ni izvršil »kakšnega prevrata ali revolucije ali razoroževanja«, ne v dneh okrog 1. novembra ne pozneje.

Niti v enem Slobodnikovem poročilu ali pismu, ki so shranjeni v PAM, ni teh trditev.

Ad 1) V že omenjeni tematski zbirki v PAM je dvoje Slobodnikovih poročil, ki opisujeta dogodke okrog 1. novembra; poročilo z dne 15. novembra 1918 in drugo z dne 11. novembra 1919. Prvo poročilo je poslal Slobodnik na ustno povelje generala Maistra, drugo pa na njegov oziroma Stajerskega obmejnega poveljstva telefonični ukaz, tako je napisano. Obe poročili sta tipkopisa, od Slobodnika lastnoročno podpisana. Prva in skoro cela druga stran poročila z dne 15. novembra 1918 sta v glavnem, popravljeni le jezikovno, natisnjeni v Maistrovem članku »Kako sem postal gospodar Maribora« (Slovenec, 1. novembra 1928).

V poročilu z dne 15. novembra 1918 opisuje Slobodnik, kako so se on in še nekaj drugih artilerijskih podčastnikov pripravljali na »državni udar«, a da so pri tem računali tudi na pomoč 26. strelskega polka (Schützenregiment), sestavljenega iz štajerskih Slovencev. Na to pa pravi (citirano dobesedno po originalu v PAM, jezikovno nepopravljeno): »Dne 1. 11. t. l. povabljen sem bil po gospodu prof. Voglarju (U.: pravilno bi bilo po sinu prof. Voglarja) v Narodnem domu na posvetovanje, kjer sem mogel le z veseljem konstatirati, da je naš na tistem pripravljen sklep res že v vodji gospoda majorja Maistra uresničen. Dobil sem od zadnjega nalog po kosilu zbrati celo nadomestno bitnico, nemško moštvo razorožiti in jih odpustiti, ostanek pa strniti v naše vrste.« V nadaljnjem pripoveduje Slobodnik, da so bili nemški topničarji 128. topniškega polka po primernem pouku takoj pripravljani oditi, Slovenci zlasti Kranjci, pa da so se mu pridružili. »Bilo nas je okrog 70,« pravi Slobodnik. Ob 15. popoldne so zasegli vse topove, konje in konjsko opremo tudi 106., »nemško čutečega poljskega havbičnega polka«. Vojaki 47. pp. (U.: po večini štajerski Nemci, v znatnem številu tudi Slovenci) svoje barake južno od Drave (U.: njihova glavna vojašnica pa je bila severno od Drave, takomenovana dravska vojašnica) sami zapuščali. Popoldne nato je odšel Slobodnik v Narodni dom in generalu Maistru o vsem tem raportiral.

Iz Slobodnikovega poročila dne 15. novembra 1918 torej jasno izhaja, da se je vse to, kar naj bi se po njegovih sedanjih trditvah dogodilo že v noči od 31. oktobra na 1. november, dogajalo šele 1. novembra, da je nadalje začel Slobodnik z akcijo šele na povelje generala Maistra in da mu je o svojem delu raportiral 1. novembra popoldne.

Poročilo z dne 11. novembra 1919 vsebuje vse iste bistvene trditve Slobodnika, le z nekaterimi dopolnitvami. Pripoveduje o praznovanju vstajenja Jugoslavije 29. oktobra v Narodnem domu v Mariboru in pravi: »Na vprašanje gg. dr. Rosine in prof. Voglarja, ako bi jaz lahko z artelerojo zasedel magistrat in razgnal 47. pp., sem odgovoril: da. Ta dan sem šel s trdnim sklepom domov, da bi že jutranji dan vihrala naša belo-plava-rdeča z magistrata. To se sicer ni zgodilo ta dan, menda zato ne, ker ni imel Narodni svet še dovolj jasnih poročil in že smo mislili, da smo zastoj pričakovali svobode, ko mi prinese dne 1. novembra sinko prof. Voglarja pismo, kjer me je pozval, naj pridem takoj v Narodni dom, da dobim tam nadaljnje inštrukcije... Stekli smo jaz, Knavs in četovodja Mejač v Narodni dom, kjer sem moral le z veseljem konstatirati, da je naš na tistem pripravljeni sklep res že v vodji gosp. majorja Maistra uresničen. Dobil sem od zadnjega nalog, takoj po kosilu zbrati celo

nadomestno bitnico, nemško moštvo razorožiti in ga odpustiti, ostanek pa strniti v naše vrste.«

V odgovorih na listo 14 vprašanj (stavljenih le vojaškim osebam, Slobodnik je torej dobil od Maistra obe listi) iz Velike Kikinde 12. in 15. marca 1924 (navedena sta dva datuma) Slobodnik sicer že ostro poudarja svoje zasluge, nekatere trditve je mogoče imeti že za predhodnice trditve v spomilih in v dopisu v ZC, toda glede časa svoje akcije tudi v teh odgovorih zatrjuje isto kakor v navedenih poročilih. Takole pravi: »S peščico teh svojih ljudi — tovarišev razginal sem 1. 11. 1918 nad 1000 mož močni nadomestni bataljon 47. pp. (U.: v poročilih pravi, da so se že sami razhajali), nad 300 ljudi močno dopolnilno baterijo havbičnega polka 106, nad 300 ljudi močan nadomestni eskadron 5. dragonskega polka (U.: spomini dragonca Alojza Rijavca, prepis pri meni, o tem drugače) ... Le s takimi moži in s tako voljo sem mogel že 1. novembra 1918 izvesti generala Rudolfa Maistra pred Narodnim svetom v Narodnem domu do štirih popoldne, da sem desni breg Maribora zasedel, vse trupe razorožil, Nemce poslal domov, a Slované zadržal.«

V spomilih, objavljenih v TV 15, št. 30/1964, sicer pomakne Slobodnik začetek svoje akcije že na zgodnje ure 1. novembra, v dopisu v ZC na noč od 31. oktobra na 1. november, v dopisu »vladi SRS« z dne 7. 3. 1966 pa celó samo na 31. oktober.

Pa tudi po nemških virih oziroma po nemški literaturi je potrjeno, da se v noči od 31. oktobra na 1. november ni zgodilo nič takega, kar naj bi bistveno spremenilo vojaški položaj z dne 31. oktobra in kar naj bi Nemci občutili kot vojaško zasedbo Maribora po Slovencih. Tu mislim predvsem dve knjigi: *Freiheitskämpfe in Deutschösterreich*, ki sta izšli v Berlinu leta 1941 in 1942 in *Aufträge des Oberkommandos des Heeres, posebej stran 16—22 v I. in stran 70—122 v II. knjigi* ter spis častnika mariborske Schutzwehr Franca Russa »*Erinnerungen an Marburg's Kampf und Fall, der Landmannschaft der Untersteirer in Graz angeeignet* (Graz 1957, ciklostil, PAM). Obe knjigi *Freiheitskämpfe in Deutschösterreich* opisujeta dogodke 1. novembra kot tiste dogodke, ki so bili v položaju v teh prvih prevratnih dneh odločilni. Russ pripoveduje (str. 21—36), da so imeli častniki 47. pp., sami Nemci, 31. oktobra v gostilni Schneider v Nagystrafze posvetovanje. Po govorih raznih častnikov, med njimi tudi pisca Russa, so sklenili, da je treba takoj poslati k Vrhovnemu poveljstvu v Baden (Oberkommando des Heeres) in k Militärkommando v Gradec deputacijo dveh častnikov, da dobita navodila za nadaljnje ravnanje. Določena sta bila Russ in dr. Triebnig. Zaradi prometnih težkoč pa se nista mogla odpeljati že 31. oktobra ali ponoči na 1. novembra, temveč, tako pripoveduje Russ, »erst beim Morgengrauen des 1. Nov.«. Nič z eno besedo ne omenja Russ, da se je v noči od 31. oktobra na 1. november, ko sta on in dr. Triebnig iskala vlak, s katerim bi se odpeljala v Gradec, zgodilo kaj takega, kar naj bi bistveno spremenilo vojaški položaj 31. oktobra v Mariboru. Prišla sta nato samo do Gradca in se zglasila najprvo pri Militärkommando. Tam sta zvedela, da so odposlali v Maribor že nekega polkovnika z vsemi potrebnimi pooblastili, da ustrezno ukrepa. Po razgovorih še z raznimi drugimi odločilnimi osebami in po zagotovilih posebej vojaškega pooblaščenca pri Wohlfartsausschussu, to je novi provizorični deželni vladi, poslanca dr. Einspinnerja, da za Maribor ni nobene nevarnosti in da Nemška Avstrija nikdar ne bo žrtvovala dravske linije ter da naj odposlanca vplivata v tem smislu na nemško vojaštvo v Mariboru, sta se Russ in dr. Triebnig vrnila popoldne 1. novembra v Maribor. In šele sedaj, torej popoldan 1. novembra, ugotavlja Russ, da sta našla z dr. Triebnigom popolnoma spremenjeno situacijo. »In den wenigen Stunden unserer Abwesenheit von Marburg — torej od jutra 1. novembra pa do popoldanskega povratka — hat sich das Geschick der alten deutschen Draustadt entschieden«, tako piše Russ.

Pri Slobodniku gre torej za spominske ali iz kakšnih posebnih motivov izvirajoče premike in trditve zelo bistvenega značaja; od poročil 1918/19 in odgovorov 1924 do spominov, napisanih leta 1957/58 in dalje v dopisu v ZC XVIII leta 1964. Nemških virov oziroma nemške literature pa Slobodnik tako

in tako ne pozna. Svoje spomine piše oziroma postavlja trditve izključne na podlagi samega spomina, kakor to kot posebno odlično v svojih spominih izrecno poudarja (prim. str. 53).

Tudi sicer je Slobodnik zelo enostaven, močno samozavesten, skrajno ego-centričen mož. Misli, da je imel 1. novembra pregled čez celotno dogajanje v Mariboru in da se to, česar ne ve, kjer ni bil poleg, ali sploh ni zgodilo ali pa je vsaj dvomljivo, da se je zgodilo. Vobče ni imel v tistih dneh anarhije, ko se je stara oblast rušila in se nova šele uveljavljala, nihče pregleda čez vso situacijo v Mariboru ali o njem, gotovo pa Maister več kakor Slobodnik. Zato se izraža Slobodnik v svojih spominih zlasti o nekaterih najvažnejših dogodkih tega dne ali naslednjih dni zelo nejasno, z dvomom in nevero, kolikor jih sploh omenja: o konferenci višjih častnikov vseh vojaških formacij v Mariboru, ki jo je sklical štacijski poveljnik (Stationskommandant) polkovnik Holik in se je Maister na tej konferenci polastil štacijskega poveljstva, nemški častniki pa so se mu uklonili; o prvem povelju, ki ga je razglasil general Maister kot novi štacijski poveljnik in v katerem zapoveduje, da se mora nemško vojaštvo, ki je doma na ozemlju severno od določene črte, zbrati v dravski vojašnici in do 3. novembra zapustiti Maribor, ter o tem, da je 3. novembra nemško vojaštvo tudi dejansko odšlo. Nič ne ve povedati o formiranju prve čete slovenske vojske v meljski vojašnici, to je vojašnici štajerskega slovenskega 26. strelskega polka takoj po omenjeni konferenci in nič ne ve o tajni seji mariborskega občinskega odbora v dopoldanskih urah 1. novembra, na kateri so pretresali nastali položaj in je npr. podžupan Karel Nasko predlagal, da občinski odbor zahteva, da se vojaštvo v Mariboru (Slobodnik pa trdi, da 1. novembra ni bilo v Mariboru nobenega avstrijskega vojaštva več) podredi mestnemu svetu. V razpravi »Boj za Maribor...«, ZČ XV, opisujem vse te dogodke z navajanjem nekaterih glavnih dokumentov na strani 87—95. Naj v tej zvezi opozorim še na nekaj spominov Maistrovih borcev, posebej poveljnika 1. slovenske čete, nadpor. Joža Malenška (njega pohvalno omenja v svojih spominih celo Slobodnik), pri razorožitvi Schutzwehr 23. novembra 1918 poveljnika v IV. sektorju (Pobrezje) in na spomine nadpor. Ivana Gračnarja, voditelja prvih slovenskih vojaških demonstracij v Mariboru 29. oktobra 1918, pri razorožitvi Schutzwehr 25. novembra 1918 poveljnika v III. sektorju (glavni kolodvor, spomini so pri piscih in prepisi pri U.). Malenšek kot očevidec pripoveduje o »alarmu, ki ga je zapovedal trobiti Maister na dvorišču meljske vojašnice takoj po končani štacijski konferenci in o Maistrovih prvih izjavah pred zbranim vojaštvom 26. strelskega polka, v katerih poziva slovenske vojake, »naj še dalje opravljajo svoje dolžnosti, dokler ne bodo zavarovane meje nove domovine«. Za poveljnika kadra 26. strelskega polka je postavil stočnika Vaupotiča, ta pa za poveljnika prve čete nadpor. Joža Malenška. Nato je (to pa po drugih virih: Maistrovi članki, Slobodnikovo poročilo 15. novembra 1918 in 11. nov. 1919!) odšel Maister v Narodni dom, kamor je bil povabljen tudi Slobodnik in kjer je dobil prva navodila za svojo akcijo. Gračnar označuje Maistrov nastop na štacijski konferenci med drugim takole: »Nihče ne bi smel zamikati dejstva, da je on — general Maister — dne 1. novembra 1918 na takrat še nemškem štacijskem poveljstvu proglasil Maribor za jugoslovansko posest in prevzel v imenu Jugoslavije vojaško poveljstvo nad mestom in vso spodnjo Štajersko. Navzoči štacijski poveljnik polkovn. Holik, brigadir Schimmerer in poveljnik 26. str. polka polkovn. Kobalinski so podali izjave priznanja Maistrovega vrhovnega poveljstva. S tem je bil postavljen temelj za vse nadaljnje akcije v smeri ufrditve severne meje. Priznam, Maistrovo dejanje je bilo izredno tvegano; če ne bi bil uspel, bi bila usoda Maribora in verjetno večine ozemlja spodnje Štajerske ravno tako odločena, toda ne v našo korist. Le pod učinkom velike depresije, v kateri se je takrat nahajal nemški del mariborskega prebivalstva zaradi izgubljene vojske, si je mogoče predstavljati, da je Maister uspel. Ta psihološki moment je trajal samo kratek čas, verjetno samo dotično dopoldne, ko se je to zgodilo. General Maister je ga je izkoristil in s tem postal nesporna avtoriteta in priznan vodja! To dejanje generala Maistra je bila izključno njegova osebna zasluga, katere mu ni mogoče odrekat!«

Tudi nemška literatura (npr. *Freiheitskämpfe im Deutschösterreich II*, str. 72) vidi v nastopu Maistra na tej konferenci in na konferenci na okrajnem glavarstvu nekaj ur pozneje odločilni dejanji za usodo Maribora v položaju okrog 1. novembra. Kar se tiče Maistrovega povelja, da mora nemško vojaštvo zapustiti Maribor in dejstva, da se je nemško vojaštvo temu povelju pokorilo (tako tudi nemški viri in literatura: *Freiheitskämpfe im Deutschösterreich II*, str. 116--117, Russ, str. 37, sejni zapisnik mariborskega občinskega odbora 18. novembra 1918) naj v tej zvezi citiram iz pisma dr. Igorja Rosine z dne 21. marca 1961 z nekaterimi kritičnimi opazkami in stvarnimi opozorili ter dopolnitvami k moji razpravi »Boj za Maribor...« le tale stavek: »Še danes jih vidim, s kakim olajšanjem smo jih popoldne tega dne (U.: to je 5. novembra) gledali skozi okno stanovanja, ko so odhajali na vlak in v Lipnico. S to silo je dne 2. 11. Fröhlich (U.: Hauptmann, nemški nacionalist, poveljnik nemškega vojaštva, ki je zapuščalo Maribor) še razpolagal vsaj potencialno; nasproti njej je po tvojih navedbah razpolagal Maister s 7 častniki in 87 vojaki na levem bregu Drave (v meljski vojašnici) in 70 vojaki, ki jih je imel Slobodnik na desnem bregu Drave. Slovenci so bili torej številčno dvakrat slabši in razen tega v povsem ponemčenem mestu.«

Šele z odhodom tega nemškega vojaštva je bilo završeno delo, ki ga je opravilo slovensko vojaštvo z Maistrom 1. novembra. Slobodnik vsega tega noče priznati, ker bi moral svoje spomine sicer bistveno popraviti ter dopolniti. Kljub temu so to resnična dejstva in je po njih ovržena zlasti trditev v Slobodnikovem dopisu v ZC: da ni bilo v Mariboru 1. 11. 1918 niti enega avstrijskega vojaka ali oficirja več. Kar se tiče številke 140, ki jo navaja Slobodnik v spominih in v dopisu v ZC, je ta številka v nasprotju s številko, ki jo navaja v zgoraj omenjenih poročilih z dne 15. nov. 1918 in 11. nov. 1919, kjer govori o okrog 70 topničarjih. V nasprotju je s številkami, ki jih navaja v pisnih Maistru, kjer našteva imena tistih, ki zaslužijo priznanje prostovoljstva in vojaške discipliniranosti. V pismu iz Travnika, 1. maja 1928, npr. pravi Slobodnik: »Od artilerijstva so samo oni delali za nas, ki imajo v redu odpustni list.« Nato našteje 30 imen. Častniški namestnik (Offiziersstellvertreter) Drago Zohar, ki je bil poleg poročnika Antona Vovka pravi vojaški organizator prvih slovenskih topničarjev v Mariboru (Slobodnik je bil računski podčastnik, Rechnungsunteroffizier, intendant) navaja v svojih spominih (PAM), napisanih sicer tudi šele leta 1957 (pač pa ima nekaj zanimivih navedb in trditvev o Slobodniku že v odgovorih na 14 vprašanj iz leta 1924), da je 1. novembra ostalo v topniški vojašnici približno 48 slovenskih topničarjev. Tudi številka 70, ki sva jo Maister in jaz povzela po Slobodnikovem poročilu 15. novembra 1918, je torej zelo dvomljiva.

Ad 2) Situacija 1. novembra v Mariboru v splošnem, množično, ni bila situacija razoroževanja. Zadnje dni oktobra in v naslednjih dnevih je v Mariboru kakor povsod v Avstriji tako pri civilnem prebivalstvu kakor med vojaštvom vladalo razpoloženje velike vojne naveličanosti, bližajočega se konca vojne. Vojaštvo je po veliki večini samo čakalo, kdaj bo moglo oditi domov. Izjeme so bili samo posamezniki na slovenski kakor na nemški strani, ki so se zavedali, zakaj v nacionalnem pogledu v Mariboru gre. Razorožitev v pravem pomenu te besede je odvzem orožja nekemu, ki nosi orožje z namenom ga uporabiti in ga nerad ali le v to prisiljen odda. Bilo je nekaj primerov, da so nemški častniki protestirali proti razpuščanju nemškega vojaštva, da so zahtevali npr. za izročitev orožja, zlasti topov, potrdila. To pa je tudi vse. Ko torej Slobodnik govori o nekem zasedanju — to je njegov izraz — to je razorožitvi »več tisočev do zob oboroženih pripadnikov avstrijske vojske« je to nesmisel, nesmisel tako glede »zasedanja« več tisočev kakor glede oboroženosti do zob. To izhaja že iz samih Slobodnikovih poročil leta 1918/19.

Množična in v narodnoosvobodilnem (gre namreč še za razorožitev transportov na domove se vračajočega avstrijskega vojaštva raznih narodnosti) pogledu odločilna razorožitev v pravem pomenu te besede je bila v Mariboru le razorožitev Schutzwehr v jutranjih urah 25. novembra 1918, ki se je izvršila

na pritisk rezervnih častnikov — Slobodnika mi, bilo med njimi — in na povelje generala Maistra. V dopisu v ZČ Slobodnik sicer zanika, da je Maister sploh kaj razoroževal. V neobjavljenem delu spominov, str. 52—53, pa piše: »22. novembra je Maister poklical vse komandante k sebi. Prisotni so bili tudi organi njegove civilne uprave, kakor glavar Lanjšič, policijski komisar Senekovič, načelnik za prosveto in še neki drugi. Tudi načelnik generalštaba Jernej Ankerst ter njegov pomočnik kapetan Koser ter adjutant Mravljak so bili navzoči. Prvo nas je general Maister vse zaprisegel, da bomo to, o čemer bomo sklepali, držali v strogi tajnosti. Po položeni prisegi, nam je nanizal svoj sklep, da razorožimo 23. novembra zjutraj pred budnico Zeleno gardo, pa bilo tudi, da se preliva kri. Vsi smo enodušno odobraval, ta sklep in pritrčili, da izvedemo plan razorožitve do kraja, če bi nas stalo tudi naše življenje. Načelnik prosvete — menda profesor Poljanec — se je oglasil končno k besedi, apeliral na nas Slovence, posebej še na vojaški ponos in pristavil: 'Narod, ki za svojo svobodo ni pripravljen preliti svoje krvi, iste ni vreden!' General Maister naš je še obvezal, da do izvršene razorožitve ne smemo zapuščati ne svojih edinic ne vojašnic pa nas razpustil.« Slobodnik nato opisuje prispevek topničarjev pri tej razorožitvi.

O tej razorožitvi pišejo še razni drugi slovenski in nemški pisci. V moji razpravi »Boj za Maribor...« je opisana na straneh 114—117. »S to razorožitvijo je bil Maribor drugi zavzet«, piše Slavič (Državni prevrat v mariborski oblasti, zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928, str. 236). Kaj se godi s Slobodnikom, ki že od pisanja spominov do dopisa v ZČ tako spreminja svoje trditve?

Slobodnik govori o zasedbi vseh vojaških objektov na južnem, desnem bregu Drave, povrhu pa še o zasedbi magistrata in glavne pošte, ki sta na levem, severnem bregu Drave. Govori tako, kakor da je bil glavni del Maribora, to je tisti del, v katerem so bili glavni oblastni organi, posloplja s sedeži teh oblastnih organov, na desnem in ne na levem bregu. Dejansko je bila njegova pozornost od vsega početka obrnjena predvsem na skladišča, na to, da prepreči raznašanje, krajo, ropanje hrane, obleke, orožja. Bil je pač računski podčastnik, intendant. Vse to je iz njegovega pripovedovanja v spomilih na strani 11 in na strani 18—20 jasno razvidno. Saj govori predvsem o zasedanju raznih skladišč. Tudi to je bilo važno delo, ki upravičuje Slobodnika, da se ima za zaslužnega za osvoboditev Maribora. A tudi to delo ni opravljal samo Slobodnik s svojimi topničarji. Odločilnega značaja pa vse to ni bilo niti za situacijo 1. novembra. Vojaških objektov, kjer je pričakoval odpor, se je Slobodnik izognil, po lastnem pripovedovanju npr. kadetnice, višje vojaške realke na desnem bregu Drave. Stacijskega poveljstva sploh ne omenja, o dravski vojašnici govori zelo nejasno, v meljski in konjenski vojašnici (ki pa je bila na desnem bregu Drave) so opravili drugi. V barakah na desnem, južnem bregu Drave, v katerih je bilo tudi kadrovsko vojaštvo 47. pp., mu ni bilo treba prav nič »zasedati«, razoroževati, ker se je vojaštvo samo razšlo, kakor pripoveduje sam Slobodnik na strani 19 svojih spominov in v svojih poročilih iz leta 1918/19. Njegove trditve v ZČ XVIII so tudi v tem v nasprotju s spomini. Kar se tiče magistrata je znano, da je bilo mariborsko občinsko zastopstvo razpuščeno in postavljen slovenski komisar šele 2. januarja 1919 (»Boj za Maribor...« str. 132). To je zasedba magistrata. Do tega časa je vladal nemški župan Schmiderer zelo neovirano, občinski odbor in svet sta se shajala na sejah in kovala načrte proti Jugoslaviji, za priпадnost k Nemški Avstriji. Glavna in kolodvorska pošta sta prišli v slovenske roke, dobili slovensko vodstvo, po razorožitvi 25. novembra (Boj za Maribor... str. 123). Mariborska Straža 29. novembra 1918, št. 95 piše: »Spremembe pri vodstvu mariborskih pošt. V četrtek, dne 28. novembra, so se v navzočnosti slovenskega častništva izvršile naslednje osebne spremembe pri mariborskih poštah: Vodstvo glavne pošte šiev. I je prevzel namesto Ferdinanda Tschecha poštni nadkontrolor Ludovik Josek, vodstvo kolodvorske pošte je prevzel namesto Teodora Nendla poštni kontrolor Jakob Novak. Obe pošti poslujeta v redu naprej.«

V dopisu v ZČ zožuje Slobodnik boj za osvoboditev Maribora samo še na dogodke 31. oktobra in 1. novembra. Že v spomilih je mogoče zaslediti to ten-

denco, le, da še ni dosledno izvedena. Saj piše, kakor smo videli, tudi o razorožitvi Schutzwehru 23. novembra in še o marsičem drugem. Iz razprave »Boj za Maribor...« v ZČ XV pa je, mislim, dovolj jasno razvidno, da osvoboditev Maribora po prvi svetovni vojni ni dejanje enega samega dne, temveč je boj, ki se vleče skozi daljši čas. Dejanja 1. novembra 1918 so bila za situacijo v teh prvih dneh prevrata nedvomno odločilnega značaja. Maribor pa je bil v veliki nevarnosti tudi še po 1. novembru. Če ne bi bilo Maistrove odločnosti, v prvih tednih tudi jasnovidnega odločanja Narodnega sveta za Štajersko, če ne bi bilo zlasti mobilizacije, zaradi katere je bil Maister od Narodne vlade v Ljubljani grajan, če ne bi bilo njegove avtoritete, znaatne politične sposobnosti, njegovega psihološko zelo posrečenega ravnanja z ljudmi, če ne bi bilo odločnih in discipliniranih vojakov novega Mariborskega pešpolka, sestavljenega iz štajerskih Slovencev, bi bil Maribor tudi v mesecih po 1. novembru večkrat v resni nevarnosti. Slobodnik vsega tega noče in tudi ni zmožen videti. Slobodnik vidi samo 31. oktober in 1. november 1918; sebe ter svoje kranjske topničarje.

V točki 2 svojega dopisa v ZČ zatrjuje Slobodnik tudi, da je bil 1. novembra postavljen za komandanta desnega brega Maribora od članov Narodnega sveta, s čimer hoče reči, da pravzaprav ni bil pod neposrednim poveljstvom generala Maistra. Ta trditev je brez vrednosti že zaradi tega, ker sam priznava, da je zadevno pooblastilo — kolikor je res, da je imel tako vsebino — napisano od posojilniškega tajnika Piška (ki pa je bil za člana Narodnega sveta kooptiran pravzaprav šele 2. novembra), podpisal dejansko Maister. Naj se Slobodnik še tako otepa, tudi on je bil »Maistrov borec«. Kako slabo je Slobodnik poučen o nekaterih važnih dejstvih tistega časa, kaže tudi njegova trditev, da se je Narodni svet za Štajersko 1. novembra 1918 šele formiral, ko je iz sejnih zapisnikov Narodnega sveta za Štajersko (PAM) jasno razvidno, da je bil konstituiran že 26. septembra 1918.

III. Kaj je Slobodnika navedlo ali zavedlo, da v svojem dopisu v ZČ s takim poudarkom govori o svoji revolucionarnosti in o razglasitvi slovenske republike, ne bi hotel govoriti, ugibati. V neobjavljenem delu svojih spominov je glede revolucionarnosti mnogo bolj krotak. Na strani 20—21 pripoveduje o cesarju Karlu, ki da se je s svojim manifestom (U.: Slobodnik očitno misli cesarjev manifest 16. oktobra 1918) in s tem, da je »izrecno razrešil vse svoje državne organe, posebej pa oficirje in vojake, njihove službene prisega in njemu obvezne zvestobe, pozivajoč jih, naj to zvestobo prenesejo novim svojim državam, izkazal za nadpovprečnega vladarja in državnika«. Nadalje pravi: »Mi torej v izvrševanju svoje državljske dolžnosti nismo bili revolucionarji ali puntarji, kakor so nas hoteli voditelji spodnještajerskega nemčurstva svetu prikazati. Ne gre za vprašanje zgodovinske točnosti vsega tega, kar tu Slobodnik pripoveduje — le kako je z njegovo revolucionarnostjo? In zopet isto: od ene do druge izjave je Slobodnik zmožen postaviti povsem nasprotno trditve.

O kakšni razglasitvi slovenske republike, o čemer pripoveduje Slobodnik v svojih spominih in v dopisu ZČ, v svojih poročilih iz l. 1918/19 ne govori. V novembru 1918 je bila politično formirajoča ideja jugoslovanska, v njenem pomenu »proč od Avstrije!« in politične združitve s Hrvati in Srbi, za mnoge res tudi republikanska, a vendarle jugoslovanska. Slovenska republika je pridobitev narodnoosvobodilne vojne v letih 1941-1945.

Cemu vse to? Slobodnikova značilnost je pač v tem, da se v vsem, kar naj bi ga prikazalo kot nadvse zaslužnega, bojevitega in revolucionarnega borca, stopnjuje v naslednjih letih od ene do druge izjave.

Maister nikjer ne govori, da je napravil revolucijo. Svoj prvi članek o dogodkih 1. novembra naslavlja »Kako sem postal gospodar Maribora«, svoj zadnji članek z obširnejšim opisom teh dogodkov pa z naslovom »Prevrat v Mariboru 1. novembra 1918« (PAM). V vsem pisanju Maistra se opaža prehajanje od subjektivističnega v zgodovinsko obravnavanje dogodkov tistih dni, pri Slobodniku prav nasprotno.

IV. Slobodnikov delež v akcijah vojaškega zasedanja Maribora 1. novembra 1918 in v nadaljnjem dogajanju v Mariboru sem v razpravi »Boj za Maribor...« opisal na podlagi Maistrovega članka, »Kako sem postal

gospodar Maribora« (Slovenec, 1. novembra 1928), Maistrovih spominov pod naslovom »Prevrat v Mariboru dne 1. novembra 1918« (PAM) in koliko sem mogel, po Slobodnikovih spominih. Izmed vseh piscev, predvsem piscev spominov, prav Maister piše o Slobodniku najbolj pohvalno in priznalno. Ali je znanstveno neoporečno, da sem se pri opisu Slobodnikove dejavnosti oprl toliko na Maistra, pa je vprašanje. Spomini drugih Maistrovih borcev omenjajo Slobodnika namreč zelo mimogrede, mnogi sploh ne, nekateri opisujejo iste dogodke zelo drugače kakor Slobodnik in ne govore nič kaj pohvalno prav o njegovih vojaško organizatoričnih zmožnostih, npr. že omenjeni častniški namestnik Drago Zohar. Kar me posebno preseneča in mi daje misliti, pa je dejstvo, da ne omenjajo Slobodnika v svojih spominih na dogodke 1. novembra v Mariboru ali pozneje niti ne nekateri vojaki, ki so bili v vojaških objektih južno, torej na desnem bregu Drave, kjer je bilo po vsem pisanju Slobodnika njegovo glavno akcijsko področje. Tedanji kadet, v času pisanja svojih spominov leta 1958 generalpodpolkovnik Božidar Kravt (kopija spominov pri meni), Slobodnika sploh ne omenja. Prav tako ne omenja Slobodnika tudi ne tedanji kadet, v času pisanja svojih spominov 1958 viceadmiral Josip Černi (kopija spominov pri meni). Černi piše med drugim: »Po mom saznanju, akcija obezbedjenja slovenske vlasti u Mariboru potekla je iz domobranske kasarne u Melji pod rukovodstvom računovodnog kapetana Maistera (U.: Maister je bil ob prevratu major in poveljnik 26. črnovojniškega okrožja) koji je u samom početku razpolagao sa do 50 pouzdanih domobrana. Zajedno sa pitomcima vojne realke general Maister je raspolagao jedino organizovanom snagom u Mariboru, koja je mogla da obezbedi slovensku vlast i u korenu uguši svaki pokušaj mariborskih Nemaca da se organizuju i grad proglaše nemačkim«. Višja vojaška realka (kadetnica) je bila v neposredni bližini artilerijske vojašnice.

Ni bilo čisto tako, kakor pripoveduje Černi, toda važno in značilno je, da o Slobodniku, »komandantu desnega brega Maribora«, ne ve povedati ničesar, temveč le o slovenskih vojakih 26. strelskega polka v meljski vojašnici in o slovenskih kadetih, ki so se odzvali Maistrovemu pozivu.

Ko sem o tem razmišljal, pomislil še na Slobodnikovo izredno samozavestno, večkrat kar agresivno pisanje, sem prišel do sklepa, da Maister v svojih spisih, v katerih opisuje dogodke 1. novembra, priznava iz razlogov, ki jih moremo le domnevati, Slobodniku več, kakor mu pripada. Maks Snuderl, s katerim sem o tem v poslednjem času govoril, razlaga to dejstvo tudi s tem, da mu je hotel Maister olajšati vojaško kariero. Slobodnik se je namreč dal aktivirati že v Avstriji (leta 1906), bil je ob prevratu »Längerdienender Unteroffizier«, ki je hotel tudi v Jugoslaviji ostati še v vojaški službi. Kot nekdanj aktivnen častnik (upokojen je bil Maister sicer že leta 1925) je Maister pokazal razumevanje za težave Slobodnikove vojaške kariere in mu je hotel pomagati. Čeprav je bilo mnogo rezervnih častnikov in podčastnikov v vojaških akcijah 1. novembra in pozneje prav tako in še bolj zaslužnih kakor Slobodnik, omenja Maister v svojih člankih o dogodkih 1. novembra kot posebno zaslužna predvsem aktiviranelega ognjičarja (topniškega narednika) in računskega podčastnika Slobodnika ter aktivnega stotnika Vaupotiča, prvega (to pa šele v članku »Prevrat v Mariboru 1. novembra 1918«) kot »osvobodnika« mestnega dela južno, Vaupotiča pa kot »valpeta« severno od Drave.

Mislím, da je mnenje, ki sem ga izrazil že v izvajanjih pod II/ad 2, da je bila glavna dejavnost Slobodnika 1. novembra usmerjena na zastraženje raznih skladišč, pravilno. V tem me potrjujejo Slobodnikovi spisi in spomini drugih topničarjev. To tudi še najbolj ustreza službi, ki jo je Slobodnik opravljal v avstrijski vojski in v prevratnih dneh ter, če sem prav informiran, tudi v bivši jugoslovanski vojski. V izkazu aktivnih častnikov, dodeljenih SHS topniškemu polku 128 v Mariboru, Prez. št. 320 Stajerskega obmejnega poveljstva z dne 25. novembra 1918 (PAM), je pri Slobodniku (ki je bil povišan v poročnika, kar ustreza danes činu podporočnika, pravzaprav šele s 14. decembrom 1918) pod rubriko »službena uporaba« napisano: »prejšnja: matičar, sedanja: pobočnik in vodja gospodarskega urada«. V Avstriji je tako delo vršil pri manjših enotah Rechnungsunteroffizier. Slobodnik je bil sicer med prvimi, ki so se od-

zvali Maistrovemu pozivu. Maistrovo povelje, da nemške topničarje pošlje domov in se s slovenskimi topničarji polasti topničarske vojašnice, je hitro izvršil. To pa je opisano že v razpravi »Boj za Maribor...«

V članku »Opomba k pismu v ZČ XVIII« v NR 11. decembra 1965 sem zapisal, da od vseh Svobodnikovih trditvev ne drži popolnoma niti ena, večina pa je povsem neresničnih, zbeganih, v popolnem nasprotju z dokumenti in literaturo, z mnogimi spomini Maistrovih borcev, v nasprotju z mnogimi prejšnjimi izjavami in trditvami samega Slobodnika, celo v njegovih spominih. — Ali sem trdil kaj preveč?

Ljubljana, 8. julija 1966.

Lojze Ude

PRIMJEDBE NA NEKE KRITIKE ISPOD TEKSTA¹

U nauci je običaj da se rasprave najprije registriraju, pošto ugledaju svijet. da bi ih se zatim ocjenilo u recenzijama ili navelo u redakcijskim bilješkama časopisa. Nije uobičajeno da se netko *po prvi put* osvrne *kritički* na neki rad samo u jednoj bilješci pod tekstem, jer to može dovesti do nezgodnih posljedica za samog autora takve »kritike«, ako ne drugo, a ono zbog nedostatka prostora da izloži sve svoje opaske.

Osvrnuti se na tuđe radove u bilješci pod tekstem na mjestu je 1. kada avtor navodi neki tuđi rad uz napomenu da se ne želi upuštati u njegovu kritičku ocjenu; 2. kada on rezimira *raniju vlastitu* kritiku, i 3. kada preuzima neku *tuđu* kritiku. Ali u JEDNOM retku i POL otpraviti raspravu od 75 (slovima sedamdeset i tri) strane ili u 28 redaka od četrdeset strana, kao što je to uradio prof. B. Grafenauer u svojem pregledu »Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov« — ZČ 1964², pokazuje da se autor takvih kritika nalazio veoma daleko od Tacitova sine ira et studio.

Ne ulazimo u istraživanje motivacija, koje su prof. Grafenauera, inače poznatog kao solidnog naučnog radnika koji uživa općenito poštovanje, pa i ono nižepotpisanoga, navele da tako postupi. S obzirom na to da između zastupnika pozitivističnog smjera u historiji, kojima pripada prof. Grafenauer, i evolucionističkog, koje ja prihvaćam i koje se kvalificira kao »bistveno napačno izhodišće«, postoji osnovno teorijsko i metodologijsko razmimoilaženje u pogledu na pristup istraživanjima, ne možemo takav stav tumačiti drugačije nego ruskom poslovicom »Na silu ne možeš biti nikome drag«.

Stječe se dojam da su navedene »kritike«, uz još jednu, koncipirane iz pozirija pitagorejskog »autos efa« sa gledanjem s visoka i omalovažavanjem tuđeg mišljenja. Ipak postoji neka razlika. Pitagora mogao je sebi dozvoliti takav odnos prema svojoj okolini — ukoliko se može vjerovati legendi, jer je suvereno vladao područjem u kojemu je izricao svoje komačne sudove — što, pak, nije legenda, već historijska istina.

Nasuprot tome, prof. Grafenauer izriče apodiktički svoje sudove, a da prethodno sebi nije dao truda da u cijelosti upozna probleme i odnosnu literaturu, na koje su usmjerene njegove kritičke zamjerke. Tako on pomoću jednog retka i pol otprema moju raspravu »Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj« ističući da je »skrajno teško uporabno« zbog »nejasnoga razlikovanja različnih enot — zadruga, rod, bratstvo«.³ Ukoliko se ta tvrdnja odnosi lično na prof. Grafenauera kao historičara-pozitivistu, slažemo se da to razlikovanje za njega lično predstavlja veliku poteškoću. Da je s njegove strane bilo malo dobre volje, on ju je mogao ukloniti pomoću etnografskog materiala iz života tzv.

¹ Ovaj je odgovor morao biti sastavljen mnogo ranije, jer je odnosni broj ZČ s člankom prof. Grafenauera izašao pred više od godinu dana. Bilo je potrebno čekati da u HZ 1965 prethodno izađe rad J. Lučića, Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, kako bih najedamput odgovorio na sve glavne zamjerke prof. Grafenauera.

² Str. 204, bilj. 34 i str. 209—210, bilj. 46.

³ Str. 208, bilj. 44.

⁴ Str. 202—205, bilj. 52.

⁵ str. 204, bilj. 34.

primitivnih naroda i Engelsova »Porijekla porodice, privatnog vlasništva i države«, čijom sam se terminologijom služio prilikom rada na toj raspravi o bratstvima u Hrvatskoj. Isto tako ne bi nimalo smetalo upoznati se s pripremnim radovima za tu studiju, kao što su moje rasprave »O povezanosti klasifikatorskih rodbinskih sistema s produkcijskim odnosima prvobitne zajednice«⁶ i »Bračni odnosi i porodica u prvobitnoj zajednici«.⁷

Kad se udovolji tim uvjetima za korektnu naučnu kritiku, ne predstavlja nikakav problem razumjeti raspravu o »Bratstvu«. To potvrđuje ugledni sovjetski etnograf M. O. Kosven koji o njoj ovako piše: »Oleg Mandić u već spomenutom specijalnom, opširnom i temeljitom radu, koji sadrži veoma dragocjene epaske i tumačenja, shvaća bratstvo kao formu, koja se nalazi između zadruga i plemena, i, u isto vrijeme, kao grupaciju koja se sastoji od zadruga...«⁸ Mislim da tek na pozadini ovakvog mišljenja jednog u svjetskim razmjerima priznatog stručnjaka omalovažavanje, kojim prof. Grafenauer susreće raspravu o »Bratstvu«, dobiva svoju pravu vrijednost!

Ali ima i više od toga, kako pokazuje napad na drugu raspravu »Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća«.⁹ Ova je bila napisana da bi se pokazalo kako nije moguće bez poznavanja *čitave* literature pisati o problemu kmetova u Vinodolu i istočnoj Istri kao i proširivati na te krajeve, koji su imali svoj posebni razvitak, apstraktne šablone s drugih područja Hrvastke, što je uradila N. Klaić, profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu.¹⁰ Ne ulazimo u ocjenu teze prof. Grafenauera, iznesene također u bilješci pod tekstom: »Temeljni problem, da v obćini vćlanjeni 'kmet' ni navaden podložnik in da zato enostavno izenaćevanje terminologije in vključevanje Vinodola ter Kvarnerskih obćin v nastajanje gospostev ter podložništva v Slavoniji in na Hrvatskem kaže nerazumevanje za bistvo razvoja, pa je ostal ob vsej tej dolgi polemiki nedotaknjen pri življenju«.¹¹ Dužnost naućnog radnika je da svoju tezu podkrijepi argumentima, a ne nekolicinom napomena o tome da O. M. »ne pozna v resnici razprav M. Jasinskoga« i da je »le površno uporabljaj Zontarjevo razpravo o njem« (tj. Kastavskom zakonu — O. M.), itd. Dakle, prema mišljenju prof. Grafenauera ja bih počimio naućni zloćim time što ne poznam rasprave M. Jasinskoga i što površno tretiram zaključke J. Zontara.

A sada neka mi prof. Grafenauer dozvoli da mu postavim jedno pitanje: »Da li je ćitao moju raspravu »Brigaća — razvojni put jednog pravnog obićaja u Kastavskoj gospostiji«? U toj raspravi, i to u bilješci 12 na str. 9 za kodifikacije u kvarnerskim općinama doslovce piše ovo: »U Kastvu god. 1490, a u Verprincu god. 1507. u verzijama, koje su danas poznate. Ali M. Jasinski (*Kada i na koji je naćin bio sastavljen Kastavski statut?* Zbornik znanstvenih rasprav Juridićne fakultete v Ljubljani, sv. III., god. 1923/24, str. 127) i J. Zontar (*Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja*, isto tamo, sv. XXI., god. 1945/46, str. 162—163) misle, da su obaveze općinara u Kastavskoj gospostiji bile zapisane još u doba, kada su njome vladali grofovi von Wallsee, t.j. u prvoj polovici XV stoljeća«.¹²

Ako prof. Grafenauer nije ćitao tu raspravu, onda nasumce drugima predbacuje ono što sam radi, odnosno ono što propušta da radi. U slućaju, pak, da ju je proćitao i prešutio navedenu bilješku, onda zbilja teško je naći rijeć da se kvalificira takav postupak!

No, time nije sve završeno! Ima još ćinjenica, koje ozbiljno upućuju na zaključak da nešto nije u redu s metodama, kojima se prof. Grafenauer slući pri sastavljanju svojih kritika.

⁶ Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb 1948.

⁷ HZ 1950.

⁸ Semejnaja obćina i patronimija, Moskva 1963, str. 151.

⁹ Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol. 5, Zagreb 1963 (dalje ćitiram Zbornik H...).

¹⁰ Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjeka za povijest, Zagreb 1962, br. 4.

¹¹ Str. 209—210, bilj. 46.

¹² Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, sv. IV, 1957, str. 9, bilj. 12.

S obzirom na pregled pisaca, koji su prihvatili gledište da su nosioci proizvodnje i predmet eksploatacije bili podložni seljaci ili »kmetovi«, kako ih označuju izvori za općine oko Kvarnera, što sam ga naveo, u odnosnoj raspravi, prof. Grafenauer kaže doslovce: »V očitku smo izvedeli veliko novico, da je 4 velika većina od 14« (tj. pisaca — O. M.).¹³ Nesreća je samo u tome da ni jedna, ni druga brojka ne odgovaraju istini. Da se čitalac o tome uvjeri, dovoljno je pročitati odnosne tekstove in prebrojiti navedene pisce: »U osnovi se općenito prihvatilo Jagičevo mišljenje da je kmet seljak koji je lično slobodan... To su uradili M. Kostrenčić, M. Jasinski, R. Strohal, J. Zontar, M. Barada, M. Kos, i O. Mandić. Od inostranih pisaca su to isto gledište zastupali F. Leontović, M. Vladimirkij Budanov, J. Preux, K. Kadlec i B. Grekov«.¹⁴ Zbrajajući te pisce, dolazimo do brojke 15 (slovima *trinaest*), jer se N. Klaić ne može njima pribrojiti, kada zastupa suprotno mišljenje!

Poslije dvije strane navode se pisci, što ih N. Klaić, koju prof. Grafenauer brani, nije uzela u obzir prilikom pisanja svoje rasprave: »Uopće nisu spomenuta djela M. Jasinskoga, R. Strohala, J. Zontara, M. Kosa, M. Vladimirkog Budanova, K. Kadleca i B. Grekova, tj. velike većine pisaca koji su *posebno* istraživali društveno uređenje u općinama kvarnerske i prikvarnerske regije. Svakako udara u oči da se kod gore navedenih pisaca — izuzevši M. Kosa i B. Grekova — radi o pravnim historičarima«.¹⁵ Zbrajajući te pisce, dobiva se brojka 7 (slovima *sedam*).

Kada se provede usporedba s tvrdnjama prof. Grafenauera, onda vidimo da u prvom odlomku ima trinaest autora, a ne 14 koliko ih on vidi. A u drugom ima ih daleko više od 4, kako to on tvrdi, jer ih ima sedam, a to je — koliko je poznato — većina od trinaest! Ukoliko se netko hvata riječi »velika« tj. većina, onda treba znati da sam imao na umu one pisce, koji su se specifično bavili *samo* kvarnerskom regijom. Ovo su bili M. Jasinski, R. Strohal, J. Zontar, M. Kos, M. Vladimirkij Budanov, K. Kadlec i O. Mandić. I od tih *sedam* pisaca N. Klaić *ne* uzima u obzir ništa manje nego šest, čineći čast samo nižepotpisanom. A to je čak mnogo više od »velike većine«!

Kad bi pretvaranje brojke 14 u 15 i 7 u 4 uradio netko drugi, onda bi se za takvog čarobnjaka moglo kazati ili 1. da ne zna brojati, ili 2. da je to uradio zlonamjerno, ili 3. da je to pisao bez provjere po slabom diktatu. Ali s obzirom na ugled, što ga uživa prof. Grafenauer, ne možemo se odlučiti ni za jednu od tih hipoteza i uzdržavamo se od svakog komentara toj matematičkoj operaciji!

Još nekoliko riječi o problemu Qualitera. Prof. Grafenauer apodiktiki prihvaća mišljenje N. Klaića da je ustanova 12 plemena u Hrvatskoj nastala u XIV stoljeću. Paralelno s time onima, koji njoj suprotstavljaju vlastita mišljenja, predbacuje »nenavadno oštrino«¹⁶, prelazeći šutke preko činjenice da je tu oštrinu, netrpeljivost, potcjenjivanje i omalovažavanje tuđeg mišljenja prva upotrijebila baš sama N. Klaić¹⁷ i smatrajući prirodnim takav njezin ton, pun kastinske ekskluzivnosti, uzvišene superiornosti i nepovredivosti u kući od bjelokosti. Ne mislim osvrtni se na opaske prof. Grafenauera iz razloga što on, kao uostalom ni N. Klaić, polazeći sa pozitivističkih premisa, ne dopuštaju mogućnost da se ista društvena ustanova može mijenjati i da ona na distanci od nekoliko stoljeća zadržava svoju formu, dok joj se sadržaj izmjenjuje. Po istoj logici najstarija društvena ustanova danas u Evropi, katolička crkva ili bi bila ista za pape Kalista (III st.), za Grgura I (VII st.), za Grgura VII (XI st.), za Klementa VII (XVI st.), za Pijua IX (XIX st.) i za Ivana XXIII (XX st.) ili bi ona u svakom od tih historijskih razdoblja morala biti svaki put neka nova katolička crkva. Budući da nema zajedničke platforme za diskusiju i da s druge strane ne postoji tolerantnost prema suprotnom mišljenju, nema smisla voditi neku raspravu, to više što bi ona bila prevaziđena.

¹³ Str. 210, bilj.

¹⁴ Zbornik H... , str. 153.

¹⁵ Kao gore, str. 153.

¹⁶ Str. 209, bilj. 46.

¹⁷ O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ 1960. Usporedi O. Mandić, O jednoj »recenziji«, isto tamo.

Naime, htio bih samo skrenuti pažnju na tek izašli rad J. Lučića, Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti.¹⁸ Mislim da njegovi zaključci konačno obaraju navedenu tezu N. Klaić i prof. Grafenauera da ustanova 12 plemena potiče iz XIV stoljeća i da čine jalovom svaku daljnju diskusiju o tome.

U završetku svojeg izlaganja J. Lučić ovako sumira svoje zaključke: »Qualiter je drugorazredan povijesni izvor, u stvari zapis ili sastavak iz XII st., jer njegov sadržaj ne proturječi u svojim bitnim, osnovnim postavkama tadašnjim prilikama. Ustanova plemstva 12-ero plemena kraljevstva hrvatskog, koja je zapisana u Q-u, javlja se u prvorazrednim izvorima u pol. XIV stoljeća. Ta činjenica ipak ne proturječi datiranju Q-a u XII st. odnosno ranije nego u pol. XIV, jer: — u pol. XIV st. ne žive plemena Kukari i Snačići, koja se spominju kao članovi te ustanove; — uzus da kralj traži od jednog plemena vojnu službu od 10 konjanika ne postoji u pol. XIV st.; — plemstvo u Hrvatskoj nije plaćalo porez (marturinu) do XIV st.; — oni plemići plemstva 12-ero plemena koji žive u pol. XIV st. nisu homogeni sloj i nisu svi niži plemići; — ne postoji dokument da Ludovik I dopušta organiziranje saveza plemstva 12-ero plemena; — ne postoji dokument da je Ludovik I savezu plemstva 12-ero plemena podijelio nobilitet, odnosno oslobodio ih plaćanja poreza i obvezao na vojnu dužnost od najmanje 10 konjanika.«

»Naprotiv: — u XII st. živi pleme Kukari, koji su članovi ustanove 12 plemena, a poslije toga stoljeća ne žive više u okolici Splita i Trogira; — postoji uzus u XII st. da kralj traži vojničku službu od 10 konjanika; — hrvatsko plemstvo u XII st. ne plaća porez — plemići koji čine ustanovu plemstva 12-ero plemena u XII st. svakako su po svojem ekonomskom, društvenom i političkom položaju više manje jednaki; — u XII st. ne spadaju sva plemena, koja su nabrojena u Q-u, u Lučku županiju.«

»Datirajući Q. u XII st., smatramo da je u svojoj biti tačna vijest sadržana u njemu da su predstavnici plemstva 12-ero plemena iz Hrvatske sklopili 1102. sporazum s Kolomanom, kako to (u ovom ili onom obliku) prihvaćaju gotovo svi stariji i suvremeni hrvatski povjesničari, a tako isto i određeni broj mađarskih povjesničara.«¹⁹

U sada poznatoj dokumentaciji neće se naći argumenti da se pobijaju izvodi J. Lučića, izuzevši dakako slučaj da je netko vješt verbalnoj akrobatici najvišeg stupnja. Prema tome, mišljenje da je organizacija dvanaest plemena osnovana tek u XIV stoljeću, predstavlja romantičarsku tvorevinu. Ono nije ništa legenda, koja u svakom slučaju predstavlja kakav takav odraz stvarnosti, već skolastički flatus vocis zato što se ne temelji čak ni na jednom falzifikatu!

Oleg Mandić

OD KDAJ JE PAČENJE DEJSTEV »EVOLUCIONISTIČKI SMJER«?

Profesor Mandić se je izognil kakršnemukoli resnemu razpravljanju o zgodovinskih virih in zgodovinski resnici s tem, da prišteva nasprotnika »pozitivističkom smjeru u historiji« (sebe »evolucionističkom«), ga nato še s pravim »autòs éfa« razglasi za »historičara-pozitivista«, vmes pa nepretrgano spreminja resnična dejstva. Moj odgovor se zato omejuje na nekaj stvarnih popravkov:

1. V razpravi »Devinski urbar i zakoni kastavske gospoštije« obravnava Mandić vprašanje, kako so se spremenila bremena v kastavskem gospodstvu od urbarja, datiranega okrog 1400, do Kastavskega in Veprinačkega statuta, »na početku XVI st.«. Zoper to sem opozoril, da sta očitno sestavljala l. 1400 *statut in urbar* širšo celoto, in ugotovil, kaj pomeni ta istočasnost postanka (najstarejšega dela Kastavskega statuta z vsem urbarjem) za vlogo občine v položaju »fevdalno odvisnega kmečkega prebivavstva« v tem kraju. Postaviti oba virá — napačno in brez kakršnegakoli poskusa utemeljätve datiranja zoper dokaze Jasinskega (gl. pod 2) — po inerciji napačnega

¹⁸ HZ 1965.

¹⁹ Kao gore, str. 297—298.

datiranja Račkega v ediciji Kastavskega statuta v razdaljo 100 let in nato razpravljati o razvoju od enega vira do drugega — to so pač »bistveno napačna izhodišča« analize. Samo strnim pa lahko nad trditvijo, da je tako postopanje z viri »evolucionistički smjer«, upoštevanje virov, kakršni so, in izhajanje od njih v razpravljanju o preteklosti pa »pozitivistički«.

2. Mandičeve razprave o Brigači resnično doslej nisem prebral, ker me zadeva jedra vprašanj, ki sem jih v svojem zbirnem referatu obravnaval, marveč le zelo ozek specialen problem pravne zgodovine. Tudi sedaj me pa navedena opomba ni prepričala, da bi njen avtor »v resnici poznal« (ne trdim, da je nikdar ni imel v roki, pač pa, da mu je njena vsebina ostala povsem tuja!) razpravo Jasinskega o datiranju Kastavskega statuta, marveč celo prej obratno: citat iz Zontarja je pravilen, pri čemer pa je Zontar le kratko in delno — pa tudi s *svojim datumom!* — povzel dognanja Jasinskega, ter k temu citiral »ZZR III (1924) 127 sl.«. Mandić navaja le »str. 127«; pri Jasinskem pa je naveden datum prvega dela statuta (ne gre za datiranje statuta v njegovi končni obliki, kakor se zdi, da misli Mandić!) tako na str. 126 kakor na str. 128, ne pa na str. 127. Poleg tega je Jasinski povsem jasno dokazal — to seveda iz kratkega Zontarjevega povzetka ni razvidno — da Kastavski statut v svoji končni obliki ni mogel nastati l. 1490, marveč šele okrog 1510, pri čemer pa gre za vsaj tri razvojne etape: postanek najstarejšega dela 1400, drugega v dobi Friderika III., tretjega v začetku XVI. st. (vsaj pred 1546). V številnih Mandičevih delih o tej problematiki nisem našel sledu, da bi mu bilo vse to znano — vsekakor pa nikjer ni dokazoval proti tem dokazom že pred 40 leti ovrženega datiranja Račkega, ki ga uporablja. Navedeni citat iz opombe torej prej dokazuje, da bi mogel biti Jasinski citiran iz druge roke po Zontarju, kakor pa resnično poznanje vsebine razprave in njene razporeditve po straneh. Glede Zontarja pa citat tega mesta vendarle ne spravlja s sveta tega, kar sem napisal: površno uporabljanje sem očital, ker nemški prevod iz 16. st. (*die von Kesstaw*) dokazuje napako Račkega v dopolnjevanju besede »ti od Kastva« v (*kmetji* v 1. čl.); Mandić namreč to besedo še vedno uporablja v svojem dokazovanju (Zbornik Hist. inst. JAZU 5, 1965, 185). Sicer pa sploh v mojem zbirnem referatu ni izraza »naučni zločin« ali kake podobne privzdignjene besede, marveč le stvarna kritika zaradi različne mere pri uporabljanju literature zase in za svojega nasprotnika, ki poleg tega prehaja v neresnico. Kajti

3. pred navajanjem imen avtorjev, »kojih mišljenje nije uzeto u obzir«, stoji trditev, da gre pri tem za »nepoznavanje« literature o »općinama te regije« in ne morda le za to, kaj ni citirano le v eni razpravi. Če sem doslej mislil, da gre pri Mandičevem očitku za neroden podrsličaj, me uči njegov odgovor — po mojem opozorilu na ZČ XII—XIII, 1958—1959 — da gre pač za nekaj, kar je že izven kakršnekoli znanosti. Ne moje, marveč Mandičeve številke so namreč napačne: kaj Klaićeva pozna in česa ne, pač ne odločajo Mandičeve ponovljene napačne trditve, marveč njena lastna dela. Mandić je v uvodu res navedel le trinajst avtorjev, ki so pisali o tej regiji; na delo štirinajstega, ki ga tu ne navaja, pa se je pogosto skliceval v tekstu razprave: Z. d. Herkova navaja k njemu v 20 opombah. Številko bi bilo mogoče kvečjemu povečati (tudi v okviru naše literature in v okviru tega, kar je Klaićeva že obravnavala s tega področja), toda namenoma sem se držal števila del, ki jih je upošteval Mandić v svojem delu, ker je šlo pač za oceno njegovega postopka. Nadalje, Klaićevi očita, da ne pozna del sedmih avtorjev, to pa za tri avtorje enostavno ni resnično (J. Zontarja ocenjuje v ZČ XII—XIII, 243—244 in 249—250; M. Kosa n. n. m. 252, B. D. Grekova pa celo v delu, ki ga Mandić zavrača, Radovi. Fil. fak. u Zagrebu, Odsjek za povijest 4, 1962, 28—30!). Krono neznanstvenosti postavlja Mandičevi polemiki dejstvo, da je v obrambi »velike večine« sam zamenjal svoje lastno merilo: v tekstu stoji jasno »kjoji su posebno istraživali društveno uredjenje u općinama kvarnerske i prikvarnerske regije«, po sedANJI obrambi naj bi imel »na umu« — drugače kakor je zapisal? — »pisce, koji su se specifično bavili samo kvarnerskom regijom«; odštel je torej dela o Vinodolu, med njimi B. Grekova;

neresnica je otipljiva, kajti Grekov se v nespremenjenem tekstu navaja kar dvakrat in prav neposredno pred sporno označbo (...i B. Grekova, tj. velike večine pisaca itd.). Ali pomeni tudi takšno spreminjanje lastnih stališč »evolucionistički smjer« z razvojem samega sebe ali pa morda kaj takega, kar bi se dalo z ljudskim izrazom opredeliti zelo kratko in izven kakršnekoli znanosti in kakršnekoli njene smeri, naj pa pove Mandić kar sam.

S tem je stvar — ne diskusija, kajti stvarni popravki niso nikakršna diskusija — zame opravljena. Takšne stvari je morda mogoče pričakovati v advokatskih zagovorih pred sodiščem, v znanosti pa more pomeniti takšno spreminjanje resnice kvečjemu to, kar povzročijo nedovoljeni udarci pri boksu.

Dodam naj le še dve drugačni opombi in eno vprašanje:

Kosvena in mene pač pri presojanju »Bratstva« ne ločijo splošna metodološka vprašanja, marveč razlike konkretnejše narave: Etnograf, ki raziskuje razvoj družbenih oblik samih na sebi, gleda na isto delo pač drugače kot zgodovinar, ki išče v delu konkretne družbene strukture v konkretnem času (nejasnost v tem pogledu ugotavlja v Bratstvu tudi J. Bromelj, Stanovljenije feudalizma v Horvati, Moskva 1946, 184 sl.) in ki pač ne more verjeti v moč čarovne palice »opće zakonitosti razvitka u posljednoj fazi prvobitne zajednice« pri razlagi razvoja plemiškega sloja globoko v razredno razdeljeni družbi (ali celo zaradi izraza »pleme« izenačevati formacijo dvanajst plemen vladajočega družbenega razreda s pojmom »savez plemena« v »posljednoj fazi prvobitne zajednice« itd.).

Analiza Lučičevega »torza« (= po Slovenskem pravopisu »nedokončanega dela«) o problemu formacije 12 plemen, pri kateri sem hkrati skušal opredeliti tudi ona vprašanja, ki so doslej resnično ostala odprta, in ki sem jo dokončal prav preden sem prejel zgoraj objavljeni tekst prof. Mandića (10. I. 1967), mi je brez kakega podobnega besednega »rokohitrstva«, na kakršno sem moral opozarjati sam v tem odgovoru, pokazala popolno nevzdržnost trditev, ki jih brani. Govorila bo sama zase, objavljena na drugem mestu.

Končno: Kdaj in kje sem se — kjerkoli, bodisi v objavljenem ali neobjavljenem tekstu — strinjal z uvajanjem privzdignjenih načinov polemike v znanstvena vprašanja, kakršno omenja Mandić za N. Klaić, označuje pa seveda tudi in še v večji meni druge, zlasti kadar se »povzdiguje« na zamenjavo znanstvene diskusije z delitvijo »znamk« pozitivizma in drugih podobnih neutemeljenih in nepremišljenih izrazov?

Bogo Grafenauer

Ljubljana, 15. I. 1967

REPLIKA PROF. O. MANDIĆA

Gornji odgovor prof. B. Grafenauera samo potrjuje ono što sam htio dokazati pomoću »Primjedaba na neke kritike ispod teksta«, tj. da mi je moguće, a mi dolično za jednog naučnog radnika koji drži do sebe, da se *po prvi put* osvrne ispod teksta i na taj način sa par rečenica »otpravi« opširne rasprave s kojima se ne slaže, jer to kod neupućenog čitaoca stvara sumnju u naučni integritet onoga koji je na taj način kritiziran.

Sada i sam prof. Grafenauer uvida da se neke njegove neprecizirane primjedbe kao npr. »bistveno napačno izhodišće« mogu interpretirati na razne, pa i za njega lično neugodne načine. A sve se to dalo izbjeći sa malo više obzira prema predmetu tih kritika.

Pošto je prof. Grafenauer objasnio neke svoje kritičke stavove, bilo bi potrebno odgovoriti na njih. Mislim da rubrika »Polemike« ne bi bila pravo mjesto za takvu razmjenu mišljenja i pridržavam sebi pravo da to uradim nekom drugom prilikom u radovima, koje pripremam.

Oleg Mandić

POSTSCRIPTUM

Hkrati, ko sem prof. Mandiću poslal (15. I.) na vpogled svoj odgovor — da opravimo vse v eni številki ZČ — sem mu predlagal, naj izloči iz svojega teksta citat iz Lučićevega »torza« o vprašanju Qualiterja in vloge zveze 12 plemen l. 1102, da mi ne bi bilo treba razširjati diskusije o teh vprašanih preko meja časopisa, kjer je »torzo« izšel (HZb 18, 1965, 285—298). Ker je prof. Mandić predlog odklonil, moram — čim krajše je to mogoče — pokazati, kako je po mojih analizah virov v resnici s petimi točkami, s katerimi skuša Lučić obnoviti omajane temelje državnopravne legende o prehodu Hrvaške pod oblast ogrskih kraljev, kakršna se je začela oblikovati sredi 17. st. (!) z Luciusom in dosegla svoje končne oblike šele odkar je bila 1830 prvič (!) uporabljena v političnem boju.

1. V prostoru, v katerem poznamo — vsega skupaj po neposrednih virih dve desetletji (1350—1370) — plemiško zvezo 12 plemen kraljevine Hrvaške (tj. v širokem zaledju Zadra, do črte Nin — Novigrad — Bribir — Skradin — Biograd n/m), je v neposrednih virih omenjeno od v Qualiterju naštetih naslednje število plemen: v 11. st. (= do 100 let pred 1102) *tri*; v 12. st. (= do 100 let po 1102) *osem* (od tega dve več kot 80 let po 1102: izven tega prostora še povsem osamljena omemba Kukarjev v l. 1177/78, celo ne v mejah Hrvaške, marveč v neretljanskih Poljicah ob meji s splitskim mestnim agerom); v 13. st. *deset* (če se opremo na zvezo Nelipičev s Snačići, *enajst*; sicer navedbe Snačićev izven tega prostora v Trogiru od 1292 do 1339); v 14. st. prav tako *deset* oz. z upoštevanjem Nelipičev *enajst*, pri čemer pa je zagotovljen z nastopanjem odraslega Kukarja l. 1401 in z obstojem kraja s plemenskim imenom Kukarjev l. 1406 tudi obstoj *dvanajestega* že v mejah tega stoletja; ali če upoštevamo isti časovni okvir kakor pri l. 1102: do sto let pred pojavom zveze 12 plemen *deset* oz. *enajst* plemen, do sto let po pojavu zveze *enajst* ali *dvanajest*. Lučićeva argumentacija je torej v tem pogledu povsem napačna (glede Kukarjev) in samovoljna (glede Snačićev).

2. Izven Qualiterja ni nikakega dokaza, da bi *kadajkoli* veljal »uzus«, zahtevati vojno službo 10 konjenikov »od *jednog plemena*«, marveč le od enega velikaša oz. mesta; čeprav Lučić sam (str. 296) priznava, da o tej določbi sami na sebi ni mogoče odločiti, »da li je uzus vojne službe od 10 konjanika u darovnici iz 1193. primijenjen na temelju prakse koju Q. spominje ili je taj broj konjanika ušao u Q. iz darovnice krčkom knezu Bartolu«, pozneje ta »uzus« vendarle uporablja kot samostojen kriterij datiranja. Ta postopek je očitno nekorrekten; določba je za kakršnokoli datiranje neuporabna; pač pa dokazuje, da gre pri Qualiterju za falzifikat in da prav v tem pogledu težnje Qualiterja niso uspele (takšna za nižje plemstvo izjemna določba bi namreč, če bi v resnici veljala, brez dvoma v virih pustila tudi druge sledove).

3. Ker velja oprostitev zemljiškega davka (marturine) za vse hrvaško plemstvo do srede 14. st. (ne pa le v 12. st.), po tej določbi

a) ni mogoče datirati postanka falzificiranega Qualiterja prav v 12. st., marveč je celo

b) nemogoče, da bi do srede 14. st., tj. dokler je bila ta pravica *splošna*, nastala v okviru hrvaškega plemstva *posebna* plemiška organizacija (v katero gotovo niso spadala vsa plemiška plemena!) in štela za svojo *posebno pravico* oprostitve od davka; tako torej

c) prav poskus Ludvika I. Anžuvince, da hrvaškemu plemstvu nasploh to pravico odvzame, predstavlja nujni okvir in s tem terminus ante quem non *izoblikovanja* plemiške zveze 12 plemen, kot organizacije nižjega plemstva, kakršno poznamo po nespornih virih.

4. Res ne obstoje iz Ludvikove (pa tudi iz nobene druge!) dobe viri o nobilitaciji in organizaciji zveze 12 plemen, zato pa je Ludvik vendarle *sploh edini ogrsko-hrvaški vladar*, ki v svojih listinah to zvezo omenja ter priznava njen obstoj in pravice.

5. Organizacija 12 plemen je v 14. st. stanovska organizacija nižjega plemstva; vanjo spadajo le neknežja plemena oz. neknežje veje plemen, ki so se

razcepila v knežje in neknežje družine; za nobeno knežjo družino iz plemen, imenovanih v Qualiterju, ni dokazano, da bi se prištevala v zvezo 12 plemen. Potemtakem je zveza notranje homogena tudi v 14. st. in mi treba iskati za takšen položaj drugega obdobja in tudi ta kriterij odpada kot kriterij za čas, v katerem je mogla nastati falzificirana predloga Qualiterja.

Točki 2 in 5 sta torej za datiranje postanka predloge Qualiterja indiferentni, točka 1 in 4 govorita za datiranje prav v 14. st., točka 3 pa daje jasen terminus ante quem non: sredi 14. stoletja.

Naj dodam le še ugotovitev, da je formalna in vsebinska preiskava Qualiterja kot listinskega izpiska pokazala:

- a) da je sestavljen z zlepitvijo različnih predlog, podatkov in teženj;
 - b) da je med njimi tudi kronika Tomaža arhidijakona, končana l. 1268;
 - c) da je torej gotovo falzifikat, kajti drugega izraza ni mogoče uporabiti za listino, sestavljeno po l. 1268 in datirano v l. 1102;
 - č) da je terminus post quem non te listine zapis njenega izvlečka v l. 1387/88, terminus ante quem non po formalni analizi pa 1268;
 - d) da s temi mejami tudi niso v nasprotju rezultati vsebinske analize in njenega vzporejanja z nespornimi viri, ki postavljajo kot terminus ante quem non sredo 14. st.;
 - e) da falzifikat iz srede 14. st. nima nobene pričevalne vrednosti o dogodkih okrog l. 1100 in ga je treba iz virov zanje izločiti ter preiskati problematiko okrog l. 1100 brez njegove uporabe — in celo zavestno se varujoč vplivov mogočne, pa neresnične legende, ki je v zadnjih dobrih sto letih zrasla iz njega.
- Lučičeve trditve so torej nevzdržne in jih je dosegel le z zelo neurejenim in napačnim uporabljanjem virov, kar pa analiziram drugje.

Ljubljana 18. I. 1967.

Bogo Grafenauer

IN MEMORIAM

NIKOLA RADOJČIĆ

(29. VIII. 1882 do 12. XI. 1964)

V trinosemdesetem letu starosti in osemipetdesetem letu znanstvenega dela¹ je novembra 1964 preminil v Beogradu eden izmed obeh prvih profesorjev zgodovine na filozofski fakulteti v Ljubljani, Nikola Radojčić, hkrati kot zadnji med najvidnejšimi srbskimi zgodovinarji, ki so povezovali z našim časom še čas začetnikov srbske kritične historiografije za življenja Hariona Ruvarca in predstavljali srbsko zgodovino pisje med obema vojnoma na jugoslovanskih univerzah in pred svetom. Doma iz Srema (r. 17. oz. 29. avg. 1882 v Kuzminu kot sin obrtnika in trgovca) si je pridobil trdno klasično izobrazbo na najznamenitejši srbski gimnaziji v Sremskih Karlovcih, nato študiral zgodovino in geografijo v Gradcu, na Dunaju in v Zagrebu, kjer je leta 1907 promoviral z bizantinološko disertacijo »Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolju« (objavljeno 1907 v Zagrebu), vmes pa se je še posebej izpopolnjeval v bizantinologiji na univerzah v Jeni in Münchenu, že tedaj enem izmed najpomembnejših središč bizantinologije. Po službovanju na gimnaziji v Karlovcu (1907/8) in Sremskih Karlovcih (1908—1920), ki ga je izpopolnjevalo obsežno znanstveno delo (do 1914 in 1919 je objavil 5 knjige, 32 razprav in člankov ter 35 ocen in poročil), si je prizadeval l. 1919 najprej za pridobitev profesorskega mesta na univerzi v Beogradu; ker pa je bila druga katedra za nacionalno zgodovino tam zasedena po V. Coroviću, je prevzel isto katedro na filozofski fakulteti tedaj ustanovljene univerze v Ljubljani (20. aprila 1920 kot izredni, 28. aprila 1922 kot redni profesor). Tu je ostal do začetka aprila 1941, ko se je umaknil v Beograd, kjer je tedaj že tekel postopek za njegovo postavitve kot profesorja bizantinologije na bogoslovni fakulteti; potem je prešel na filozofsko fakulteto kot profesor nacionalne zgodovine in bil 2. oktobra 1945 upokojen. V Ljubljani je bil od 1926 do svojega umika tudi predstojnik historičnega seminarja, v l. 1925/26 pa dekan in 1926/27 prodekan filozofske fakultete. Od svoje upokojitve naprej je delal še naprej na Srbski akademiji znanosti in ob svoji osemdesetletnici dobil za svoje življenjsko znanstveno delo tudi priznanje v obliki »sedmojulske nagrade« (1962).

Oba velika preloma, ki ju je doživel v svojem življenju, sta se torej zelo vidno izrazila, tako da obe vojni delita njegovo življenje v tri obdobja — prvo gimnazijskega profesorja v Sremskih Karlovcih, drugo vseučiliškega profesorja v Ljubljani in tretje znanstvenega delavca v Beogradu. Dvajset let njegovega bivanja v Ljubljani ni najpomembnejše de za nas, ki se ob tem spominjamo svojega profesorja, marveč tudi po plodovih njegovega dela (8 knjig, 162 člankov in razprav poleg 75 gesel v Stanojevičevi Narodni enciklopediji, 46 ocen in poročil).

V svojem glavnem kurzu je predaval zgodovino Srbov in Hrvatov od začetkov do srede 19. stoletja, vendar se je vse bolj omejeval na srednji vek; predaval je v nekoliko privzdignjenem slogu, ki ga srečujemo tudi v njegovih delih,

¹ Gl. poleg lastne bibliografije (Spisak radova Nikole Radojčića) ob njemu za petdesetletnico znanstvenega dela posvečenem Zborniku za društvene nauke. (Mat. Srp.) 13-14, 1956, 327—347, še nekrologa S. Cirkovića, JIC III, 1964, št. 4, 158—159, in M. Kostića, Naučno životno delo Nikole Radojčića, Istorijski časopis SAN XIV-XV, 1965, 595—618 (601—618 bibliografija).

toda vselej upoštevajoč najnovejše stanje problematike, tako da mu je večkratno predelovanje predavanj vzelo gotovo mnogo časa. V specialnih kurzijah je obravnaval bodisi ožja zgodovinska vprašanja (tako 1958/39 Hrvatsko v dobi Dimitrija Zvonimira) ali pa skupine virov (tri leta — od 1955/56 do 1957/58) — »bizantinske vire za zgodovino Srbov« v impozantnem kurzu, v katerem je po svoji kartoteki navajal in komentiral podatke za podatek, pisca za piscem, problem za problemom od 6. do 15. stoletja, vzporedno s prav tako tri leta trajajočim glavnim kurzom zgodovine Srbov od 6. do 14. stoletja, ki ga je tedaj popolnoma prenovil). V seminarju nikdar ni uporabljal časa za branje nalog — te je obravnaval vselej le v razgovorih s študentom — marveč bodisi za obravnavanje kakega zgodovinskega vira, bodisi za obravnavanje skupine virov o zaokroženem zgodovinskem vprašanju (npr. o sv. Savi; problemu »pacta conventa« in sl.); tudi tu je skušal vselej navajati tudi na bizantinske vire in iskal študente s klasičnih gimnazij, ki so znali grški. Politična in kulturna zgodovina ter državna ureditev so bile jedro njegovih predavanj, pri katerih je vselej navajal na ostro kritiko virov, večkrat tudi ostreje kakor v svojih pisanih delih, in na obravnavanje zgodovinskih problemov v njihovem najširšem mogočem okviru. Strog v tem pogledu do sebe, je bil zahteven tudi do študentov — ni pa mu bilo odveč poskrbeti za seminarsko biblioteko tudi delo, ki se je pokazalo potrebno zaradi seminarske naloge, ne le zaradi dela profesorjev. Ugotovitev, ki jo je večkrat ponavljal pri predavanjih, da se kritičnost lažje uveljavlja pri zgodovini drugega kakor lastnega naroda, se je kazala kot pravilna tudi pri njem — bolj so se uveljavljale te poteze pri zgodovini Hrvatov kakor pri zgodovini Srbov, ki je tudi pri njegovem ustnem podajanju kazala isti nacionalni in pravoslavni patos, kakor ga kažejo njegova objavljena dela, tako da je izzval z njim sredi petdesetih let že ostro polemiko Br. Djurdjeva v Novi misli. Vendar ta patos med slovenskimi študenti med obema vojnama ni mogel odmevati, tako da smo brez njegovih motenj mogli občudovati Radojčičevo veliko znanje, se učiti ob njem znanstvene akribije in organizacije znanstvenega dela ter spoznavati preteklost naših narodov. Med posebnimi zaslugami prof. Radojčiča za študij zgodovine v Ljubljani je treba opozoriti še na njegovo skrb za seminarsko biblioteko: pri Matiči Srbski je dobil zanjo številne duplikate in s svojimi zvezami pridobil knjižnici dela, ki so ustvarila iz nje uspešen instrument za preučevanje zlasti starejše srbske zgodovine, za katero je sicer v Ljubljani literature zelo primanjkovalo.

Bivanje v Ljubljani, izven pravega središča srbskega zgodovinopisja — to je bilo tedaj gotovo v Beogradu — je gotovo vplivalo tudi na ožjo usmeritev Radojčičevega znanstvenega dela. Čeprav se že v prvem desetletju njegovega znanstvenega dela kaže kot dve glavni smeri njegovega zanimanja srednjeveška zgodovina Srbov (zlasti v zvezi z bizantinološkimi problemi) in srbska historiografija, se je vendar njegovo zanimanje gibalo zelo na široko — do začetka 20. stoletja, geografije in teorije zgodovine. V Ljubljani, kjer je predstavljal hkrati južnoslovansko zgodovino in bizantinologijo, pa se je vse bolj usmerjal v srednji vek in v historiografijo. V srednjeveški problematiki se izrazito usmerja v vprašanja, pri katerih je mogel uporabljati objavljene vire in v vprašanja državnega in pravnega razvoja, kjer je poleg njegove akribije in kritičnosti posebej prišla do izraza širina njegovega znanja. Sicer je želel tudi tu vplivati na usmeritev srbske historiografije (z družboslovno analizo posameznih virov, npr. Barskega rodoslova in Teodosijevih žitij, z različnimi načini sistematičnega pregleda sporočil posameznih bizantinskih piscev o Srbih ali skupine bizantinskih piscev o kakem vprašanju), ko je v svojih delih skušal podajati vzorce, ki naj bi jih posnemali tudi drugi, vendar — žal — s premajhnim odmevom; vrh in zaključek tega dela predstavlja vsekakor obsežna knjiga o »srbskih državnih saborih v srednjem veku« (1940), eno izmed najpomembnejših del o srbski srednjeveški zgodovini iz dvajsetih let med obema svetovnima vojnama. Še značilnejše za Radojčičevo usmeritev so njegove številne študije iz področja historiografije, za katero je bilo že tedaj mogoče trditi, da je našla v Radojčiču svojega doslej daleč najpomembnejšega raziskovalca; žal je tu v ljubljanski dobi in pozneje ostal le pri metodoloških ali

monografičnih preiskavah posameznih avtorjev, medtem ko je sintetični pregled ostal le pri kratkem očrtu v Stanojevičevi enciklopediji (istoriografija, le v izdaji v cirilici); po l. 1945 smo ga z različnih strani večkrat skušali pridobiti za celotno obravnavo razvoja srbske historiografije, toda misel je vselej odbijal ter tako prepustil nalogo svojemu nasledniku, ki ga pa danes med srbskimi zgodovinarji še ne vidimo. Sprva je po l. 1945 še nadaljeval svoj študij historiografije in vsaj glede Orbinija in Raića tudi dokončal svoja starejša dela, a vse bolj je postajalo središče njegovega dela srbsko srednjeveško pravo, ki sta mu bili poleg številnih razprav in treh samostojnih publikacij posvečeni tudi zadnji dve Radojčičevi knjigi, nova izdaja Zakonika cara Stefana Dušana s prevodom in komentarjem (1960) ter na novo odkriti Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića (1962).

Za prof. Radojčiča je pomenila l. 1920 Ljubljana namesto Beograda gotovo delno razočaranje, ki ga ni mogla do kraja potešiti niti sorazmerno visoka raven študentov v seminarju — to je še pozneje vselej hvallil — niti nedvomni uspehi pedagoškega dela v njem. Ljubljana mu je bila do konca nekoliko tuja, še celo pa so bila na fakulteti tako med profesorji kakor med študenti trnjeva tla za srbsko-jugoslovanske koncepcije, ki jih je imel nalogo predstavljati in jih je nekoliko patetično in tudi zgodovinsko oporečno vpletel — brez razumevanja nacionalnega vprašanja v stari Jugoslaviji — v nastopno predavanje (Ideja našeg narodnog jedinstva u srpskoj i hrvatskoj historiografiji, Njiva I, 1921, 221—238); to mu je tudi zapiralo pot do pravega razumevanja slovenskega zgodovinskega razvoja in prav v konfliktu teh dveh razvojnih črt je zaradi želje po prekomernem povzdigu vojvodinskega omladinskega gibanja napak razrešil tudi edino vprašanje slovenske zgodovine, katerega se je lotil (Ljubljanskega kongresa 1870).

Bogo Grafenauer

IVAN GRAFENAUER

Zgodovinski časopis se spominja dne 29. decembra 1964. leta v Ljubljani umrlega akademika profesorja dr. Ivana Grafenauerja (rojenedga 7. marca 1880 v Veliki vasi v Ziljski dolini), ne le zato, ker je bil sodelavec Zgodovinskega časopisa in član Zgodovinskega društva, marveč tudi in predvsem zategadelj — čeprav zgodovina ni bila njegova ožja stroka — ker je v svojem obsežnem znanstvenem opusu v obilni meri prispeval k razjasnitvi, spopolnitvi in rešitvi marsikaterega vprašanja tudi iz ožje zgodovinske stroke.

Po svojih študijah je bil Grafenauer slavist, mimo slavistike je pa študiral tudi germanistiko. V slavistiki so mu bili na dunajski univerzi učitelji Jagić, Jireček, Vondrák, Murko in Rešetar. Ti in pa lastne študije, ki jih je stalno poglabljaj, so ga napotili do raziskovalnih potov, ki jih je sam nakazal v začetku svoje razprave o stiškem rokopisu iz 15. stoletja (Dom in svet 29, 1916, 239), ko je zapisal, da je bila starejša slovenska literatura doslej obravnavana preveč zgolj s stališča jezikoslovca, ne pa kot dokazilo o sočasnem kulturnem življenju; na nekem drugem mestu pa pravi Grafenauer: ohranjene tekste je treba proučevati v zvezi, v katerih so nastali in živeli, ne smemo jih izločiti iz celotne jezikovne in književnozgodovinske zveze; na ta način nam bodo vedeli povedati marsikaj iz zgodovine in življenja naših prednikov.

S teh vidikov je Grafenauer proučeval, maloštevilne sicer, slovenske srednjeveške tekste, ki so pomembni ne le za jezikoslovca, marveč tudi za zgodovinarja, pa je pri tem prišel do vsega vpoštevanja vrednih izsledkov, dobrodošlih tudi zgodovinarju v ožjem pomenu te besede.

Na prvem mestu med slovenskimi srednjeveškimi teksti, ne le po starosti zapisa, marveč tudi po pomembnosti so spomeniki imenovani freisinški, trije teksti zapisani okoli leta 1000. Grafenauer razpravlja o njih v vrsti svojih razprav (*Poglavje iz najstarejšega slovenskega pisemstva*, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino 8, 1931, 105—106; *O pokristjanjevanju Slovencev in pričetkih slovenskega pisemstva*, Dom in svet, nova knjiga 2, 1934; *Karolin-*

ška kateheza ter izvor bržijskih spomenikov in Cina nadb ispovedajostimь se. Razprave Znanstvenega društva 13, 1936; Starobavarska [svetoemmeramska] molitev v starem slovenskem in strsl. jeziku, Slovenski jezik 1. 1958).

Grafenauer proučuje freisinške spomenike zlasti kar se tiče njihove odvisnosti s sočasnimi in starejšimi molitvenimi in drugimi obrazy, primerja jih s temi, proučuje seveda tudi njihove odnose do starocerkvenoslovenskih tekstov. V slovensko kulturno zgodovino v širokem pomenu te besede spada, če z Grafenauerjem ugotavljamo, da so obrabci, kakršni so nam ohranjeni v zapisu iz dobe okoli leta 1000 po svojem nastanku in prvih sicer neohranjenih zapisih za okoli 200 let starejši, da segajo nazaj v prvo dobo širjenja krščanstva med Slovenci. Tudi ne morejo biti freisinški spomeniki osamljeni primerki tovrstnih tekstov, kvečjemu so to glede osamljene ohranitve. Tako je Grafenauer prišel po svojih poteh do marsikaterih izsledkov in zaključkov, do katerih sta glede nastanka in zapisa freisinških spomenikov po svojih poteh prišla zgodovinar in paleograf.

Proučevanje freisinških spomenikov in vobče tradicije slovenskega pisemstva je pripeljalo Grafenauerja do vprašanj, kako se je med Slovenci širilo krščanstvo v najstarejši dobi. V to problematiko spada, mimo zgoraj navedene razprave *O pokristjanjevanju Slovencev*, še razprava *Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismenstvo in ustno slostvo*, Zbornik zimske pomoči, 1944. To so razprave, ki obravnavajo delno čisto historična vprašanja, kot je kronologija starokarantanskih knezov ter način in metoda uvajanja prvega krščanstva med karantanske Slovence. Grafenauer je s svojimi izvajanja marsikje dopolnil izsledke zgodovinarjev, ni pa zajel problema v celoti.

Nadaljnji slovenski srednjeveški tekst, ki je pritegnil Grafenauerjevo znanstveno zanimanje, je snovno in krajevno zvezan z njegovo ožjo domovino, deželo ob Zilji na Koroškem. To je tekst, ki je znan pod imenom celovski rokopis, z vpisi treh molitev, ki ga pa Grafenauer sedaj imenuje tudi rateški rokopis. O njem piše Grafenauer najprej v razpravi *Pogledje iz starejšega slovenskega pismenstva*, Časopis za slov. jezik, književnost in zgodovino 8, 1951. 68—102. Ko pa mu je podpisani dal na razpolago prepise listinskih tekstov iz 14. in 15. stoletja, ki se nanašajo na Rateče in Kramjsko goro na Gorenjskem in jih hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani, je Grafenauer napisal razpravo *Celovski rokopis iz Rateč, podružnice beljaške prafare Mariji na Zilji* (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Razprave 3, 1958). V tej razpravi je Grafenauer pojasnil okolje in kraj, kje, kako in zakaj so slovenski teksti v tako imenovanem celovškem rokopisu nastali. Proučuje njihov jezik, zgodovinsko okolje in paleografijo ohranjenega teksta. Vse kaže na nastanek v drugi polovici 14. stoletja, sama uporaba rokopisa pa v vas Rateče in ondotni okoliš v zgornji dolini reke Save, ki je bil naseljen od koroške strani. Proučevanje kolonizacije v dolini zgornje Save, pa proučevanje cerkvenoupravne razdelitve tukaj in na Koroškem okoli spodnje Zilje je zgodovinarju zlasti dobrodošlo.

Kot se je pri študiju freisinških spomenikov in celovškega rokopisa izkazal Grafenauerjev način proučevanja kot povsem pravilen in za znanstvene izsledke ploden, to je vključevanje ohranjenih tekstov v nepretrgano tradicijo slovenskega pismenstva v srednjem veku, njihovo obravnavanje v stalni povezavi s historičnim in obče kulturnim razvojem in okoljem, tako velja isto tudi za tretji večji slovenski tekst iz srednjega veka, za stiški rokopis iz prve polovice 15. stoletja. Razpravo *Stiški (ljubljski) rokopis* je objavil Grafenauer v časopisu Dom in svet 29 (1916), 259—243, 311—316. Izsledke ali pa vsaj zelo sprejemljive domneve Grafenauerjeve glede stiškega rokopisa so kasnejše raziskave še potrdile. Kaže se, da je pisec vsaj nekaterih slovenskih zapisov moral biti Ceh, ki so ga husitske vojne pregnale v samostan Stično na Dolenjskem. Po Grafenauerju je rokopis s slovenskimi teksti datirati v dobo okoli leta 1428.

Ivan Grafenauer ni bil le literarni zgodovinar s širokimi kulturnohistoričnimi pogledi, ni bil le dialektolog, ki so mu bili zlasti koroški govorni vse do zadnjega posebno pri srcu, marvec — skoraj bi dejali — predvsem narodopisec. Od prvih let znanstvenega dela so ga pritegovali problemi s področja narodopisja. Zlasti pa se jim je posvetil v zadnjih desetletjih svojega življenja.

Kot pri študiju srednjeveških slovenskih tekstov je tudi pri proučevanju slovenskega narodopisja Grafenauer širok, vključuje svoja proučevanja v okvir tudi zgodovinskega dogajanja in vobče kulturnih razmer. Na primer že v svoji prvi narodopisni razpravi *O »Duhovni brambi« in nje postanku*, s podnaslovom *Donesk k zgodovini praznoverja med Slovenci* (Casopis za zgodovino in narodopisje 4, 1907), je pritegnil in uporabil tudi zgodovinske podatke. In tako tudi v dolgi vrsti svojih nadaljnjih razprav in samostojnih del s področja narodopisja. »Zgodovino« in historične motive obravnava Grafenauer na pregleden način v publikaciji *Narodopisje Slovencev*, 2. zvezek (1952). Vera starih Slovanov in Slovencev, njihovo pravo in družbene razmere, zgodnje krščanstvo in fevdalni red, vse to odseva iz mnogih slovenskih narodnih pesmi in pripovedk; pa tudi mnogoteri zgodovinski dogodki, vpadi razbojnikov iz »zamorskih« krajev, »štiftarji«, križarske odprave, boji s Turki in še drugo. Grafenauer sam pravi, kako mu je novo pot v etnologiji pokazala kulturnohistorična smer v etnologiji preprostih kultur in da je »to kulturnohistorično metodo prenesel na proučevanje narodopisja visoke kulture slovenskega naroda, pa jo spojil s primerjalno književnozgodovinsko metodo. In ta doslej v svetovni etnografiji še ne-uporabljena kulturnozgodovinsko-literarnoprimerjalna metoda je prinesla pri proučevanju naših pesmi kar lepe sadove« (Slovenski etnograf 3/4, 1951, 431).

Ta spominski članek ne omenja ostalega ogromnega dela, ki ga je Ivan Grafenauer opravil na področjih literarne zgodovine, dialektologije in narodopisja. Zgodovinski časopis je želel le pokazati, kako moramo biti zgodovinarji globoko hvaležni Ivanu Grafenauerju za tista dragocena dognanja s področja študija starejših slovenskih tekstov pa narodnih pesmi in pripovedk, ki so obogatila marsikatero poglavje starejše slovenske zgodovine.

Milko Kos

ALMA SODNIKOVA

Alma Sodnikova se je rodila v Ljubljani 23. III. 1896 v rodbini trgovskega poslovodje Urbana Zupanca. V Ljubljani je dovršila osnovno šolo in klasično gimnazijo ter maturirala leta 1915. V letu 1916 se je poročila z Alojzijem Sodnikom, ki je bil profesor na tehniški srednji šoli v Ljubljani in je umrl leta 1935. V letu 1919 se je vpisala na filozofsko fakulteto tedaj ustanovljene ljubljanske univerze, izbrala kot glavni predmet filozofijo, kot stranska predmeta pa slavistiko in pedagogiko ter končala svoj študij z doktoratom iz filozofije leta 1923. V letih 1925/26 in 1928 se je specializirala za zgodovino filozofije na dunajski univerzi pri znanih strokovnjakih prof. Gomperzu in Reiningerju ter privatnem docentu Kainzu. Že kot študentka, nato pa po doktoratu je opravljala kot pomožni asistent asistentske posle v filozofskem seminarju ljubljanske univerze (1922—1924, 1927—1932). Leta 1932 ji je bila priznana njena knjiga *Zgodovinski razvoj estetskih problemov*, Lj. 1928, kot habilitacijsko delo in nato je bila v letih 1935—1946 privatni docent za zgodovino filozofije. V letih pred drugo svetovno vojno je bila večkrat na študijskih potovanjih v Italiji in Franciji, udeležila se je kongresa filozofov v Pragi leta 1934 in z referatom kongresa v Parizu ob 500-letnici Descartesovega dela leta 1937. Leta 1946 je postala izredni, leta 1951 redni profesor za zgodovino filozofije. V letu 1952-53 je bila dekan filozofske fakultete, verjetno kot prva žena, ki je v Jugoslaviji dosegla to čast. Leta 1959 je bila na lastno prošnjo upokojena. Vendar pa je še dalje predavala kot honorarni redni profesor, kolikor ji je to dopuščala njena bolezen, vse do svoje smrti v Ljubljani v noči med 12. in 13. februarjem 1965.

Alma Sodnikova je izšla iz šole ljubljanskega filozofa Franceta Vebra in v njenih prvih spisih je zelo močan Vebrov vpliv. Pozneje pa prevlada pri njej interes zgodovinarja, pri čemer sta ji mnogo pomagali njena klasična izobrazba in njena dunajska šola. Njeno osnovno prizadevanje postane, da zgodovinsko verno dožene podatke o posameznih filozofskih mislecih, predvsem pa bistvo njihove filozofske doktrine, le redko pa še izraza svoje stališče do teh doktrin.

V svojem mladostnem habilitacijskem spisu je hotela prikazati kar ves zgodovinski razvoj estetskih problemov. Pozneje se pri svojih objavah iz obče zgodovine filozofije vedno omejuje na strogo določeno tematiko. Pri tem jo v glavnem zanima filozofska stran dela posameznih mislecev, le včasih se dotika tudi področij drugih ved ali splošne kulturne in politične situacije. Pred vojno jo je najbolj zanimal Descartes in je pri interpretaciji njegovih nazorov zastopala tudi svoja lastna stališča. Po vojni je iz splošne zgodovine filozofije pisala specialno le še o starih grških filozofih Epikuru in Platonu, prav pred smrtjo je pa delala na študiji o Aristotelu. Svoje znanje o celotnem razvoju filozofije od starih Grkov do XIX. stoletja je pa podajala svojim študentom pri predavanjih.

Najbolj trajen pomen bo pa pač ohranilo njeno raziskavanje zgodovine filozofije pri Slovencih. Ves ta problem je seveda zaradi svojevrstnosti našega razvoja kompliciran. V najširšem smislu gre tu za knjige in rokopise tujih filozofskih avtorjev, ki so bili v naših bibliotekah, v nekoliko ožjem smislu za filozofe, ki so bili rojeni v tujini, a so delali in pisali pri nas; poseben pomen imajo pa filozofski avtorji, ki so bili rojeni na Slovenskem, a so delali v tujini, in seveda avtorji, ki so bili rojeni in so delali doma. Alma Sodnikova se je lotila teh vprašanj na podlagi študija filozofskih knjig in rokopisov ter ugotavljanja biografskih in bibliografskih podatkov; njeno poznavanje splošne zgodovine filozofije ji je omogočilo, da je ugotovila smeri, ki so jim posamezni pisci pripadali, tudi če sami tega niso izrecno povedali. Med pisci našega izvora, ki so delali v tujini, je večkrat pisala o Matiji Hvaletu iz Vač, ki je delal na dunajski univerzi, izdal 1. 1513 filozofsko knjigo in bil nominalist ter pod vplivom humanistov, vendar pa ni prišla do tega, da bi dovršila svoje študije o njem; pisala je o prosvetljenem filozofu Karpetu (1747—1806), ki je delal na Dunaju, v Olomucu in Brnu, in o Jožefu Misleju, ki je izdal 1818—1830 na Dunaju delo o filozofiji na podlagi matematike. Analizirala je knjige in rokopise avtorjev, ki so pri nas doma v XVII. in XVIII. stoletju pisali o filozofiji, ugotavljala njihovo pripadnost raznim smerem sholastike, potem pa tudi vplive Descartesa in drugih modernih filozofov, pri čemer je imel svojevrstno vlogo veliki vpliv, ki ga je imel Rudjer Bošković. Študije te vrste imajo svoj pomen tudi v primeru, da gre za pisce, ki se ne odlikujejo po posebnem formatu in originalnosti; treba je samo pomisliti, da je imela tedaj filozofija zelo pomembno mesto v vsem šolskem sistemu, da se je od nje šele polagoma odtrgala npr. fizika, treba je pomisliti na monopolni položaj, ki so ga v tedanjem srednje- in višješolskem sistemu imele ustanove, kjer se je predavala ta filozofija, da nam postane jasno, da gre tu za važen sestavni del celotne idejne zgodovine. S svojimi razpravami, ki obsegajo v glavnem dobo od začetka XVI. do prve polovice XIX. stoletja, Alma Sodnikova ni dovršila svojega življenjskega dela; za celotno zgodovino filozofije pri Slovencih, ki jo je imela pred očmi, je dala le kratko skico v Enciklopediji Jugoslavije. Danes je popolnoma nejasno, kako se bo izpolnila vrzel, ki je nastala z njeno smrtjo. Vendar je pa njeno pionirsko delo dokazalo, da bi bilo potrebno s temi raziskavanji nadaljevati.

Bibliografija

Osnovne biografske podatke in bibliografijo del Alme Sodnikove vsebuje že publikacija Univerza v Ljubljani, biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Lj. 1957, str. 70—71, seveda le za dobo do 1956. Po njeni smrti je objavila ciklostirana Filozofija, bilten oddelka za filozofijo, št. 1, Ljubljana julij 1965, str. 21—27, ki jo izdaja Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, kratak (anonimen) spominski članek z bibliografijo. Obe bibliografiji nista brez vrzeli in napak. Tu navajam vse tiskane objave, ki sem jih mogel ugotoviti; kar se tiče razmnoženih skript, ciklostiranih razprav in razprav, ki so ostale v rokopisu, opozarjam na bibliografijo v Filozofiji. Opozarjam tudi, da je A. Sodnikova oddala za Slovenski biografski leksikon še en rokopis (J. Stelin), ki še ni objavljen.

Zgodovina psihologije. Fr. Veber, Očrt psihologije, Lj. 1924, str. 210—217.
Veberov estetski sistem v luči tradicijskih estetskih teorij, Ljubljanski zvon XLVI, 1926, str. 124—150, 198—211.

J. Vidmar, »De mortuis nil nisi bene«, Mladina III, Lj. 1926/27, str. 141—145.

Zgodovinski razvoj estetskih problemov, Lj. 1928 (Publikacije Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, filozofska sekcija št. 4), IV + 350 str.

Franz Webers System der Ästhetik, Archiv für systematische Philosophie und Soziologie, Band 34, Berlin 1930, str. 250—266.

»Dva filozofa«, Naša doba I, Lj. 1930, str. 224—225.

O sodobnem prvenstvenem pojmovanju likovnega problema, Čas XXV, Lj. 1930-31, str. 166—179.

K biografiji filozofa Jožefa Misleja, Glasnik Muz. društva za Slovenijo XIV, Lj. 1933, str. 142—144.

Mislej (Misley) Jožef Peter Alkantara, SBL II (1933), str. 127—135.

O filozofiji Jožefa Misleja, Čas XXVIII, 1933-34, str. 176—186.

Še o sodobni filozofiji v Jugoslaviji, Jutro 22. XII. 1934.

Matija Hvale. Odlomek iz zgodovine filozofije pri Slovencih. Čas XXX, 1935-36, str. 165—176.

Der Begriff des Wollens in der Theorie der Erkenntnis bei Descartes und Spinoza, Travaux du IXe Congrès international de philosophie (Congrès Descartes), (Paris 1—6 août 1937), Paris (1937), str. 141—146.

Descartes. Ob tristoletnici njegovega dela. Sodobnost V, 1937, str. 392—401.

Osnove Masarykove filozofije. Sodobnost V, 1937, str. 435—440.

Ob sedemdesetletnici Aleša Ušeničnika. Odlomek iz zgodovine filozofije pri Slovencih. Čas XXXII, 1937-38, str. 266—286.

Descartes. Njegovo življenje in filozofija. Lj. 1939, 136 str.

Filozof F. S. Karpe in njegov odnos do akademije operozov. Odlomek iz zgodovine filozofije pri Slovencih. Sodobnost VII, 1939, str. 506—514, 568—581.

Vpliv Boškovičeve prirodne filozofije v naših domačih filozofskih tekstih XVIII. stoletja. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, filozofsko-filološko-historični razred, Razprave I, Lj. 1943, str. 5—40.

Iz zgodovine filozofije pri Slovencih. Problem skotistične distinctio formalis ex natura rei. SAZU, filozofsko-filološko-historični razred, Razprave II, Lj. 1944, str. 39—52.

Pfeifer (Pfeiffer) Gotfrid, SBL II (1949), str. 332—333 (teološki del obdelal A. Tominec).

Etika Epikura. Živa antika IV, Skopje 1954, str. 261—268; V, 1955, str. 48—58.

Epikurejski nauk o bogovih, Živa antika V, Skopje 1955, str. 283—295.

Iz zgodovine filozofije pri Slovencih. Filozof Anton Erber. Zbornik filozofske fakultete II, Lj. 1955, str. 7—19.

Bernik Ivan, EJ I, 1953, str. 483.

K Platonovi teoriji o idejah, Živa antika VI, Skopje 1956, str. 119—135.

Derganc Franc, EJ II, 1956, str. 690.

Filozof Matija Hvale. Uvod k razpravi »Matija Hvale in njegova filozofija«. Naša sodobnost VI, 1958, str. 392—413.¹ Filozof Matija Hvale. Uvod u raspravu »Matija Hvale i njegova filozofija«. Filozofija-sociologija, jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju, II, Beograd 1958, br. 3, str. 96—111 (skoraj dobeseden prevod, dodan francoski résumé).

Erber Anton, EJ III, 1958, str. 266—267.

Filozofija, Slovenija. EJ III, 1958, str. 338—339.

Redeskinj Ambrozij, SBL III (1960), str. 63.

Ruesch Maksim, SBL III (1960), str. 163.

Hvale (Quale, Qualle) Matija, EJ IV, 1960, str. 306.

¹ To je pač definitivni naslov in objava razprave »Iz zgodovine humanizma pri Slovencih. Filozof M. Hvale in humanistične reforme na dunajski artistski fakulteti od 1492—1501«, ki jo navaja bibliografija v knjigi Univerza v Ljubljani kot »v tisku« v Naši sodobnosti 1956, za njo pa tudi bibliografija v reviji Filozofija, a v tem letniku Naše sodobnosti ni izšla.

Ruder Bošković i savremenici. Filozofija, jugoslovenski časopis za filozofiju, V, Beograd 1961, br. 3-4, str. 9—16 (referat na mednarodnem simpoziju ob 250-letnici rojstva R. Boškovića v Dubrovniku 6.—12. X. 1961).

Karpe Franc Samuel, EJ V, 1962, str. 220.

Mislej Jožef Peter Alkantara, EJ VI, 1965, str. 136.

Fran Zwitter

JOSIP KOROŠEC

13. X. 1909—11. III. 1966¹

S prezgodnjo smrtjo prof. Josipa Korošca je zadel nepopravljiv udarec slovensko in vso jugoslovansko arheologijo. Prebolela ga bo toliko teže in čutila toliko dlje, ker je stal ta pionir vse jugoslovanske arheologije, ki je bil pri doktorskih disertacijah mentor lepemu številu danes najvidnejših arheologov v drugih naših republikah in pravi ustvarjalec slovenske arheologije, organizator in dolgoletni urednik prvega osrednjega jugoslovanskega arheološkega glasila (Arheološki vestnik), po dobrih petindvajsetih letih znanstvenega dela pred dvema deloma, v kateri je bilo usmerjeno vse njegovo dosedanje delo in ki sta hkrati že nujen postulat za nadaljnji razvoj stroke pri nas in za njeno predstavljanje pred tujino: Tu mislim na njegovo obdelavo neolita in eneolita v Jugoslaviji, kjer mu je dozorelo vsaj Ljubljansko barje (v rokopisu), še posebej pa na načrt obravnave Južnih Slovanov v zgodnjem srednjem veku z arheološke in zgodovinske strani, ki ga tako pogreša slovansko zgodovino-pisje in sva ga nameravala uresničiti v prihodnjih letih. Toliko prezgodnja nenadna smrt, ki je zrušila najvidnejšega jugoslovanskega arheologa povojne dobe in mu po desetih letih študija v Beogradu (1929—1936) in Pragi (1938 do 1939) dovolila le četrto stoletja za delo, ni vsekala boleče rane le študiju arheologije na filozofski fakulteti in organizaciji slovenske arheološke znanosti, marveč vsej jugoslovanski arheologiji in zgodovino-pisju, saj je vsaj začasno pretrgala delo na nekaterih bistvenih nalogah, za katere vsaj danes še ni videti človeka, ki bi jih mogel reševati vsaj približno na tak način kakor bi jih mogel prof. Korošec. Smrt je s svojim udarcem posegla tudi neposredno v vrste uredništva Zgodovinskega časopisa, v katerem je skrbel prof. Korošec od IV. letnika (1950) naprej za arheološke prispevke in ocene ter marsikaj izmed njih tudi sam prispeval.

Josip Korošec (rojen v Ljubljani) je študiral v Beogradu arheologijo v okviru klasične filologije, kajti tedaj na jugoslovanskih univerzah arheologija ni bila še niti samostojen, niti glavni predmet nobene študijske skupine. Kot študent klasične filologije pa je bil vendar hkrati pomožni asistent profesorja arheologije M. Vasića ter je sodeloval pri izkopavanju Vinče, ključnega najdišča neolitske dobe na osrednjem delu Balkanskega polotoka; za to sodelovanje in delo pri pripravljanju gradiva za objavo se mu je Vasić tudi posebej zahvalil v uvodu prvega izmed zvezkov poglavitne publikacije vinčanskega gradiva (Vinča I-IV, 1932-36). Povsem pa se je mogel posvetiti študiju arheologije šele po diplomu iz klasične filologije (1936), zlasti s svojo specializacijo v praški arheološki šoli (1938/39), med katero je junija 1939 promoviral z disertacijo »Ljubljansko barje v prazgodovini« (v predelani obliki uporabljeno v št. 82 priključene bibliografije, delno pa še v rokopisu kot uvod v katalog, ki čaka objave), hkrati pa so se spletle med njim in povojnimi vodilnimi češkimi arheologi, njegovimi tedanjimi kolegi, vezi pristrčnega prijateljstva.

Sledilo je šest let v Sarajevu (1939—1945), čeprav je 1942 zaradi zvez z osvobodilnim gibanjem izgubil službo (in se vrnil v Zemaljski muzej šele po osvoboditvi) in bil nekaj časa tudi v zaporu. Ta doba je posvečena študiju neolitskih in eneolitskih kultur v Bosni in srednjem Podonavju (1—8). Leta

¹ Biografski in bibliografski podatki do maja 1966 so objavljeni v knjigi Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1957 (sestavil avtor sam), nadaljevanje do konca I. 1966 pa je v tisku v drugem delu iste serije (sestavila P. Korošec); gl. tudi Ljetopis JAZU 54, 1949, 271—272.

1945 se je vrnil v ožjo domovino, kjer je našel prvo delavnico v Ptujju in okolici. Zoper teorije nemške nacionalistične arheologije (zlasti K. Dinklageja) o nemškem kolonizatoričnem značaju zgodnj srednjeveških arheoloških najdb na ozemlju Karantancev je podal s pregledom slovanskih grobišč na Slovenskem Stajerskem (9) hkrati utemeljeno znanstveno zavrnitev in prvo celostno podobo zgodnj srednjeveške materialne kulture na slovenskih tleh (oboje je še dopolnil v 15). Obenem pa je začel razgrinjati zemljo nad slovanskim grobiščem na Ptujskem gradu, doslej največjim odkritim slovanskim grobiščem v Sloveniji (10, 13, 15, 26, 32, 44) — ki je hitro postalo prva praktična učilnica ne le za prvo generacijo slovenskih povojnih arheoloških študentov, marveč tudi za vrsto drugih današnjih vidnih jugoslovanskih arheologov — in še nad nekaterimi drugimi grobišči v soseščini (49, 53); posebno pozornost je zbudil še objekt, ki ga je razlagal kot »slovansko svetišče« (12, 14, 45); pozneje je nekaj časa omahoval, pa se vendar vnovič vrnil k svojemu prvotnemu mnenju, ki ga je nameraval tudi še javno braniti zoper prevladujočo drugačno razlago objekta kot negativnega odtisa srednjeveškega grajskega stolpa).

Že prvo leto tega dela — ki se je zdelo v naslednjih poletjih obiskovavcem Ptujškega gradu kot pravo mladostno kipenje nove nastajajoče jugoslovanske arheologije okrog mladega mojstra — je v tolikšni meri obrnilo pozornost na Korošca, da so ga jeseni 1946 vabili kot univerzitetnega učitelja v Zagreb, Sarajevo in Skopje, pa tudi ljubljanska filozofska fakulteta se je odločila (1. X. 1946), da ga pokliče brez konkurza in ga je 17. XII. 1946 izvolila za izrednega profesorja prazgodovinske in slovanske (oz. zgodnj srednjeveške) arheologije in mu priznala habilitacijo na podlagi rokopisnih del o neolitski plastiki (117 in 133). Obsežna in nenavadno podrobna analiza njegovega doteganjega dela v poročilu strokovne komisije je podčrtovala izredne »skušnje v praktičnem muzejskem delu« in »restavriranju eksponatov«, »zglede sistem kartotečne, znanstveno porabne evidence gradiva, katerega je vpelejal v Ptujju«, uvrščala ga je »danes med najboljše poznavalce ilirske kulture sploh« in povzela, da njegove »razprave dokazujejo odlično metodično obvladovanje gradiva, kritično presojo dejstev in argumentov ter vsestransko razgledanost v arheološki stroki«.

Zagreb ga je sicer skušal navezati nasé tudi z izvolitvijo za dopisnega člana JAZU (1948), vendar je ostal v Ljubljani, kjer je bil dvakrat med Prešernovimi nagrajenci, 4. X. 1951 pa izvoljen za rednega profesorja; 1. 1953/54 je bil dekan filozofske fakultete in 1955 izvoljen za člana Nemškega arheološkega inštituta v Berlinu.

Začetek dela na fakulteti leta 1947 pa je pomenil za prof. Korošca predvsem začetek mrzličnega garaškega dela, ki ga kaže že obseg njegovih publikacij: 15 knjig, 116 razprav in člankov, 106 knjižnih ocen in 20 drugih pregledov. Razen prvih osmih razprav in ene knjige je nastalo vse to v 19 letih življenja v Ljubljani, poleg vodstva arheološkega oddelka na SAZU (1950 do 1958), urejanja Arheološkega vestnika in Zgodovinskega časopisa glede arheoloških prispevkov pa še vodstva arheoloških izkopavanj na Ptujskem gradu, pri Drulovki, Danilu, na Ljubljanskem barju in v Bribiru, če se omejimo le na poglavitne postaje njegovega dela te vrste. Prištejmo k temu še predavanja (v vrsti kolegijev je obravnaval vso prazgodovino od neolita do poznih kovinskih kultur v Evropi in delno tudi posebej v Jugoslaviji, slovansko arheologijo in njene posamezne kulturne elemente, problem llirov, muzeologijo) in vaje (poleg seminarja zlasti prepariranje in konserviranje s praktičnimi vajami), česar si je včasih naložil tudi do 18 ur na teden, in tedaj postane skoraj nerazumljivo, koliko je zmogla orjaška delavnost tega navidez šibkega človeka. Obenem pa postane ob tem pregledovanju razumljiva označba fakultetne komisije ob volitvi prof. Korošca za rednega profesorja (že 1951!), da si je »ustvaril ugled danes vodilne osebnosti v jugoslovanski prazgodovinski in staroslovanski arheologiji« ter da »z zglede vztrajnostjo gradi svojo stroko, izpopolnjuje jo metodološko in raziskovalno«.

V njegovih objavah po prihodu na fakulteto je bila sprva v ospredju problematika slovanske arheologije. Vrh tega dela je pomenila sinteza slovanske materialne kulture v zgodnjem srednjem veku (35), prva za zname-

nitim Niederlejevimi »Rukovetom« in še vedno v temeljnih črtah precej sorodna s tem delom, pa vendar toliko dopolnjena z novimi rezultati po l. 1945 hitro razvijajoče se vede, da je zbudila široko zanimanje tudi v mednarodnem znanstvenem svetu. Tudi vrsta posameznih razprav obravnava splošno slovansko (28, 31, 34, 37, 102) ali splošno jugoslovansko arheološko problematiko (31, 34, 42, 50, 57, 60, 78, 79, 110, 120, 153); le manjši del je posvečen posebej najdbam iz Ljubljane (18, 85), belobrdski kulturi (33), najdbam iz okolice Skadra (54), iz Sel pri Dobovi (64), Bačke (67), Demir Kapije (89), Biskupije (108) in Bogojeva (121). Sredi petdesetih let se čuti v tem delu usmerjanje k skupnim vprašanjem zgodnjerednjeveške materialne kulture Južnih Slovanov. Res si je prof. Korošec tedaj s potovanji izpopolnjeval pregled vsega odkritega gradiva te vrste v mislih na delo, ki bi izpopolnilo tako občutno vrzel v naši arheološki znanosti. Okrog leta 1960 sva se prvič dogovarjala o takšni sintezi zgodovinskega in arheološkega značaja o materialni kulturi, gospodarstvu in družbi pri Južnih Slovanih, ki bi zahtevala kaki dve leti strnjenejega dela v to smer. Žal bo to delo še naprej ostalo — prejkone ne tako kratek čas — neizpolnjen dolg naših zgodovinskih ved domačemu in mednarodnemu znanstvenemu svetu.

Pregled Koroščeve bibliografije kaže, da ga je vselej pritegoval posebej kompleks neolitskih in eneolitskih kultur, poleg tega še problem Ilirov (s posebno avtoktonistično teorijo, zvezano z zahodnim Balkanom in delom Vzhodnih Alp). Ta problematika nikdar ni izginila niti iz njegovih predavanj na fakulteti, niti z njegove delovne mize. Izkopavanja po Ptujskem gradu so bila posvečena brez izjeme prav tem problemom, prav tako tudi sistematični pregledi gradiva (Predjamski grad, Križevci), s katerimi je oblikoval drugo veliko delo, ki ga je pustil nedokončanega: pregled neolitskih kultur na ozemlju Jugoslavije.

Vselej je sicer poudarjal, da brez novih izkopavanj na Ljubljanskem barju — za neolit na slovenskem ozemlju ključnem križiščnem ozemlju — ni mogoče razrešiti razvoja na teh tleh v dobi neolita in eneolita. Pa vendar je tudi to obdobje začelo kazati ob njegovem raziskovanju plastične poteze zaporedja kultur: Drulovka mu je bila izhodišče za opredelitev posebne »slovenske« kulturne skupine, Danilo pa mu je pomagalo ob analizi najdb iz Slovenskega primorja že postavljati obrise kulturnega zaporedja in nihanja v povezovanju našega ozemlja med vzhodom in zahodom.

Med Koroščevo delo spada, končno čeprav ne na zadnjem mestu, tudi strokovna izobrazba skoraj vseh današnjih arheologov, ki jim je njegova smrt naložila nadaljevanje mojstrovega dela. Njegovo osrednje mesto v jugoslovanski arheologiji pa kaže tudi dejstvo, da so se pri opravljanju doktorata zatekli k njemu kot k mentorju danes tako ugledni arheologi, kot sta M. Garašanin in A. Benac, prav tako pa pokojni Lahtov iz Makedonije.

Profesor Korošec je dobesedno izgorel pri delu. Že dolgo je nosil bolezen v sebi, pa mu delo ni dalo časa za skrb, ki jo je zahtevala. Za prejšnji letnik je oskrbel še sam vse arheološke prispevke in prav tako še vse, kar je arheološkega v tem letniku. Le dva ali tri tedne pred koncem sva se še dogovarjala, kaj bomo s tega področja še potrebovali. Potem je sledilo nenadno in neizprosno zadnje slovo in danes še vedno široko zeva praznina — s težkim vprašanjem, kako urediti stvari v slovenski arheologiji, da bo opravljala svoje naloge tudi brez svojega utemeljitelja, kako urediti stvari na fakulteti, da mlada generacija študentov ne bo preveč trpela zaradi smrti svojega velikega učitelja.

BIBLIOGRAFIJA

znanstvenega dela Josipa Korošca¹

1940

1. Kupa na nozi u slavonskoj kulturi. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu XIV, 1940, 11—23.

¹ Z uporabo bibliografije, ki jo je pokojnik sestavil sam v knjigi Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, 61—63 (do maja 1956), in v rokopisu za drugo knjigo iste publikacije (do 1960), nato pa je ta rokopis dopolnila

2. Kerbschnittechnik in der slawonischen Kultur. Glasnik Zemaljskog muzeja 1940, 7—13.
3. Gradina Gradac bei Kotorac. Prav tam, 77—81.
1942
4. Noviji neobjavljeni predmeti predpovjesne zbirke. Glasnik Zemaljskog muzeja 1942, 51—59.
5. Körös-Vinča, predpoviesna kultura. Prav tam, 61—85.
6. Likovna umjetnost u Butmiru. Prav tam, 87—112 (+ VI tabel slik).
1945
7. Brončani nalaz iz Velikog Mošunja. Novitates Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1945, 1—7 (+ 4 str. slik).
- 1946
8. Pečina Hrustovača, novi lokalitet slavonske kulture. Glasnik Zemaljskog muzeja 1946, 7—37 (+ XVIII tabel slik).
- 1947
9. Staroslovenska grobišča v Severni Sloveniji. Celje 1947, 145 str.
10. Poročilo o izkopavanju na Ptujskem gradu. Ljubljana 1947. AZU, 1. razr., 58 str. (+ XV tabel slik, 1 skici).
11. Butmirska keramika. ZČ I, 1947, 123—150 (+ 8 str. slik).
- 1948
12. Slovansko svetišče na Ptujskem gradu. Ljubljana 1948. AZU, 1. razr., Dela 6, 72 str. (+ 48 slik in risb ter 3 barvne priloge).
13. Poročilo o izkopavanjih na gradu v Ptuj v letih 1946 in 1947. Varstvo spomenikov I, 1948, 12—13.
- 1949
14. Odgovor na kritiko Franja Baša o publikaciji »Slovansko svetišče na Ptujskem gradu«. ZČ II-III, 1948-1949, 213—238.
- 1950
15. Staroslovensko grobišče na Ptujskem gradu. SAZU, 1. razr. Dela 1, 368 str. (+ 380 slik, 71 risb, 13 barvnih slik, načrt grobišča).
16. Nekaj novih doneskov k dataciji slavonske kulture. Zbornik Gavrila Kacarova, Sofija 1950, 131—141.
17. Travnik u predhistorijsko doba. Glasnik Zemaljskog muzeja 1949/50, 245—368.
18. Začasno poročilo o arheoloških izkopavanjih v Ljubljani. Arheološka poročila SAZU, Ljubljana 1950, 1—37 (+ 13 slik in načrt) (Skupaj s Fr. Staretom).
19. Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov. ZČ IV, 1950, 212—215.
20. Arheologija in nekatere njene naloge. ZČ IV, 1950, 5—22.
21. Nekaj primerov zgodnje predzgodovinske plastike v Sloveniji. AV (= Arheološki vestnik) I, 1950, 12—30.
22. Grobovi v Vinči. AV I, 1950, 156—169.
23. Ali je Vinča predzgodovinska neolitska naselbina ali jonska kolonija? AV I, 1950, 216—230.
24. oc. Jože Kastelic - Božo Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu. ZČ IV, 1950, 226—231.
25. oc. Paola Korošec, Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panoramah v Ptuj, ZČ IV, 1950, 231—234.
- 1951
26. Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Ljubljana 1951. SAZU, 1. razr., Dela 6, 272 str. (+ 618 slik, 108 risb, 50 priloge).

s podatki do konca 1966 pokojnikova žena, Paola Korošec, uredil pa podpisani kot urednik gradiva za filozofsko fakulteto. Nepopolno bibliografijo (vsega 106 št.) je objavil tudi AV, XVII, 1966, 4—15.

27. (Skupno z A. Bencem, M. Garašanihom in D. Garašanihovo:) **Oko problematike Vinče.** Glasnik Zemaljskog muzeja 1951, 5—32.
 28. **Sloveni i drvena kultura.** Prav tam, 65—79.
 29. **Prvo posvetovanje jugoslovanskih arheologov.** AV II, 1951, 73—76.
 30. **Poročilo o delu in sklepih koordinacijskega odbora arheologov FLRJ.** AV II, 1951, 76—80.
 31. **Delitev slovanskih kultur zgodnjega srednjega veka v Jugoslaviji.** AV II, 1951, 154—155.
 32. **Raziskovanje nasipov na Ptujskem gradu leta 1949.** AV II, 1951, 207—222.
 33. **Bijelo Brdo.** ZČ V, 1951, 174—185.
 34. oc. Milutin Garašinin - Jovan Kovačević, **Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem vijeku.** ZČ V, 1951, 341—351.

1952

35. **Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka.** Ljubljana 1952. Univerza v Ljubljani, 403 str. (+ 199 slik).
 36. **Statuete s posebej izdelano glavo v vinčanski kulturni skupini.** AV III, 1952, 3—13.
 37. **Neki elementi slovenske materijalne kulture VI i VII veka.** Glasnik Zemaljskog muzeja 1952, 5—17.
 38. **Ljudske statuete iz Ripča.** Prav tam, 231—239.
 39. **Fragment vaze Bükk-kulturne skupine, najden v Vlaški jami (?).** AV III, 1952, 289—295.
 40. **In memoriam Fran Ramovš.** AV III, 1952, 355.
 41. **Nekoliko reči o konzervaciji arheoloških gradjevinskih objekata.** Zbornik zaštite spomenika kulture III⁴¹, Beograd 1952, 5—12.
 42. oc. Milutin Garašinin, **Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih oblika,** AV III, 1952, 153—157.
 43. oc. Djurdje Bošković, **Problem slovenskog hrama u Ptujju,** AV III, 1952, 157—158.

1953

44. **Antropomorfná predstava na dnu slovanskega lončka iz 9. stoletja.** ZČ VI-VII, 1952-1953, 192—201.
 45. **Nova neoltska kulturna grupa na području Dalmacije.** VZAHĐ LIV, 1952, 91—119.
 46. **Nekoliko pitanja oko nekropole u Trebeništu.** Glasnik Zemaljskog muzeja 1953, 91—101.
 47. **Odnos arheologije prema antropologiji i obratno.** Prav tam, 353—360.
 48. **Delitev vinčanske kulturne plasti.** AV IV, 1953, 5—46.
 49. **Stanje slovanske arheologije na području Ptujja.** Ptujski zbornik 1953, 33—37.
 50. **Srednjevekovna kulturna baština Slavena u Jugoslaviji.** Ciklostil. Slavistični institut filozof. fakult. u Zagrebu, [1953] 18 str.
 51. (Skupaj z M. Garašanihom:) **Naši kraji v dobi praskupnosti.** V: Zgodovina narodov Jugoslavije I, Ljubljana 1953, 17—40 (tudi v hrvatski izdaji v Zagrebu in srbski izdaji v Beogradu).
 52. **Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi.** SAZU, 1. razr., Razprave III, 1953, 45—108 (+ 19 tabel risb in ena priloga).
 53. (Skupaj s Paolo Korošec:) **Predzgodovinsko in staroslovansko grobišče pri Turnišču v bližini Ptujja.** Prav tam, 179—269 (+ 25 risb, 24 tabel, 1 situacijska skica).
 54. **Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra v Albaniji.** AV IV, 1953, 254—255.
 55. **Nova kolišča na Ljubljanskem barju.** AV IV, 1953, 256—265.
 56. **Scavi e ricerche preistoriche in Jugoslavia dal 1950 al 1953.** Rivista di Scienze Preistoriche VIII, Firenze 1953, 138—151.
 57. oc. Jovan Kovačević, **Prilozi rešavanju postanka i razvoja južno-slovenskog zlatarstva i zlatarskih proizvoda u ranom srednjem veku.** AV III, 1952, 323—331.

58. oc. Branko Gavella, Osnovi preistoriske arheologije. AV IV, 1953, 160—164.

59. oc. Branko Gavella, Keltski oppidum Židovar. AV IV, 1953, 164—169.

1954

60. Podela naušnica sa zvezdolikim priveskom u slavenskim kulturama Jugoslovena. Glasnik Zemaljskog muzeja 1954, 77—86 (+4 slike).

61. Alcuni problemi intorno alle palafitte della palude di Ljubljana. Ciklostil. Kongres predzgodovinarjev v Varese 1954, 5 str.

62. Novi stratigrafski podatki kolišč na Ljubljanskem barju. AV V, 1954, 5—21.

63. Pomen nekaterih nakitnih predmetov, najdenih v Detti v Banatu. AV V, 1954, 50—62.

64. Staroslovanski grobovi na Selah pri Dobovi. AV V, 1954, 167—170.

65. Ali smo opravičeni na temelju predzgodovinskih statuet rasno in etnično opredeljevati prebivalstvo neolitičnega časa? AV V, 1954, 213—224.

66. Datacija in etnična opredelitev grobišča v Sieghartskirchnu. AV V, 1954, 382—386.

67. Pomembne staroslovanske najdbe v Bački. AV V, 1954, 395—397.

68. Ein interessanter Rhytonfund in Ljubljana. Archaeologia Jugoslavica I, 1954, 23—28 (+ 6 slik).

69. Nekoliko primjera preistoriske plastike iz Makedonije. Glasnik Muzejsko-konzervatorskog društva Makedonije, Skopje 1954, 89—98 (+ 12 slik).

70. oc. Fr. Holste, Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland. AV V, 1954, 177—181.

71. oc. Jan Eisner, Devinska Nová Ves. AV V, 1954, 185—188.

1955

72. Arheološke ostaline v jugoslovanskih jamah po paleolitski dobi. V: Prvi jugoslovanski speleološki kongres, Postojna 21.—24. I. 1954. Ljubljana 1955, 87—95.

73. Nekaj pripomb k izvoru butmirske kulturne skupine. AV VI, 1955, 5—25.

74. »Dimini« kulturna skupina. AV VI, 1955, 65—77.

75. Ali so bila na Ljubljanskem barju kolišča? AV VI, 1955, 78—81.

76. Convegno Internazionale di paleontologia in occasione del 1° Centenario della scoperta delle palafitte preistoriche. AV VI, 1955, 148—149.

77. The Castle Hill of Ptuj from prehistoric times to the Middle ages. Archaeology 8, 1955, 162—168 (+ 11 slik).

78. Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu. ZČ VIII, 1954, 7—26.

79. Ali so Južni Slovani tudi sežigali svoje mrličje? Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani II, 1955, 85—102.

80. Einige Probleme um die Pfahlbauten am Laibacher Moor. Sibirium, Varese 1955, 201—211 (+ 6 slik).

81. Izkopavanja u Danilu kraj Šibenika. Ljetopis JAZU '60, 1955, 194 do 204 (+ 4 tabele).

82. Oris predzgodovine Ljubljane. V: Zgodovina Ljubljane I, Ljubljana 1955, 245—308 (+ 3 karte in 21 tabel slik).

83. Arheološke najdbe iz dobe selitve narodov iz zgodnjega srednjega veka. V: Zgodovina Ljubljane I, Ljubljana 1955, 427—441 (+ 10 tabel slik).

84. oc. Max Hundt, Das karolingische Reihengräberfeld von Felkendorf-Kleetzhöfe im Landkreis Kulmbach. AV VI, 1955, 152—154.

85. France Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani. ZČ VIII, 1954, 244—247.

1956

86. Arheološke ostaline v Predjami. SAZU, 1. razr., Razprave IV/1, Ljubljana 1956, 64 str. (1 priloga, 49 tabel slik).

87. Ceramica dipinta della costa Dalmata. *Bulletino di Paletnologia Italiana* 65, Roma 1956, 297—320 (10 slik).

88. Neolitična naselbina v Drulovki pri Kranju. AV VII, 1956, 3—28 (+ 9 tabel slik).

89. Zaštitno istraživanje u Demir Kapiji 1948 god. Zbornik izdanija na Arheološkiot muzej I (1955-1956), Skopje 1956, 90—107 (19 slik, 2 prilogi).

90. Nekaj o stratigrafiji pri arheoloških raziskovanjih. AV VII, 1956, 339—346 (4 slike).

91. oc. (skupaj z J. Klémencem:) Jaro Šašel, Vodnik po Emoni. AV VII, 1956, 187—189.

1957

92. Neolitska naseobina na Crkvinama u Turbetu kod Travnika. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1957, 5—18 (+ 7 tabel slik).

93. Roman Family Tombs in Yugoslavia. *Archaeology* 10, 1957, 117—122 (+ 13 slik).

94. Zanimive upodobitve na keramičnih predmetih iz »Grapčeve špilje« na Hvaru. AV VIII, 1957, 3—8 (+ 6 slik).

95. Stražbenica v Danilu pri Šibeniku. AV VIII, 1957, 48—64 (+ 7 tabel slik in 2 prilogi).

96. Miloje M. Vasić. AV VIII, 1957, 76—78.

97. Vladimir R. Petković. AV VIII, 1957, 79—89.

98. Kultura in kulturna skupina v predzgodovini. AV VIII, 1957, 95—98.

99. Opredeljevanje arheološkega gradiva. AV VIII, 1957, 99—108.

100. Lengyelska kulturna skupina v Bosni, Sremu in Slavoniji. AV VIII, 1957, 175—203 (+ 15 slik).

101. V. Gordon Childe. AV VIII, 1957, 328.

102. Slavske naušnice sa spiralno uvijenim konusom na jednom kraju. VZAHĐ LVI-LIX, 1954-1957, 175—180.

103. oc. Joachim Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. AV VIII, 1957, 81—84.

104. Mednarodni seminar za slovansko arheologijo. AV VIII, 1957, 329—331.

105. Novije publikacije u istraživanju gvozdenog doba u Sloveniji. Rad vojvodjanskih muzeja 6, 1957, 285—287.

1958

106. Neolitska naseobina u Danilu Bitinju I (tekst), Zagreb 1958, 216 str. (17 slik, 2 diagrama, 6 načrtov).

107. Miloje M. Vasić (1869—1956). *Südtforschungen* 1958, 157—159.

108. Ostava bronzanih matrica za otiskivanje u Biskupiji kod Knina. *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. 6, 1958, 29—44 (+ 8 tabel).

109. Eine neue Kulturgruppe des späten Neolithikums in Nordwestjugowien. *Acta archaeologica Academiae scient. Hungaricae* 9, Budapest 1958, 83—93 (+ 3 tabelle).

110. Istraživanje slovenske keramike ranog srednjeg veka u Jugoslaviji. Rad vojvodjanskih muzeja 7, Novi Sad 1958, 5—12.

1959

111. Neolitska naseobina u Danilu Bitinju II (priloge). Zagreb 1959, 114 tabel.

112. Ali predstavljajo neolitične statuete umetniške izdelke? ZUZ n. v: V/VI, 1959, 43—51 (+ 3 slike).

113. Croatia (Dalmatia only). *Cowa Survey, current Work in old World Archaeology, Area 6 — Balkans, I*, 1959, str. 13—14.

114. Slovenia. *Cowa Survey, Area 6 — Balkans, I*, 1959, str. 16.

115. Nastavak iskopavanja u Danilu kraj Šibenika u 1955 god. Ljetopis JAZU 63, Zagreb 1959, 226—239 (+ 8 tabel).

116. Prehistorijski željeznodobni keramički nalazi na Gradini u Danilu kraj Šibenika. Ljetopis JAZU 63, 1959, 214—225 (+ 12 tabel).

117. Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji I. Neolitske plastične izradjevine u Vinči. Arheološki radovi i rasprave JAZU I, 1959, 61—118 (+ XXVI tabel).

118. Miniaturne steklenice v neolitu Jugoslavije. AV IX/X, 1958/1959, 3—12 (9 slik).

119. Gregor Čremošnik. AV IX/X, 1958/59, 185—186.

120. Pravilnost opredeljevanja posameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih. ZČ XII-XIII, 1958-1959, 75—107 (+ 12 slik).

121. Koštane pločice u avarskim grobovima u Bogojevu. Rad vojvodjanskih muzeja 8, 1959, 105—116 (21 slik, 1 tabela).

122. Neolitski grob u Bogojevu. Prav tam, 211—215 (2 sliki).

123. Croatia. Cowa Bibliography. Area 6 — Balkans I, 1959, 15—17.

124. Slovenia. Cowa Bibliography. Area 6 — Balkans I, 1959, 21—23.

1960

125. Drulovka. Zbornik Filozofske fakultete III/4. Ljubljana 1960, 59 str. (41 tabel, 2 prilogi).

126. Oko pitanja značenja statueta sa dvema glavama. Zbornik Matice Srpske. Društvene nauke 26, 1960, 5—17 (7 slik).

127. (Skupaj s S. Saržoski:) Barutnica — Anzabegovo Ovče Pole — Naselje. Arheološki pregled 2, 1960, 44—46.

128. Neolit na Krasu in v Slovenskem primorju. ZČ XIV, 1960, 5—34 (+ XIV slik).

1961

129. Novi rezultati kod istraživanja arheologije u kraškim pećinama Slovenije od neolita dalje. Drugi speleološki jugoslovenski kongres, Zagreb 1961, 139—142.

130. Neka pitanja oko neolita u Dalmaciji. Diadora 2, 1960-61, 13—50.

131. oc. J. Neustupny, I. Hasek, J. Hralova, J. Bren, R. Turek, Pravek Československa. ZČ XV, 1961, 204—206.

1962

132. Alcuni problemi del Neolitico Balcano-Danubiano. Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche, Vol. I, Roma 1962, 145—158.

133. Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji II. Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, 105—174 (Table XXVII—XLI).

134. Nekaj neolitskih in eneolitskih problemov v okolici Križevcev na Hrvatskem. Zbornik Filozofske fakultete, IV/a, Ljubljana 1962, 53 str. (+ 28 tabel, 1 risba v tekstu).

135. Resnikov prekop, Ig, Ljubljana — sojeničarsko naselje. Arheološki pregled 4, 1962, 56—57.

136. Croatia. Cowa Surveys, Balkans, Area 6, No. II, 1962, 19—20.

137. Slovenia. Prav tam, 25.

138. Akademik dr. Jaroslav Böhm. ZČ XVI, 1962, 231—232.

139. VI. internacionalni kongres prazgodovinarjev in protozgodovinarjev 1962. leta v Rimu. ZČ XVI, 1962, 253—256.

140. Croatia. Cowa Bibliography, Balkans, Area 6, No. II, 1962, 27—29.

141. Slovenia. Isto, 32—34.

142. oc. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. ZČ XVI, 1962, 240—242.

143. oc. Joachim Werner, Die Langobarden in Pannonien. ZČ XVI, 1962, 249—251.

144. oc. Gyula Török, Die Bewohner von Halimba im 10. in 11. Jahrhundert, ZČ XVI, 1962, 251—254.

1963

145. Prazgodovinsko kolišče pri Blatni Brezovici. SAZU, št. razr., Dela 14, Ljubljana 1963, 67 str. (52 tabel, 9 prilog, 1 načrt).

146. Relative Chronologie der Danilo Kulturgruppe. Munera Archaeologica Josepho Kostrzewski, Poznan 1963, 79—85.

147. oc. J. Poulik, Stari Moravane budući svuj stát. Argo II, 1963, 113—115.

148. oc. Ilona Kovrig, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ZČ XVII, 1963, 266—269.

1964

149. Danilo in danilska kultura. Ljubljana 1964, 108 str. (70 tabel slik, 5 slik v tekstu, 4 priloge).

150. Kulturne ostaline na kolišču ob Resnikovem prekopu, odkrite 1962. Icta. Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji I, Ljubljana 1964, 25—46 (+ 21 tabel).

151. Rimska pot ob Resnikovem prekopu. Isto, 57—59 (+ 2 tabeli in 1 slika).

152. Pedro Bosch-Gimper. Argo III, 1964, 130—131.

1965

153. Slawische frühmittelalterliche Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet. Acta archaeologica Academiae scient. Hungaricae, 1965, 59—63.

154. Nekateri problemi podonavsko-balkanskega neolita. Situla 8, 1965, 165—175.

155. Neo- in eneolitski elementi na Ptujskem gradu. Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji II, Ljubljana 1965, 5—53 (+ 27 tabel).

156. Simpozij o teritorialni in kronološki razmejitvi Ilirov v prazgodovinski dobi. ZČ XVIII, 1965, 261—263.

157. Predgovor, v knjigi V. Lahtov, Problem trebeniške kulture, Ljubljana 1965, 7—8 (in redakcija vse knjige, objavljene po avtorjevi smrti).

158. Resnikov prekop pri Igu. Varstvo spomenikov IX, 1962—1964 [1965], str. 133.

1966

159. Zanimivi kulturni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga. ZČ XIX-XX, 1965-1966 (Zwitterjev zbornik), 65—80.

Bibliografija zajema Koroščeve knjige, razprave in članke (razen enega v Enc. Jug. 5 ter osmih v Enc. lik. umjet. 2-3), ne zajema poročil o delu arheološke sekcije pri SAZU (vključenih v poročila generalnega tajnika SAZU in objavljenih v ustrezni Letopisih SAZU) za l. 1947 ter 1950—1958, le izjemno pa vključuje tudi nekaj za Koroščevo delo in mnenje pomembnejših ocen (izven bibliografije je ostalo 87 knjižnih poročil in ocen, največ v AV, ZČ in Argu), ki so vse zajete v navedeni pokojnikovi bibliografiji.

Bogo Grafenauer

ANTON MELIK

1. I. 1890—8. VI. 1966

Komaj je stopil v pokoj — v sedemdesetem letu življenja po skoraj pol stoletja nepretrganega službovanja, garaškega znanstvenega dela, o katerem pričajo štiri desetine knjig in okrog štiristo zajetnih razprav, člankov, ocen in poročil,¹ organizacijskega znanstvenega dela (preko pol stotine knjig je šlo

¹ Biografski in bibliografski podatki so bili objavljeni v Letopisu AZU v Ljubljani I, 1943, 170—171 (do 1939); SBL II, 1953, 88—89; Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957 (do maja 1956); Geografski vestnik XXXII, 1960 (Melikov zbornik), 10—20 (do začetka 1960; sestavil D. Meze); bibliografija od 1960 naprej je v tisku v drugi knjigi Univerza v Ljubljani (do konca l. 1966, sestavil V. Melik). Gl. še M. Zagar, Prof. dr. Anton Melik, Objave Univerze v Ljubljani 1965—1966, št. 3, str. 197—200, in Sv. Hlesič, Anton Melik, Letopis SAZU 17, 1966, v Ljubljani 1967, 37—46 (z bibliografijo za čas po l. 1960, sestavljeno od D. Mezeta).

skozi njegove uredniške roke le pri SAZU in Geografskem društvu) in opravljanja najodgovornejših funkcij v univerzitetnem in javnem življenju — že nas je iznenadila novica o njegovi smrti in pritisnila na nas z vso težo dokončnega slovesa.

Prof. Melik si nikdar ni prizanašal z delom, o katerem je sodil, da je potrebno. Če je lahko gledal ob koncu svojega življenja z resničnim zadovoljstvom na svojo žetev, je bilo to več kakor zaslužen. Konec dvojnega monarhije je doživljal fant iz revne kmečke družine iz barjanske Orne vasi kot študent na Dunaju (1910—16, 1916 profesorski izpit iz geografije in zgodovine) in gimnazijski profesor v Ljubljani (1917—1927), ki je v svojih literarnih poskusih (1911—15) in v publicistiki, ki se mu je hitro in močno razmahnila med leti 1917 in 1920 (zlasti v Slovanu in Ljubljanskem zvonu), branil jugoslovansko misel v smislu preporodovskega omladinskega gibanja in z argumenti francoske revolucije in njene miselnosti, gledal v nastanku jugoslovanske države »največji preobrat« v slovenski zgodovini od propada slovenske svobode v zgodnjem srednjem veku naprej — ne brez mladostne utopične vere, da bo politična združitve pripeljala nujno tudi do kulturnega in nacionalnega zlitja vseh združenih narodov v enega — obenem pa kazal tudi mnogo smisla za socialne probleme in razumevanja za obe ruski revoluciji (1905 in 1917). Takoj po prelomu 1918/19 pa si je — v gotovo pravilnem spoznanju, da zahteva medsebojno zблиževanje najprej medsebojno spoznavanje — med Slovenci največ trudil za razširjenje znanja o zgodovini jugoslovanskih narodov in zemljepisu »Jugoslavije«, kakor je tedanji kraljevini sam nadel poznejše ime, v obsežnih poljudnoznanstvenih delih in srednješolskih učbenikih² za nižjo in višjo gimnazijo, prav tako pa tudi za znanje o Slovencih in Sloveniji med Srbi in Hrvati (poleg geografskega pregleda v knjigi Slovenačka, 1927, zlasti s članki v Stanojevičevi Narodni enciklopediji).

Ko je leta 1927 opravil doktorat (z disertacijo Kolonizacija Ljubljanskega barja) in bil nekoliko iznenada izbran za docenta (1932 za izrednega in 1938 za rednega profesorja) geografije na filozofski fakulteti, se je začela zanj dobesedno nova življenjska doba, ki pa je hkrati (po Hešičevih besedah) »za razvoj slovenske geografije najpomembnejša in — vsaj posredno — najplodnejša«. Na sebi najbližjem področju je mogel sedaj prof. Melik začeti s svojimi mladostnimi sanjami, tolikokrat izraženimi v publicistiki ob zlomu stare Avstrije, o organizaciji slovenskega znanstvenega dela, z zavestnim postavljanjem na lastne noge in osamosvajanjem nasproti srednjeevropskim geografskim šolam, ki so dajale okvir prejšnjemu razvoju geografije pri Slovencih. Razdobje do 1941 ni le obdobje najintenzivnejšega Melikovega osebnega dela, v katerem so leto za letom izhajale njegove dognane geografske razprave in knjige, marveč je še posebej njegovo delo v seminarju pokazalo, da je bil na čelo slovenske geografije v njeni odločilni razvojni dobi resnično postavljen pravi človek: razprave v Geografskem vestniku, različni podatki v Melikovi Sloveniji, še posebej pa skupni nastop seminarja v javnosti (Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja, 1939) so kazali, kako je znal profesor zvariti svoje študente v pravo delovno skupnost, kot se je razvila le še v redkih seminarjih naše univerze. Slovenska geografija je dobila v poldrugem desetletju resnično svojo posebno šolo, obraz te šole pa se je izražal najjasneje v Melikovem najzrelejšem in najbolj premišljeno napisanem delu, v obeh zvezkih prvega dela Slovenije, ki sta nam postala takoj po svojem izidu namizna knjiga ne le pri študiju geografije, marveč prav tako tudi pri iskanju odgovorov na vsa težka vprašanja o slovenskem položaju, ki jih je vedno ostreje in vedno težje postavljali bližajoči se vrtimec svetovne vojne.

Po osvoboditvi se je krog Melikovih nalog bistveno razširil, delno vnovič v smislu njegovih davnih predlogov in zamisli (tako zlasti pri organizaciji dela v Slovenski Matici, kjer je uresničil del svoje zamisli še iz l. 1917, in pri vodstvu redakcije Enciklopedije Jugoslavije za Slovenijo), delno v dograjevanju

¹ ² Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev je izšla l. 1924 tudi za višje razrede srednjih šol (Ljubljana 1924, 223 str.), ki v bibliografiji v GV 1960 manjka.

njegovega dela med obema vojnama (organizacijsko delo pri geografskih zavodih SAZU, mentorstvo pri številnih disertacijah svojih učencev in sl.), delno tudi preko tega (republiški poslanec 1946—58, rektor 1946—1950, predsednik sveta za prosveto in kulturo LRS 1953—54 itd.). Vse to ga je delno trgalo od mirnega dela v njegovi lastni stroki, ki je bilo značilno v prejšnjih dveh desetletjih, delno pa ga je dopolnjevalo vnovič z bolj izrazitimi akcenti angažiranosti, tako da je Melik vnovič zaživel tudi v močnejši publicistični aktivnosti, podobno kakor ob svojih začetkih, vendar po desetletjih znanstvenega dela in v njem nakopičenem znanju z mnogo tehtnejšo in bolj dognano besedo. Ko so prenehale pritiskati potrebe boja za meje in ko je prof. Melik dokončal v začetku petdesetih let monografične preiskave, ki so se mu že dolgo pletle, se je vse njegovo delo usmerilo v dokončanje njegove »Slovenije«, sinteze vseh desetletij dela na terenu in študija za pisalno mizo. Tudi tu mu je bilo življenje naklonjeno, da je zmožal še dokončati to svoje monumentalno delo kljub boleznim, ki ga je grozila že zmotiti. Čeprav so se med tem njegovi učenci začeli že osamosvajati in obračati v različne smeri, se vendar tudi v njihovi šoli še vedno kažejo značilna izhodišča, ki jih srečujemo že pri njihovem učitelju.

Melikovo delo na področju geografije bodo brez dvoma analizirali in ocenjevali bolj poklicani od mene, saj je njegovo delo za zgraditev slovenske geografske šole najpomembnejše obdobje v razvoju te vede na Slovenskem in je postalo že del zgodovine te stroke. Vendar se Melikova antropogeografija ni nikdar ločila od druge stroke, kateri je zapisal svoje življenje, od zgodovine, tako da je preko polstoletno prijateljstvo in sodelovanje s prof. Kosom, ki izvira še iz študentskih let, v tem pogledu prav simbolično.

V prvi Melikovi publicistiki, v kateri obravnava južnoslovansko in slovensko nacionalno vprašanje, išče »osnove južnoslovanske zgodovine« in oboje rešuje z dokazovanjem utopične faze »naroda, ki nastaja« (Slovan 1917 in več razprav v Ljubljanskem zvonu 1918), je bila zgodovina celo poglavitvo Melikovo orodje. Čeprav ima njegova obsežna poljudnoznanstvena Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev (I-II/1—2, 1919—1920) poteze kompilacije in naglice, tako da so ocenjevalci (Hauptmann in M. Kos) opozarjali na nekatere vrzeli in neupoštevanje nekaterih momentov in podrobnejših del, kaže zaslužnost in pomen tega dela že dejstvo, da je ostala pri nas — če ne upoštevamo šolskih in pomožnih šolskih knjig — med obema vojnama edini obsežnejši priročnik svoje vrste in da celo danes za dobo po l. 1790 zanjo v slovenščini še nimamo nadomestila.

Ozka zveza pa se ni pretrgala tudi potem, ko se je Melik obrnil prvenstveno v geografijo. V Melikovi geografiji je vselej navzoč razvojni aspekt, ki sega nazaj in naprej — razlaga sedanjo podobo z njenim postankom in kaže tendence njenega razvoja. Že v samih njegovih geografskih analizah so spričo tega navzoči tudi za zgodovinarja pomembni elementi, tako da mora slovenski historik zaradi poglobljanja lastne stroke resnično poznati Melikova dela »od platnice do platnice«. Ob analizi postanka sodobne geografske slike pa je marsikje posegel neposredno v zgodovino pokrajine ali urbanskega naselja in prav bistveno vplival tudi na zgodovinsko raziskovanje.

To velja zlasti za oba njegova domača kraja: trikrat je preiskoval zgodovino osuševanja Barja in njegove kolonizacije kot ozadja njegove današnje poseljenosti in geografsko-gospodarske problematike (disertacija; knjiga Ljubljansko mostiščarsko jezero in dediščina po njem, 1946; razprava v Geografskem zborniku VIII, 1963), prav tako pa je trikrat (Geografski vestnik V/VI, 1928/29 in XXII, 1950, ter v knjigi Rast naših mest v novejši dobi, 1964) analiziral razvoj Ljubljane in ostanke starega v mestu, pri čemer je prav on prispeval nekaj sestavin k preobratu vsega gledanja na mestni razvoj, ki ga je pozneje dokazal S. Vilfan; žal obsežna knjiga o geografiji Ljubljane, ki je bila v osnutku gotova že l. 1956, doslej še ni izšla. Kakor je razpravljal o zgodovinskih pogojih tudi glede postanka ostalih mest na Slovenskem (GMS XX, 1959), je zajel vse podeželje tudi z zgodovinskimi elementi pri razpravljanju o tipih naselij (GV IX, 1951), o kmečki hiši in zemljiški razdelitvi (Slovenija I/2), še posebej pa pri obravnavanju kozolca v svoji pomembni monografiji o tej posebnosti

slovenskega kmečkega gospodarstva (Kozolec na Slovenskem, 1931) ter o mlinih na Slovenskem (GV XXV, 1953). Še više v pokrajini je segel z obravnavanjem planin (Planine v Julijskih Alpah, 1950; Izvenalpske planine na Slovenskem. Geografski zbornik IV, 1956), kjer je podal okvirni razvoj vsega planinjenja na Slovenskem od zgodnjega srednjega veka do naših časov in ne le njegove geografske problematike. Prav posebej pa ga je zanimal promet, kjer je kratko podal vso zgodovino železnic (Slovenija 1/2), pa se spuščal tudi v povsem zgodovinska vprašanja cestnega prometa (Prometni položaj Raščice v Trubarjevi dobi, Drugi Trubarjev zbornik, 1952). Seveda je najbogatejši v teh pogledih zlasti prvi del njegove Slovenije, kjer je skušal očrtati ves razvoj naselitve, postanek narodnostnih mej, demografski razvoj zadnjih sto let, agrarni in ne-agrarni razvoj v gospodarstvu in še mnogo drugih za zgodovinarja pomembnih strani slovenske preteklosti; marsikaj podobnih krajevnih ali pokrajinskih elementov pa je raztresenih tudi v regionalnih opisih v štirih knjigah drugega dela Slovenije in v številnih razpravah o posameznih okoliših. Sodobna slovenska agrarna geografija raste v svojih temeljih prav iz te Melikove usmerjenosti, le da, žal, ne kažejo vsi avtorji tistega intimnega razmerja do zgodovinskega načina dela, ki je bil Meliku domač že izza njegovega študija na univerzi.

Bogo Grafenauer

ZBOROVANJA IN SIMPOZIJI

XIII. ZBOROVANJE SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV V NOVEM MESTU (od 22—24. X. 1965)

Predvsem dva dogodka sta dajala obraz XIII. zborovanju slovenskih zgodovinarjev: proslava 600-letnice ustanovitve mesta — gostitelja, v katero se je vključevalo tudi to zborovanje ter dvajsetletnica zmage nad nacizmom, obema dogodkoma pa se je pridružila še 60-letnica novomeškega rojaka, predsednika Zgodovinskega društva za Slovenijo, univ. prof. dr. Frana Zwittera. Vsebinsko pa je pomenilo novomeško zborovanje s povzemom problematike narodnoosvobodilnega boja na širšem dolenskem območju tudi dejansko nadaljevanje XII. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Kočevju 1963. leta (za to zborovanje prim. ZC, 1963, str. 261—265).

Zborovanja se je udeležilo nad 140 zgodovinarjev, med gosti pa so bili poleg zastopnika Zveze zgodovinarskih društev Jugoslavije tov. Kačarenda tudi predstavniki družbenega in političnega življenja v Novem mestu, med njimi predsednik občine tov. Sergej Thorževsky, ki je toplo pozdravil navzoče.

Vsebinsko so na zborovanju zajemali referati dve območji historičnih raziskav: prva skupina referatov je zajela historično problematiko ožjega območja Novega mesta, druga skupina pa je skušala zajeti in pronikniti tako v problematiko krajevnega, kot tudi širšega območja. Kot prvi je na zborovanju govoril akademik prof. dr. Milko Kos. Njegov referat »Ustanovitev Novega mesta« je jasno pokazal, da je bilo tržišče na mestu današnjega Novega mesta še pred nastankom mestne naselbine, moralo pa je to tržišče imeti za svoj bližnji in nekoliko širši okoliš trški značaj. V referatu je prof. Kos iz mozaika drobnih podatkov iz takratnega časa vključil ustanovitev Novega mesta v širok politični in gospodarski koncept Habsburžanov ter pokazal ustanovitev mesta v povezavi s habsburško politiko teritorialnega širjenja in fiskalne politike. Diskusija k referatu (prof. dr. Ferdo Gestrin, prof. dr. Bogo Grafenauer, Jože Koropec) je še posebej poudarila pomen referata pri osvetlitvi nastanka Novega mesta kot bistveno novost, ki postavlja to ustanovitev v novo luč. Poudarjena je bila tudi delovna metoda prof. Kosa kot pobuda za nadaljnje delo v tej smeri. Ob referatu je poudaril prof. Gestrin, da se za upoštevanje trgovine na večje razdalje nedvomno postavlja ustanovitev Novega mesta v širši luči, povezana s prometom na širše razdalje in z vključevanjem slovenskega ozemlja v blagovno izmenjavo od 14. stoletja dalje. Kot napotilo za nadaljnje delo pri raziskovanju preteklosti novomeške občine je prof. Fran Zwitter ob referatu pokazal na proučevanje mestnega tlorisa in rekonstrukcije novomeške mestne naselbine, Modest Golia pa opozoril na arhiv nemškega viteškega reda na Dunaju za slovensko preteklost.

Referat prof. Kosa je za tem z arheološkimi podatki podkrepil Tone Knez v referatu »Novomeško področje v predzgodovini in antiki«, o umetnostno-zgodovinski problematiki Novega mesta pa je govoril Drago Komelj (»Umetnostni profil Novega mesta«). Posebno zadnji referat je vzbudil živahno diskusijo (dr. F. Gestrin), ki je podala nekaj pomislov metodične narave ob dejstvu, da se delo na območju umetnostne zgodovine premašo povezuje in vključuje z ugotovitvami in metodami zgodovinskega prof. Janko Jarc pa je še dodatno opozoril na v referatu nakazane probleme in njihovo reševanje.

Po poglobljenosti je na zborovanju posebej izstopal referat dr. Pavla Blaznika o starejši agrarni strukturi na Dolenjskem (»Posebnosti starejše agrarne strukture Dolenjske«). Z referatom se avtor ni dotaknil le v naslovu zastavljene območja, pač pa ga razširil še na druge dele slovenskega ozemlja. Ob referatu je bila izražena tudi misel (prof. Kos) naj bi dr. Blaznik to študijo izpopolnil še za celotno slovensko ozemlje. Poudarjeno je tudi bilo, da čaka področje historičnih raziskav, ki ga je načel dr. Blaznik, še mnogo dela, da bi mogli pojasniti vzroke drobljenja kmečke posesti v obravnavanem obdobju. Na rezultate demografskih študij za ustrezna proučevanja za kasnejša obdobja je v diskusiji opozoril prof. F. Zwitter, dr. Sergej Villan pa poudaril nujnost, da s študijem agrarne strukture vendarle skušamo izpolniti vrzel v našem zgodovinsko znanju za čas med 6. in 13. stoletjem in se bolj kot doslej posvetimo agrarni tehnologiji in z njenim proučevanjem pridemo do novih spoznanj.

Drugemu jubileju — dvajsetletnici osvoboditve — sta bila posvečena referata prof. Janka Jarca in dr. Toneta Ferenc s skupnim naslovom »Novo mesto in Dolenjska v jeseni 1945«. Referenta sta si razdelila temo tako, da je prof. Jarc govoril o situaciji na Dolenjskem do kapitulacije Italije, dr. Ferenc pa prikazal dejavnost nemškega okupatorja v času od kapitulacije Italije dne 8. septembra pa do zaključka velike nemške jesenske ofenzive proti osvobodjenemu ozemlju. Posebno drugi referat je s pritegnitvijo novih virov razgrnil v marsičem novo podobo vojaškega dogajanja v Ljubljanski pokrajini jeseni 1945. Pri svojem delu je dr. Ferenc marsikje oral ledino, saj je prav ta čas in temu sledeče obdobje do maja 1945 v zgodovinsko narodnoosvobodilne borbe še dokaj skromno zajeto. Razveseljivo je, da je referent pritegnil tudi vire iz arhivov v tujini in s tem v marsičem obogatil naše znanje o takratnem dogajanju, v diskusiji pa dal nadrobnejša obvestila o arhivih in virih, ki jih je ob referatu uporabljal (obširneje je o tem vprašanju dr. Ferenc govoril na III. zborovanju slovenskih arhivarjev v Kopru dne 11. V. 1966 v referatu »Gradivo za zgodovino narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji v arhivih izven Jugoslavije«). V diskusiji ob obeh referatih je France Klopčič opozoril na vprašanje obdelave gospodarskega življenja za časa NOB, dotaknil pa se tudi vloge slovenskega meščanstva in inteligence v tem času. O čistih vprašanjih je govoril tudi Franček Saje ter opozoril na širši projekt zadevnih raziskav, ki ga je pripravil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, dotaknil pa se tudi predzgodovine 8. septembra 1945 v Italiji, ki jo je nato poglobil iz lastnih spominov še prof. Fran Zwitter.

Okvirno izven jubilejnih referatov je bilo, podobno kot na kočevskem zborovanju, predavanje prof. Mavricija Zgonika o vprašanju pisanih virov in pouka zgodovine na naših šolah (»Pisani viri in pouk zgodovine«). Tako referat kot sledeča razprava so se znova ustavljali ob dejstvu, da nam še vedno manjka prepotrebna historična čitanka kot učni pripomoček. Ob referatu je prof. Leopold Petauer dodatno opozoril na uporabnost beletristike in memoarske literature za poživitev in poglobitev pouka zgodovine na posameznih šolskih stopnjah. O vprašanju virov pri pouku zgodovine sta govorila tudi dr. Bogo Grafenauer in prof. Silvo Kranjec, ki je opozoril na dokajšnjo časovno stisko za pouk zgodovine na naših šolah. V odgovoru diskutantom je prof. Zgonik predlagal izdelavo ustrezne bibliografije virov, ki bi jih bilo moči uporabljati pri pouku zgodovine.

Tretji dan zborovanja so se udeleženci zborovanja udeležili izleta po dolini Krke ter si ogledali kartuzijo Pleterje, Kostanjevico, Drnovo in Brežice.

Tone Zorn

IV. MEDNARODNI SIMPOZIJ ZA SLOVANSKO ARHEOLOGIJO

Na povabilo Madžarske akademije znanosti je v Budimpešti bil IV. mednarodni simpozij za slovansko arheologijo, od 22. 10.—28. 10. 1965. Udeležili so se ga zastopniki devetih dežel, v katerih se nahajajo slovanske ostaline. Najštevilnejši so bili Madžari, kar je tudi popolnoma razumljivo, glede na to, da so

bili gostitelji. Mnogi od njih so tudi aktivno sodelovali s svojimi referati. Iz ZSSR so se simpozija udeležili: Dovženok Vasilij Josifovič iz Kijeva, Podol Leonid Davidovič iz Minska in Hanku Ivan Georgijevič iz Kišinjeva. Poljsko sta zastopala Witold Hensel iz Varšave in Wojciech Kóčka iz Poznanja, Českoslovaško Josef Poulík iz Brna in Anton Točík iz Nitre. Jugoslavijo poleg podpisanelega Jovan Kovačević iz Beograda, Romunijo Ion Nestor, Gheorghe Stefan in Maria Comsa iz Bukurešte, Bolgarijo Krsto Matijev in Stančo Stančev iz Sofije, Vzhodno Nemčijo Paul Grimm iz Berlina, Avstrijo pa Herbert Mitschamärheim in Franz Zagiba z Dunaja. Predstavnik iz Zahodne Nemčije Herbert Jankuhn iz Göttingena se kljub najavljenemu prihodu in dostavljenemu referatu simpozija ni udeležil. Od madžarskih znanstvenikov, ki so aktivno sodelovali na simpoziju so pa bili še poleg Lászla Gerevicha, ravnatelja Arheološkega inštituta Madžarske akademije znanosti, Váczy P., Györfly Gy., Cs. Sós A., László Gy., Balassa I., Bartha A., Nemeskéri J., Török Gy. in Dienes I., vsi iz Budimpešte.

Osnovna tema za IV. simpozij je bila: Slovani na Balkanu in v Podonavju. Večina referentov se je držala te teme in obravnavala razna vprašanja in probleme tikajoče se splošne problematike, ki danes zanimajo slovansko arheologijo. Najslabše je v tem oziru bil obravnavan sam Balkan kot posledica pač najslabšega dela na tem področju, ki zajema predvsem Jugoslavijo. Nekateri referati so se dotaknili tudi vprašanj Velikomoravske države. Okoli te problematike so bile pa posebno žive diskusije, katerih so se udeležili marsikakšni znanstveniki.

V. I. Dovženok se je v svojem referatu »Čerti hozjajstva i socialnogo stroja vostočnih slavjan v period slavjanskoj kolonizaciji Balkana« dotaknil vprašanja gospodarstva in družbene organizacije v danjeprovskih krajih v drugi polovici prvega tisočletja n. e. Prišel je do sklepa, da so Slovani v tem času bili na višji kulturni ravni, glede na večje število boljšega gospodarskega orodja, kakor pa so bili nosilci črnjahovske kulture. Stevilčno je skušal dokazati, da je bila črnjahovska kultura kljub na lončarskem kolesu bolj izdelani keramiki na nižji stopnji od slovanske, ko se keramika izdeluje prostoročno. Takšne momente tolmači Dovženok kot posledico prekinitve stikov z rimsko civilizacijo, ter prenehanjem rimskega importa. V osnovi se ravno tako nagiba h gledišču, da naj bi črnjahovska kultura pripadala Slovanom. O gospodarskih problemih in o družbenem stanju je referent podal zelo nazorno sliko, podprto ne samo z materialnimi momenti, temveč tudi naslanjajoč se na zgodovinske vire. Samo višja civilizacijska raven in dobra organizacija je po njegovem mnenju omogočila Slovanom zavzeti Balkan, kjer so zopet dalje gojili poljedelstvo in živinorejo ter se bavili s plavžarstvom in metalurgijo. To so pa po mnenju Dovženoka vse prinesli s seboj iz nekdanje svoje postojbine.

W. Hensel je v svojem referatu »Les méthodes archéologique de la recherche, sur le culture matérielle de campagnes« obravnaval metode raziskovanja materialne kulture zgodnesrednjeveških in srednjeveških vasi, ki se razlikujejo od materialne kulture v mestih že glede na samo ekonomsko in na produktivna sredstva. Referent je skušal podati nekaj možnih metod v raziskovanju, ki naj bi omogočile čimbolj konkretno sliko nekdanjega vaškega življenja ter običajev vaškega prebivalstva.

V referatu »Archäologisch-anthropologische Korrelationen zwischen Magyaren und Slawen im 10—12. Jahrhundert« je Wojciech Kóčka na temelju nekropole v Kérpuszti, ki spada po sedanjih dataciji pod konec X. in traja do začetka XII. stoletja, skušal podati čas etničnega stapanja med doseljenimi Madžari in Slovani. Nasproti Fehéru, ki konec tega procesa stavlja v XII. stoletje, sodi Kóčka, da se je proces pretopitve končal že v XI. stoletju. Biološka fuzija je pa za posledico imela, po mnenju referenta, tudi gospodarsko, kulturno in družbeno pretopitev.

Zanimiv referat »Zur Teilnahme von Slawen am inneren Landesausbau auf Grund der Funde aus der deutlichen Königspfalz Tifileda« je imel P. Grimm, v katerem je zajel vprašanje zahodne meje širjenja Slovanov, ki vsekakor

spada med najpomembnejše probleme zgodnjega srednjega veka. Ta problem je nakazal na temelju arheološkega raziskovanja v Tilledi, problem, ki so ga na temelju onomastike in toponomastike načeli tudi lingvisti. V Tilledi so poleg germanskih stavbnih in keramičnih elementov odkrili v predradišču tudi slovanski material, na temelju katerega Grimm sklepa, da so se tukaj nahajali ravno tako Slovani, bodisi kot podložniki ali pa kot služabniki. Ne glede na gledišče o medsebojnem razmerju, oziroma o razmerju do gospodujočega razreda sodi, da so Slovani, ki so v raznih časih, včasih v manjšem, včasih pa v večjem številu prihajali v zahodne kraje, dali svoj delež pri izgradnji teh krajev v karolinško-otonski epohi.

Tudi Herbert Jankuhn se je v svojem referatu »Die slawische Westgrenze in Norddeutschland im frühen Mittelalter« dotaknil vprašanja zahodnih slovanskih meja v zgodnjem srednjem veku. V vzhodnem delu Holsteina so Slovani ugotovljeni šele v VII. stoletju. Toda dokaj močna naseljenost se tukaj more ugotoviti tudi še v XI. in XII. stoletju. Najstarejša slovanska gradišča pripadajo časovno komaj VIII. stoletju. V glavnem so to manjša gradišča na zamočvirjenih krajih ob rekah in jezerih. Višinska gradišča so pa samo izjemna. Takšna so pa po mnenju Jankuhna sedišče plemstva ali pa glavarjev. Najpomembnejše gradišče je bilo, tako po legi kakor velikosti, gradišče v Oldenburgu. Zahodno od t.i. »limes Saxoniae« se pa v glavnem Slovani ne širijo.

J. Poulík se je dotaknil v svojem referatu »Beziehungen Grossmährens' zu dem Karpatenbecken« problema Velikomoravske države. Na eni strani je skušal potegniti meje Velikomoravske države v smeri proti vzhodu, na drugi pa tudi opozoriti na vpliv te države, ki naj bi ga imela na Panonski ravnici.

Na temelju komparacije gradiva je A. Točík v referatu »Elödása« skušal ugotoviti dotične elemente, ki bi naj etnično pripadali Slovanom.

V referatu »Archäologisches zur Slawenforschung in Oesterreich« je H. Mitscha-Märheim podal sliko o slovanskih najdbah v Avstriji, pač z gledišča avstrijskega tolmačenja, pri čemer se je v dobršni meri oprl tudi na zgodovinske viře. Vendar pa v zgodnejšem času ne vidi dosti materialnih elementov, ki bi mogli pripadati Slovanom. Posebno se pomanjkanje arheoloških elementov občuti na Koroškem in vzhodnem alpskem področju v ožjem pomenu besede, kljub zgodovinskim virom, ki kažejo na naselitev Slovanov v teh krajih. Šele od VIII. stoletja dalje, sodi referent, da imamo nekoliko več arheoloških dokazov o bivanju Slovanov na področju današnje Avstrije.

J. Korošec je v referatu »Slawische frühmittelalterliche Kulturreste im nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet« podal stanje raziskovanja in najnovejše izsledke v zvezi s slovansko materialno kulturo v zahodnih predelih Jugoslavije in v vzhodnih Alpah.

V referatu »Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les serbes« je J. Kovačević skušal podati zgodovinske in arheološke izsledke o razvoju krščanstva v južni Dalmaciji tj. današnjem črnogorskem Primorju ter v južnih predelih današnje Dalmacije.

J. Nestor je poročal o priselitvi Slovanov v današnjo Romunijo v referatu »Die Einwanderung der Slawen in Rumänien«, v katerem je naštel vrsto novih predvsem keramičnih najdb, medtem ko se je Gh. Stefan v svojem referatu

»Découverts slaves en Dobroudja Septentrionale« dotaknil severne Dobrudže. Na temelju zgodovinskih virov in arheoloških najdb, predvsem ločnih fibul, dalje pa tudi nekropol in keramike je skušal ugotoviti mesta, ki so jih naselili Slovani in od katerih segajo nekatera celo v XII. stoletje.

K. Mijatev je podal referat o raziskovanju dvorca bolgarskih carjev v Tarnovu (»Das Schloss der bulgarischen Zaren in Tarnovo«). Ta dvorec pripada drugi bolgarski državi in sega v XIII. in XIV. stoletje. S. Stamčev se je pa v svojem referatu »Slavjanskaja keramika v Južnoj Bolgariji« dotaknil raziskovanja slovanske keramike, ki je bila odkrita v Južni Bolgariji.

O pojavu Slovanov v podonavskih deželah na temelju zgodovinskih virov je poročal P. Váczy (»Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern«).

Čeprav je skušal kritično presoditi posamezne vire, je vendar marsikakšna tolmačenja podal čisto enostransko.

Gy. Györfly je zopet skušal v referatu »Die Erinnerung an das Grossmährische Reich in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns« dokazati netačnost nekaterih virov, katere nahajamo v ogrskih kronikah srednjega veka in ki v glavnem bazirajo na izročilu. Prvenstveno se je dotaknil vprašanja Svatopluka in Velikomoravske države, ki je segala tudi v Panonijo.

V obširnem referatu »Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung des Zentrums des Pribina-Besitzes« je Cs. Sós Á. obravnavala vprašanja, ki se tičejo centrale Pribinove posesti. Pri tem se je dotaknila tudi smeri, od koder bi mogli Slovani naseliti te kraje. Glede na posamezna mnenja nekaterih znanstvenikov, ki sodijo, da se je ta naselitev izvršila z juga, referentka ne izključuje možnosti naselitve z zahoda, opirajoč se tukaj na arheološki material; prvenstveno na sedaj odkrite žarne grobove Slovanov v Pókaszepetku okoli 30 km severozahodno od Zalavarja. A. Sósova navaja sicer tudi grobove v Keszthelyju, ki je 10 km oddaljen od Zalavarja, ki so pa bili odkriti v prejšnjem stoletju in so še vedno dvomljivi. Dalje je referirala tudi o rezultatih najnovejših raziskovanj, posebno trobrodne bazilike v Récéskutu, otoku nekdanjega barja, ki je okoli 500 m oddaljen od t.i. grajskega otoka, na katerem se domneva centralna naselbina Pribinovega časa. Nova raziskovanja te bazilike kakor tudi okolnega grobišča so delno spremenila datacijo. Ugotoviti je mogla, da se je slovansko prebivalstvo v dolini reke Zale nahajalo že pred prihodom Pribine. Poleg omenjenih žganih grobov priča za to tudi grobišče okoli prve lesene cerkve v Récéskutu, dalje pa tudi slovanska naselbina, ki je bila uničena neposredno pred uničenjem lesene cerkve, katero referentka datira v prvo polovico IX. stoletja. Referentka dalje sklepa tudi, da je prebivalstvo v Zalavarju bilo pokristjanjeno že pred prihodom Pribine, kateremu se more pripisati še druga trobrodna cerkev, ki je bila večja od kasnejše zidane bazilike.

O skupini pasic ornamentiranih z grifoni in viticami je poročal Gy. László v referatu »Les problèmes soulevés par le groupe a la ceinture ornée griffon et de rinceaux de l'époque avare finissante«. Skušal je ugotoviti njihovo časovno mejo kakor tudi njih pripadnost. O teh pasicah je bilo že velikokrat razpravljano, vendar se referent ne strinja z različnimi gledišči. Sodi, da so takšne pasice uporabljale od VII.—XI. stoletja, širijo se pa prvenstveno po dotičnih krajih, ki niso bili slovenizirani. V dotičnih predelih karpatske kotline, ki imajo na temelju toponomastike čisto slovansko prebivalstvo, se takšne pasice javljajo zelo redko.

V referatu »Die slawischen Beziehung der ungarischen Bodenkultur« je I. Balassa obravnaval nekaj besed (Parlag, ugar, tanor in láz), ki so jih Madžari prevzeli od Slovanov in ki se nanašajo na poljedelstvo. Antal Barthá je pa v referatu »Zur Frage der ungarisch-slawischen Verbindungen im IX. und X. Jahrhundert« zagovarjal gledišče, da se slovansko-ogrski odnos v IX. in X. stoletju da pravilno vrednotiti le v okviru stabilizacije zgodnjefevdalnih antagonističnih razrednih razmerij. Po njem je pomemben začetek mirnega sožitja med obema etničnima skupinama.

Zelo zanimivega problema se je v referatu »Methodologische Fragen der Anthropologie bei der Slawenforschung in Ungarn« dotaknil J. Nemeskéri. Z antropološkega gledišča so marsikakšne karakteristike enega etnika skupne tudi drugim etničnim skupinam. Vendar so pa samo posamezni elementi identični večjemu številu etnikov. Poleg tega se pa ne javljajo v isti množini, temveč v različnih strukturnih sestavih. Dinamika nekega etnika se pa razteza tako časovno kakor prostorno. Ravno tako nek etnikum ne predstavlja enotno ljudsko skupnost, temveč se vedno sestoji iz večjega števila plasti. Za dokaz svojih sklepov je referent v grobem analiziral tudi vrsto grobišč zgodnjega srednjega veka s področja Madžarske, pri katerih so bile napravljene antropološke analize.

O gradbišču IX. stoletja »Ein Gräberfeld aus dem IX. Jahrhundert (Sopronköhida)« je poročal Gy. Török. V referatu se je dotaknil nekaterih zelo zanimivih momentov, ki se tičejo tako etničnega sestava, kakor tudi materialne

kulture. Kolikor so točni vsi nakazani elementi, bo objava grobišča po grobih ce'otah prinesla marsikakšna možna tolmačenja tudi na drugih mestih.

I. Dienes je v referatu »Einige gemeinsame Züge der frühfeudalen Kulturen Osteuropas« opozoril na vrsto sorodnosti in celo identičnosti posameznih oblačilnih in okrasnih predmetov, ki se javljajo v karpatski kotlini, ravno tako pa tudi po celem prostranstvu Rusije in katerih nosilci so bili tako Slovani kakor razna ugrofinska ljudstva.

Ni dvoma, da je simpozij glede na postavljeno nalogo v celoti izredno dobro uspel, posebno ako se vzame v poštev tudi še obisk arheoloških lokalitet kot so Zálávar, Keszthely, Esztergom itd. Pri raznih diskusijah so se razna gledišča tudi precej izkristalizirala, čeprav nekakšnih enotnih gledišč še nimamo in jih tudi ne moremo imeti.

Sedanji IV. simpozij, na II. in III. simpoziju (drugi je bil v Moskvi, III. v Pragi) Jugoslovani niso sodelovali, je obenem služil tudi sestanku komiteja za organizacijo mednarodnih slovanskih simpozijev. Po predlogih H. Hensla naj bi prišlo do nekaterih sprememb, prvenstveno glede na presledek med enim in drugim simpozijem, ki naj bi bil nekoliko večji. Ta predlog ima svoje dobre strani v tem, da bi bilo mogoče bolje pripraviti referate, ki so sedaj glede na izredno kratek čas včasih bili napravljeni izredno hitro, a poleg tega jih ni bilo mogoče poprej razmnožiti. Naslednji predlog Hensla je bil tudi, da naj se občasno vrše kongresi za slovansko arheologijo. Poleg še nekaterih drugih predlogov, kakor so rotacijski sistem za predsednika, dalje števila članstva v stalnem odboru itd. je bilo sklenjeno, da se naslednji simpozij vrši v Sofiji. Ob tej priliki se bo tudi sklepalo o predlogih, ki so bili sedaj podani, kakor tudi še o nekaterih drugih problemih.

J. Korošec

I. MEDNARODNI KONGRES ZA SLOVANSKO ARHEOLOGIJO V VARŠAVI

Od 14.—18. 9. 1965 je bil v Varšavi I. mednarodni kongres za slovansko arheologijo. Največ delegatov ter drugih udeležencev je bilo iz slovanskih dežel. Primat je imela Poljska, ki je bila tudi gostiteljica. Organizacijo kongresa je imel v rokah Inštitut za materialno kulturo Poljske akademije znanosti. Številčno so dokaj dobro bili zastopani udeleženci iz ZSSR, dalje pa tudi iz Čehoslovaške, Bolgarije in Jugoslavije. Tudi neslovanske dežele so imele včasih kar lepo število udeležencev. Tako je precejšnje število poslala Vzhodna Nemčija, ravno tako pa tudi Francija. Svoje delegate so pa poslale tudi Italija, Belgija, Ogrska, Romunija, Avstrija, Zahodna Nemčija itd. Nekatero od imenovanih držav imajo glede na nekdanje bivanja Slovanov v njihovih krajih več ali manj razvito tudi arheologijo, ki se ukvarja ravno tako s slovanskim problemom, čeprav so odposlale včasih neznatno število udeležencev (npr. Avstrija).

I. kongres za slovansko arheologijo ima svoje korenine v I. simpoziju za slovansko arheologijo, ki je bil na pobudo ravno tako Poljske akademije znanosti, leta 1957 v Krakovu. Tedaj so delegati Poljske, ZSSR, Jugoslavije, Romunije, Ogrske, Čehoslovaške in Bolgarije ustanovili komite, ki naj bi dalje vodil takšne simpozije. Sčasoma se je pokazalo, da delo presega simpozije z omejeno tematiko, ter da bi bilo potrebno od časa do časa zajeti širšo problematiko pred širšim forumom. Tako je na zadnjem simpoziju, ki je bil 1965. l. v Budimpešti W. Hensel v imenu Poljske akademije znanosti dal komiteju predlog za I. kongres, ki naj bi ga organizirala Poljska akademija oz. Inštitut za materialno kulturo, kar se je tudi zgodilo. Tedaj je bil izbran tudi organizacijski komite mednarodne unije za slovansko arheologijo. Za organizacijskega predsednika je bil izbran prof. W. Hensel, medtem ko je za predsednika Mednarodne unije za slovansko arheologijo bil izbran prof. B. A. Ribakov.

Delo kongresa je bilo razdeljeno na šest sekcij. V prvi sekciji so se obravnavala vprašanja s področja slovanske etnogeneze, v drugi zgodneslovanske

in druge kulture od XII. stoletja pred n. e. do VI. stoletja n. e., v tretji so se obravnavala vprašanja začetka slovanskih držav; v četrti razvoj slovanske vasi in mesta v zgodnjem srednjem veku, v peti numizmatika in v šesti metode in zgodovina raziskovanja slovanskih starožitnosti.

Kakor je primer pri večini podobnih kongresov, tako so bili tudi tu referati in koreferati zelo heterogeni in tudi različnih vrednosti. Tokrat je delno to tudi še opravičljivo, ker je bil to prvi kongres. Število referatov je bilo pa ravno tako relativno ogromno, saj je vsak udeleženec imel en referat ali pa tudi več. Tako je bilo prijavljenih 215 referatov in koreferatov, medtem ko se je njihovo število za časa samega kongresa še zvišalo.

V prvi sekciji je bilo skupno 15 referatov in koreferatov. Velik del referatov v zvezi z etnogenezo Slovanov je bil zovezan z lingvistiko. T. Milewski je referiral o diferenciaciji indoevropskih jezikov, Z. Stieber o prvotni delitvi slovanščine na temelju jezikoslovnih razskovanj, T. Zawadzki o Slovanih na temelju najstarejših pisanih virov, S. Rospond o Praslovanih na temelju onomastičnih virov, C. Kudzińowski o skupnosti bałtoslovanskih jezikov itd. Od ostalih referatov je W. Kočka poročal o stanju raziskovanj o slovanski etnogenezi, A. Gardawski o problemu naselitvene, kulturne in etnične kontinuitete med Odro in Vislo od srednje bronaste dobe pa vse do selitve narodov, Ju. V. Kuharenko o Polesju in njegovem mestu v procesu slovanske etnogeneze, W. Hensel o arheološki enotnosti bałtoslovanske kulture itd. Nekateri referati so se dotikali v glavnem prazgodovinskih problemov v zvezi s Slovani in sicer prvenstveno z lužiško kulturo (V. Truhović, Z. Bukowski, J. Gurba in dr.). Samo en referat se je dotikal tudi antropologije, v katerem je referent N. N. Čeboksarov podal razmerje Slovano-Baltov na temelju antropoloških rezultatov.

V drugi sekciji je bilo 39 referatov in koreferatov, ki so v glavnem obravnavali prazgodovino vse do VI. stoletja n. e. Nekateri referenti so se omejili na kronologijo bronaste in zgodnje železne dobe srednje in vzhodne Evrope (H. Müller—Karpe) ali pa na vpliv Italije in vzhodno alpskih predelov ter zahodno balkanskih krajev na srednjo Evropo (J. Filip). Drugi so zopet obravnavali posamezne druge prazgodovinske probleme kot so razmerje lužiškega in nordijskega kulturnega kroga (E. Baudou), skupne slike med vzhodno pomorjansko in oksivsko ter pševorsko-venetsko kulturo (J. Kostrzewski), problem sestave plemen v Prikarpatju in na Volmiji v II. in I. tisočletju pr. n. e. (L. K. Svešnikov). Tudi časa rimskega obdobja in selitve narodov so se dotaknili posamezni referenti, pri čemer so obravnavali marsikakšne germanske kulture ter njih probleme kot so selitev Gotov in Gepidov iz Skandinavije na Črno morje (G. Labuda), vloge germanskih kultur vzhodno od Odre v prvih stoletjih n. e. (J. Kmieciński), ekonomske strukture srednjeevropskih barbarskih ljudstev (S. Tabaczyński) itd. Problemov, ki so v zvezi z vzhodnimi Slovani, so se dotaknili v glavnem ruski arheologi (P. N. Tretjakov, M. I. Artamanov in dr.). Podobni so bili tudi nekateri drugi referati in koreferati, kjer so se nekateri zopet dotaknili vprašanja lužiške kulture ter njenega povezovanja z drugimi kraji ali so pa obravnavali vlogo keltskih elementov ter raznih kultur v rimskem obdobju, medtem ko so nekateri ruski arheologi obravnavali razna vprašanja skitskega obdobja ter prehoda v novo ero v Belorusiji in Ukrajini.

V tretji sekciji je skupno bilo okoli 39 referatov in koreferatov. Nekateri referati so se zaustavili na vprašanju nastanka raznih slovanskih držav kot J. Henrmann, ki je poročal o gospodarskih in družbenih vzrokih za začetek slovanske državotvornosti zahodno od Odre, Dj. Bošković, ki je poročal o prvih slovanskih državah na jugovzhodu Balkana ter nastanku monumentalne plastike, J. Pouliř, ki je poročal o nastanku slovanskih držav, medtem, ko so se drugi zaustavili na nekaterih drugih problemih kot B. A. Ribakov, ki je poročal o Ljubeču in Vitičevu kot vratih Kijevske Rusije, J. Zachwatowicz, ki je poročal o monumentalni romanski umetnosti na Poljskem, ali so pa poročali samo o slovanskih gradiščih na nekem področju (A. Ratič, W. Coblencz, Č. Staňa, L. Kraskowska, V. I. Dovženok itd.). Nekateri so zopet referirali o času in vzrokih nastanka mest, o naselitvi posameznih pokrajin po Slovanih, o peridiozaciji evolucije starejših političnih organizacij slovanskih narodov, o značaju zahodno

slovanske družbe v času slovanske ekspanzije, o slovanski keramiki, o romanski arhitekturi, o županih in župah pri južnih Slovanih (T. Wasilewski) ter njih mestu v državotvorni organizaciji srednje Evrope, itd.

Četrta sekcija je bila razdeljena na dve podsekciji. V prvi se je obravnaval problem začetka slovenskih vasi in mest. Skupno je bilo okoli 35 referatov in koreferatov. Nekateri referenti so obravnavali slovenska mesta v širšem pomenu besede, medtem ko so drugi obravnavali samo določena mesta, pri čemur je prišel do izraza problem geneze mesta, dalje raziskovanje posameznih vasi in gradišč (Glavni referenti: V. I. Dovženok, S. Stančev, H. Jankuhn, M. Solle, A. Gieysztor in dr.). Zanimiva so bila tudi nekatera predavanja, ki pravzaprav s slovensko arheologijo nimajo nikakršne zveze. Tako je M. Pallottino poročal o začetku protozgodovinskih mest v srednji Italiji, J. M. Pesez o zgodovini vaške naselitve v Franciji itd.

V drugi podsekciji se je obravnavala vaška in mestna kultura. Tudi tu je bilo okoli 32 referatov in koreferatov, od katerih so nekateri bili izredno zanimivi. Tako je P. Grimm poročal o vlogi Slovanov, ob njihovi ekspanziji proti zahodu, pri notranji ureditvi pokrajine, B. A. Ribakov o kulturni simboliki ruske obrtne umetnosti v XII. stoletju, H. Feicht pa o muziki na Poljskem v zgodnjem srednjem veku. Ostali referati so podajali poročila o materialni kulturi, odkriti v novejšem času, bodisi na posameznih naselbinah, ali pa tudi po pokrajinah (A. Milčev, H. Džambov, B. Babić, H. Mitscha-Märheim, A. Sós, V. Antonova, B. Chropovský itd.). Del referentov je poročal tudi samo o posameznih vrstah predmetov kot so keramika, steklene jagode ter drugi stekleni izdelki, ali pa o tehnologiji železa, o skandinavskem importu, o kulturnih stavbah, o slovanski poganski religiji, o začetkih krščanstva, o muzičnih instrumentih itd.

V peti sekciji je bila z okoli 29 referati obravnavana numizmatika z raznih gledišč. Tako so nekateri referenti poročali o vplivu tujih novcev, drugi so zopet obravnavali import, tretji so razpravljali o genezi narodnih monet, četrto o kronoloških metodah itd.

V šesti sekciji, ki je imela okoli 26 referatov in koreferatov, so se referenti zadržali na zgodovinskih problemih raziskovanja, na pomenu posameznih raziskovalcev, na stanju raziskovanja, na metodah raziskovanja itd.

Ako bi hoteli analizirati posamezne referate in zavzeti neko gledišče k določenim vprašanjem, bi bilo nujno rešiti nekatera popolnoma načelna vprašanja. Teh pa ni malo. Predvsem bolujemo od pomanjkanja ustrezne literature, v glavnem raznih prepotrebnih monografij. To pa onemogoča neko sodbo dotičnih, katerim ni mogoče kontrolirati originalno gradivo. Poleg tega se čisto pogosto pojavljajo popolnoma kontradiktorna gledišča dotičnih, ki se ukvarjajo z enim in istim problemom. V tem oziru je brez uvida v originalno gradivo ali pa uvida v monografično podano gradivo vsaka sodba nemogoča. Na drugi strani se pa istočasno javlja tudi vprašanje raznih čisto metodoloških prijemov. Tudi v tem oziru bo potrebno zavzeti popolnoma določeno stališče.

Na splošno je kongres zelo dobro uspel, kljub heterogenosti referatov, ker so le-ti zvečine obravnavali ožjo tako etnično kot časovno problematiko. Tudi organizacija je bila nadvse zadovoljiva, kljub raznim čisto tehničnim težavam, ki so na Poljskem še vedno aktualne po drugi svetovni vojni. Gostoljubnost in vsestranska pomoč sta pa premostili tudi takšne in podobne momente.

V zvezi s kongresom je bila tudi večja sedemdnevna ekskurzija po arheoloških objektih južne Poljske, ki se je končala nad vsako pričakovanje tako v organizacijskem kot v znanstvenem pogledu.

Za časa kongresa je imel tudi organizacijski komite nekaj sej. Na teh je bil sprejet osnutek statuta za Mednarodno unijo slovanske arheologije, ki bo podan Mednarodni uniji za prazgodovino in protozgodovino v potrdilo. Unija za slovansko arheologijo se ne misli odvajati od Unije za prazgodovino in protozgodovino, pač pa, kolikor jo slednja potrdi, bi postala njen avtonomni član. Uprava unije bi bila podobna Uniji za prazgodovino: 1. generalna skupščina, 2. stalni svet, 3. izvršni komite in 4. nacionalni komite, ki ima za dolžnost pripraviti naslednji mednarodni kongres za slovansko arheologijo. Stalni

svet (Conseil Permanent) bo zastopan z največ štirimi člani iz vsake države ustanoviteljice (Krakow 1957) in z največ dvema članoma ostalih držav. Tako ima trenutno Jugoslavija dva člana, medtem ko so ostale države različno zastopane. Službeni jezik predstavljajo vsi slovanski jeziki, dalje pa angleški, francoski in nemški. Kongresi naj bi bili vsako peto leto, medtem ko bodo simpoziji, ki bodo obravnavali ožje probleme, vsako tretje leto.

Na predlog Akademije znanosti v Berlinu je bil sprejet Berlin kot mesto naslednjega kongresa, ki bo leta 1970.

Jos. Korošec

KOLOKVIJ O BRIBIRU

Bribir, antična Varvaria, ki leži nekaj kilometrov severozahodno od Skradina, je znan že zelo zgodaj po zgodovinskih virih. V srednjem veku ga prvičkrat omenja Konstantin Porfirogenet v X. stoletju. Dalje ga omenjajo tudi drugi. Omenjajo se prvi hrvatski župani, omenjajo se pa tudi bribirski knezi. Nekaj časa je Bribir last rodbine Šubičev. Kasneje pade v turške roke, v XVII. stoletju pa zopet v benečanske.

Poleg čisto političnih zgodovinskih podatkov pa dobimo za Bribir tudi druge. Tako se tukaj omenja pet cerkva, med katerimi so cerkev sv. Marije, sv. Ivana in sv. Spasa, dalje frančiškanski samostan, curia, hospitalium, oddelek za gobavce itd.

Tudi antični viri omenjajo Bribir oziroma Varvario v različnih inačicah. Omenjata jo Ptolemej in Plinij.

Na temelju takšnih in podobnih virov je že pred prvo svetovno vojno tedanji ravnatelj Kninskega muzeja fra Lujo Marun začel raziskovati to za hrvatsko zgodovino nadvse pomembno točko, ki se razprostira na planoti osamelca, hribčka, in ki meri okoli 70.000 m². Kolikor nam je danes znano, je načel tri mesta. Pri tem je odkril majhno cerkvico zgodnejše dobe, raziskoval je pa tudi sredino bribirske glavice, hribčka, ker je tu domneval cerkev sv. Marije. Dalje je odkril del antičnega obzidja, ki je na vzhodu in severu obdajal glavico pač tam, kjer je bil najlažji pristop. Kasneje se raziskovanja niso več vršila. Šele po drugi svetovni vojni so se prva dela začela z raziskovanjem tu nahajajoče se pravoslavne cerkvice sv. Joakima in Ane. Sistematična raziskovanja pa šele potem, ko je bil sprejet predlog, da Bribir dobi medrepubliški pomen, leta 1961.

Po petletnem sistematičnem delu je bil 14. I. 1966. l. v Splitu kolokvij, ki naj bi podal pregled raziskovalnih del in rezultatov. Uvodno besedo je imel G. Novak, predsednik Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, zgodovinski oris Bribira je podal S. Gunjača, o prazgodovinskih rezultatih je poročal J. Korošec, o antiki M. Suić, o srednjeveški arhitekturi S. Gunjača, o štirih doslej odkritih in nekaterih delno raziskanih nekropolah D. Jelovina in D. Vrsalović. Na koncu je pa Z. Gunjača podal referat o Bribiru kot bodoči turistični točki šibeniškega okraja.

Kakor se je videlo na kolokviyu, so dosedanja rezultati posebno za posamezna obdobja nadvse zanimivi in dragoceni. Tako je prazgodovinsko obdobje tu dobilo ključ za reševanje marsikakšnih problemov ne samo za jadransko obalo, temveč tudi za reševanje nekaterih drugih balkanskih problemov. Predvsem prihaja tu do izraza kontinuiranost razvoja v materialni kulturi, s tem v zvezi pa tudi vprašanje dosedanjih domnevnih migracij, ki postajajo tako rekoč brezpredmetne. To velja posebno za neolitsko in eneolitsko obdobje. Isto sliko, kolikor je danes razvidno, kaže tudi še starejša bronasta doba, medtem ko imamo za kasnejši čas še pre malo gradiva na razpolago.

Antični del, kolikor je do danes raziskovan, se je prvenstveno posvečal fortifikacijskemu, obrambnemu vprašanju. Doslej so odkrili vhod na severni strani, kakor tudi precejšen del tamkajšnjega obzidja, ter del, ki se širi proti vzhodni strani. Ravno tako so odkrivali obzidje tudi še na nekaterih drugih točkah ter manjši vhod na vzhodni strani. Samo obzidje ni enotno ter je gra-

jeno v več tehnikah, posebno kar se tiče zunanje obloge. Na ostalih delih terena je bilo odkritih mnogo antičnih ostankov, bodisi kosov arhitekture, bodisi napisov, še več pa ostankov raznih gradbenih objektov. Referent se je zadržal posebno na vprašanju urbanizacije, ki bo izredno zanimiva in ki bo v mnogem sovpadala z drugimi podobnimi mesti v Dalmaciji. Središče mesta, forum, domneva na mestu kasneje turškega stolpa, kjer so najdeni tudi fragmenti velikih kolon itd. Zelo bogato je pa tudi premično gradivo.

Srednjeveški del, zaradi katerega se je tudi začelo raziskovanje, pa za sedaj predstavlja najtežji problem, zaradi kasnejšega rušenja in prezidavanja. Doslej je pod pravoslavno tu nahajajočo se cerkvijo odkrita neka starejša cerkev, dalje cerkev sv. Marije, frančiškanski samostan, ki je bil v turški periodi preurejen in prezidan, podobno kakor tudi sama cerkev sv. Marije, ter vrsta drugih stavb stanovanjskega ali kakšnega drugega pomena. Poleg tega je najdena tudi vrsta dekorativnih arhitektonskih elementov. Jasno je, da pri tem raznega premičnega drobnega materiala ne manjka. Poleg tega so se doslej odkrile tudi še štiri srednjeveške nekropole ter nekaj rimskih grobov. Nekatere od teh nekropol so samo delno raziskane, pripadajo pa raznim časovnim periodam.

Omeniti je potrebno, da se je delno raziskovala tudi turška perioda, bodisi v zvezi s srednjeveško, bodisi hoté. Kolikor je mogoče danes soditi, je tedaj tu bila samo vojaška posadka. Vendar je tudi iz tega časa odkrito nekaj zelo dragocenega gradiva, ki kaže zelo zanimive momente in ki nas bodo v materialni kulturi privedle do povsem novih sledi.

Čeprav lahko trdimo, da so dosedanja raziskovanja komaj začetna, kakor je bilo razvidno tudi na kolokviju, so zelo pomembna ne samo za slovansko in srednjeveško zgodovino, temveč tudi za zgodnejša obdobja celo pred rimsko dobo. Zeleti bi bilo le, da bi se uvidela pomembnost takšnih raziskovanj in da bi se za to zagotovila potrebna sredstva.

Jos. Korošec

SIMPOZIJ V MARBURGU O SOCIALNI PROBLEMATIKI NACIONALNIH GIBANJ OKROG LETA 1848

Med številnimi sestanki zgodovinarjev pred in po dunajskem kongresu historičnih ved je bil tudi simpozij o socialni problematiki nacionalnih gibanj okrog leta 1848, ki je bil v Marburgu an der Lahn v dneh od 8.—11. septembra 1965. Simpozij je organiziral seminar za vzhodnoevropsko zgodovino na tej univerzi, ki ga vodi profesor dr. Peter Scheibert, in je bil zamišljen tako, da se naj obravnava ta problematika predvsem za področja tedanje Prusije, Rusije in Avstrije. Udeležilo se ga je poleg specialistov iz ZR Nemčije tudi devet inozemskih zgodovinarjev, med njimi dva iz Jugoslavije (docent dr. J. Miličević iz Beograda in avtor tega poročila), eden iz Madžarske, trije iz Češko-slovaške, eden iz Poljske (prof. dr. St. Kieniewicz iz Varšave) in eden iz Finske.

Prvi referat je imel dr. Endre Kovács iz Budimpešte o socialnem položaju in ideologiji madžarskega plemstva v dobi pred letom 1848. Nato je bil diskutiran referat odsotnega dr. J. Mésároša iz Bratislave o zgodovinskih in družbenih učiteljih slovaškega nacionalnega gibanja in glavnih značilnosti njegovega razvoja do revolucije v letih 1848/49. Profesor dr. P. Scheibert je v referatu o Rusiji v letu 1848 in njeni socialni problematiki poskušal s nekaterimi podatki in opozorili omajati sliko ruske družbene in politične strukture v dobi Nikolaja I. v dosednji historiografiji. Docent dr. J. Miličević se je v svojem referatu o kmetu kot osnovnemu družbenemu faktorju političnih dogodkov v Srbiji pod vplivom revolucije l. 1848 omejil strogo na tedanje kneževino Srbijo, na njeno družbeno strukturo in politične dogodke v letu revolucije. Docentka dr. Aina Kemiläinen je dala v referatu o delu J. V. Snellmana v življenju Finske med 1844 in 1848 sliko položaja Fincev med rusko oblastjo in švedskimi višjimi razredi ter o značaju njihovega nacionalnega gibanja v tedanji dobi.

Vsakemu referatu je sledila diskusija, ki se navadno ni omejevala na vsebino referata, ampak je poskušala primerjalno osvetliti iste ali podobne probleme drugod. Govorilo se je o demografskem razvoju, o vlogi plemstva, duhovščine in inteligence v nacionalnih gibanjih, kako so ta gibanja zajela kmete, koliko so imela kulturnen in koliko političen značaj itd. Niti referati niti diskusija niso dali strnjene ali celo izčrpne slike o tej problematiki na vsem tako obsežnem ozemlju, vendar je pa bila izmenjava mnenj in informacij o tej problematiki med zgodovinarji različnih narodov in držav zelo koristna.

Fran Zwitter

KONFERENCA O NACIONALNEM PROBLEMU V HABSBUŠKI MONARHIJI V XIX. STOLETJU V BLOOMINGTONU (INDIANA, ZDA)

Problemi zgodovine habsburške monarhije v zadnjih letih vedno bolj zanimajo historike. Poročal sem že o mednarodni historični konferenci o problemih Avstro-Ogrske 1900—1918 v Budimpešti leta 1964.¹ Interes za te probleme je pa velik tudi na zahodu, posebno tudi v Združenih državah Amerike, kjer se je decembra 1957 ustanovil poseben odbor za pospeševanje študij o zgodovini habsburške monarhije. Ta interes se je izražal v knjižnih publikacijah, v razpravah v splošnih historičnih in podobnih revijah ter v slavističnih revijah (*Slavonic and East European Review*, *Slavic Review*), posebno pa v reviji *The Journal of Central European Affairs*, ki je izhajala od aprila 1941 do januarja 1964 in ji je bil urednik znani raziskovalec češke zgodovine in prijatelj Čehov S. Harrison Thomson. Ameriški odbor za zgodovino habsburške monarhije je v sodelovanju s podobnim odborom v Avstriji izdal od 1960 dalje v celoti štiri številke informativne publikacije *Austrian History News Letter*, v letu 1965 in 1966 sta pa to publikacijo nadomestila prva dva letnika revije *Austrian History Yearbook*. Kot uredniški odbor je naveden že omenjeni ameriški odbor za zgodovino habsburške monarhije (predsednik Hans Kohn, člani Charles Jelavich, Robert A. Kann, Arthur J. May, S. Harrison Thomson), poleg tega tudi nekateri člani podobnega avstrijskega odbora (Friedrich Engel-Janosi, Hugo Hantsch, Fritz Fellner; pri drugem letniku tudi Helmut Rumpler), urednik je pa R. John Rath in sedež revije je na njegovi Rice University, Houston, Texas. Program revije je zgodovina habsburške monarhije do 1918, le za Avstrijo in Madžarsko se obravnava tudi razdobje po letu 1918. Revija objavlja razprave, zelo dragocene bibliografije (tudi neobjavljenih doktorskih disertacij), ocene in vesti (poročila o kongresih in konferencah, osebne vesti v zvezi z raziskovalci, poročila o razstavah, predavanjih, pridobitvah bibliotek, raziskovalnih načrtih, študijskih potovanjih, štipendijah itd.). Revija je v principu internacionalna, velika večina prispevkov je pa iz ZDA, na drugem mestu so Avstrijci, posamezni prispevki so iz ZR Nemčije in Francije; iz Madžarske je doslej objavljena bibliografija publikacij po l. 1945, ki obravnavajo zgodovino avstro-ogrške monarhije v dobi 1848—1918, ki jo je sestavil Péter Hanák, iz Češkoslovaške bibliografija publikacij iz dobe po 1945, ki obravnavajo zgodovino habsburške monarhije v razdobju 1526—1918, katero sta sestavila Josef Kočí in Jiří Kořalka, iz Nemške demokratične republike ena ocena, ki jo je napisal profesor iz Vzhodnega Berlina Eduard Winter. Iz krogov že omenjenega ameriškega odbora ter uredništva in sodelavcev te revije je izšla tudi pobuda in

¹ Fr. Zwitter, Mednarodna historična konferenca o problemih Avstro-Ogrske 1900 do 1918 v Budimpešti 4.—9. maja 1964, ZC XVIII, 1964, str. 257—260. Kar se tiče publikacij referatov in diskusij te konference, je izšla doslej v Nemški demokratični republiki publikacija referatov o zunanji politiki na tej konferenci v redakciji Fritza Kleina pod naslovom *Osterreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900—1918*, Berlin 1965, v Romuniji je izšla publikacija romunskih referatov in koreferatov na tej konferenci pod naslovom *La désagrégation de la monarchie austro-hongroise 1900—1918*, Bucarest 1965, in pa publikacija *Die Agrarfrage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Die Frage des Finanzkapitals in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918, Bucarest 1965, medtem ko je na Madžarskem izšla publikacija *Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, Budapest 1966.

organizacija mednarodne konference historikov o nacionalnem problemu v habsburški monarhiji v XIX. stoletju, ki je bila v dneh 5. do 6. aprila 1966 na univerzi Indiana v Bloomingtonu v državi Indiana.

Konferenca je bila organizirana pod protektoratom in z materialno podporo raznih ameriških znanstvenih ustanov in odborov, centralna osebnost organizacije je pa bil profesor na univerzi Indiana Charles Jelavich, potomec hrvatskih doseljencev. Udeležencev iz Evrope je bilo 18, od teh 16 iz nasledstvenih držav Avstro-Ogrske. Iz Jugoslavije smo bili navzoči D. Djordjević, znanstveni sodelavec Historičnega inštituta SAN v Beogradu, B. Krizman, znanstveni sodelavec Jadranskega inštituta JAZU v Zagrebu, in avtor tega poročila; Avstrija je poslala Fr. Engel-Janosija, R. Plaschko in E. Zöllnerja iz dunajske univerze in Fr. Fellnerja iz novo ustanovljene univerze v Salzburgu, napovedan je bil pa še prihod prof. Huga Hantscha z Dunaja in Erike Weinzierl-Fischer iz Salzburga, ki pa nista prišla; Češkoslovaško so zastopali J. Havránek in J. Kořalka iz Prage in L. Holotík iz Bratislave; iz Madžarske sta bila navzoča P. Hanák in Gy. Ránki iz Budimpešte; Romunija je poslala delegacijo štirih historikov, ki jo je vodil profesor A. Otsetea iz Bukarešte. Iz Poljske je bila napovedana udeležba prof. H. Wereszyckiego iz Krakova, ki je tudi poslal svoj referat, potem pa ni prišel, tako da iz Poljske ni bilo nobenega udeleženca; iz Sovjetske zveze in Italije, dveh držav, ki jima tudi pripadajo deli ozemlja Avstro-Ogrske v XIX. stoletju, ni bil niti napovedan niti se ni udeležil konference noben historik. Od drugih evropskih držav sta bila le iz ZD Nemčije navzoča E. Turczynski iz Münchna in A. Wandruszka iz Kölna; napovedana je bila tudi udeležba J. Droza iz Pariza in Z. A. B. Zemana iz St. Andrews (Vel. Britanija), ki pa nista prišla. Na listi udeležencev je 58 imen iz ZDA, 5 iz Kanade in eden iz Japonske; dejansko je bilo seveda število udeležencev iz ZDA še večje. Koncept konference je bil, da naj bi nekateri referati, katerih avtorji so bili večinoma iz ZDA, obravnavali splošna vprašanja, drugi referati naj bi pa govorili o vsakem narodu nekdanje habsburške monarhije posebej; razpravljanje o posameznih narodih je bilo zamišljeno tako, da naj bi bila o vsakem od njih dva paralelna referata, eden od historika dotičnega naroda in drugi od specialista iz ZDA, česar pa organizatorji kongresa v vseh primerih niso mogli doseči. Druga značilnost zasnove je bila v tem, da naj bi se v vseh referatih govorilo o silah, ki so monarhijo ohranjemale, in o silah, ki so jo razkrajale, torej o momentih »integracije« in »desintegracije«, »centripetalnih« in »centrifugalnih« silah; pokazalo se je pa, da je taka dilema pri tako komplicirani problematiki precej toga, ker more biti isti moment v določenem razdobju ali celo v določenem smislu sila »integracije«, v drugem pa sila »desintegracije«. Konferenca je bila organizirana tako, da so bili referati prej razmnoženi in razposlani, na konferenci sami so pa njihovi avtorji podali le kratek povzetek, za njimi so dobili besedo »diskutanti«, ki so bili tudi javljeni v programu, nato pa je sledila prava diskusija; vendar pa prav vsi referati niso bili razmnoženi, a tudi med razmnoženimi jih ima nekaj še provizorično obliko, kar seveda otežkoča sodbo o njih. Kot jezika konference sta bili priznani angleščina in nemščina, vendar je pa zelo prevladovala angleščina, nemščina je bila zelo malo zastopana, z romunskimi udeleženci se je pa diskutiralo v francoščini; vendar so pa bili prevodi nekaterih referatov v angleščino slabi, tudi glede smisla in terminologije.

Konferenca se je začela 5. IV. 1966 z referatom R. A. Kanna (univerza Rutgers) o dinastiji in ideji cesarstva in W. Jenksa (univerza Washington and Lee) o gospodarstvu, ustavnosti, upravni in razredni strukturi v monarhiji.² Referat R. A. Kanna je bil precej teoretičen; avtor ne verjame, da bi bila v času uveljebitve dualizma monarhija že obsojena na propad; poudarja, da je vsaka misel na obnovo monarhije utopična, vendar bi pa bili mi slabi zgodovinarji,

² R. A. Kann je znan predvsem po svojem delu *The Multinational Empire, Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*, I-II, New York 1950; ki je izšlo tudi v prevedeni nemški izdaji *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, I-II, Graz-Köln 1964. Pri W. Jenksu naj omenim njegovo knjigo *The Austrian Electoral Reform of 1907*, New York 1950.

če si ne bi prizadevali študirati objektivno zgodovino te monarhije, ki je važna: ko je v diskusiji A. Wandruszka nastopil z mnenjem, da je monarhija propadla zaradi diktata zunanjih sil, ga je R. A. Kann zavrnil in poudaril, da so bile odločilne težnje narodov monarhije. Referat W. Jenksa je imel zelo splošen značaj in problematike seveda ni izčrpal; Gy. Ránki je v debati pravilno povedal, da ekonomski aspekt v celoti ni bil analiziran. Naslednji dan sta dopoldne predavala P. Sugar (univerza Washington) o rasti nacionalizma v habsburški monarhiji in geograf G. Hoffman (univerza Texas) o politično geografski podlagi avstrijskega narodnostnega problema. P. Sugar se je koncentriral na razdobje od terezijanske dobe do leta 1848, ki je bilo po njegovem mnenju za usodo monarhije odločilno, nekatera njegova izvajanja vzbujajo pomisleke, ki sem jih v diskusiji tudi izrazil, v celoti je pa njegov referat poglobljena in upoštevanja vredna študija. Popoldne so bili na dnevnem redu referati in diskusija o vladajočih narodih v monarhiji; A. Whiteside (Queens College), ki je pisal predvsem o začetkih nacionalnega socializma v Avstriji, in E. Zöllner z dunajske univerze, avtor zadnje zgodovine Avstrije (*Geschichte Österreichs, Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien 1961*), sta govorila o Nemcih, G. Bárány (univerza Denver) in P. Hanák pa o Madžarih. Zöllnerjev referat je podajal bolj sistematično sliko in ni bilo v ospredju vprašanje, kako so se stališča Nemcev spreminjala v posameznih fazah političnega razvoja, medtem ko je Whitesida zanimalo prav to vprašanje, pri čemer vidi v Badenjevi krizi leta 1897 odločilen prelom, po katerem ni bilo mogoče več ničesar narediti; v podrobne opombe se tu seveda ne moremo spuščati. P. Hanák se je omejil v svojem referatu na oznako gospodarskega in političnega položaja Ogrske v odnosu do Avstrije in do dinastije v dobi dualizma. V torek 5. aprila je bilo zaradi obsežnosti programa žal potrebno organizirati delo konference v dveh sekcijah, ki sta zasedali paralelno. Dopoldne sta na eni sekciji govorila Wayne Vucinich (univerza Stanford) in D. Djordjević o Srbih, Charles Jelavich (univerza Indiana) in B. Krizman o Hrvatih, jaz sem imel o Slovencih referat, ki je objavljen v tej številki ZC, kot »diskutant« je pa nastopal Ivo Lederer (univerza Stanford). Medtem ko sta Djordjević in Krizman sledila bolj zgodovinskemu razvoju v posameznih etapah, sta se Vucinich in Jelavich bolj omejevala na nekatere probleme. Tu mi ni mogoče navajati vseh opomb k referatom, k izvajanjem Ledererja in k diskusiji; pri nekaterih ameriških udeležencih je bila rahla tendenca poudarjati pozitivni vpliv nekdanje monarhije na njene Jugoslovane; v celoti je pa mogoče reči, da osnovna stališča posameznih referentov niso bila zelo različna in da je bil vtis referatov in zaključnih izvajanj referentov v celoti pozitiven. V istem času se je v drugi sekciji diskutiralo o referatih S. Harrisona Thomsona (univerza Colorado) in J. Havránka o Čehih in P. Wandycza (univerza Indiana) in H. Wereszyckega o Poljakih, vendar ob odsotnosti dveh referentov (Thomsona in Wereszyckega). Popoldne je bila v eni sekciji diskusija o referatih o Slovakih, ki sta ju imela V. Beneš (univerza Indiana) in L. Holotík, o Ukrajincih, o katerih je referiral samo Ivan L. Rudnytsky (La Salle College), in o Romunih, o katerih sta referirala S. Fischer-Galati (Wayne State University) in A. Otsetea. Naj omenim, da sta referata o Slovakih v polni meri pokazala nerazumevanje monarhije za njihove nacionalne težnje in da je prišlo ob problemu Romunov da najbolj ostre diskusije na konferenci. V istem času se je v drugi sekciji razpravljalo o religiji kot »integracijski« in »desintegracijski« sili; Fr. Engel-Janosi je govoril o katoliški cerkvi, E. Turczynski pa o pravoslavju. Fr. Engel-Janosi problema ni zajel v celoti, ampak se je na podlagi virov o diplomatskih stikih med Avstrijo in Vatikanom v letih 1848—1918 omejil na vprašanje, kakšno vlogo so igrala nacionalna vprašanja zlasti ob imenovanjih in stališčih škofov in vidnih duhovnikov; referat vsebuje tudi za nas zanimive podatke, kljub napakam v sodbah avtorja.³ Referat E. Turczynskega je treba upoštevati za zgodovino Srbov kljub nekaterim napakam in pomanjkljivostim. V torek 6. aprila je konferenca za-

³ Referat sloni na avtorjevi knjigi: *Österreich und der Vatikan, I-II, Wien-Graz 1958—1960*, in na publikaciji *Die politische Korrespondenz der Kaiser von Österreich mit den Päpsten, Wien 1964*, ki jo je izdal Fr. Engel-Janosi v sodelovanju z R. Bläsöm in E. Weinzierl.

sedala zopet v plenumu; na dnevnem redu sta bila referata dveh ameriških historikov, Haja Holborna (univerza Yale) o končnem razpadu monarhije in Victorja Mamateya (Florida State University) o legalizaciji razpada na pariški mirovni konferenci.⁴ Popoldne je Paul W. Schroeder (univerza Illinois) govoril o položaju »habsburških« študij v ZDA; osnovne ugotovitve in vtisi so bili, da je bilo do konca prve svetovne vojne o tem napisanega zelo malo vrednega, da so se oddlej te študije zelo razvile, da so pa omejene (z nekaj izjemami) na XIX. in XX. stoletje, da so najbolj pomembna dela iz diplomatske zgodovine, nekaj del je pa tudi za politično-administrativno zgodovino, nacionalne probleme, gospodarsko-socialno zgodovino itd.⁵ Referata o »habsburških« študijah v Evropi, ki bi ga morala pripraviti E. Weinzierl-Fischer, ni bilo in je zato Fritz Fellner, profesor na novi univerzi v Salzburgu, ki je znan po svoji izdaji dnevnika Josefa Redlicha in je na konferenci vzbudil pozornost z negativnim stališčem do avstrijske historiografije v dobi med dvema vojnama, ki je podarjala življenjsko nesposobnost Avstrije in se zavzemala za Anschluss, improviziral tak pregled za zahodne države; nekateri drugi historiki smo pa dali nekaj podatkov o tem za svoje države. Konferenca se je končala s tem, da je ob koncu banketa Hans Kohn (univerza Pennsylvania, Filadelfija) imel govor: Ali je bil propad neizogiben? Njegova teza je bila, da je bil razpad neizogiben, toda ne zaradi nacionalnih problemov, ki bi zaradi njih mogla monarhija obstajati še naprej, ampak zaradi njene zunanje politike; država s tako notranjo strukturo bi morala voditi politiko nevtralnosti kakor Švica, ne pa ekspanzionistične politike, ki je nujno vedla v njen propad.⁶

Več ameriških univerz je izkoristilo konferenco v Bloomingtonu za to, da je organiziralo posebne krajše konference s sorodno tematiko, kamor je povabilo posamezne evropske udeležence konference v Bloomingtonu. Med njimi je bila tudi Southern Illinois University v mestu Edwardsville, Illinois, širšem predmestju St. Louisa, kjer je bila zlasti po prizadevanju profesorja Stanleya B. Kimballa, raziskovalca češke kulturnopolitične zgodovine XIX. stoletja in zgodovine slovanskih matic, organizirana za 11. april 1966 konferenca o slovanskem narodnostnem problemu v Avstriji v XIX. stoletju, kamor smo bili povabljeni Jiří Kořalka, L. Holotík in avtor tega poročila. Jiří Kořalka je govoril o Nemcih in češkem nacionalnem problemu v letih 1848—1914 ter o nacionalnem problemu v socialističnem oz. delavskem gibanju v Srednji Evropi v drugi polovici XIX. stoletja, L. Holotík o Sturu in pa o slovaškem vprašanju v začetku XX. stoletja, jaz sem pa imel uvodno predavanje o socialni strukturi in nacionalnih gibanjih v Srednji Evropi v XIX. stoletju, kjer sem povzel izvajanja v drugem poglavju razprave Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike v ZČ XVIII, 1964, in nato na koncu konference odgovarjal na vprašanja iz tematike, koliko so bili Jugoslovanci v Avstriji sila »integracije« in »desintegracije«. Konference se je udeležilo okrog sto oseb deloma iz univerzitetnih krogov in deloma iz krogov slovanskih doseljencev, debata je bila zelo živa in je konferenca lepo uspela.

Sodbo o konferenci v Bloomingtonu bo seveda lažje izreči, ko bodo vsi referati tiskani v *Austrian History Yearbook* III, 1967, kakor je nameravano, čeprav je treba upoštevati, da bodo nekateri referati še dopolnjeni in popravljeni. Vendar je pa že konferenca dokazala, da se na teh problemih v ZDA zelo resno dela. Med raziskovalci so bili mnogi rojeni v Evropi in se v Evropi tudi formirali, potem so se pa v raznih razdobjih in iz različnih motivov izselili v ZDA in delajo zdaj na teh problemih naprej, nadalje nekateri neposredni potomci evropskih doseljencev, nekaj je pa med njimi tudi že ljudi, ki so se

⁴ V. Mamatey, ki je njegov referat kljub nekaterim pomanjkljivostim upoštevanja vreden, je avtor dela *The United States and East Central Europe, 1914—1918*, Princeton, N. J., 1957.

⁵ Avtor je doslej objavil o tem članek *American books on Austria-Hungary*, *Austrian History Yearbook* II., 1966, str. 172—197.

⁶ H. Kohn je znan posebno po svoji knjigi *Panslavism, its History and Ideology*, Notre Dame, Indiana 1953 (nemški prevod *Die Slaven und der Westen, Geschichte des Panslavismus*, Wien-München 1956) in po svojem referatu na dunajskem historičnem kongresu 1965 *Nationalism and Internationalism in the Nineteenth and Twentieth Century* (XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports I., Wien 1965).

začeli baviti s temi problemi brez vseh teh vozi. Za te študije je v ZDA mnogo interesa in se zanje mnogo žrtvuje. Ko opozarjam na že omenjena dela in bibliografske pripomočke, naj posebej omenim, da je izšlo tudi nekaj publikacij za slovensko zgodovino, ki jih je treba imeti v evidenci in kritično oceniti pri nas.⁷ Bolj pomembna so dela za zgodovino drugih jugoslovanskih narodov in za splošno jugoslovansko zgodovino.⁸ Diskusija na konferenci je bila stvarna, razlike v gledanjih zgodovinarjev različnih narodov so se izražale, vendar pa v splošnem v stvarni diskusiji in ne v nacionalistični polemiki, a tudi apologetičnega proslavljanja stare monarhije na konferenci skoraj ni bilo. Vsaka pavšalna sodba bi bila netočna ne samo zato, ker so bila mnenja, ki so bila izražena na konferenci, in tudi mnenja, ki se izražajo v izjavah in publikacijah ameriških zgodovinarjev, različna, ampak tudi zato, ker je ves problem zelo kompleksen. Mogoče je reči, da so socialne osnove in značilnosti nacionalne politike dualistične Ogrske, ki imajo svojo predzgodovino od konca XVIII. stoletja in so bile tudi še uradna doktrina Madžarske v dobi med dvema vojnama, danes že tako kritično osvetljene, da ta Ogrska in njena politika nacionalnega zatiranja danes nima v ZDA skoraj nikakih zagovornikov več; zasluga za to pripada tudi današnji madžarski historiografiji, ki se opira pri tem na nekatera že prej izražena mnenja, zlasti mnenja O. Jászija, ki je živel kot emigrant v ZDA, a tudi nekaterim današnjim historikom v ZDA madžarskega izvora (P. Sugar, G. Bárány). Na drugi strani pa npr. tudi Hans Kohn zastopa mnenje, da v avstrijski državni polovici ni bilo nikakega nacionalnega zatiranja. Sodbe take vrste so pod vtisom pridobitev Čehov in Poljakov, pozabljajo pa na položaj Slovencev in nekaterih drugih narodov, obenem pa ne upoštevajo, da so koncesije nenemškim narodom izzvale val nemškega nacionalizma, ki je zaostрил nacionalne konflikte in onemogočal reševanje celo manj važnih vprašanj. Paul W. Schroeder je izrazil mnenje, da so Amerikanci pred pol stoletja gledali na konservativno habsburško monarhijo z očmi dežele, ki je verjela v demokracijo in napredek, medtem ko so danes ZDA konservativna sila, ki ima več razumevanja za monarhijo, ki ni reševala problemov, ki jih ni mogla rešiti, za njen »Fortwursteln«.⁹ Mislim, da tako gledanje ni samo konservativno, ampak pomeni tudi resignirano odvrčanje od osnovnih k manj važnim problemom. Nekaterim historikom se nacionalni problemi ne zde tako važni in poudarjajo prvenstveni pomen zunanje politike. Spričo dejstva, da je še danes razširjeno mnenje, da sta bila propad Avstro-Ogrske in ustanovitev novih držav delo mirovne konference, ni bilo odveč, da je Victor L. Mamaty poudaril vsem zgodovinarjem znano dejstvo, da je Avstro-Ogrska propadla in da so se nove države ustanovile že prej in da je

⁷ Navajam po bibliografijah: John A. Arnez, *Slovenia in European Affairs, Reflections on Slovenian Political History*, New York 1958 (ameriške sodbe o tem delu so negativne); A. Kuhar, *The Conversion of the Slovenes*, Washington, D. C., 1959; Thomas M. Barker, *The Slovenes of Carinthia, a National Minority Problem*, Washington, D. C., 1960 (delo zgodovinsko, ameriške ocene pozitivne); Michael B. Petrovich, *The Rise of Modern Slovenian Historiography*, *Journal of Central European Affairs*, XXII, No 4, jan. 1963 (avtor je znan po svojih študijah o panslavizmu); Cyril E. Black, Fouché in Illyria, 1813, *Journal of Central European Affairs* II, jan. 1943; Arthur G. Haas, Metternich, Reorganisation and Nationality 1813—1818, Wiesbaden 1965 (važno za Kraljestvo Ilirijo; avtor napisal tudi razpravo *Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens, Mitteilungen des Osterreichischen Staatsarchivs* II, 1958); za najnovejšo dobo: Stanko Guldescu, *Tito's Kärntner Aspirations, Austria 1945—1946*; Robert Langer, *The Austro-Yugoslav Problem*, New York 1951; Richard R. Randall, *The Political Geography of the Klagenfurt Basin*, Clark University 1953; David J. Dallin, Stalin, Renner und Tito, *Osterreich zwischen drohender Sowjetisierung und den jugoslawischen Gebietsansprüchen im Frühjahr 1945*, *Europa Archiv* XIII, avg.—sept. 1958; Toussaint Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy, 1848—1963*, New York 1965.

⁸ Tu navajam le važnejša dela; medtem ko je za srednji vek omenjenih v bibliografijah le nekaj publikacij k hrvatski zgodovini, pridejo za kasnejšo dobo v poštev: Gunther E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522—1747*, Urbana, Ill., 1960 (avtor je napisal še več razprav za zgodovino Vojne krajine); Peter F. Sugar, *The Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918*, Seattle 1964; Wayne S. Vucich, *Serbia between East and West, the Events of 1903—1908*, Stanford 1954; Bernadotte Schmitt, *The Annexation of Bosnia, 1908—1909*, Cambridge 1937; E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912—1913*, Cambridge, Mass., 1938; Joachim Remak, *Sarajevo*, New York 1959; Ivo J. Lederer, *Jugoslavia at the Paris Peace Conference*, New Haven, Conn., 1963.

⁹ P. W. Schroeder, *American Books on Austria-Hungary, Austrian History Yearbook* II, 1966, str. 194—195.

mirovna konferenca to stanje samo legalizirala. Omenil sem že, da je R. A. Kann zavrnil mnenje A. Wandruszke, da je Avstro-Ogrska propadla zaradi diktata zunanjih sil, in poudaril, da so bile tu odločilne težnje njenih narodov samih. Zelo važno je, da danes prodira spoznanje, da je bila politika ZDA v času prve svetovne vojne zelo realistična; s tem se ruši slika o Wilsonu kot neinformiranemu idealistu, ki so ga mystificirali emigranti iz Avstro-Ogrske, slika, ki je bila nekoč zelo razširjena v Nemčiji in jo še danes zagovarjajo nekateri avstrijski historiki.¹⁰ Vendar je pa razvoj, ki se je izvršil v času prve svetovne vojne pri samih narodih Avstro-Ogrske, še vse pre malo znan; zato je mogoče, da se ob zanemarjanju tega razvoja iz dejstva, da je bilo pred vojno malo gibanj, ki so odkrito delala za razpad monarhije, izvaja sklep, da je bil ta razpad delo zunanjih sil.¹¹ Omenil sem že, da je Hans Kohn v zaključnem govoru zastopal mnenje, da Avstro-Ogrska ni razpadla zaradi nacionalnega vprašanja, ampak zaradi svoje zunanje politike. Pri tem je seveda res, da habsburška monarhija ne bi razpadla kar sama od sebe, brez vojne. Treba pa je samo pomisliti, kakšne notranjepolitične posledice bi imela v Avstro-Ogrski zunanja politika, ki bi se ločila od zaveznitva s Nemčijo, da postane jasno, kako ozka je bila pri njej zveza med zunanjo politiko in med nacionalnimi problemi.

Fran Zwitter

POROČILO S KOLOKVIJA »KELTI V SLOVENIJI«

Slovenska podružnica arheološkega društva Jugoslavije je na svojih sestankih pogosto iskala poti, kako poživiti delo društva s strokovne plati, da bi se obravnavali in izpopolnili posamezni problemi arheoloških obdobjev Slovenije. Na tej podlagi so Slovenci arheologi sklenili, da bodo pričeli s kolokvijami za posamezna obdobja. Prvi takih kolokvijev, »Kelti v Sloveniji«, je Slovenska podružnica ADJ organizirala v Mariboru med 12. in 14. oktobrom 1964. Tu je z referati sodelovala večina aktivnih slovenskih arheologov. Zaradi širine programa in v ilustracijo problemov, ki so jih reševali na kolokvijah, navajamo teme, ki so jih obravnavali referenti:

- J. Šašel, Viri o Keltih na Slovenskem
- Fr. Stare, Najstarejše keltske najdbe na Slovenskem
- S. Gabrovec, Srednji laten Slovenije
- V. Šribar, Pozni laten Slovenije in reminiscence v rimsko provincialno kulturo
- J. Kastelic, Prologomena h keltskemu umetnostnemu izrazu
- S. Pahič, Keltske najdbe v Podravju
- A. Bolta, Materialne ostaline Keltov v celjski okolici
- L. Plesničar, Histri — stanje in perspektive etničnih raziskovanj
- F. Stare, Keltski grobovi iz Brežic in Dobove
- S. Gabrovec, Valična vas
- V. Stare, Keltske materialne ostaline iz Šmarješkega kompleksa

¹⁰ Prim. G. Bányi, *Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution*, *The Historian* XXVIII, No 2, febr. 1966.

¹¹ Profesor Hugo Hantsch citira v svoji oceni knjige *Les Problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg*, Beograd 1960, ki sem jo napisal v sodelovanju z J. Sidakom in V. Bogdanovom, iz te knjige stavek: »La somme de tous ces motifs et l'opportunisme des partis politiques dans les situations d'une stabilisation relative explique pourquoi il y a peu de mouvements franchement opposés à l'existence de la monarchie avant 1914; mais cette situation change dans l'atmosphère d'une guerre mondiale.« Nato pa doda svoj komentar: »Andererseits kann man es wohl unterschreiben, dass die Tendenzen zur Auflösung des alten Staatskörpers nicht im Innern der Monarchie, sondern im Ausland ihre vornehmlichsten Stützen besaßen, als die aufs äusserste angespannten Bande des Zusammenhaltes durch die Ereignisse des Krieges so geschwächt waren, dass sie unter dem Druck der Überbelastung zerrissen.« (*Der Donauraum*, XI, Wien 1966, str. 104–105). Kdor bere kritično moj zgoraj citirani stavek, bo mogoč iz njega posneti le trditve, da je bilo pred prvo svetovno vojno le malo gibanj, ki so odkrito nastopala proti obstoju monarhije, in pa trditve, da se je vse to spremenilo med vojno, ne bo pa našel nič v tem stavku niti v knjigi sploh trditve, da je bil razpad monarhije predvsem delo zunanjih sil, trditve, ki jo je prof. Hantsch pripravil podpisati.

- T. Knez, Latenske najdbe iz Novega mesta
- V. Stare, Grob iz Velikih Malenc
- J. Klemenc, Keltski elementi v Sempetru v Savinjski dolini
- J. Miki-Curk, Keltski sledovi v duhovni in materialni kulturi antičnega

Poetovija

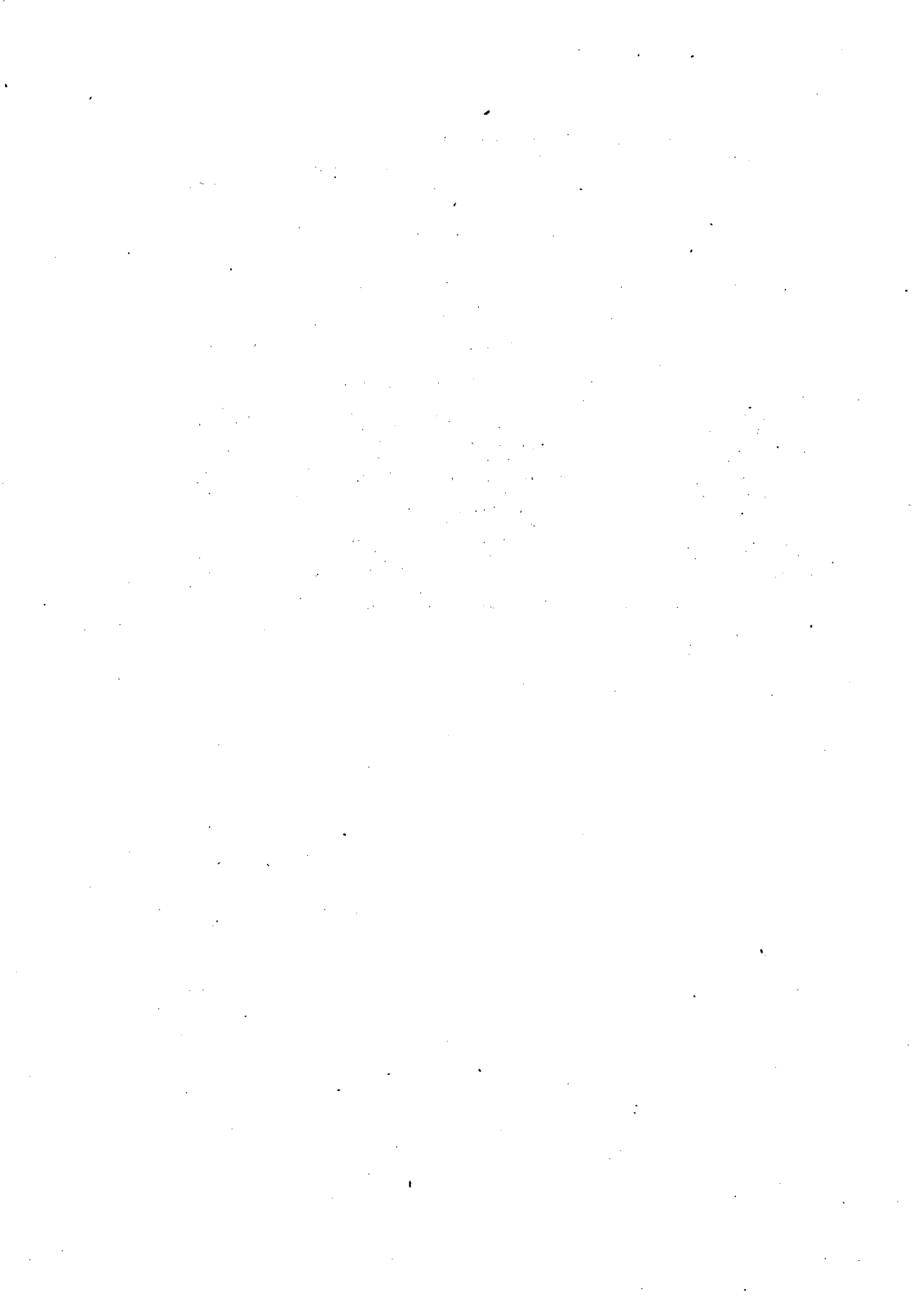
- F. Stare, Depo iz Vrhnike
- V. Sribar, Keltski kamniti relief na Slovenskem
- S. Petru, Okovi noriško panonske noše
- I. Puš, Nove latenooidne najdbe v Ljubljani
- V. Kolšek, Najdbe keltskih novcev iz Celja
- P. Petru, Žare v obliki hiše, dokaz druge Keltske migracije
- R. Katičič, Keltska osebna imena v Sloveniji.
- Pozneje sta bila pripravljena še referata:
 - B. Perc, Nauheim fibula iz Ormoža in njen pomen za stratigrafijo prazgodovinske naselbine
 - M. Zupančič, Latenski elementi na zlati fibuli iz Kranjskega Raka.

Videti je, da je bil program kolokvija obsežen, četudi vzamemo v poštev, da je bila večina referatov krajših. Zaradi tega je razumljivo, da dva dneva, za temeljito ohranavo vseh zastavljenih vprašanj, nista zadoščala.

Vsi referati so bili vestno pripravljene in razporejeni tako, da so prisotni v prvi vrsti dobili vpogled v celotno problematiko latena v Sloveniji, šele nato so sledili krajši referati, ki so se omejevali na določene ožje probleme. Celotno gradivo kolokvija bo objavljeno v Arheološkem vestniku.

Slovenska podružnica arheološkega društva Jugoslavije izpolnjuje svoj program in ji gre za prizadevanja pri spoznavanju Slovenskih arheologov s tekočimi problemi najrazličnejših časovnih period, s katerimi se vsi aktivno ne ukvarjajo, vsa pohvala. Organizacija kolokvija je bila brezhibna. Nadalje bi bilo pri tako obširnih temah, kot je bila prav ta, potrebno boljše preštudirati program in posvetiti tako pomembnim problemom več časa, da bi po referatih lahko izmenjali misli in izkušnje.

Ivo Puš

OCENE IN POROČILA

60 let Mestnega arhiva ljubljanskega (s sodelovanjem kolektiva ustanove sestavil dr. Sergij Vilfan), Ljubljana 1959, str. 219.

Splošni pregled fondov Državnega arhiva LRS (sestavil kolektiv ustanove), Ljubljana 1960, str. 174.

Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, str. 616

V sorazmerno kratkem času so druga za drugo izšle zgoraj navedene arhivske publikacije, delo slovenskih arhivarjev, ki so hkrati tudi afirmacija arhivskih ustanov. Prvi dve sta po vsebini in po avtorjih vezani na Mestni arhiv v Ljubljani oziroma na Državni arhiv Slovenije, po gradivu, ki ga hranita in po sestavi kadrov, ki v obeh delujejo, najpomembnejši arhivski ustanovi na Slovenskem. Tretje, najboljše delo pa je zajelo na pobudo Društva arhivarjev Slovenije, ki je knjigo tudi izdalo, vse arhivske fonde ter samostojne zbirke zgodovinskega gradiva na slovenskem ozemlju in so pri njem sodelovale vse arhivske ustanove in drugi ametniki v delo zajetega gradiva, ki so dali osnovne podatke. Težišče dela je vendar odpadlo na Državni arhiv Slovenije, Mestni arhiv ljubljanski in Pokrajinski arhiv Maribor. Redakcijski odbor Vodnika po arhivih Slovenije so sestavljali dr. Tone Ferenc, Jože Maček in dr. Sergij Vilfan; redaktor in urednik je bil Jože Zontar.

Prvi dve publikaciji sta, grajeni po enakih načelih, povsem samostojni, toda Vodnik ju je v več pogledih povezal tako, da so vsa tri dela pravzaprav celota. Za Državni arhiv Slovenije in za Mestni arhiv ljubljanski so v Vodniku objavljene dopolnitve, torej le spremembe in dopolnila, ki so nastala po objavi njenih publikacij. Zato je tudi bila povsem upravičena in za praktično uporabo zelo koristna odločitev redakcije, da so v Vodniku združili kazalo fondov in zbirsk gradiva vseh treh knjig, ki je naraslo na 40 strani velikega formata. Seveda bodo take in podobne dopolnitve vedno znova potrebne pri podatkih vseh arhivskih ustanov, bodisi zaradi novega gradiva, bodisi kot posledica podrobnejše ureditve fondov. Vse tri knjige, ki na svoj način prikazujejo prerez dela arhivskih ustanov, so pomemben mejnik v razvoju arhivske službe na Slovenskem po osvoboditvi. Vodnik po arhivih Slovenije pa je še posebej označiti kot prvo tovrstno delo v Jugoslaviji. Saj ne gre zgolj za njihovo pripravo in izdajo, marveč predvsem za tisto dolgotrajno in podrobno delo, ki je omogočilo, da so arhivski fondi po urejanju in evidentiranju dostopni uporabi v mnogo večjem obsegu, kakor kdajkoli poprej. Brez sorazmerno hitrega razvoja arhivskih ustanov od osvoboditve dalje in brez visokega strokovnega znanja sicer še vedno premaloštevilnih arhivskih delavcev tega dela ne bi bilo mogoče opraviti. Pri izdaji Vodnika pa ne gre zamolčati še enega dejavnika, to je vloge Društva arhivarjev Slovenije, ki je delo zasnovalo in ga tudi izdalo, bilo organizator in delovni mobilizator vseh ustanov in posameznikov, ki so pri njem sodelovali. Vodnik je torej plod široko zasnovane enotne akcije, zrasle deloma tudi na izkušnjah prvih dveh arhivskih publikacij.

Po vsebini se prvi dve publikaciji deloma razlikujeta ne le med seboj, marveč tudi od tretje, čeprav moremo reči, da je sistem popisa gradiva v bistvu povsod enak. Poleg na kakršenkoli način nastalih samostojnih zbirk vsebujejo zlasti opis fondov po provenienci, stopnjo njihove urejenosti in s tem dostopnosti, časovni in materialni obseg v dolžinskih metrih ali fasciklih vsakega fonda posebej. Publikacija Mestnega arhiva ljubljanskega naj bi dala tudi pre-

rez celotnega dela ustanove. Zato nas v uvodnem delu seznanja z zgodovino ustanove, zlasti po letu 1898, ko je bil postavljen prvi arhivar pri mestni občini ljubljanski. Zelo obširno je poslovno poročilo za obdobje 1950—1958, ko se je dotedanji arhivski oddetek Poverjenišva za kulturo in znanost organizacijsko odcepil kot samostojna ustanova. Zajema na eni strani upravno, organizacijsko in strokovno plat dela na drugi strani pa tudi študijsko, znanstveno in kulturno-prosvetno dejavnost tega zelo pomembnega arhivskega zavoda. Kot posebni dodatek k poslovnemu poročilu je dodan še seznam uslužbencev z njihovo bibliografijo v obravnavanem obdobju. Arhivski vsebini, kjer je največji oddetek Mestna uprava, ki je jedro arhiva in obenem njegov najobsežnejši sestavni del, sledijo v posebnih dodatkih poslovnika fototeke in mikrofilmoteke ter knjižnice ustanove, neobjavljeni članek Antona Aškerca, Arhiv in knjižnica ter seznam literature o Mestnem arhivu. Povzetka celotne vsebine v francoščini in nemščini približata delo tudi tujim uporabnikom arhiva. Publikacija Državnega arhiva Slovenije je nastala ob 15. obletnici obstoja te osrednje arhivske ustanove v Sloveniji. Njen razvoj in delo v tem obdobju sta posebej opisana v uvodnem poglavju knjige. Ureditev arhivskega dela je v bistvu enaka kakor v zgoraj omenjenem pregledu fondov Mestnega arhiva. Kot posebnost je omeniti kratke historiate državnih in samoupravnih uradov in organov, pravosodnih organov, javnih zavodov, gospodarskih organizacij, deloma političnih, strokovnih in drugih organizacij ter oznake cerkvenih, graščinskih in privatnih arhivov, ki jih hrani ustanova.

Tudi uvodnik po arhivih Slovenije je več kot samo vodnik po arhivskih fondih in zbirkah. V uvodnem delu avtorji v pregledni obliki seznanjajo javnost z razvojem in trenutnim stanjem arhivske službe v Sloveniji, dalje z zelo pomembnim delom, ki ga opravljajo arhivi v našem kulturnem in znanstvenem življenju, pa tudi z rezultati tega dela, s kadrovskim stanjem in problemi, s finančnim položajem, za katerega je vsekakor značilno nezadostno dotiranje družbeno tako važne dejavnosti kot je arhivska, s prostori in tehnično opremo, ki je na splošno pomanjkljiva, saj večina arhivov nima niti odgovarjajočih železnih polic niti ne vseh nujnih varnostnih naprav. Sledi prikaz arhivskih fondov in zbirk gradiva, urejen po ustanovah, ki jih hranijo; v celoti kar zavidljivo visoko število blizu 50. Avtorji so vključili v publikacijo skoraj celotno dostopno arhivsko zgodovinsko gradivo v Sloveniji. Morda bi bilo zasnovo publikacije potrebno še nekoliko razširiti, vsaj na zapuščine kulturnikov, tako njihovih rokopisov kot tudi korespondenco. Poleg tistega gradiva, ki ga hranijo arhivske ustanove — nastale deloma tudi po osvoboditvi ne zgolj kot rezultat sistematične organizacije arhivskega omrežja, ki kljub načrtom in prizadevanjem arhivarjev še ni v celoti zajelo vsega ozemlja republike — so zajeli tudi fonde in zbirke, ki jih čuvajo mnogi drugi znanstveni in kulturni zavodi, zlasti inštituti, muzeji in knjižnice. Le-ti hranijo poleg splošnih arhivskih fondov tudi bogate in izredno pomembne arhive za zgodovino delavskega gibanja, narodno-osvobodilnega boja in ljudske revolucije, tako zlasti Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, muzeji narodne osvoboditve in tudi vsi drugi muzeji z oddelki NOB in ljudske revolucije, pa tudi vsakovrstne specialne arhive. Taki so na primer v arhivu CK ZKS, Inštitutu za narodnostna vprašanja, Slovenskem šolskem muzeju, Slovenskem gledališkem muzeju in Tehničnem muzeju železarne Jesenice. Vodnik je zajel tudi fonde dveh največjih arhivov verskih skupnosti: nadškofijskega v Ljubljani in škofijskega v Mariboru. Pri fondih in zbirkah je hkrati s podatki, ki so v arhivistiki običajni, navedena tudi stopnja urejenosti arhivskega gradiva in s tem seveda tudi dopustnost za uporabo. Povsod so avtorji upoštevali tudi pomožne zbirke gradiva, kakor so na primer zbirke fotokopij in mikrofilmov. Dalj so dalje kratek historiat posameznih arhivskih ustanov, navdila koristnikom za uporabo gradiva in zelo izčrpno bibliografijo k posameznim ustanovam, o problemih arhivistike in objavi gradiva. Avtorji so poleg tega v Vodniku opozorili tudi na tisto gradivo za slovensko zgodovino — seveda ne s težnjo, da bi bili popolni — ki je izven Jugoslavije, torej v Avstriji, Nemčiji, Italiji in Vatikanu, na Madžarskem in v Franciji (Parizu), ter so navedli najvažnejše arhivske in druge ustanove, ki ga hranijo.

Potrebno pa bi vsekakor bilo, da bi vključili v objavo tudi arhivsko gradivo, ki ga hranijo za zgodovino Slovencev, zlasti za novejšo obdobje, arhivi in druge ustanove v Jugoslaviji. Zaradi tako mnogostranske vsebine je pomen izdanega Vodnika po arhivih Slovenije še večji in mnogovrstna tudi njegova uporaba.

Z vsemi tremi arhivskimi publikacijami so vsi tisti, ki svoje znanstveno in strokovno delo vežejo na arhivsko gradivo, dobili priročnike in pomagala, iz katerih bodo mogli črpati osnovne informacije in podatke o fondih arhivskega gradiva, njihovi vsebini in stopnji urejenosti. Hkrati so z omenjenimi deli postavljena trdna izhodišča za nadaljnje arhivsko delo, ki naj vodi k vedno podrobnejšim pomagalom. Gre tu zlasti za pripravo ali celo izdajo podrobnih inventarjev arhivskega gradiva posameznih arhivskih ustanov, pa za razna ožja vsebinska, krajevna, osebna in druga kazala in pomagala, kar naj bi štelj za novo neposredno nalogo zlasti naših najbolj razvitih arhivskih ustanov. Te naloge sedaj, po objavljenih publikacijah, nikakor ne bi bile več tako težke in zamudne, da jih arhivi tudi ob sedanjem stanju v njih ne bi zmogli. Zlasti še, ker so mnogokje taka pomagala za posamezna obdobja in serije virov že leta v pripravi. Sele ko bodo izvedene te naloge, se bomo na arhivskem področju — če izvzamemo iz razmišljanja vso tehnično opremo z modernimi arhivskimi zgradbami — približali tistim državam, kjer je arhivska služba, med drugim tudi zaradi daljšega organiziranega obstoja, mnogo bolj razvita.

Ferdo Gestrin

Reallexikon der Assyriologie, begründet von Erich Ebeling † und Bruno Meissner †. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von E. Ebeling. Durch den Druck geführt und ergänzt von Ernst Weidner. Dritter Band, 5. Lieferung; Gebet II — Geschwulst. Berlin 1964. Walter de Gruyter & Co. Veliki 8°, str. 161—232.

Zgodovinski časopis je že poročal (XII—XIII, 1958—59, str. 359 s.), da je Realni leksikon za asiriologijo po prizadevanju pokojnega prof. E. Ebelinga (Berlin) v založbi W. de Gruyter & Co začel zopet izhajati in da sta izšla prvi (1957) in drugi (1959) snopci tretjega zvezka. Za izdajo tretjega zvezka se je zavzel E. Ebelingov prijatelj Ernest Weidner (Gradec).

Po precej dolgi pavzi je konec leta 1964 izšel tretji sešitek tretjega zvezka, za katerega 18 avtorjev obravnava 50 gesel, k temu še 5 življenjepisnih gesel. Nekatera izmed njih podajajo pojasnila sumerskih lastnih imen ali pa so kratki življenjepisni in bibliografski podatki uglednih asiriologov, po večini so pa nekoliko daljši članki, ki se večasih preraščajo v cele razprave. To velja zlasti za obširno obdelavo gesla »molitev« (W. v. Soden), ki je važen prispevek za razumevanje babilonskega verstva, in ki ga za hebrejsko območje nadaljuje ustrezní prispevek H. Ottena. Podobno je temeljnega pomena članek elamista F. W. Königa o zakonih (ženitvah) med brati in sestrami v Elamu (str. 224—231), dalje članki o tajni pisavi (E. Weidner) in o tajni vednosti (R. Borger), o geometrijskem ornamentu (E. Douglas Van Buren), o geologiji, fizični geografiji (G. Seeger).

Pokojni E. Ebeling je zbral dobršni del gradiva za tretji zvezek. Sedanji tretji snopci imata 19 obdelanih gesel izpod njegovega peresa. Predvsem so to besede iz vsakdanjega življenja (gesla: gorovje, posode, perutnina, jastreb, ječmen, denar, spolna moralja), več pravnih (poslovna listina zaobljube, (od)poslanec, ujetnik), in mitološki (omina ob rojstvu).

Mnogo obetajoča, žal prerano umrla profesorica Margareta Falkner (Gradec) je prispevala tri tehtne, arheološko usmerjene članke: Pod geslom »molitvene geste in drže« so pregledno opisane take upodobitve od sumerske do asirske dobe. Še dalje nazaj, tja do petega tisočletja je posegla avtorica v predzgodovino v geslu »posode«. Z zanimanjem sledi bralec njenemu arheološkemu opisu jastrebske stele, ki poroča o vojni med sumerskima mestoma Lagašem in Umno.

Isto ploščo opisuje z zgodovinskega vidika sumerolog E. Sollberger, ki je prispeval tudi več krajših gesel o sumerskih lastnih imenih.

Medicinska gesla obravnava René Labat, profesor akadščine na Collège de France (Paris). V 3. snopiču je obdelal gesla: »rojstvo (spočetje, nosečnost, prognoze pred porodom olajšanje porodnih bolečin), « duševne bolezni, « bolezen v sklepih, « spolne bolezni».

Izmed drugih prispevkov naj še omenim gesla: »zgodovinska znanosti« (E. A. Speiser) in v (deželi) Hatti« (H. Otten); »o hetitskih sodnih protokolih« (R. Werner) ter o pomenu »dvorišča« (E. Heinrich).

Bogata vsebina tretjega snopiča omogoča tudi neasiriologu poznavanje prednjeazijskih klinopisnih kultur. Realni leksikon za asiriologijo ne bi smel manjkati v nobeni dobri knjižnici.

Viktor Karošec

Reallexikon der Assyriologie, III. Band, 4. Lieferung: Geschwulst-Gewand, Vel. 89, str. 235—320, W. de Gruyter & CO, Berlin 1966 (Nach E. Ebeling, B. Meissner, E. Weidner unter Mitwirkung von R. Borger, P. Calmeyer, D. O. Edzard, A. Falkenstein, A. Moortgat, H. Otten, D. J. Wiseman herausgegeben von W. von Soden).

Stari rek, da imajo knjige svojo posebno usodo, se posebno značilno uresničuje ob izdajanju »Regionalnega leksikona za asiriologijo«. V letu 1922, v času hudo naraščajoče inflacije, je takratni berlinski asiriolog prof. Bruno Meissner (1868—1947) dal pobudo za izhajanje takega, vsakemu asiriologu zares potrebnega dela. On in Erik Ebeling sta od l. 1938 s sodelovanjem številnih strokovnjakov uspela, da sta izdala prva dva zvezka, v katerih so obravnavana gesla z začetnicami od A do E. V takratnih razmerah je postalo nemogoče, da bi se delo nadaljevalo. Po Meissnerjevi smrti (l. 1947) si je prof. Ebeling (1886 do 1955) energično prizadeval za nadaljevanje dela. Ko je l. 1954 dosegel ustrezno obljubo pri založniku, je začel pridobivati sodelavce zlasti na »asirioloških mednarodnih svidenjih«. Sam je zbral gradivo za prve sešitke novega tretjega zvezka, ko je sredi dela l. 1955 nenadoma umrl. Njegov stari prijatelj profesor Ernest Weidner (Gradec) je kljub bolehnosti prevzel izdajo prvih treh sešitkov, izšli so v letih 1957 (prvi), 1959 (drugi), 1964 (tretji). Pri tem je smrt iztrgala tudi mnogo obetajočo mlado asiriologinjo Marjeto Falkner (Gradec), ki naj bi sčasoma prevzela glavno redakcijsko breme. Sedaj pa se nam z novim, četrtim sešitkom predstavlja kot izdajatelj prof. Wolfram von Soden (Münster), ki je znan kot avtor velike akadške slovnice (Grundriss der akkadischen Grammatik, Rim 1952), akadškega silabarja (Das akkadische Syllabar, Rim 1966) in akadškega priročnega slovarja (Akkadisches Hadwörterbuch, Wiesbaden I. 1965, II. 1966). Kakor je na ovojni strani objavljeno, si je novi urednik zbral vrsto prvovrstnih strokovnih sodelavcev. Pri tem so delovna področja tako porazdeljena, da sta predvidena po dva specialista za sumerologijo (D. O. Edzard in medtem letos umrl A. Falkenstein), dva za akadščino (W. v. Soden, R. Borger), za hetitologijo H. Otten, dva za arheologijo (A. Moortgat, P. Calmeyer) in prof. D. J. Wiseman (London) za zgodovino.

Novost sedanjega sešitka je v tem, da so francoski prispevki tiskani v izvornem besedilu (isto velja za angleške, ki jih pa v tem sešitku slučajno ni).

Če primerjamo četrti sešitek s prvimi tremi, o katerih je Zgodovinski časopis že poročal, opazimo, da je znatno manj obdelanih gesel, ker je po abecedi prišlo na vrsto obširno geslo »zakoni« (Gesetze), ki zavzema kar 54 strani. Stvarno je to utemeljeno, saj je kar precej zakonodajnih spomenikov ohranjenih. Obdelava gesla je bila razdeljena med štiri avtorje. Postavljeno pravo od prvih sumerskih začetkov naprej (Urukagina; Gudea; Uruammu; Lipitištar ter razni anonimni drobci) do zakonov mesta Ešnuna (v babilonščini) je obdelal Jos. Klíma (Praga); prof. Herbert P e t s c h o w (München—Leipzig) obravnava ostale babilonske zakonodajne spomenike (Hammurabijev zakonik, dva

edikta Hammurabijevih naslednikov in novobabilonski zakonski fragment), čisto kratko se dotakne hunitskih naselbin v mestih Arrapha in Nuzi. Asirske zakone obdeluje G. Cardascia (Pariz) (v francoščini). Za drobci staroasirskih zakonov iz Kapadokije prikaže pomen obširnejših srednjeasirskih zakonov in se ustavi ob dvorskih in muzejskih predpisih. Za Mezopotamijo sledi kratek očrt hetitskih zakonov (pravzaprav hetitske pravne zbirke) izpod peresa podpisanelega poročevalca. Za vsako obdelavo je sproti navedeno najvažnejše ustrezno slovstvo. Novi pregled postavljenega prava v Mezopotamiji in Mali Aziji bo koristno služil pravnemu in splošnemu kulturnemu zgodovinarju. V podrobnosti se tu ne moremo spuščati.

Drugi zanimiv članek obravnava »družbo« v Mezopotamiji (W. Röllig) in pri Hetitih (E. v. Schuler, Berlin). Oba pisca ugotavljata, da v tem pogledu še manjka splošnih obdelav. Zlasti pri Hetitih je taka obdelava spričo neenakomerne porazdelitve virov komaj mogoča. Kljub temu je slika, ki jo dajeta oba sestavka, prav zanimiva.

Poleg krajših gesel, ki pojasnjujejo nekaj sumerskih lastnih imen in izrazov, je nekaj daljših. Tako (pok.) Falkner in B. Hroudá obravnavata posode, oblikovane s človeškim obrazom (297 ss.), Jean Bottéro (Pariz) (po sumerskih in akadskih tekstih) in G. Steiner (Marburg/Lahn) po hetitskih obdelujeta geslo »pijača«. Geslo »žito« obravnavajo: R. Borger (za Mezopotamijo), G. Steiner (za hetitsko območje) in W. Nagel (z arheološkega vidika).

To kratko poročilo potrjuje že izrečeno mnenje poročevalca; da »Realni leksikon za asiriologijo« ne bi smel manjkati v nobeni večji knjižnici. Novemu uredništvu iskreno želimo, da bi moglo uspešno dovršiti celotno delo, za katero napoveduje nadaljnjih 5 do 7 zvezkov, ki jim bodo sledili nato še dodatni zvezki.

Viktor Korošec

Die Altorientalischen Reiche I. Vom Paläolithikum bis zur Mitte des 2. Jahrtausends. Herausgegeben von Elena Cassin, Jean Bottéro, Jean Vercoutter (= Fischer Weltgeschichte, Band 2), Fischer Bücherei, mali 8°, 399 str. 1965. Frankfurt am Main.

Kar neverjetno je, koliko obdelav zgodovine Egipta in Mezopotamije (obnem s Sirijo in Malo Azijo) je izšlo v zadnjih 15 letih — prepričevalen dokaz, da se izobrazena evropska javnost vedno bolj zanima za kulturno zgodovino obeh starih »zibelk civilizacij«.

Nov primer je obdelava v Fischerjevi zbirki svetovne zgodovine. Za celotno obdelavo so predvideni trije zvezki, ki naj postanejo »vademeccum, preprost in zanesljiv vodnik izobražencu« na tem tako obširnem področju.

Za obdelavo so izdajatelji pritegnili najboljše specialiste na tem področju: trije so Francozi, dva sta Nemca.

Organizacijska načela razvija v predgovoru (str. 11 s.) francoska asiriologinja Elena Cassin.

Prvi oddelek »Prazgodovino in zgodnjo zgodovino Prednje Azije« (str. 15—56) je napisal vodilni sumerolog Adam Falkenstein, profesor v Heidelbergu. Njegov učenec Dietz Otto Edzard (profesor na univerzi v Münchnu) je prispeval tri oddelke: »Zgodnjo dinastično dobo« (doba mestnih sumerskih držav) (str. 57—90), »Državo tretje dinastije mesta Ura in njene nasledstvene države« (str. 129—164) in »Starobabilonsko dobo« (str. 165—209), ki sega do propada Hammurabijeve dinastije in nastopa Kasitov. Pariški asiriolog prof. Jean Bottéro je obdelal zgodovino »Prve semitske velesile« (str. 91—128).

Zanimivo je, da medtem ko pri obdelavi mezopotamske zgodovine daleč prevladujejo prispevki nemških strokovnjakov, je zgodovino Egipta napisal Jean Vercoutter, profesor na filozofski fakulteti univerze v Lilleu (avtor »L'Égypte Ancienne«, 1947). Snov je razdelil na šest oddelkov: »Začetki Egipta (od mlajšega paleolitika) do konca preddinastične dobe« (str. 210ss.); »Arhaični

Egipt« (I. in II. thinitška dinastija) (str. 252 ss.); »Stara država« (str. 245 ss.); »Konec Stare države in prva vmesna doba« (str. 287 ss.); »Srednja država (druga polovica XI. in XII. dinastije)«; »Druga vmesna doba in vdor Hiksov v Egipt« (str. 344—374). Slede opombe (str. 375—387), kazalo ilustracij (388 s.) ter precej podrobno kazalo (str. 390—399).

Najnovejša zgodovina Starega vzhoda podaja sintezo sedanjega stanja dognanj za posamezna obdobja. Drži se srednje kronologije, tako da Hamurabijevo vladavino datira: 1792—1750 (po kratki kronologiji: 1728—1686). Starost predzgodovinskega t. i. templja C v Uruku (iz plasti IV a) je po radio-karbonskem postopku (C^{14}) izračunana za leto 2815 ± 85 , najstarejše naselbine v Djarmo (Garmo) pa za ca. 6750.

Marsikaj novega najdemo v odstavku o »Egiptu konec paleolitika in v mezolitiku« (str. 211). Tako izvemo, da so po dognanjih radio-karbonske metode naselbine v Fayumu A (okoli 4440 \pm 180) starejše kakor v Merimde-Beni-Salameh (str. 214). Tudi označbe predzgodovinskih kultur v Egiptu je Vercoutter nadomestil: z »Amratien« (Negade I) — s srednjo preddinastično epoko ali »Gerzéen« (Negade II), ki ji sledi še »mlajša preddinastična epoha« ali »mlajši Gerzéen« (včasih tudi »Semamien«) (str. 217 ss.).

Zal ni mogoče navajati vseh zanimivih podrobnosti. Izvajanja dopolnjuje 35 posrečeno izbranih fotografskih posnetkov in risb.

Kratko poročilo o novi zgodovini Starega vzhoda naj sklenemo z željo, da bi prvemu zvezku kmalu sledila oba naslednja.

Viktor Korošec

Römer, Willem Hendrik Philibert, *Sumerische 'Königshymnen' der Isin-Zeit*. (Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, XIII), 4°, XII, 292 strani (E. J. Brill), Leiden 1965. Platno 49 hol. gold.

Knjiga je ponatis doktorske disertacije, ki jo je v maju 1965 pisec predložil na univerzi v Utrechtu za dosego doktorske časti. Avtor (rojen l. 1928) je bil učenec nizozemskega asiriologa, emeritiranega prof. F. M. Th. de Liagre Böhla (Leiden), ter nemškega sumerologa A. Falkensteina (Heidelberg) in akadologa W. v. Sodena (Münster).

V svoji disertaciji obravnava pisec t. i. »kraljevske himne« iz dobe države v Isinu. Kot ena izmed nasledstvenih držav, nastalih po uničenju zadnje velike sumerske države s prestolnico v Uru (tretja dinastija iz Ura), je država, ki je imela svoje središče v mestu Isinu, obstajala od leta 1959 do 1735 (po krajši kronologiji, po srednji od 2017 do 1794). Čeprav so bili njeni vladarji že Semiti, je ohranila še mnogo sumerskih tradicij. Njeni vladarji (enako kakor vladarji v mestu Larsa) so se imenovali »kralje Sumerja in Akada«. Kralj Lipitištar (1875.—65) je objavil svoj zakonik še v sumerskem jeziku. Zato ni presenetljivo, da Römer našteje (str. 21) kar 40 sumerskih pesnitev, nastalih v tem času v Isinu. Označuje jih z zbirnim imenom »kraljevske himne«. Enako kakor Falkenstein razlikuje tudi Römer med njimi dve veliki skupini: v prvo uvršča tiste, ki so jih uporabljali pri bogoslužju, v drugo pa pesnitve, nastale v zvezi z »dvorskim ceremonialom« in ki so ali naslovljene na kralje, ali pa vsebujejo njegovo samohvalo. Obe skupini deli pisec na več manjših podskupin.

V zvezi s to svojo razvrstitvijo podaja avtor prevod in kratko analizo nekaterih manjših izmed teh pesnitev (str. 6—55). Kratko (str. 55—57) se dotakne vprašanja, v kakšni meri so si kralji v Isinu zares lastili božanski značaj.

V nadaljnjih (sedmih) poglavjih obravnava zaporedoma sedem najbolj značilnih imen. Podaja jih v transkripciji in prevodu s podrobnim filološkim komentarjem (str. 77—278). Kaj nudi celotna monografija filologu, prepričevalno kaže obširno sumersko in akadsko besedno kazalo (str. 279—289).

Čeprav je ta razprava po svojem bistvu fiziološka, pa vendar vsebuje marsikaj pomembnega za kulturnega zgodovinarja in tudi za pravnega zgodovinarja.

vinarja. Na več mestih nam vsaj nekoliko odkriva vpogled v takratno sumersko pojmovanje vladarjevih funkcij in dolžnosti. Tako vladar omenja, da njegova beseda zaleže in jo vsak respektira (str. 51, v. 235 ss.). Posebej hoče veljati vladar kot pravičen sodnik in zakonodajalec. »V Sumerju ustanavlja pravičnost« (str. 47, v. 139); on »polaga pravico v usta vseh, on govori na sodišču in pri sodbi pravično besedo; v Sumerju in Akadu je vzpostavil pravičnost« (str. 56, v. 88 ss. prim. str. 47, v. 139). Imenuje se »pastirja, ki ljubi pravičnost« (str. 49, v. 199). Označuje se za sodnika, ki sodi nepristransko, »ne glede na ugled osebe«, ki »odloča (in tudi) vse doseže«. Kot tak varuje slabotnega pred mogočnim, da ga le-ta ne napravi za svojega »najemnika« (str. 50, v. 205 ss.).

Römerjeva razprava je temeljito delo in je nov, važen prispevek k poznavanju bogastva sumerske kulture. Proučevanje sumerskih kulturnih spomenikov stopa med asiriološkimi študijami čedalje bolj na prvo mesto.

Viktor Korošec

Schuler, von Einar, *Die Kaskäer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien. Untersuchungen zur Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 5. (Walter de Gruyter & Co) Berlin 1965, 4, XV + 198 str.

Avtor, hetitolog E. v. Schuler, objavlja v tej knjigi svoj habilitacijski spis, ki ga je predložil na filozofski fakulteti v Zahodnem Berlinu, kjer sedaj deluje kot naslednik svojega učitelja emeritiranega profesorja hetitologa Johannes Friedricha.

Kakor avtor ugotavlja v svojem predgovoru (str. V), so za antično Malo Azijo prebivalstvene razmere in njena naselitvena zgodovina le malo raziskane. S svojo zgodovinsko etnografsko študijo je nedvomno znatno prispeval k izpopolnitvi te vrzeli. V njej obravnava Kaškejce. Na njihovo ime (»ljudje mesta *Ga-aš-ga*«; v asirskih napisih se omenja »dežela *Ka-as-ku*«) (str. 85) naletimo mimogrede v egiptovskih in babilonskih dokumentih, precej pogosto pa v hetitskih klinopisnih tekstih, iz katerih izvemo, da so Kaškejci povzročali Hetitom mnogo preglavic. Avtorjeva zasluga je, da je skrbno zbral vsa ta nedvomno enostranska poročila in iz njih podal prav zanimivo sliko o ljudstvu, ki samo ni zapustilo niti enega lastnega napisa in o katerem nam ni ohranjena — razen lastnih imen — nobena beseda. V tem oziru naj spomnimo, da se imamo klinopisnim sporočilom zahvaliti za to, da vemo za obstoj in kulturo Sumercev, za zgodovino držav Hetitov, Mitancev, Ugarita, Urartejcev idr.

Svojo monografijo je avtor razdelil na pet delov, ki jih zaporedoma označuje z rimskimi številkami: uvod (str. 1—18); »poskus zgodovine Kaškejcev« (19—70); »ostanki kaškejske kulture« (71—82); »jezikovni material« (83—108); »teksti in viri« (109—187). Nato slede podrobna kazala (189—197) zemljepisnih, osebnih imen, imen bogov ter še neobjavljenih tekstov.

V uvodu avtor posrečeno seznanja z obravnavano problematiko s tem, da pokaže, kako se že v sumerskih tekstih omenjajo nekatera ljudstva, ki so priložnostno prišla v stik s Sumerci in so le-ti zviška gledali na nje. Taki so bili Gutejci, ki so kmalu po razpadu prve akadške velesile (ok. 2160) kakih sto let gospodovali v Mezopotamiji; njihovo ime so še skoro dve tisočletji pozneje, Asirci uporabljali kot sinonim za barbari. Podobno zanimljivo govore sumerski teksti izza tretje dinastije iz Ura o semitskih beduinih MAR. TU kot o zaostalih ljudeh, ki da bivajo v gorah; ne poznajo ne žita ne hiš ne mest (str. 5).

Tudi Hetiti so včasih poudarjali svojo domnevno vzvišenost nad svojimi sosedi; tako označuje Suppiluliumaš vazalovo deželo Hajaša kot zaostalo (*dampupi*-). Posebno neprijazno pa govore hetitski klinopisni teksti o Kaškejcih.

Soglasno z A. Goetzejem domneva avtor, da je bila domovina Kaškejcev v Severni Mali Aziji (str. 12 s), najbrž v poznejšem Pontusu. Ker pa avtor razlikuje tri skupine Kaškejcev (zahodne, osrednje in vzhodne) (str. 62), ostane nerešeno vprašanje, kako daleč je segalo njihovo ozemlje. Lažje je

s kronologijo, kajti o Kaškejcih govore predvsem zgodovinski viri, iz katerih spoznavamo hetitsko zgodovino za časa kraljev: Suppiluliuma I. (1370—1355), Muršila II. (1355—1305), Hattušila III. (1275—1250) in Tuthalija IV. (1249 do 1220). Marsikaj pa izvemo tudi iz indirektnih virov (ritualov, vprašanj proročiščem ipd.).

Avtor je v svojem drugem delu skrbno zbral vsa podrobna poročila. Uspelo mu je, da je iz njih za blizu tristo let očrtal potek kaškejske zgodovine. Po njegovi sodbi je zelo neverjetno, da bi se bili Kaškejci pojavljali kot nasprotniki Hetitov že za časa Stare države. Toliko več težav so pa povzročali naslednjim vladarjem. Bili so narodnostna skupina, ki je večkrat s svojimi napadi ogrožala varnost hetitske države. Kaškejci so najbrž celo začasno zavzeli in požgali hetitsko prestolnico *Hattušaš*. S svojim gverilskim načinom vojskovanja so stalno vezali nase velik del hetitske vojske.

V tretjem delu razpravlja avtor najprej o »politični organizaciji in družbenem redu« pri Kaškejcih. Zanimivo je, da hetitska poročila navajajo, da Kaškejci niso imeli ne lastne enotne države ne zvezne države, ampak so živeli še v rodovih. Tako poroča Šuppiluliuma, da je v Hetitsko deželo vdrila kaškejska vojska, sestavljena iz 12 rodov (akad. *sutû*). Muršilu II. pripoveduje o prvaku Pihhuniya, ki »ni vladal po kaškejskem načinu, ampak — čeprav pri Kaškejcih ni bilo vladavine posameznika — je omenjeni P. vladal na način kraljestva« (str. 71). Težave so se pokazale pri sklepanju državnih pogodb: na strani Kaškejcev nastopa po več oseb za posamezna naselja.

Nato preide avtor na podatke o njihovem vojskovanju. Hetitska poročila pripovedujejo o kaškejskih vojskah, ki so imele 800 bojnih voz, od 4000 do 9000 vojakov. Zdi se, da so bili Kaškejci zelo spretni v gverilskem vojskovanju. S presenetljivimi močnimi napadi so zavzemali tudi utrjena hetitska mesta in premagovali hetitske posadke (75).

Posebno zanimiv je odstavek o gospodarskih razmerah (75—78). Avtor sodi, da so tako imenovana kaškejska mesta bila v resnici samo naselbine, iz katerih so ob hetitskem napadu prebivalci pobegnili, ne da bi jih branili. Hetiti so Kaškejce prezirljivo označili kot »svinjske pastirje in tkalce platna (ali sukna)« (str. 76). Predvsem so živeli od živinoreje, deloma od poljedelstva.

O njihovem verstvu pričajo samo imena bogov, ki so jih klicali za priče pri sklepanju državnih pogodb.

Kolikor so Kaškejci omenjeni v egiptovskih ali babilonskih virih, so veljali kot sicer svobodni, toda malo ugledni del takratnega prebivalstva.

V četrtem delu svoje monografije je avtor zbral jezikovne ostanke. Ohranjena so samo lastna imena. To je predvsem ime *Ga-aš-ga* (Kaška), dalje osebna in krajevna imena. Avtor dodaja nekaj svojih jezikoslovnih pripomb (str. 100—107).

V petem delu podaja avtor najvažnejše tekste in vire (str. 109 ss.). Na prvem mestu je uvrstil prevod precej poškodovanega besedila državnih pogodb (ali osnutkov za take pogodbe), ki so jih hetitski vladarji sklepali s skupinami Kaškejcev; za posamezne kaškejske kraje nastopa nekaj (do enajst) imenoma navedenih oseb in nekaj (5—9) anonimnih oseb. Ker avtor pripravlja izdajo besedila vseh pogodb za Bavarsko akademijo v Münchnu, je v svoji knjigi objavil samo prevod teh pogodb. V drugi skupini tekstov objavlja sezname imen in zapriseg čet (141—145).

Posebej je avtor objavil prevod pogodbe, ki jo je Hattušil III. sklenil z mestom Tiliuro, ki je bilo najbrž v bližini meje kaškejskega ozemlja. Posamezne določbe pričajo o velikem nezaupanju Hetitov do Kaškejcev. Noben oborožen Kaškejec ali voznik ni smel v mesto. Celotni sodnik, ki je moral razsoditi kak spor, v katerega je bil zapleten kak Kaškejec, je moral priti zadevo preiskovati in razsoditi zunaj mestnega obzidja. Tudi kaškejskega sužnja ni mogel gospodar pripeljati s seboj v mesto. Svobodni Kaškejec ni smel prenočevati v mestu. Če so ga tam zalotili, so ga kaznovali z globo v živini, s smrtjo pa, če so mu mogli dokazati, da je kaj slabega nameraval.

V transkripciji in prevodu sledi nekaj verskih tekstov, ki omenjajo nekaj zgodovinsko pomembnih dejstev. Tako kralj Arnuvanda in kraljica Ašmunikal

(druga polovica 15. stoletja) v dolgi molitvi, naslovljeni na hetitska božanstva, obtožujeta Kaškejce, da so brezobzirno opleniili hetitska svetišča, odgnali živino, da se ne držijo prevzetih pogodbenih obveznosti, da ne bodo napadali pošiljk, namenjenih hetitskim templjem, ki se nahajajo na ozemlju, ki so ga osvojili Kaškejci. — Sledi ritual ob začetku vojne zoper Kaškejce (168—175) in nato vprašanja kralja Muršila II. proročišču glede vojskovanja na kaškejskem ozemlju (176—181). Končno sta uvrščena še dva odlomka, eden iz starohetitske kronike, drugi iz časa Tuthalija IV. Oba sta važna za vprašanje, ali so se Hetiti vojskovali s Kaškejci že za časa Stare države.

S svojo monografijo je avtor osvetlil zgodovino in v znatni meri tudi družbeni ustroj maloazijskega ljudstva, ki je po svoji razboritosti močno posegalo v razvoj hetitske države. Čeprav Kaškejci sami niso zapustili nobenih zapisov, so vtisi, ki so jih držubali pri svojih hetitskih nasprotnikih, tako obilni, da je avtor mogel na njih zgraditi svojo obsežno in temeljito razpravo.

V. Korošec

V. Lahtov. **Problem trebeniške kulture**, Narodni muzej Ohrid, Ohrid 1965, 254 strani, 44 slik, 1 legenda, 1 priloga.

Približno leto in pol po nesrečni smrti dr. Vasila Lahtova, kustosa Narodnega muzeja v Ohridu je izšel ponatis njegove disertacije za dosego častit doktorja znanstvenih ved. Tisk disertacije je omogočil Narodni muzej v Ohridu.

Delo predstavlja lep doprinos celotni arheološki znanosti, zlasti pa je izredno pomembno za mlado arheološko vedo v Makedoniji. Istočasno pa je časten spomin arheološkemu delavcu, ki je moral sredi svojih obsežnih načrtov nenadno odložiti pero, ne da bi v celoti izpolnil svoje velike želje: kar najbolje raziskati svojo ljubljeno Makedonijo.

Delo je razdeljeno na več poglavij, katerih namen je podati čim jasnejšo sliko trebeniške kulture tako v geografskem, tipološkem, kronološkem, kulturnem, socialnem in etničnem pogledu.

Pred uvodom v disertacijo je podan kratek življenjepis avtorja s pregledom njegovih publikacij in raziskovanj.

V uvodu pa vzemo, da je bila leta 1918 odkrita nekropola pri vasi Trebeništa pri Ohridu, na kateri so bila izvršena do leta 1954 tri sistematična raziskovanja. Vzporedno s tem pa so se pojavljale tudi nove lokalitete na področju Srbije, zahodne Bolgarije in Albanije, katerih najdbe kažejo na sorodnost z materialom iz Trebeništa.

V prvem poglavju se nam ponudi kronološki prikaz posameznih publikacij in razprav v zvezi z najdbami na Trebeništu in sorodnih lokalitetah, oziroma starejše železne dobe v Makedoniji. Avtor smatra, da lahko na podlagi analize navedenih lokalitet zaključimo, da tvorijo ta najdišča neko posebno skupino, ki se razlikuje od ostalih ilirskih kultur ter da tvorijo samostalno skupino žel. dobe Balkana — »Trebeniško kulturo«.

V naslednjem odstavku — nahajališča trebeniške kulture — avtor poudarja, da precej najdišč kot tudi slučajno odkritega materiala še ni objavljeno, kljub temu pa z ozirom na razprostranjenost najdišč lahko določimo obseg njenega razvoja in formiranja. Tako na jugu do reke Haliakmona in južne meje Epira, na severu do področja Vranja, na vzhodu do črte Čustendil—Serez, a na zahodu do Skaderskega jezera in Otrantskih vrat. V nadaljevanju poda avtor še historični geografski prikaz tega prostora in prebivalcev.

Poseben problem predstavljajo naselbine, za katere nimamo dovolj zgodovinskih podatkov niti niso bile v dovoljni meri raziskane. Avtor smatra, da je razvoj in karakter naselbin močno odvisen od geografske lege, političnih, ekonomskih in kulturnih dogodkov. V najstarejši periodi naj bi bila naselja odprtega tipa, poljedelsko-živinorejskega karakterja, ki so se nahajala v dolini rek, v plodnih ravninah, v krajih z bogatimi pašniki itd. V tem času je bilo področje trebeniške kulture že dokaj gosto naseljeno. V drugi razvojni stopnji

je opaziti poleg manjših naselij s staro tradicijo življenja pojav vojaške aristokracije, kar je vzrok združevanja naselij v večje kulturne politične centre posameznih plemen, kakor tudi pojav mest in utrjenih naselij. Tretja perioda, ki obsega čas širjenja makedonske države in viška razcveta trebeniške kulture, se kaže predvsem v močnem razvoju mest, rudarstva in obrtništva. V poglavju o tipih grobov in načinu pokopavanja razlikuje avtor na osnovi dosedanjih arheoloških rezultatov v grobni arhitekturi šest tipov grobov z več variantami. Vendar zaključuje, da zasledimo pri južnih Ilirih na tem prostoru v glavnem le tri tipe nekropol in sicer: nekropole s tumuli, nekropole z ravnimi grobovi in nekropole z obzidanimi grobnicami. Glede samega pokopa navaja avtor, da imamo v trebeniški kulturi skeletni in žgan pokop, ki sta si paralelna, le da je običaj sežiganja nekoliko mlajši. Zelo pogost je pred koncem prve polovice VI. stoletja, nato pa je v upadanju. V zvezi s pokopom obravnava tudi položaj pokojnika v grobu, dvojni pokop ter položaj in razporeditev posod oziroma pridakov. Tu opazimo, da na vseh nekropolah ni enaka orientacija, kakor tudi ne razporeditev pridakov. V nadaljevanju govori avtor še o funkciji in izvoru zlatih predmetov v grobovih.

Zelo obširno je poglavje tipološke analize materiala. Celotno gradivo podeli z ozirom na funkcijo: na nakit, ritualne predmete, orožje, kovinske in keramične posode.

Izredno bogata je trebeniška kultura z okrasnimi predmeti, ki se javljajo v več tipih in variantah (uhani, ogrlice, fibule, ovratnice, okrasne ploščice, priveski, gumbi, pasovi, okrasne pasne sponke, igle, zapestnice in prstani). Podobno kot pri nakitu imamo tudi pri ritualnih predmetih več tipov in variant (zlate maske, rokavice, zlate sandale, romboidne ploščice, zlati trakovi in rozete, zlate ptice). V skupini orožja avtor loči napadalno orožje (puščice, kopja, bodala, noži, meči) od obrambnega (bronasta čelada, bronasti oklepi, bronaste dokolenice in bronasti štiti). Od orožja pa so poznani samo fragment železnega srpa ter železne lopate in železne klešče. Zelo pogoste so najdbe srebrnih, bronastih in steklenih posod različnih oblik, med katerimi avtor navaja srebrne rogove, srebrne posode in razpirače za kane. Keramično deli z ozirom na način izdelave v dve glavni skupini: prostoročno izdelano keramiko in keramiko izdelano na lončarskem kolesu. Med prvo skupino našteva različne tipe skodel, bikoničnih posod, skodel z ušesci, lonce z enim ročajem, skodele na nogi z dvema ušescema, vrče, amfore, dvojne posode in pitose. Drugo grupo razdeli v tri skupine: posode mikenskega porekla (skodele in amfore), lokalno keramiko (skodele in vrči) in sivo keramiko (vrči, hidrije, kupe).

Zelo obširno je tudi poglavje o karakterju in poreklu te kulture. Avtor pravi, da na podlagi tipološke analize arheološkega materiala opazimo veliko pestrost v gradivu, predvsem zaradi domačih in tujih elementov, ki so vzrok nastajanju posameznih kulturnih skupin v okviru celotne kulture. Avtor loči med domačimi in tujimi elementi tri glavne skupine. Domače razdeli na avtohtone elemente, ki so se razvili na tleh južnih Ilirijev in tvorijo bazo trebeniške kulture ter ostale ilirske elemente, ki so skupni kulturi ilirskih plemen in so karakteristični predvsem za starejšo periodo. Pri tujih elementih, ki so se pojavili že zelo zgodaj, pa razlikuje grške elemente, katere je treba ločiti po času in izdelavi, ter navaja primere vpliva grških elementov. V odstavku grška izdelava za lokalno uporabo avtor navaja, da to izdelavo pogosto zasledimo na drobnih predmetih pri posameznih vrstah nakita. Največji razmah je taka izdelava dosegla v drugi pol. VI. stoletja. Močno vlogo v trebeniški kulturi imajo tudi trakokimerijski elementi, ki so baza za prvi razcvet kulture, vendar kmalu izginejo s prihodom grško arhajske kulture. Glede na izreden geografski položaj — križišče poti — je jasno, da ima važno vlogo tudi grški import, ki se je začel razvijati v večji meri že pred 8. stoletjem. Tako posedujemo izdelke korintskih, jonskih in atiških delavnic. Skratka, na formiranje kulture so poleg izrednega geografskega položaja vplivali tudi navedeni elementi zlasti grški tako, da kljub dolgemu obstoju samostojnosti trebeniška kultura podleže in se združi s helenizmom.

V naslednjem odstavku poskuša avtor na osnovi arheološkega gradiva in zgodovinskih virov časovno opredeliti kulturo in jo razdeli na tri glavne faze. I. faza, katere začetek se veže na naseljevanje ilirskih plemen na področje trebeniške kulture. Arheološkega materiala iz tega obdobja je zelo malo. Med ostalim gradivom je najbolj karakteristična enopetljasta ločna fibula z dvema gumboma na loku in trikotno nogo (1150—800). Drugo fazo razdeli na dve podfazi. Za prvo je karakterističen nadaljnji razvoj domačih elementov ter obogatitev s trakokimerijskimi oblikami. To je tudi čas prvega razcveta kulture. Med najdbami so zelo karakteristične med drugim gradivom dvopetljasta ločna fibula z gladkim tordiranim lokom in trikotno nogo, dvopetljasta ločna fibula z rebastim lokom in ravno konkavno izrezano nogo, dvopetljasta ločna fibula z odebeljenim lokom in horizontalno konkavno izdelano nogo itd. Keramika je dokaj bogato zastopana. Druga podfaza je čas velikih vojn makedonske države. Pojavijo se utrjena naselja. Opuščajo se trakokimerijske oblike, kaže se nadaljnji razvoj avtohtonih elementov. Zelo se razširi grška trgovina. Od fibul je zelo karakteristična enopetljasta ločna fibula s pravokotno nogo. Tretjo fazo razdeli na tri periode. Prva predstavlja čas tako imenovanih siromašnih grobov. Makedonska država posega tedaj s svojimi vplivi v Trakijo in Grčijo (600—525). Druga perioda je čas drugega razcveta trebeniške kulture in čas t. i. knježjih grobov. Opazi se dokaj močno imitiranje grških proizvodov, vrhunec dosežejo zlati izdelki. V tretji periodi se najbolj razvije lokalna imitacija grških proizvodov. Lokalni elementi upadajo in se počasi stapljajo s helinizmom.

Makedonska država doseže največjo moč, postane gospodar skoro celotnega centralnega in južnega dela Balkana. V tej periodi je žgan pokop pogostejši kot v predhodnji.

Glede položaja trebeniške kulture v okviru starejše železne dobe Balkana ugotavlja, da je obstajala v najstarejši fazi močna zveza s severnimi ilirskimi plesemi. Kasneje pa se razvijejo močno grški vplivi, katere kultura asimilira in jih še nadalje razvija, istočasno pa postane posredni člen v prenašanju elementov sosednim kulturam v pokrajinah z ilirskimi plesemi in Trakijo. V drugi fazi se po mnenju avtorja opaža stabilizacija trebeniške kulture, na drugi strani pa močan vpliv na sosedne ilirske in traške pokrajine. Tretja faza kaže na spremembo oblik nakita, orožja in keramike, medtem ko v sosednih pokrajinah te ni opaziti. V zvezi s Trakijo pa meni, da lahko le v drugi fazi zasledimo določene skupne elemente.

V predzadnjem odstavku o socialni strukturi trebeniške kulture poskuša avtor nakazati razvoj družbenega življenja nosilcev kulture. Tako smatra, da imamo ob priliki naselitve srednjo ali morda prehod v višjo stopnjo barbarstva z rodovno skupnostjo, ki se preko patriarhalnega načina življenja razvija do plemenske ureditve s starešino na čelu. V drugi fazi se poleg močne plemenske organizacije razvije država z dinastijo na čelu, v kateri se kasneje razvije tudi suznjeposestniški red, zlasti za vlade Filipa II.

Glede etnosa navaja avtor, da postojajo različna mišljenja, kdo so bili najstarejši prebivalci. Arheološko in zgodovinsko gradivo dokazuje, da so v 12. veku centralni del balkanskega polotoka naselila južno ilirska plemena, ki so pokorila staroselce. Nadalje avtor razpravlja glede narodnosti Makedoncev.

V zaključku avtor sumira celotno razpravljanje in poudarja, da je kronologija trebeniške kulture istočasna tudi s kronologijo starejše železne dobe Makedonije ter da trebeniška kultura ni mešanica ilirsko grške kulture, temveč je ilirska, ker so tudi njeni nosilci južno ilirska plemena.

Omenim naj tudi bogato slikovno gradivo in kronološko tabelo ter izvorno opremo publikacije.

Marjan Slabe

Mario Brozzi, *Contributo per uno studio sugli stanziamenti longobardi in Friuli*. *Memorie storiche foregiuliesi*, 44 (1960—1961), pp. 285—295 + 1 zemljevid.

Mario Brozzi, *Contributo secondo allo studio sugli stanziamenti longobardi in Friuli. Ce fastu? Rivista della Societa filologica friulana*, 37 (1961), pp. 16—20 zemljevid.

Mario Brozzi, *I Goti nella Venezia Orientale. Testimonianze toponomastiche e archeologiche. Aquileia nostra* 34 (1963), coll. 135—148 s slikami in zemljevidom med besedilom.

Ker je *limes* ob robu Furlanske nižine bistveno vplival na postanek slovenske zahodne meje, so dela, ki obravnavajo naselitev Germanov v Furlaniji, zanimiva za vsakogar, ki se zanima za starejšo slovensko zgodovino. Zato podajam kratek povzetek treh spisov, ki so sicer skromni po obsegu, a imajo to odliko, da podajajo jedrnat pregled dokaj raztresenega gradiva.

Oba prispevka k proučevanju langobardskih naselbin v Furlaniji poskušata določiti na osnovi podatkov, ki jih nudijo arheologija, pisani viri in toponomastika, kraje, v katerih so se naselili Langobardi. V ta namen je pisec zbral vse dosegljive podatke o najdbah langobardskih grobov in drugih preostankov, vse listinske podatke o arimanijah (za arimanije šteje tudi kraje, ki jih Pavel Diakon omenja kot zatočišča Langobardov v času velikega obrskega vdora okoli leta 610) ter vsa krajevna imena, ki bi utegnila biti v zvezi z izrazoma fara in arimanija. Na ta način ugotovljene langobardske postojanke je vrisal na zemljevid in prišel do zaključka, da so imele tako fare kot arimanije v 7. stoletju pretežno vojaški značaj, kajti iz razmestitve langobardskih naselbin se lahko prepričamo, da so se Langobardi naselili najbolj gosto tam, kjer je bilo to bolj primerno z vojaškega vidika in to ne samo za obrambo pred zunanjimi sovražniki, temveč tudi za oskrbo z živili in vzdrževanje notranjega reda. Te naselbine, ki često sledijo poznorimskemu in bizantinskemu obrambnemu sistemu, stražijo prehode preko rek, ceste in prestolnico vojvodine. Od cest naj bi bile takrat pomembne štiri: Cedad—Codroipo, ki naj bi nadomestila via Annio v zamočvirjenem obalnem pasu, Cedad—Ad Silanos (blizu Ospedaletta) — via Iulia Augusta ter preko prelaza Monte Croce Carnico (Plöckenpass) v Norik, Oglej—Krmín—Cedad ter Cedad—dolina Reke—dolina Soče.

Kot možno pot za izpopolnitev dosedanje raziskave v tej smeri navaja po eni strani pretres toponimov *braida* (od lang. *breit* »obdelano zemljišče«), *corte* (curtis — središče poljedelskega obrata), *sala* (središče dvora) ter Romagnoi, Romans in Romano, ki naj bi utegnili izhajati od samostalnika ariman, po drugi strani pretres patrocinijev, kot so oni sv. Mihaela, ki naj bi bil posebno ljub arimanskim posadkam, sv. Janeza Krstnika, ki naj bi bil langobardski nacionalni svetnik, sv. Martin, ki so ga zvali *malleus hereticorum*, ter sv. Evfemije, ki je postala skoraj simbol razkolnikov treh poglavij.

Vsak prispevek ima abecedni seznam na opisani način ugotovljenih langobardskih postojank, vsaka od teh pa ima naveden razlog, zakaj je vključena v seznam (v nadaljnjem: a — arimanija, n — najdba, t — toponim) ter po možnosti bibliografijo. Vseh krajev, brez Cedata, ki je namenoma izpuščen, je 86: 1. Adornano pri Tricesimu (a), 2. Andrazza pri Forni di sopra v Karniji (n), 3. Ariis pri Rivignanu (a), 4. Aris pri Trziču (a?), 5. Artegna (Rtin, a), Attimis (Ahten, a), 7. Azzano d'Ipplis (n), 8. Bosco Romano na desnem bregu Idrije (morda *nemus arimannorum*), 9. Cercivento (a), 10. Cervignano (Cervinjan, lang. samostan sv. Mihaela), 11. Cesclans pri jezeru Cavazzo (a), 12. Chiavris pri Vidmu (a), 13. Cicconico pri Fagagni (n), 14. Codroipo (n), 15. Colosomano blizu Buje (n), 16. Cormons (Krmín, a), 17. Corno di Rosazzo (n), 18. Corte vecchia pri Torreanu (n), 19. Fara, gora pri Maianu (t), 20. Farella pri Ogleju (t), 21. Faris pri Ahtnu (v dokumentu iz leta 762 *fara iuxta turrionem*, t), 22. Farla pri Maianu (t), 23. Farra ob Soči (t, n), 24. Fauglis pri Gonarsu (n), 25. Fielis pri Zugliu (a), 26. Firmano pri Premariaccu (a, n), 27. Flambruzzo pri Rivignanu (n), 28. Fraleacco pri Tricesimu (a), 29. Gagliano pri Cedadu (a), 30. Gemona (Humin, a, n), 31. Giassico ob Idriji (n), 32. Godia pri Vidmu (n), 33. Gonars (n), 34. Gorica (n), 35. Idlegio pri Tolmezzu (a, n), 36. Invilliano (n), 37. Lavariano pri Morteglianu (a), 38. Luancis pri Ovaru (n), 39. Luint pri Ovaru (n), 40. Meretto di Tomba (n), 41. Moggio Udinese (Muzac, a), 42. Montenars (Gorjani, a), 43.

Moraro (n), 44. Moruzzo (n), 45. Mossa (Moša, n), 46. Nimis (Neme, a), 47. Orsaria pri Premariaccu (n), 48. Osoppo (a), 49. Paluzza (n), 50. Passons pri Pasion del Prato (n), 51. Planis pri Vidmu (n), 52. Porpetto (n), 53. Premariacco (a, n), 54. Prepotto (n), 55. Purgesimo (n), 56. Ragogna (a), 57. Reana del Roiale (a), 58. Rivignano (n), 59. Rivo pri Paluzzi (a), 60. Rodeano alto pri Rive d'Arcano (n), 61. Romans pri Varmu (n), 62. Rubignacco pri Cedadu (a, n), 63. Salt di Povoletto (lang. samostan), 64. San Daniele del Friuli (a), 65. San Giovanni d'Antro (Landar, a), 66. San Giovanni di Casarsa (n), 67. San Pietro in Carnia (lang. skulpture), 68. San Pietro al Natisone (Št. Peter Slovenov, n), 69. San Salvatore di Maiano (n), 70. San Vito di Fagagna (n), 71. Savorgnano del Torre (n), 72. Sesto al Reghena (lang. samostan, n), 73. Sezza pri Zugliu (a), 74. Spilimbergo (n), 75. Sutrio (a), 76. Tarcento (Tarcent, a), 77. Tizzano pri Santa Maria la Longa (n), 78. Togliano pri Torreamu (a), 79. Torreano pri Cedadu (n), 80. Tricesimo (n), 81. Turrída di Sedegliano (n), 82. Udine (Videm, n), 83. Venzone (Pušja vas, a), 84. Virco pri Bertolmu (n), 85. Visinale del Iudrio (n), 86. med Cabis in Rivalpomp v dolini potoka Chiarzò, levega pritoka rečice But v Karniji.

Že površen pregled obeh seznamov, ki sta tu združena, in zemljevidov (zlasti drugega, ki prinaša kraje s prvega in drugega seznama) nam dopušča nekaj ugotovitev, ki niso brez pomena za starejšo slovensko zgodovino.

Od zadnjih obronkov Krasa do Čedadu imamo v ozkem pasu ob narodnostni meji kar 16 postojank (št. 23, 43, 34, 45, 16, 31, 85, 17, 8, 7, 47, 26, 55, 54, 29, 55). Od Čedadu do Pušje vasi imamo nadaljnjih 15 postojank (št. 62, 78, 79, 18, 63, 6, 21, 71, 46, 28, 76, 5, 42, 30, 83), v zaledju teh pa še drugih 16 postojank (št. 32, 12, 50, 51, 82, 57, 80, 1, 13, 15, 44, 48, 56, 60, 64, 70). V gorah vzbuja posebno pozornost skupina postojank, skoraj samih arimanij, v dolini rečice But (št. 9, 55, 49, 59, 67, 75, 86). Dobra zastraženost namreč kaže na velik pomen ceste, ki po tej dolini vodi do prelaza Monte Croce Carnico in preko njega na Koroško. Nasprotno pa imamo ob danes neprimerno pomembnejši cesti po Železnem kanalu in Kanalski dolini eno samo postojanko (št. 41) in bi torej mogli sklepati, da je bila ta pot v tistih časih povsem postranskega pomena. Pomembnost poti ob Butu pa vsekakor na svoj način potrjuje Kosovo domnevo, da se je škof iz Iulia Carnica (Zugliu) preselil v začetku 8. stoletja v Čedad zaradi slovenskih vpadov.

V spisu o Gotih v Vzhodni Benečiji podaja pisec pregled krajevnih imen, ki naj bi kazala na prisotnost Gotov in najdlb gotskih predmetov. Obojega je malo. Imena so Godia pri Vidmu, Godo pri Huminu in Godia pri vasi Corno di Rosazzo. Po Brozzijevem mnenju gre tu za naselbine tistih Gotov, ki so se najprej pridružili Frankom, pozneje pa Bizantincem in so jih slednji nastanili kot vojaške posadke. Zato so ti kraji razpostavljeni ob glavnih cestah. Prva dva ob *Iulii Augusti*, ki je iz Ogleja vodila preko prelaza Monte Croce Carnico v Norik, tretji ob cesti, ki je iz Ogleja vodila v Čedad in po dolini Reke v Kranj. Od skromnih najdb (dve pasni sponi in tri fibule) je ena iz Planisa pri Vidmu, dve iz Ogleja, tri iz Monastera pri Ogleju.

Razen zadnjih dveh, odgovarjajo ti kraji v večji ali manjši meri onim iz seznama langobardskih postojank (št. 32, 30, 17, 51) in torej kažejo, vsaj delno, na kontinuiteto germanskih naselbin v Furlaniji.

Samo Pahor

Andrej Valič, Staroslovansko grobišče na Blejskem gradu. 70 strani, 49 tabel, situacijski načrt, Situla 7, Ljubljana 1964.

V poletnih mesecih 1960. leta je Mestni muzej iz Kranja pod vodstvom svojega kustosa Andreja Valiča, pričel zaščitna arheološka izkopavanja na blejskem gradu, ker so pri gradnji obvozne poti parkirnega prostora slučajno odkrili staroslovansko grobišče. Rezultate izkopavanj je objavil A. Valič v Situli št. 7 — Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani leta 1964.

Svoje delo je A. Valič razdelil na več poglavij. Kratak uvod nas povede na mesto izkopavanj ter da podrobnejši opis dogodkov, ki so privedli do izkopavanj ter nekatere probleme, ki so nastali pri izkopavanjih.

Prvo poglavje — Opis grobišča in grobov — nam prikaže oblikovnost in položaj terena, njegovo geološko starost ter oplati. Pove nam tudi, da so tu našli fragmente prazgodovinske keramike, kar daje slutiti uporabo tega ali bližnjega prostora tudi v prazgodovini. V nadaljevanju se avtor zadržuje pri načinu pokopavanja, kjer razlikuje enojen pokop v več variantah, etažne grobove in sekundarne pokope. Podaja nam tudi smeri grobov, njihovo globino, situacijo skeletov, dislokacije pri posameznih grobovih, mejo grobišča, položaj pridatkov, problem pokopa živali skupaj s pokojnikom ter ohranjenost arheološkega gradiva.

Drugo najobsežnejše poglavje — Grobovi in njih inventar — nam v potankosti prikaže vse elemente, ki jih je avtor ugotovil pri vsakem posameznem od 137 grobov. Tako nam npr. podaja spol pokojnika, smer skeleta, globino, ohranjenost dolžino, položaj glave, rok in ugotavlja vse poznejše spremembe, ki so nastale ob poznejših vkopih ali sličnem. Podrobneje se zadržuje tudi pri položaju in opisu pridatkov.

Tretje poglavje — Slučajne najdbe — prinaša opis in velikost predmetov, ki so jih našli pri sistematičnem odkrivanju grobov.

V četrtem poglavju — Tipologija — skuša avtor s podrobnejšim opisom posameznih tipov predmetov najti analogije v drugih slovenskih najdiščih in s tem trdnješo osnovo za kulturno in časovno opredelitev gradiva iz nekropole na blejskem gradu ter s tem vključiti najdišče v pomembne staroslovanske nekropole v Sloveniji. Za lažje razumevanje je A. Valič razdelil poglavje po posameznih tipih predmetov, tako na: Obsedne obročke, uhane, fibule, prstane, okrasne člene, orodje, keramiko in ostale predmete.

Zadnje, peto poglavje — začasni zaključki — postavlja pred nas primerjavo novoodkritega grobišča z grobišči v bližnji in daljni okolici Bleda. Poleg tega skuša avtor ugotoviti tudi lokacijo naselbine, ki doslej ni odkrita. Z določenimi razumljivimi hipotezami, kaže na sam blejski Grad, na prazgodovinsko naselbino Na pečeh ter, mogoče, na zaselek v bližini grobišča. Število grobov dokazuje daljšo uporabo tega mesta za pokopavanje, pokopi sami pa ne izstopajo iz okvira že znanih navad pri opravljanju pogrebnega rituala.

Kljub pestrim krajevnim oblikam kulturnega materiala ima le-ta tudi medkrajevne sheme, kar kaže na živahno trgovino s soslednjimi in oddaljenimi kraji. Družbene, ekonomske in socialne razmere je na podlagi najdenega gradiva težko ugotavljati.

Ob zaključku skuša avtor določiti absolutno časovno opredelitev gradiva in to v glavnem na podlagi historičnih virov, naslanjajoč se seveda tudi na izkopani kulturni material. Na tej osnovi je postavil grobišče na blejskem gradu v zadnja desetletja 11. stoletja.

Delo Andreja Valiča je vsekakor pomemben prispevek k poznavanju staroslovanske arheologije, saj z obširnimi opisi materiala ter bogatimi tabelami razprostre pred nami vse bogastvo izkopanega gradiva. Strokovno uspeša izkopavanja so nam ohranila elemente, ki jih bo mogoče uporabiti pri nadaljnjem študiju, ne samo gradiva iz blejske nekropole, temveč staroslovanskega gradiva sploh. Obstoječi material in dodatna raziskovanja na blejskem gradu in neposredni okolici nam bodo prav gotovo osvetlila probleme, ki jih avtor tega pomembnega dela s podatki ob sicer obsežnem gradivu ni mogel dokončno rešiti.

Ivo Puš

Monumenta historica ducatus Carinthiae. Siebenter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1300—1310. — Achter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1310—1325. — Neunter Band. Die Kärntner Geschichtsquellen 1326—1335. — Herausgegeben von Hermann Wiessner. — X + 246 str. — XII + 288 str. — XVI + 264 str. + 32 strani s podobami pečatov in drugimi. — Klagenfurt 1961, 1963, 1965.

V dveh deželah, ki mejita na republiko Slovenijo, so v zadnjem desetletju začeli z objavo diplomatarijev, ki so nadaljevanja zbornikov s teksti listin, za-

četih že desetletja pred našo dobo. Na Koroškem je to H. Wiessnerjeva objava pete do devete knjige Monumenta historica ducatus Carinthiae, ki je nadaljevanje štirih knjig te zbirke objavljenih za časovno razdobje 811 do 1269 po Augustu Jakschu v letih 1896 do 1906 (z dodatnim zvezkom leta 1915). Na Štajerskem pa sta kot nadaljevanje Jos. Zahna »Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark«, ki v treh knjigah obsega časovno razdobje 798 do 1260 (izšle so v letih 1875, 1879 in 1905, z dodatnim zvezkom, ki sta ga priredila in l. 1949 objavila Hans Pirchegger in Otto Durgern), izšla v letih 1960 in 1964 dva snopiča četrte knjige tega štajerskega listinskega zbornika. Pod vodstvom Heinricha Appelta ju je obdelal Gerhard Pferschy. Ker z obema snopičema četrta knjiga štajerskega diplomatarija še ni zaključena, bi želel na to publikacijo na tem mestu le opozoriti, o njej pa poročati ko bo ta knjiga v celoti izdana. Pač pa je moj namen poročati o H. Wiessnerjevi objavi koroških listin, ki je z deveto knjigo vsaj zaenkrat v tej obliki zaključena. Po času sega do leta 1355, ko je dežela Koroška prišla pod Habsburžane.

V Zgodovinskem časopisu, XII—XIII, 1958—1959, str. 342—345, sem poročal o peti in šesti knjigi Monumenta historica ducatus Carinthiae, diplomatarija za Koroško za časovno obdobje 1269 do 1300. Peti in šesti knjigi so v sorazmerno kratkih časovnih presledkih (1961, 1963, 1965) sledile še 7., 8. in 9. knjiga te publikacije. Kar velja za 5. in 6. knjigo Wiessnerjeve objave, drži tudi za 7., 8. in 9. knjigo. Gradivo je v prvi vrsti pomembno za Koroško. Spričo tesnih vezi pa, ki so vezale Koroško v preteklosti z deželami Koroški sosednjimi tudi za te, torej med drugimi tudi za ozemlje današnje republike Slovenije. Opozoril bi le na nekdanjo posest koroških fevdalnih rodbin in cerkva na ozemlju Slovenije, na primer Ortenburžanov, pa gospodov iz Krnosa (Gurnitz) pri Celovcu, gospodov imenovanih po Greifenfelsu, Sternbergu, Silberbergu in še drugih, pa na tesne vezi in posest na slovenskih tleh, ki so jih imeli škofija na Krki, samostan pri Št. Pavlu in samostan v Vetrinju. Mnogotera listina v Wiessnerjevi objavi se nanaša na te stike in posesti Korošcev v današnji republiki Sloveniji, mnogotera prinaša nove podatke za ta ali oni slovenski kraj.

Ze za drugo polovico 15. stoletja se listinsko gradivo za naše kraje silno množi, tudi tako, ki doslej ni bilo nikjer objavljeno, ali pa je dostopno le v kratkih in večkrat zelo nepopolnih registih in izvlečkih. Za 14. stoletje velja to v še večji meri. Gradivo silno narašča, tako da bi objava listinskih besedil v celoti terjala preveč prostora. To je napolnilo izdajatelja, da je veliko število listin, zlasti v 8. in 9. knjigi, objavil tako, da je iz originalnega besedila (latinskega, nemškega) prevzel le najvažnejši del, zlasti stavke z imeni oseb in krajev, ostalo vsebino pa povzel z besedilom v moderni nemščini. Postopek se mi spričo ogromnega števila listin od 14. stol. dalje zdi pravičen, če jih hočemo vsaj do neke mere napraviti dostopne za uporabo pri raziskovanjih zgodovinarjevih.

Kot sem storil ob poročilu pete in šeste knjige Wiessnerjeve edicije, bi želel tudi ob sedmi, osmi in deveti knjigi z nekaterimi pripombami popraviti oz. spopolniti objave nekaterih listin, zlasti tistih, ki se nanašajo na izvenkoroške kraje in zadeve.

»Plebs sancte Crucis« ni fara Sv. Križ pri Kostanjevici in »plebs de Povnigal« ni fara Dobropolje na Dolenjskem kot meni Wiessner (7. knjiga, št. 173 in 207, str. 70 in 81). Lega obeh fara je v listini iz leta 1305 označena »med Sotlo in Hudinjok«, v listini iz leta 1304 pa »na tej strani vode, ki se po domače imenuje Sotla« (Satel). Gre za fari Sv. Križ pri Rogaški Slatini in Ponikva na Štajerskem.

V veliki delilni listini goriških grofov Henrika in Alberta iz leta 1307 (7. knjiga, št. 438, str. 167, 168), ki nam je znana le v prepisu, je Celcau oziroma Celkau napačno zapisano, namesto pravičnega Celcan oziroma Celkan, to je Solkan pri Gorici. V originalni listini o tej delitvi goriških zemelj z dne 11. junija 1307 je med pričami naveden »her Pilgrem von Zelken« (7. knjiga, št. 394, str. 150).

V listini izdani v Ljubljani 22. decembra 1307 se omenjata dvora Newnburg in Poxrugkh (7. knjiga, št. 442, str. 169). Prvi je Novi grad, nekdanj blizu Preddvora na Gorenjskem. Za drugega se mi zdi lokalizacija »bei Neuburg« pre-

malo točna; je Kozji hrbet, ali Špitalič zahodno od Motnika, kjer je bil nekdanji hospital sv. Antona. Dodati bi bilo, da je listino objavil tudi Fr. Schumi v svojem Archiv für Heimatkunde 1, 80.

V listinski beležki iz leta 1511 (knjiga 8, št. 2, str. 1) kraj naveden »in loco Crucis« mislo Križe pri Trziču, marveč je Križ pri Kamniku. Beležka sama pravi, da so tamošnje kmetije pri Kamniku na Kranjskem (Stain in Carniola).

Chayach, tako označen kraj, v katerem je z listino datirano v Beljaku 17. maja 1516 grof Majnhard Ortenburški kupil šest kmetij niso Žiri (Sairach, kot navaja izdajatelj), marveč je to vas Huje pri Kranju (8. knjiga, št. 319, str. 99). Na tako lokalizacijo kaže tudi navedba v listini, da sta bili prav tam pri Kranju kupljeni tudi dve mesti primerni za mlín (2 mulstat an demselben stat pey Chraynburch).

Listina z dne 22. junija 1516, ki jo je izdal ortenburški grof Majnhard, je datirana »dacz Mauntz« (knjiga 8, št. 324, str. 100). Wiessner meni, da je ta Mauntz Manzano, vas pri Krminu v Furlaniji. Pravilno je Mauntz vas Unec pri Planini na Notranjskem.

V listini z dne 20. marca 1519 (knjiga 8, št. 467, str. 159) je navedena vas z imenom Saloczach, ki jo ima izdajatelj listine Henrik Gralant iz Lewemburcha v fevd od oglejskega patriarha. Wiessner lokalizira Saloczach z »Saloch, Unterkrain«, torej meki Zalog, ki pa jih je na Dolenjskem več. Saloczach so vas Zalošče pri Dornberku v Vipavski dolini, kjer je imel kot fevd oglejskega patriarha posest koroški vojvoda Ulrik (Thesaurus ecclesiae Aquilejensis, pri letu 1281, ed. J. Bianchi, 1847, str. 209).

»Minchendorf« v listini z dne 16. aprila 1522 (knjiga 8, št. 616, str. 180) ni Meniška vas (Mönchschorf) pri Dolenjskih Toplicah, marveč so Mekinjce, samostan klarisinj pri Kamniku, kar pojasnjuje tudi pripomba v listini: »sand Claren orden«. Kraj »Seyach«, kjer je mekinjski samostan prejel takrat eno kmetijo pa ni iskati »pri Novem mestu«, marveč je to vasica Žeje med Mostami in Vodici na Gorenjskem.

»Kostreinitz« v listini z dne 29. septembra 1522 ni Kostrevnica jugovzhodno od Šmartna pri Litiji (Wiessner: Kostreinitz, Unterkrain; knjiga 8, št. 634, str. 184). Pridevek »haus« kaže na grad, kar je Kostrivnica pod Bočem na Štajerskem. O tej Kostrivnici nazadnje H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte, 1962, str. 255.

Hentweich iz Mengša je z listino z dne 21. novembra 1522 prodal Rajnheru, točajju (schenk) iz koroške Ostrovice eno kmetijo in en travnik, po Wiessnerjevi objavi v kraju Sledeling (knjiga 8, št. 640, str. 186). Pravilno išče Wiessner ta Sledeling v okolici Mengša na Gorenjskem. Menim, da tiči v tem imenu Edeling, to pa so Koseze, vasica zahodno od Mengša, leta 1265 Edelingen (Fr. Schumi, Urkundenbuch... Krain 2, 278; sedaj tudi Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark 4, 127, št. 202, objava G. Pferschyjeva), leta 1537 (december 6) Edling (listina v Državnem arhivu na Dunaju). Po kupcu imenovane posesti v Kosezah »schenku« (točajju) Rajnheru je dobil bližnji grad še danes veljavno označbo Šinkov turn; po mojih podatkih prvič »Turen« 1514 (avgust 8), »Schenken turen« pa 1553 (julij 14); obe listini v Državnem arhivu na Dunaju.

Perchtolt iz Gradenegga na Koroškem je 1529 (junij 14) prodal samostanu v Velesovem pet kmetij, ki so bile v krajih »Sand Georen, Wodicz, Swinak, Dobrowen in pei Harlant ze Lezziscynak (9. knjiga, št. 250, str. 71). Wiessnerjeva lokalizacija »kraj okoli Velesovega pri Kranju«, je netočna oziroma preohlapna. Kraji so Šenčur pri Kranju, Vodice na Gorenjskem, Svinje pri Moravčah na vzhodnem Gorenjskem, Dobrunje pri Ljubljani in Lisiče pri Lanišču pod Ljubljano.

V dveh listinah, ki sta v zvezi z Rajnherom, točajjem iz Ostrovice, je omejen kraj Lukkaset (!), oziroma Lukoszell (1529 sept. 14, 1534 nov. 6; knjiga 9, št. 272, 695, str. 77, 211). Lukkaset lokalizira Wiessner v Logatec. Kraj z imenom »Lukosel« in podobno se v listinah od začetka 14. stoletja večkrat omenja; s položajem »nad Ljubljano« (listina 1517 febr. 15, v Državnem arhivu na Dunaju), v fari Vrhnika (1525 maj 11, listina v Državnem arhivu na Dunaju), pri Vrhniku (1444, notranjeavstrijska fevdna knjiga, kod W 724, fol. 222, v

Državnem arhivu na Dunaju; 1478, fevdna knjiga za spodnje avstrijske dežele, fol. 101, v Archiv für Niederösterreich, na Dunaju). Vse kaže, da se je nekdanj tako imenovala vas Ligojna pri Vrhniki. Po listini iz leta 1534, objavljeni pri Wiessnerju, se deli Lukoszell v zgornjo in spodnjo vas. Ligojna, danes »velika« in »mala«, je leta 1526 »zgornja« (Oberludigoni) in »spodnja« (Vunderludigoni); prim. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 5, 1895, 81. Na označbo Ligojna v srednjeveških virih nisem našel.

»Vnser Vrowen perch an der Sav«, kar označuje Wiessner s »Frauenberg an der Sav«, je današnja Smarna gora (1531 maj 1, kn. 9, št. 445, str. 150).

»Prezzeriach« v listini iz leta 1533 (maj 25, knjiga 9, št. 589, str. 178) ne bi lokaliziral »okoli Kranja«, marveč glede na prejemnika listine, Hermana iz Mengša, v Preserje pri Mengšu.

Kot že peta in šesta knjiga Wiessnerjevih Monumenta historica ducatus Carinthiae imajo tudi sedma, osma in deveta knjiga bogato in novo gradivo tudi za kraje in zadeve z ozemlja republike Slovenije. Predaleč bi segal, če bi vse to navajal. Omejujem se le na nekatere listine.

Za zgodovino ceste čez Predel in dalje preko Bovca proti Čedadu je po moji vednosti najstarejša znana, sedaj pri Wiessnerju objavljena listina z dne 9. julija 1519 (8. knjiga, št. 489, str. 146). V tej sporoča škof iz nemškega Bamberg, ki je bil zemljiški gospod v Kanalski dolini, da so mu meščani mesta Čedada sporočili o nameri zgraditi v občo korist in v korist trgovcev, ki trgujejo z Benetkami na lastne stroške javno cesto (gemeyn lantstrazz) od vode, ki se imenuje Trebiža v Kanalski dolini (von dem wasser genannt die Tervis in dem Kanal) preko gore, ki se imenuje Bovec (uber dem pergl geheissen der Flitsch). Bamberski škof je na to pristal, morejo pa trgovci uporabljati tudi staro cesto, kot je to veljalo od starine. Ta listina je za 80 let starejša od listine iz leta 1599 o obnovi ceste, ki pelje od vode Trebiže (aqua quae dicitur La Taruisa) preko Bovca na Čedad. O tej listini prim. moja izvajanja v Geografskem zborniku 9, 1965, 252 (Gospodarska problematika Bovškega v preteklosti).

Wiessner objavlja številne listine, ki sta jih izdala koroški vojvoda Oton (u. 1510) in njegov brat koroški vojvoda in naslovni kralj češki Henrik (u. 1535). Med temi je mnogo takih, ki se nanašajo na Ljubljano in na Kranjsko vobče, tako listine o ljubljanski rodbini Porgerjev in o ljubljanskih židih.

Pri listinah iz l. 1530 (jan. 25 in febr. 8) o ljubljanskih židih, ki ju uvršča Wiessner v 9. knjigi pod št. 514 in 525, bi bilo dodati, da ju je objavil že K. Kovač v Carnioli 1911, 53, 54. Prav tako bi kazalo dodati pri listinah, objavljenih v 8. knjigi pod št. 534 in v 9. knjigi pod št. 516 in 565, da jih je objavil K. Kovač prav tam v Carnioli na str. 52 do 54.

Številne listine o Ljubljani, ljubljanski rodbini Porgerjev in o ljubljanskih židih in še druge je objavil B. Otorepec v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. Res da je Otorepčeva zelo zaslužna publikacija razmnožena le kot rokopis, vendar je splošno dostopna in na prodaj, zato bi pričakovali, da bo pri Wiessnerju navedena, zlasti še, ker objavlja listine po večini v polnem besedilu. Otorepčevo edicijo bi bilo navesti pri naslednjih številkah v knjigah, ki o njih tu poročam: 7. knjiga, št. 559; 8. knjiga, št. 212, 682; 9. knjiga, št. 86, 97, 126, 127, 128, 129, 135, 148, 149, 162, 179, 198, 294, 325, 346, 384, 387, 388, 438.

V 7. knjigi Wiessnerjeve edicije pogršam citiranje listin in registrov, ki jih je objavil Fr. Schumi v svojih Urkunden und Regesten zur Geschichte des 14. Jahrhunderts, v Archiv für Heimatkunde 2 (1884, 1887), str. 242 dalje. V 7. knjigi so to listine, ki so objavljene pod številkami 16, 40, 46, 64, 78, 97, 101, 103, 112, 115, 152, 153, 156, 209, 210, 213, 223, 224 in 259.

Pri nekaterih listinah moram ugotoviti napačno branje. Izbral sem šest listin, ki se tičejo Ljubljane, za katere mi je višji arhivar Božo Otorepec dal ljubeznivo na razpolago fotografske posnetke. Ne bi želel na tem mestu spuščati se v vse podrobnosti, na primer navajati mesta, kjer je v originalu »i« ali »v«, v ediciji pa »y« ali »u«, ali pa, kjer je prezet nadpisani »e«. Večkrat je pomanjkljivo podano tipografsko razlikovanje tega, kar je prevzetega iz

originalnega teksta in kar je v regestu dodanega v moderni nemščini. Navajam najprej Wiessnerjeva branja in nato moja na podlagi fotografskih posnetkov.

1327, julij 4; 9. knjiga, št. 97, str. 28. — altem — alten, recht — reht; v tej listini je v Wiessnerjevi ediciji za prvim »Merchel« izpadla ena vrsta prič: vnd Chünrat prüder von Ig; Alber von Sant Peter, Vreich der Posenczer, Merchel.

1327, dec. 10; 9. knjiga, št. 128, str. 36. — Israel — Iserl (sicer je mogoče brati tudi Israel, toda židovsko-osebno ime je navadno Iserl).

1327, dec. 16; 9. knjiga, št. 133, str. 37. — steuer — stevr, sin — sein.

1328, jan. 30; 9. knjiga, št. 148, str. 42. — Freudenstain — Frevdenek,

Clawsenstain — Chawsenstain, 68 (pač tiskovna napaka mesto 88) — acht vnd achtzich, Pfennig — phennige, minder — miner.

1328 (jan.-febr.); 9. knjiga, št. 149, str. 42 — den artzt — dem arcz, pri Wiessnerju je izpadlo ime Aaron, Jerimiar — Jerimie, ire — iren, cechner — lechner, unsern — vnserm, sullen — sullent, sie — si, noh — noch, noch jemand — niht noch nieman, chamer — chainer.

1328 avg., 17; 9. knjiga, št. 198, str. 56. — Chrainer — Chramer, pfenniges — phenniges, zu geben — gelten, Merchel vnd Chunrad die jüngeren — Merchel vnd Chünrat die Iger (Izanca!), Aglayer — Agleyer, Mitichen — mitichen.

Kaže tudi, da so nekatera krajevna imena napačno zapisana, ali pa slabo brana. Tako bo zgoraj omenjeni Lukkaset pravilno glasil pač Lukkasel. — »Fonk vnder Maingospurch« (9. knjiga, št. 614, str. 185) bo pravilno pač Lonk, to je vas Loka pod Mengšem (primerjati je listino v Državnem arhivu na Dunaju, 1341 avgust 10: Lank vnder Mangespurch), — »Vnder dem Lupposlav« (listina 1331 apr. 14, knjiga 9, št. 438, str. 129) bere O. Otorepec v Gradivu za zgodovino Ljubljane v srednjem veku »vnder dem Luppoglaw«, kar je Podlipo-glav jugovzhodno od Ljubljane — Ime vasi, ki jo Wiessner bere »Lub vor Chreimburch« berem v originalni listini »Rvb«, kar je vas Rupa pri Kranju (9. knjiga, št. 6, str. 2, listina 1326 febr. 2).

Milko Kos

The Cambridge Economic History of Europe III: Economic Organization and Policies in the Middle Ages. Edites by M. M. Postan — E. E. Rich — E. Miller, Cambridge (University Press) 1963, 696 strani.

S tem obsežnim zvezkom gospodarske zgodovine, katere zamisel se je porodila ob začetku druge svetovne vojne v enem važnejših središč za proučevanje gospodarske zgodovine, v Cambridgeu in tamkajšnji univerzi, se je zaključila doslej najobsežnejša monografija o evropski gospodarski zgodovini srednjega veka. Prvi zvezek z naslovom *The Agrarian Life of the Middle Ages* (edited by J. H. Clapham — E. Power), Cambridge 1942, 650 strani, je zajel srednjeveško kmetijstvo, torej agrarno proizvodnjo. Drugi zvezek *Trade and Industry in the Middle Ages* (edited by M. M. Postan — E. E. Rich), Cambridge 1952, 400 strani, je posvečen zgodovini obrti in trgovine od zgodnejših obdobj človeštva do konca 15. stoletja. Vendar je osrednja snov knjige in njeno težišče na srednjeveški trgovini, ki je zajela okoli 300 strani besedila in je mojstrska sinteza dveh znanstvenikov: M. M. Postan je obdelal trgovino severnih in osrednjih evropskih dežel, R. S. Lopez pa trgovino južноеvropskih pokrajin brez Bizanca. Ocenjevani tretji zvezek pa obravnava predvsem tehniko in organizacijske oblike trgovine in neagrarne proizvodnje, dalje gospodarsko politiko mest in državnih oblasti v srednjeveški Evropi in se dotika vrste teoretičnih vprašanj iz tega področja zgodovine.

Tudi ta zvezek monografije, kakor že prejšnja dva, je delo večjega števila avtorjev, ki jih je šteti med najboljše poznavalce obravnavane snovi. Prva tri poglavja obravnavajo gospodarsko organizacijo. H. van Werveke je v prvem dal, upoštevajoč tudi novejšo literaturo, splošni pregled zgodovine srednjeveških mest od propada antike do tako imenovane renesanse in nastajanja novih

most do mestne uprave in samouprave ter je orisal tudi populacijski razvoj mesnega prebivalstva v poznem srednjem veku. R. de Roover je v svojem poglavju o organizacijskih oblikah trgovine uspešno združil svoja proučevanja z ugotovitvami starejše in sodobne zgodovinske literature in dal strnjeno, toda jasno napisano sintezo o tem problemu posebej za obdobje tako imenovane »potujoče«
trgovine (do okoli leta 1300), posebej za čas hegemonije italijanskih trgovcev v trgovini in trgovinski tehniki 14. in 15. stoletja ter posebej za hanzeatsko in angleško trgovino. O. Verlinden pa je v poglavju o tedenskih in letnih sejmih dal dober opis najvažnejših sejmov in njihove vloge v srednjeveški trgovini zahodne Evrope, a hkrati nanizal, čeprav nikakor ne popoln — tudi glede na svoj kriterij — seznam tudi manj važnih letnih sejmov, označil vzroke za njihovo teritorialno razporeditev ter za prenašanje pomena in vloge posameznih sejmov in ocenil zveze med mesti in sejnji.

Drugi, obsežnejši del knjige zajema gospodarsko politiko srednjeveških mest in zlasti državnih oblasti ter prinaša vrsto novosti in originalnih pogledov na to problematiko. Vsekakor se je problem, ali obstaja gospodarska politika v srednjem veku, zlasti pa politika državnih oblasti, ali ne, s to knjigo pomaknil daleč naprej, oziroma je prenehal biti problem, ker so avtorji nedvomno pokazali, da je gospodarska politika državnih oblasti, seveda z vsemi srednjeveškimi značilnostmi in posebnostmi, obstajala in da je predvsem po 13. stoletju postajala vse bolj in bolj sestavni del splošne politike oblasti. I. B. Hibbert se je v svojem poglavju o gospodarski politiki mest omejil samo na področje trgovine in izhajal zlasti iz naslednjih ugotovitev: 1. da se je ta politika spreminjala glede na obdobja in da je varirala tudi glede na različni značaj srednjeveških mest (vsekakor je bila velika razlika med mesti, ki so bila središče velike proizvodnje in trgovine na velike razdalje, in mesti lokalnega značaja) ter tudi zato, ker so živele v različnem gospodarskem in političnem okolju; 2. da je treba razlikovati razne bolj enkratne ukrepe od tega, kar je vsebina prave gospodarske politike mest; 3. da je bila mestna gospodarska politika v veliki meri odvisna od stalnih komponent, ki jo na eni strani tvori obramba trgovskih koristi mesta oziroma ljudi, ki so se poklicno ukvarjali s trgovino in so bili večinoma nosilci oblasti v mestu, a na drugi strani obramba koristi skupnosti potrošnikov, živečih v mestu; in končno 4. da je bila različna v času tako imenovane gospodarske ekspanzije mestnega gospodarstva v času od 12. do 13. stoletja od tiste, ki se je uveljavljala po koncu 13. stoletja in ki je dobivala vedno bolj protekcionistični značaj in temu odgovarjajočo vsebino ter so jo spremljali ostri razredni boji v mestih. Na tej osnovi je poglavje zrastle v sintezo, ki je nakljub ugovorom, ki bi jih imeli v posameznih primerih (tako npr. glede ocene *ghildae mercatoriae*), in kljub ponekod preveč na hipotezi postavljenim trditvam, napisana zelo prepričljivo in ni v nasprotju s splošno sprejetimi stopnjami gospodarskega razvoja srednjeveške, predvsem zahodne Evrope. Poglavje S. L. Thuppove, ki se je omejilo samo na obrtne cehove, smiselno dopolnjuje prejšnje poglavje in daje poleg slike poglavitnih problemov zgodovine in razvoja cehov zlasti analizo gospodarske moči cehov v lokalni trgovini in proizvodnji, njihovega vpliva na proizvodnjo, namenjeno za izvoz, ter na izpopolnjevanje tehnike proizvodnje in na investiranje. Pri tem ni samo delno omilila trditve starejših avtorjev, ki so pretiravali predvsem s poudarjanjem cehovskega konservativizma in zaviralno vlogo cehov v poznem srednjem veku, marveč je tudi bistveno dopolnila splošno linijo razvoja gospodarske politike mest.

O gospodarski politiki oblasti, ki ji je posvečeno naslednje poglavje, smo v tej knjigi prvič dobili tako kompleksno podobo, kakor je ta. E. Miller, avtor zelo jasno formuliranega teoretičnega uvoda o problemu gospodarske politike oblasti, je v primerjalni študiji posebej za zgodnji srednji vek, posebej za 12. in 13. stoletje in posebej za pozni srednji vek, ko se že kažejo oblike zgodnjega merkantilizma, orisal gospodarsko politiko oblasti (vladarjev) v Franciji in Angliji. O nizozemskih deželah, kjer je v gospodarski politiki teritorialnih knezov opazen prelom konec 13. stoletja, je pisal H. van Werveke; o gosodarski politiki v baltičkih deželah — s čimer je knjiga v precejšnji meri prešla sicer svoj precej

oži ozemeljski okvir, omejen predvsem na zahodni del Evrope — zlasti v zvezi s Hanso je dal lep pregled E. Lönnroth, a C. M. Cipolla je pokazal ta razvoj v državah in mestih na Iberskem in Apeninskem polotoku. Posebno poglavje, ki sta ga napisala E. B. in M. M. Fryde, je zajelo problematiko javnega (državnega) kredita v severozahodni Evropi (Anglija, Francija, Nemčija, Nizozemska in mesta severne Evrope). Besedilo, povsem novo po vsebini in bogato dokumentirano, daje razvoj javnega kredita, v katerem so po koncu 12. stoletja prevladovali laični posojevalci in med njimi v drugi polovici 13. stoletja italijanske družbe. Zadnje, sicer ne obsežno pač pa vsebinsko zelo bogato poglavje, ki ga je napisal G. Le Bras, daje zgoščen pregled raznih doktrin, ki so obvladovale srednjeveško mišljenje in več ali manj, posredno ali neposredno, vplivale na gospodarski razvoj. Tako npr. doktrine, ki se tičejo bogastva, pridobivanja lastnine, doktrine o skoposti in usmiljenju, o denarju in pravični ceni, o vrednosti dela in blaga, o dobičku, o oderuštvi in obrestih itd. kakor so se kazale pri teologih in kanonistih ter juristih. Pri tem je dal izredno zanimivo oceno teh doktrin glede na vlogo pri zaviranju oziroma pospeševanju gospodarskega razvoja. Knjiga se zaključuje z dodatkom o denarju in denarnem obtoku, z nad sedemdeset strani obsežno bibliografijo in s skupnim stvarnim, krajevnim in osebnim kazalom.

Knjiga je dala (isto velja tudi za vse tri knjige skupaj) mnogokje zelo plastično napisane pregledé novih in na novo proučevanih problemov pa tudi sintezo dosedanjih znanstvenih raziskav in bo v veliki meri postala mejnik za bodoča proučevanja na tem področju zgodovine. Saj je, med drugim, na podlagi novih, v zadnjih desetletjih doseženih znanstvenih ugotovitev na področju trgovine na velike razdalje (na kateri je težišče knjige v nasprotju do lokalne trgovine, ki v razvoju srednjeveškega gospodarstva in obravnavani problematiki ni bistveno pomembna) dokončno prelomila s starejšo zgodovinsko literaturo tako glede ocene vloge srednjeveške trgovine, njenega pomena in vloge oblik tehnike trgovine, glede ocene podobe srednjeveškega trgovca pa tudi ocene mnogih teoretičnih vprašanj. Sedaj je na primer nedvomno do kraja premagano mnenje, da je trgovina v zahodni Evropi popolnoma izginila v določenem obdobju zgodnjega srednjega veka, prav tako pa je povsem spremenjena slika tudi v obsegu trgovine, ki nikakor ni bila tako majhna, kakor je trdila starejša literatura. Knjiga je dalje uveljavila mnenje, da je v tisti trgovini na velike razdalje, ki so jo obvladali italijanski trgovci, po 13. stoletju izginila tehnika trgovine, ki je bila značilna za »potujočega« trgovca in se je uveljavila tehnika iz enega kraja (iz pisarne) usmerjane in vodene trgovine. Te nove oblike tehnike trgovine so nato prevzeli še aragonski trgovci, ni se pa razširila v srednjem veku drugam, tudi ne na področje hanzeatske trgovine. Knjiga je zavrnila, seveda na podlagi študij vrste avtorjev (npr. Saporì, Luzzatto, Renouard, Le Goff), tudi oceno srednjeveškega trgovca kot o za trgovsko poslovanje nešolanem in tudi neukem trgovcu. Novi so dalje pogledi na oblike, razširjenost in časovno uveljavljanje knjigovodstva, zlasti dvostavnega knjigovodstva. Mogli bi reči, da je s tem delom dobila srednjeveška trgovina na velike razdalje v celotnem razvoju tega obdobja svojo pravo podobo, da so ji bolj jasno začrtani vloga in pomen ter tudi mesto v njem. Pomemben je dalje tudi poskus periodizacije gospodarskega razvoja srednjeveške Evrope. Mejnike so postavili v konec 10. in 13. stoletja in delili tako gospodarsko zgodovino srednjega veka v tri obdobja. Delitev, ki so jo prevzeli vsi avtorji knjige (oziroma celotnega dela), se mi zdi za zahodnoevropsko področje vsekakor upravičena, manj pa je seveda v celoti sprejemljiva za celotno evropsko gospodarsko zgodovino. Posebej je po svoji važnosti poudarjena doba od konca 10. do konca 13. stoletja, ki jo pisci označujejo s silovitostjo gospodarske ekspanzije Evrope in jo je Lopez zato poimenoval s »trgovsko revolucijo 11. do 13. stoletja«.

Če govorimo o pomanjkljivostih te knjige, je treba na prvem mestu omeniti, da vsebina ne odgovarja naslovu in da je vhodna Evropa razen vzhodnega Baltika skoraj v celoti izvzeta iz obravnavanja, čeprav so izdajatelji po prvotnem načrtu dela vključevali tudi to ozemlje. Toda celo v zahodnoevropskem prostoru so zanemarjene posamezne pokrajine, ki bi zaslužile tudi v taki knjigi

večjo pozornost. Tako na primer južna Francija in še posebej Pirenejski polotok, ki je imel od 13. stoletja precejšnjo vlogo v trgovini in gospodarstvu zahodnega Sredozemlja; prav tako pa bi po svojem pomenu v sredozemski trgovini zaslužil vključitev tudi Dubrovnik. Podoba, ki jo dajejo avtorji o upadanju trgovine v poznem srednjem veku, je vsekakor pretemna. Če bi trgovino — seveda splošno vzeto — res zajela regresija take stopnje, ne bi bilo razumljivo uveljavljanje novih, bolj razvitih in bogatih oblik trgovinske tehnike ter elementov kapitalizma. V knjigi, katere vsebina je posvečena gospodarski organizaciji, tehniki in oblikam trgovine, vsekakor tudi ne bi smela manjkati poglavja o poteh in oblikah prometa z vsem sistemom prometnih pristožbin, o oblikah obveščanja in zlasti tudi ne o denarju in denarnem prometu, o cenah ter o merah in utežih; prav tako tudi poglavje o sejnih ne bi smelo biti brez prikaza sejnškega poslovanja in organizacije, ki jo vendar dovolj dobro poznamo. Posebni dodatek o zgodovinskem razvoju denarja in denarnega prometa v zahodni Evropi, ki ga je napisal P. Spufford, ne moremo oceniti drugače kakor za poskus, da se dopolni zamujenó. Sinteza o denarju in cenah pa tudi o merah in utežih je sicer res problem zase, saj si jo skoraj težko zamišljamo ob siloviti različnosti sistemov in relacij, ki vladajo med njimi. Primanjkujejo nepretrgane serije podatkov in tudi še ni dovolj monografij s tega področja, zlasti ne za denarni promet in vprašanje cen, da bi se pri sintezi nanje naslonili. Vendar pa bi delo take kvalitete, kakor je ta gospodarska zgodovina, moralo imeti vsaj osnovni pregled razvoja denarja in cen ter mer in uteži, njihovih sistemov in medsebojnih relacij, kar bi v večji meri osvetlilo tudi kvantitativni obseg trgovine.

Ne glede na te pripombe pa je knjiga, taka kakršna je, odlično delo. Zaradi svojih izredno konciznih sintez, jasno postavljenih problemov in zelo bogate bibliografije bo nepogrešljiv priročnik za vsakega, ki bo posegal na to področje srednjeveške zgodovine.

Ferdo Gestrin

Emile C. Léonard, *Histoire générale du protestantisme I—III*. Paris (Presses Universitaires de France) 1961—1964

Proučevanje reformacije in protestantizma v najširšem pomenu besede je v obdobju po vojni skoraj povsod dobilo nov polet, mnogokje se je tudi organizacijsko utrdilo in znanstveno poglobilo. V zadnjih dveh desetletjih so izšla številna pomembna dela iz tega zgodovinskega področja, ki so se priključila že skoraj nepregledni literaturi o problemih reformacije in protestantizma in hkrati v mnogočem dopolnila naše znanje o njih. Léonardovo delo v treh knjigah, produkt dolgoletnega študija renomiranega avtorja, ki obsega v celoti 1645 strani, ni samo eno najboljše v tem obdobju izdanih monografij, marveč je hkrati eno najboljših sintetičnih del, kar jih je bilo sploh napisanih o reformaciji in protestantizmu.¹ Avtorju je smrt sicer preprečila, da bi tretjo knjigo svojega dela sam dokončal. To delo je opravil njegov sodelavec na École Pratique des Hautes Études v Parizu in odličen raziskovalec iste problematike Jean Boisset. Ta je v precejšnji meri le uredil in redigiral že pripravljena avtorjeva poglavja; deloma pa je vendar, čeprav na podlagi zbranih dokumentov v Léonardovi zapuščini in po njegovih načrtih, napisal dele te knjige. Povsem samostojen prispevek Boisseta, kar je oceniti za dostojen zaključek tega pomembnega dela, pa je kot pogovor dodano poglavje o drugem vatikanskem koncilu in protestantizmu ter o problemih v odnosih katoliške in protestantskih cerkva v zadnjih letih.

Prva knjiga z naslovom *La Réformation*, 1961, s 405 stranmi, je posvečena začetni dobi reformacije do leta 1564, to je do Calvinove smrti, in širjenju protestantizma, pod čimer avtor razume vse v tem času nastale protikatoliške

¹ Avtor je že pred tem napisal pregledno poglavje o reformaciji za tretji zvezek *Histoire universelle*, ki jo izdaja Encyclopédie de la Pléiade, Paris 1958, z naslovom *La Réforme et la naissance de l'Europe moderne*.

verske smeri in gibanja od luteranstva prek cvinglijanstva ter kalvinizma do anabaptizma in antitrinitarizma. Obširna poglavja govore o nastopu Lutra in njegovem prelomu s katoliško cerkvijo, o njegovem nauku, odnosu do socialnih problemov in dogajanj časa, organizaciji lutrovske cerkve, o humanizmu in vplivu njegovih idej na luteranstvo in ovirah, ki jih je postavljala humanistična reformacija širjenju protestantizma, in o širjenju ter vsemu razvoju luteranstva do Lutrove smrti. Zwingliju in njegovi reformaciji, erazmijanstvu, anglikanizmu, kraljevemu in škofijskemu reformizmu v Franciji na eni strani ter reformnim poskusom katoliške cerkve in nastopom katoliških krogov proti protestantizmu in začasnem katoliškem dvigu so ob mnogih drugih problemih posvečena naslednja poglavja. Posebej sta obširno prikazana delo in miselnost Calvina, ki ga avtor označuje kot ustvaritelja nove civilizacije. Skozi vso knjigo pa moremo slediti razvoju protestantske verske misli in boju med novimi gibanji in katoliško cerkvijo.

Druga knjiga, *L'établissement (1564—1700)*, 1961, s 455 stranmi, zajema obdobje, v katerem se je protestantizem sprva močno razširil, nato pa se, kjer se je obdržal, po krizi v času protireformacije, po vihri tridesetletne vojne, po nastopu absolutistične države v Franciji proti hugenotom, po boju anglikanske cerkve proti puritanizmu zlasti v revolucionarnem času Anglije in drugih presretih dokončno utrdil in okreplil. V sedmih velikih poglavjih je obdelana kalvinska Evropa (Švica, Nemčija in dežele vzhodne Evrope, kjer se je kalvinizem uveljavljal, Francija, Nizozemska in Velika Britanija) in razcepitev reformacije, posebej tridesetletna vojna, katoliška reakcija, uveljavitev luteranske in kalvinske ortodoksosti (v Nemčiji in v skandinavskih deželah, v Švici in na Nizozemskem), konsolidacija anglikanizma in dvig puritanizma ter boj v času obeh angleških revolucij, nastanek raznih novih vzporednih verskih protestantskih gibanj in končno okrepitev francoskega protestantizma po nantskem ediktu ter njegova slabitev in konec. Ob vsem tem pa posveča tudi v tej knjigi avtor posebno pozornost razvoju protestantske verske misli in protestantskim ideologom tega obdobja pa tudi cerkveni organizaciji, odnosom do katolicizma, laizaciji protestantizma in protestantskih cerkva in mnogim drugim problemom.

Tretja, najobsežnejša knjiga, *Déclin et renouveau (XVIIIe—XXe siècle)*, 1964, s 787 stranmi, je zajela obdobje modernega in sodobnega protestantizma, zlasti od uveljavljanja tolerance dalje do današnjih dni. Posebno pozornost vzbujajo poglavja o obnovitvi protestantskega verskega življenja in nastajanju novih protestantskih cerkva, o vplivih revolucionarnega leta 1848 na razvoj konservativizma in ortodoksosti v okrilju protestantizma in o prilagajanju protestantizma modernemu svetu in socialnemu krščanstvu. Obširno sta opisana tudi svetovno širjenje protestantizma in protestantsko misijonarstvo od prvih začetkov v 16. in 17. stoletju do najnovejše dobe ter sedanje stanje protestantizma po svetu z njegovo organizacijo, s statističnimi podatki in aktualnimi problemi, kot so npr. problem enotnosti protestantskih cerkva, protestantizem kot svetovni pojav, problem svetovne verske organizacije, problem laične koncepcije cerkva itd. Ponovno pa naj poudarim vsebinsko bogati pogovor J. Boisseta o protestantizmu v soočenju z drugim vatikanskim koncilom.

Pomanjkljivosti in netočnosti, ki bi jih mogli delu očitati, so ob njegovi kvaliteti, širokemu konceptu, zrelih, prodornih ocenah in sodbah, jasnosti pri postavljanju in reševanju problemov tako neznatne, da v ničemer ne zmanjšujejo njegove vrednosti. Poudarili naj bi morda le to, da bi bilo treba v obravnavo bolj vključiti razvoj protestantizma v vzhodnih evropskih deželah, zlasti na Poljskem in pa, čeprav bi se lahko pojavil občutek lokalpatriotizma, reformacije v naših deželah. Tudi Vlačiću bi šlo glede na njegov pomen v nemški reformaciji več prostora, kakor ga je uporabil avtor. Netočnosti s področja naše reformacije, čeprav ob skopem besedilu, bolj omembi, precej motijo, tu ne gre navajati. Delo je opremljeno z izredno bogatim znanstvenim aparatom, poleg tega pa je vsaki knjigi dodana še obsežna bibliografija, ki v celoti obsega 134 strani. Urejena je po posameznih problemih, po reformatorjih in njihovih naukih, po pokrajinah, državah in celinah. Zal, ni avtor v bibliografijo zajel več literature o protestantizmu v vzhodnoevropskih deželah, povsem pa je

izpustil tisto, pisano v slovanskih jezikih, ki je seveda tudi ni uporabljal pri svojem delu. Bogati in izbrani slikovni material ter dodane karte vsebinsko dopolnjujejo besedilo. Kazalo oseb in krajev ter stvarno kazalo s težiščem na teoloških temah (oba skupaj v vseh treh knjigah 115 strani) pa omogočata bralcu oziroma koristniku dela lažjo uporabo.

Léonardova zgodovina protestantizma bo nedvomno postala klasično besedilo o zgodovini reformacije in protestantizma ter nepogrešljiv priročnik za vsakega, ki se ukvarja s to problematiko zgodovine.

Ferdo Gestrin

Mirko Rupel, Primus Truber. Leben und Werk des slowenischen Reformators. Deutsche Übersetzung und Bearbeitung vom Balduin Saria. — Südosteuropa — Schriften. 5. Band. Südosteuropa — Verlagsgesellschaft m. b. H. München 1965.

V Münchnu obstaja že od l. 1952 znanstvena ustanova Südosteuropa Gesellschaft, ki proučuje jugovzhodno Evropo zlasti v kulturnem, gospodarskem in političnem oziru. Izdaja tri vrste znanstvenih publikacij. V zbirki Jugovzhodnoevropski zbornik (Südosteuropa-Jahrbuch) izhajajo približno na 200 straneh dela, ki se pečajo z gospodarskimi, kulturnimi in političnimi vprašanji celotnega tega področja. Seznam obsega sedaj 6 zvezkov. Tako obravnava 1. zvezek, ki je izšel l. 1957, položaj Jugovzhodne Evrope med Vzhodom in Zahodom, 2. ideološke, kulturne in gospodarske spremembe v Jugovzhodni Evropi, 3. njen gospodarski razvoj, 4. sedanje stanje gospodarskih in kulturnih odnosov do tega dela Evrope, 5. pomen Donave v zgodovinskem, gospodarskem in kulturnem oziru, 6. pa, ki je izšel l. 1962, obravnava ljudsko kulturo jugovzhodnoevropskih narodov.

Jugovzhodnoevropske študije (Südosteuropa Studien) se pečajo na kratko s kakim posebnim vprašanjem tega področja. Doslej je izšlo osem zvezkov. Nas posebno zanimata 3. zvezek, ki obravnava bistvo in funkcijo denarja v socializmu in 7. zvezek, ki mu je predmet pastirstvo v Romuniji.

Važna zbirka publikacij nosi naslov Jugovzhodnoevropski spisi (Südosteuropa — Schriften), ki izkazuje doslej 5 knjig. Prva iz leta 1959 nosi naslov Narodi in kulture Jugovzhodne Evrope, druga se peča z njenim gospodarstvom in družabnimi zadevami, tretja je zbirka člankov in razprav iz njene zgodovine, četrta se peča z znanstvenim raziskovanjem njenega gospodarstva, peta pa je posvečena Primožu Trubarju.

Ne samo Nemci in zunanji svet, tudi Slovenci so morali dolgo čakati na to prepotrebno delo.

Nemec Theodor Elze se je od l. 1863 skoraj 40 let pečal z začetki slovenske reformacije. Zbral je mnogo gradiva, napisal več tehtnih razprav, l. 1897 pa izdal Trubarjeva pisma, a žal ni uresničil svoje namere, da bi izdal Trubarjev življenjepis. Dr. France Kidrič se je že v začetku svojega znanstvenega delovanja kot prvi slovenski slovstveni zgodovinar temeljito poglobil v dobo slovenske reformacije. Objavil je s tega področja 54 razprav, člankov in knjig. L. 1908 je izšel izpod njegovega peresa v 32 podlistkih krajši življenjepis Primoža Trubarja v celjskem političnem tedniku Domovini in je bilo tako to delo tedaj širši javnosti nedostopno. L. 1951 ga je izdal v knjižni obliki na 80 straneh dr. Mirko Rupel in mu napisal uvod. Kidrič pa je prej umrl kot je mogel na temelju svojih študij in zbranega gradiva napisati izčrpen sintetičen prikaz življenja in dela začetnika slovenske reformacije in slovenske književnosti Primoža Trubarja.

Tej težko pričakovani monografiji je bil kos edino le dr. Mirko Rupel, najboljši poznavalec slovenske reformacije. Pobudo mu je dala beogradska založba Nolit. V njeni zbirki Portreti je izšel v skromni obliki na slabem papirju v obliki 16 × 11 cm l. 1960 v Beogradu Primož Trubar. Prevela ga je iz slovenščine Jelena Stefanović-Križaj in obsega 292 strani. Namen in okvir zbirke Portreti pa ni dal Ruplu popolnega razmaha in dovolj obsega. Zato je ta življenjepis velikega slovenskega reformatorja popolnoma predelal, razširil,

dopolnil in ga opremil z znanstvenim aparatom in s slikami tako, da pomeni popolnoma novo delo. Primož Trubar je izšel v slovenščini v Ljubljani l. 1962 na 321 straneh oblike 24×16 cm na lepem papirju in prinaša 55 strani fotografij, seznam Trubarjevih del, vire in literaturo, francoski povzetek, kazalo osebnih imen in podob, kar v srbski izdaji pogrešamo.

Nemški Ruplov Primož Trubar ni dobesedni prevod slovenske knjige. Prevajalec Balduin Saria, pred drugo svetovno vojno vseučilišni profesor v Ljubljani, je dal delu svoj pečat. Upošteval je nasvete slovenske strokovne ocene. V soglasju s piscem je skrajšal besedilo zlasti tam, kjer Rupel preobširno opisuje nemške razmere. Po Ruplovi smrti je Saria sam uredil in obdelal drugo polovico slovenskega izvornika. Delo je dopolnil z najnovejšimi znanstvenimi izsledki in ga približal tujim bralcem s tem, da je objasnil stvari, ki so slovenskemu čitatelju jasne same po sebi, ne pa tujcu, ki je vzrastel v drugačnih zgodovinskih, gospodarskih in političnih razmerah.

Izdaja v nemščini v malo manjši obliki 25×16 cm obsega 514 strani. Slik je v slovenski knjigi mnogo več in so deloma fotografije krajev deloma slike oseb deloma pa fotokopije Trubarjevih knjig, nemški prevod pa prinaša slik le 15 strani, večinoma fotokopije začetnih strani Trubarjevih del. Nagrobna plošča Primoža Trubarja v Derendingenu je v slovenski knjigi dovolj velika in jasna z lahko čitljivim napisom, v nemški pa premajhna in tako zamegljena, da napis ni čitljiv. Zemljevid slovenske izdaje navaja vse kraje iz Trubarjevega življenja in delovanja, prevod pa ima le zemljevid Notranje Avstrije v letih 1564—1619 odnosno do 1779.

Pri pisanju krajevnih imen Saria ni dosleden. Človek se ne more ubraniti vtisa, da je storil to namenoma. Kraje v središču Slovenije navaja najprej s slovenskimi imeni in dodaja nemške izraze v oklepaju kakor npr. Raščica, Ribnica, Radeče, Zidani most, Sent Jernej, Novo mesto. Pri štajerskih slovenskih mestih in celo pri Ljubljani ter pri krajih ob severni meji uporablja nemška imena in so slovenska le v oklepaju kakor bi bila nemška bolj navadna, npr. Maribor, Celje, Velenje, Slovenj Gradec, Šoštanj in Gornji Grad. Tudi v zemljevidu na koncu knjige so kraji na slovenskem ozemlju tiskani z večjimi črkami v nemščini, dodana slovenska imena pa z manjšim tiskom kakor bi bili Slovenci na tem področju le neznatna narodna manjšina.

Pravilno uporablja slovenska krstna imena Miha, Gera in Gregor, ni pa mogoče odobravati, da piše prevajalec stalno Truber, češ da se je sam tako podpisoval, saj so se njegovi predniki imenovali Trobarji in tudi prevod pojasnjuje, kako sta nastali iz imena Trobar obliki Trubar in Truber.

V celoti je nemška izdaja Primoža Trubarja hvalevredno znanstveno delo, nujno potrebno vsakemu slavistu in slovanskemu zgodovinarju.

Jan Sedivj

Volksmusik Südosteuropas. Beiträge zur Volkskunde und Musikwissenschaft anlässlich der I. Balkanologentagung in Graz 1964. Herausgegeben und redigiert von W. Wunsch. — Südosteuropa-Schriften 7. Band. München, Verlag Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1966, 4°, 167.

Delo prinaša predavanja na zborovanju balkanologov in glasbenikov od 6. do 8. maja 1964 na akademiji za glasbo in upodabljačo umetnost v Gradcu.

Uvod se spominja ob šestdesetletnici rojstva delovanja enega izmed glavnih ustanoviteljev in poznejšega predsednika Jugovzhodnoevropske družbe dr. Rudolfa Vogla. Kot rojak iz Gornje Šlezije je že v mladosti spoznal tamkajšnji zapleteni narodnostni problem in se pozneje posvetil spoznavanju in raziskovanju narodnostno zapletene Jugovzhodne Evrope.

Vodja inštituta za muzični folklor na graški akademiji za glasbo prof. dr. Walter Wunsch razpravlja o Nalogah glashbene znanosti v epskem raziskovanju (str. 7—13). Prof. dr. Alois Schmaus, vodja seminarja za slovansko filologijo in balkanologijo na univerzi v Münchnu je prispeval razpravo Problemi in naloge raziskovanja balkanskih epov (14—28). Dr. Vinko Žganec, profesor

muzičnega folkloru na glasbeni akademiji v Zagrebu se peča z Urejevanjem zbirke narodnih pesmi (29—35). Dr. Milovan Gavazzi, profesor etnologije na zagrebški univerzi, obširno objasnjuje in poñazoruje z risbami Imena staroslovenskih glasbil (34—49). Dr. Leopold Kretzenbacher, vodja seminarja za nemško in primerjalno etnologijo na univerzi v Münchnu, se peča z Jugovzhodnoevropskimi primitivnimi instrumenti tipa »Rummelpott« (50—97).

Prof. Guido Waldmann, ravnatelj visoke šole za glasbo v majhnem mestu Trossingen na Württenberskem (o. 12.000 preb.) piše o Večglasnem petju v slovenski kmetijski pesmi (98—108). Žal pa razprava ne pozna in ne upošteva slovenskega večglasnega petja, ki je med vsemi Slovani najbolj razvito in značilno. Dr. Richard Wolfram, vodja seminarja za etnologijo, ki predava na dunajski univerzi o nemški in evropski etnologiji, je prispeval Stare oblike plesa narodov panonskega in karpatskega ozemlja (109—139) z mnogimi slikami. Dr. Karl Michael Komma, profesor muzikologije in kompozicije na državni glasbeni visoki šoli v Stuttgartu, je obdelal Češke muzikante (140—152). Solon Michaelides iz Soluna, profesor kompozicije, komponist in ravnatelj severnogrškega simfoničnega orkestra, poroča — edini v angleščini — o novogrški narodni glasbi. Na koncu je na pičlih dveh straneh poročilo o tem mednarodnem zborovanju balcanologov in muzikologov v Gradcu.

Jan Sedivý

Gaetano Perusini, *Vita di popolo in Friuli. Patti agrari e consuetudini tradizionali*. Biblioteca di »Lares«, vol. VIII, Firenze 1961, 320 str.

Avtor je zbral v knjigi vrsto razprav iz pravnega narodopisja (folklore juridique),¹ ki jih je objavil v letih 1939—1954 v raznih revijah² oziroma kot sestavni del publikacije prof. P. S. Leichta, Testi e documenti per la storia del diritto agrario in Italia, Milano 1954.

Kot odličen poznavalec virov furlanskega agrarnega prava in pravnih običajev je prikazal:

1. Agrarne običaje v goratem delu čedadске okolice s posebnim ozirom na dolino Nadiže na posestvih rodbine Portis v 15. stoletju.³ Tu se omenja ob sklepanju in prenehanju zakupnih pogodb »usanza in Schiauoni« (Beneška Slovenija). Letna dajatev zakupnjnika v prirodninah je bila v 16. stoletju fiksirana, pozneje je stopila na njeno mesto zakupnina v denarju. To je bilo v nasprotju z razmerami v ravninskem svetu Furlanije, ki ga je obdelal avtor.

2. V študiji »Agrarne pogodbe v Furlaniji (na ozemlju med Livenco in Sočo) za časa beneške vlade«⁴ je podrobno analiziral elemente zakupnih pogodb med zakupojemnikom in zakupodajalcem, primere prenehanja zakupov ter iz tega izvirajoče obveznosti. V začetku 15. stoletja je bila tu najbolj razširjena oblika agrarne pogodbe zakup s fiksirano letno dajatvijo plodov (kanon). V naslednjih stoletjih pa je hitro prevladala v pokrajinah levo od Tilmenta mešana oblika zakupa, po kateri je moral dajati zakupojemnik poleg določene količine žita še polovico donosa v vinu, sadju in kokonih. Desno od Tilmenta pa se je polagoma širilo in končno prevladalo spolovinarstvo. Vzrokov za te spremembe avtor ni podrobno raziskal.

3. Posebej ga je zanimala pogodba t. im. soccida v dobi beneške oblasti.⁵ Kakor drugod v Italiji, pa tudi v Istri in Dalmaciji, je bila močno zastopana kot oblika investicije kapitala ter obstaja ponekod v Italiji še danes. Gre za oddajo živine (krav, telet, ovac, koz, prašičev, redkeje čebel) za določeno dobo (navadno 4—5 let) s pridržkom lastninske pravice. Prevzemnik se je obvezal, da

¹ O tem prim. S. Vilfan, Pravna folkloristika-Etnografija-Etnologija?, Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb 1959, 275—280.

² Studi Giuridici, Roma; Lares, organo della società di etnografia italiana e dell'istituto di storia delle tradizioni popolari dell'università di Roma; Archivio »Vittorio Scialoja« per le consuetudini giuridiche agrarie e le tradizioni popolari italiane.

³ Consuetudini agrarie friulane del secolo XV (str. 165—170).

⁴ I contratti agrari in Friuli durante il dominio veneto (str. 1—94).

⁵ Il contratto di soccida in Friuli (str. 155—162).

bo vestno oskrboval živali, dajal dogovorjeno letno dajatev (npr. maslo pri kravah, volno in sir pri ovcah ter sir pri kozah) ter odgovarjal za škodo, ki bi nastala po njegovi krivdi. Ob prenehanju pogodbe so razdelili živino na polovico in sicer ne le prirejeno, marveč tudi tisto, ki jo je sprejel prevzemnik. Pri tem ni šlo za »železno živino«. Furlanija je tako ohranila starejšo obliko pogodbe, medtem ko se je razširil v sosednjih predelih severne Italije (v Lombardiji in Toskani), morda pod vplivom germanskih prav, običaj, da so razdelili na polovico samo prirejeno živino.

4. Na podlagi gradiva, s katerim je razpolagala videmska zbornica za trgovino, industrijo in kmetijstvo, in ki ga je avtor sam zbral na terenu oziroma prejel kot odgovore na vprašalne pole, je prikazal agrarno-pravne običaje videmske pokrajine.⁶ Pri tem je upošteval: lastnino zemljišč, oblike oddajanja v zakup, gozdove in pašnike, planšarstvo, vode, prodajo kmetijskih pridelkov, živine, grozdja in vina, kokone, žitarice, krmo, slamo, drva za kurjavo, delitev družin, razne običaje npr. likof, desetino, kolektivno posest, meje in krajevne mere.

5. Posebno zanimiva je zbirka 59 tekstov in listin za zgodovino agrarnega prava v Furlaniji kot primerov iz desetih stoletij (od 8. do 18.),⁷ ki kažejo oblike zemljiških gospodstev, obveznosti podložnikov, agrarna imovinska razmerja in osebni položaj agrarnega prebivalstva. V opombah se je dotaknil avtor tudi vprašanja furlanske »vicinia« in »comuni rurali«,⁸ katerim je že prej posvetil mnogo pozornosti v več krajših študijah,⁹ ki so obravnavale deloma tudi ozemlje, kjer se stikajo slovanske in romanske naselbine. Mimogrede je omenil primer »banke« za več »komun« (banca d'Orsaria), ki jo smatra avtor za del starejše, višje oblike organizacije, ki pa je razpadla pod vplivom fevdalnega reda. Zelo bi bilo želeli, da prikaže avtor v celoti nastanek, stadije razvoja v organizaciji vaških naselbin Furlanije, kar bi koristilo tudi pri proučevanju nastanka samouprave Beneške Slovenije.¹⁰

Josip Zontar

Wilhelm Treue, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit — Im Zeitalter der Industriellen Revolution 1700 bis 1960*. Stuttgart 1967 (Kröners Taschenausgabe, Band 208).

Pred nami je prav dober učbenik gospodarske zgodovine moderne dobe, ki ga avtor pričinja v glavnem s koncem 17. stoletja in končuje s pravkar preteklimi leti. V tem učbeniku ne prinaša Treue nič novega, nič problemskega, torej kaj takega, kar bi bilo discutabile. V bistvu je to strnjena in gladko napisana sinteza, ki se drži tradicionalnih oblik podajanja gradiva.

Kar 788 strani obsegajoči tekst razdeli avtor v štiri velike oddelke, ki pomenijo istočasno tudi že periodizacijo obravnavane zgodovine. V prvem oddelku obdeluje 18. stoletje po naslednjem zaporedju držav: Anglija, Francija, Nemčija, Avstrija, Rusija, Nizozemska, Danska. Največ strani dodeli Angliji (73 strani), potem obseg pada od države do države; Danski je odmerjenih le še 18 strani teksta. S tem je Treue že hotel pokazati, kolikšen pomen v evropski gospodarski zgodovini tega stoletja dodeljuje vsaki izmed omenjenih držav.

Drugi oddelek ima naslov »Med francosko revolucijo in 19. stoletjem«. V njem oriše 25 let gospodarske zgodovine Evrope in delno Združenih držav Amerike. Najprej obdela splošno gospodarstvo, potem pa posebej industrijsko re-

⁶ Consuetudini giuridico-agrarie della provincia di Udine (str. 173—270).

⁷ Testi e documenti per la storia del diritto agrario in Friuli (str. 95—132).

⁸ Npr. str. 103 št. XVI, 107 št. XXV, 116/7 št. XXXIX, 118 št. XLI.

⁹ La vicinia di Pofabro. Le condizioni di vita in un paese della pianura friulana nel secolo XVI (Ce fastu? XX [1944], XXIV [1948]), Le condizioni di vita nella Prealpi Cividalesi nel cinquecento, L'amministrazione della giustizia in una giurisdizione friulana del cinquecento, Gli statuti di una vicinia rurale friulana del Cinquecento (Memorie storiche forogiuliesi XXIX [1943—1951], XL [1952—1953], XLIII [1958—1959]).

¹⁰ B. Grafenauer, Samouprava Beneške Slovenije, Zgodovina narodov Jugoslavije, II. Lj. 1959, 558—561.

volucijo. Medtem ko potroši za prvi oddelek 323 strani, je temu drugemu namenil 70 strani.

Skoraj 250 strani obsega tretji oddelek z naslovom »19. stoletje«. Omejuje se na čas od okoli 1815 do okoli 1900 in še čez. Tekst tu spet deli po državah in to po naslednjem zaporedju: Anglija, Francija, Nemčija, ZDA, Japonska, Rusija. S tem zaporedjem je avtor nakazal gospodarske spremembe v nekaterih državah. Angliji je odmeril 56 strani, Japonski le še 15 strani.

Novo spremembo je še bolj poudaril v četrtem oddelku, ki ga naslovi z »20. stoletje«. Na nekaj več kot 100 straneh se zvrste ZDA, Anglija, Nemčija, Francija, Sovjetska zveza, Japonska, Latinska Amerika; ta oddelek se zaključuje s poglavjem Gospodarstvo v drugi svetovni vojni. — Na koncu knjige je 11 strani obsegajoč seznam novejšo in najnovejšo literature s področja gospodarske zgodovine.

Na koncu želim ponovno poudariti, da je vredno omeniti ta praktični učbenik, da se s tem opozori bralce na knjigo, ki jo bodo s pridom prebrali in s tem dobili prav dober pregled gospodarske zgodovine moderne dobe.

Mogoče ne bi bilo napačno, če bi ob tej priložnosti opozoril še na neko dopolnilno domače delo, ki pa je veliko bolj problemsko in tudi drugače koncipirano kot Treueva gospodarska zgodovina; končno in ne nazadnje sodelavci te knjige niti niso zgodovinarji, čeprav se izdatno naslanjajo na zgodovino. Knjiga ima naslov

Janez Stanovnik, *Strukturne spremembe v svetovnem gospodarstvu*. Ljubljana 1962.

Na 134 straneh besedila nas Stanovnik seznanja z različnimi aktualnimi problemi svetovnega gospodarstva, vendar pri tem često seže sto in več let nazaj, da lahko dokumentira obravnavane strukturne spremembe. V nekem smislu je knjiga torej podobna delu, ki ga je leta 1937 objavil Felix Pinner in ima naslov *Die grossen Weltkrisen im Lichte des Strukturwandels der kapitalistischen Wirtschaft* (Zürich und Leipzig).

V svojem delu Treue omenja seveda tudi teoretike politične ekonomije od merkantilizma dalje, toda podrobneje njihovih teorij ne obravnava. Zato more kot dopolnilo v tem pogledu fungirati spet naše domače delo

D. Branislav Šoškić, *Razvoj ekonomske misli*. Beograd 1965.

Poleg več ali manj že znanih poglavij o začetkih klasične politične ekonomije, o marksistih, nemarksistih itd. je ta profesor beograjske ekonomske fakultete dodal še nekaj odstavkov iz domače zgodovine. Na straneh 33 do 35 omenja med merkantilističnimi pisci Matijo Vlačiča Ilirika (1520—1575) in Juraja Križaniča (17. stoletje), na koncu knjige pa je na straneh 314 do 318 spregovoril o nekaterih karakteristikah razvoja jugoslovanske ekonomske misli. Vidi se, da niso niti prvi niti drugi dostavki še popolni in bo treba še precej sistematično delati, preden bomo dobili zaokroženo sliko o naših ekonomistih-teoretikih.

Jože Sorn

PUBLIKACIJE TEHNIŠKEGA MUZEJA SLOVENIJE

Ko sem pod tem naslovom ocenjeval v Zgodovinskem časopisu XIV, 1960, str. 271—274, vse knjige in brošure, ki so izšle v okviru muzeja v letih 1952 do 1957, sem zapisal, da spada prvih osem publikacij v redne izdaje, drugi dve (angleško pisani življenjepisi Jožefa Resslerja, inž. Strunovi Vodni pogoni) pa da sta izredni izdaji; nikjer namreč ni bilo nobenih števil, iz katerih bi razbrali zaporedje glede izdajanja. Ko pa so izšle v naslednjih letih publikacije št. 11, 12 in 13, smo lahko videli, da imajo Strunovi Vodni pogoni zaporedno številko 9, Murko-Struna-Sevnikov Joseph Ressel pa zaporedno številko 10. Ti dve publikaciji sta torej redni, ne pa izredni knjigi. S tem popravljam pomanjkljivost, ki je nastala pred sedmimi leti.

Zaporedno številko 11 publikacij Tehniškega muzeja Slovenije ima knjižica, ki jo je spisal Albert Struna in ima naslov Janez Puh-Jo-

hann Puch, avstrijski industrijalec slovenskega rodu. Izšla je v Ljubljani julija 1965. Na 17 straneh slovenskega besedila nas avtor seznanja s Puhovimi predniki, z življenjem in delom samega Janeza Puha, predvsem pa sveda z njegovo tehniško in proizvodno dejavnostjo. S tem je prof. inž. Albert Struna postavil Puhu ob 101. obletnici rojstva (r. 27. junija 1862 na Oblačaku v Slovenskih goricah) prav primeren spomenik.

Naslednja 12. publikacija *Gozd na krasu Slovenskega primorja* je skupno delo avtorjev Franja Jurharja, Jožeta Miklavžiča, Franja Sevnika, Bogdana Zagarja. — Na posrečen način se v njej prepleta podajanje historičnega in modernega načina pogozdovanja krasa, težišče besedila pa je v opisovanju pogozdovanja po osvoboditvi, zlasti v poslednjih 10 do 15 letih. Publikacija je izšla v zvezi z razstavo »Gozd na krasu Slovenskega primorja«, ki jo je organiziral Tehniški muzej Slovenije (o vsem tem prim. tudi članek Katarine Kobe-Arzenškoye v Kroniki XII, 1964, str. 128 sl. z naslovom »Razstava 'Gozd na krasu Slov. primorja' v Bistri pri Vrhniki«).

Kot 13. publikacija Tehniškega muzeja Slovenije je izšla v Ljubljani 1967 knjžica, ki jo je spisala Katarina Kobe-Arzenšek, *Sitarstvo na Gorenjskem (zgodovinski oris)*. — Zelo smiselno je, da je Tehniški muzej, ki se žal bori z velikimi materialnimi težavami (pomanjkanje skladišč in finančnih sredstev), posvetil velik del svoje pozornosti v obliki brošur problemom, ki se morda komu na oko zdijo obrobne pomena, so pa v resnici že kar temeljni kamni naše starejše tehniške, s tem pa tudi že gospodarske in socialne zgodovine (gre za zgodovino osnovnih proizvodjalnih sredstev). Naj citiram samo Strunov opis kamšti v Idriji, Mazijevo delo o idrijskih klavžah, Gašperšičevo študijo o vigenjcu, sedaj še gorenjske statve za izdelavo sit in žime. Če se ne bi avtorica, ki je sicer kustos Tehniškega muzeja, vestno lotila drobnih raziskav o sitarstvu, ki je nekdaj zaposlovalo kar verigo gorenjskih vasi, sedaj pa je izumrlo, kdaj bi bila zgodovina izdelovanja sit obdelana? S pomočjo naprav, ki so narisane na straneh 12, 13, 14, 15 ali fotografirane na straneh 10, 11, 33, 35, so se vendar preživljale kar cele generacije kmečkih ljudi v omenjenih vaseh! Iz stavka, da je »med letoma 1954 in 1958 sitarska dejavnost dokončno in povsem zamrla« (str. 50), vidimo, da se je Tehniški muzej lotil sitarstva prav zadnji trenutek, sicer bi delo že mogli prevzeti etnografi.

Ker sem v novejšem času izpisal v raznih arhivih tudi podatke iz 18. stoletja, ki se nanašajo na sitarstvo, želim s pomočjo teh izpisov dopolniti nekaj stavkov avtoričinega teksta. Pri tem mi gre zlasti za to, da trdneje fiksiram prehod sitarstva iz domače obrti v založništvo in iz tega v razpršeno manufakturo. Domnevam, da bodo citirani podatki dopuščali takšno fiksiranje. To vrednotenje dogajanja niti ni tako malo pomembno, ker gre konec koncev za pojav, ki mu moremo reči tudi »zgodovina organizacije podjetij«. Ena izmed glavnih pomanjkljivosti poslovnega življenja v predterezijanskih desetletjih je namreč bila slaba organizacija tako kupčije kot proizvodnje. Sicer je bilo določeno število izjem, v splošnem bo pa trditev najbrž le obveljala. Šele terezijanski čas se je intenzivneje ukvarjal z organizacijo tako političnih kot gospodarskih forumov. Glede teh poslednjih so zlasti pomembni komerčni konsesi, ki so dosegli višek aktivnosti v 60. letih. Tudi privatni podjetniki, ki so dobili šele tedaj precej več vsestranske opore in spodbude, so pokazali močno težnjo k temu, da bi postali kaj več kot samo založniki.

Iz raznih arhivskih podatkov se vidi, da založništvo vrsto let vsaj tja do leta 1735 še ni pritegnilo vsega ali celo pretežnega dela sitarstva v svojo poslovno organizacijo. Nekateri viri prav iz tega leta splošno trdijo, da kmetje kar sami kupčujejo tudi s siti, drugi pa določno pravijo, da je ravno v Stražišču pri Kranju mnogo »gayhandlarjev« (Arhiv Slovenije, Lj., prejšnja oznaka Starejši stanovski arhiv, fasc. 78 »Gayhandl«). Določeni del sitarjev so pa založniki res organizirali že prej, kot to trdi tudi avtorica na str. 6 svojega teksta. — Glede Dolenca: leta 1750 je Franc Rakovec-Raigersfeldt zapisal, da je v Loki neki Dolenc, ki en gros nagociira s siti, ki se tam fabricirajo (= izdelujejo) v veliki množini; je zelo bogat« (Arhiv Slov., Rakovčevi spisi, fasc. II). Avtorica sicer trdi na citirani strani, da je Dolenc sam izdeloval sita, vendar se — po

Rakovcu — sme upravičeno dvomiti v to, da bi Dolenc imel res veliko lastno manufakturo. Prav gotovo gre pretežno za založništvo.

Fazo založništva spopolnjujejo tudi naslednji podatki: tik pred letom 1720 je loški meščan in trgovec Ivan Tomaž Jugovic izjavil v Ljubljani na neki seji, da se z založništvom letno zasluži 500.000 fl (Star. stan. arhiv, fasc. 78). Seveda je pri tem mislil najmanj vso Gorenjsko in založnike vseh panog. Prav tako leta 1730 je Rakovec zapisal, da sta v Loki hiši Jugovic in Jenko, ki en gros kupčujeta s platnom in sta precej bogati (na drugem mestu: »s platnom in siti«). Čeprav je zelo verjetno, da podatki, ki jih bom tu dodal, nimajo direktne veze z bogastvom Jugovičeve založniške dejavnosti in so le indirektni namig na njegovo organizacijsko sposobnost, vseeno ne bo odveč citiranje podatkov iz leta 1742. Tu piše, da mora plačati Jakob Jugovic davek od premoženja 30.000 fl, dr. Jožef in Karel Jugovic pa davek vsak od svojih 20.000 fl (Rakovčevi spisi, fasc. I). Seveda, dokler nam ne bo gospodarska dejavnost teh ljudi bolj znana, moramo njihovo zvezo z založništvom samo suponorirati.

Leta 1765 se navaja (Arhiv dvor. komore, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 397 in 420), da izdelujejo sita — pač: zalagajo izdelavo — Martin Demšar v Loki, Simon Demšar v Dorfarjih pri Loki, Jožef Jenko pl. Jenkensheim v Stražišču, v Kranju pa Simon Jugovic, Matevž Benedičič, Luka Bodlaj (Wodley). Na drugem mestu se za isto leto poroča: V okolici Kranja je pet kupčevalcev s platnom in siti. Najmočnejši je Simon Jugovic, drugi so Luka Bodlaj, Matevž Benedičič, Niko Oman, Aleksij Lokar. Prodajali so v republiko; drugi domači korespondenti so želeli, da bi te izdelke vzeli v komisijsko prodajo. — Čeprav je verjetno, da jih založniki niso uslišali (saj bi jih morali korespondentom prodajati s popustom), le vidimo, da se je založništvo širilo.

Znamenite »Commercial Tabellae« citirajo za leta od 1762 do 1769 sitarje kot rokodelce, spadajoče v komerčno stroko. Ločeno od te rokodelske rubrike se v posebni rubriki navajajo tudi kupčevalci s siti. Torej je precej jasno, da gre tu za založništvo. Komerčni tabeli za leto 1762 in 1764 navajata (ADK, Iö Kommerz, rd. št. fasc. 397), da je na Kranjskem 80 sitarjev — mojstrov. Vsi ti so 1762 izdelali 3578 sit, leta 1763 pa 1400 sit. Bilanca Kranjske z dne 26. marca 1764 za leto 1762 navaja v rubriki »commercium activum«, da so prodali v Levanto sit za 11.253 fl. Ker ne vemo, po čim so jih prodajali, tudi še ne vemo, koliko so jih prodali.

Kar brez posebnega prehoda pa od 1769 dalje navajajo tabele v oddelku o sitarstvu posebno žimarsko oz. sitarsko manufakturo v Loki (Rosshaar Manufactur), ki da je cit. leta izdelala 15.290 šopov ali »pušljev« vsakovrstnih sit. Že ta številka sama po sebi je zelo visoka. Če pa unoštevamo vire, ki pravijo, da je šop povež 9 sit, potem pridemo do številke 137.610 sit. Toliko pa je mogla proizvesti le zelo dobro organizirana in obsežna manufaktura! Razen navedenega števila sit je izdelala še 59.534 zimnatih trakov za vojaštvo in 2000 trakov za klobuke, prav tako za vojaštvo.

Že večkrat je bil govor o tem, da je bila armada vedno dober kupec različnega blaga (volov, platna, usnja, orožja, svinca) in da so se mnogi podjetniki potegovali za to, da bi postali dobavitelji za armado ali vojni liferanti. Tudi žimarji so se uvrstili med vojne liferante, in sicer leta 1769 ali kakšno leto prej. Neki vir (ADK, Iö Kommerz, fasc. rd. št. 395) trdi, da je M. Demšar sklenil prav leta 1769 z vojaško ekonomsko komisijo za Kranjsko posebno pogodbo o tem, da ji bo dobavil 160.000 navadnih in 5000 finih oficirskih ovratnic in nekaj tisoč podobnih trakov za konjenico. Še pred pomladjo 1770 je vse to — kot pravi vir — »pravočasno, kvalitetno in v vsestransko zadovoljstvo že dobavil«. Zelo verjetno je, da so zgoraj citirani trakovi obseženi v pravkar citiranih številkah. Po drugi strani je razumljivo, da izvršitev tako velikih nalog do dogovorjenega termina zahteva res dobro organizacijo dela v podjetju samem. Če je ne bi še bilo, bi se Demšar ne upal skleniti pogodbe s komisijo.

Če primerjamo proizvodnjo sitarjev iz prejšnjega odstavka s proizvodnjo manufakture, nam je jasno, da je manufaktura zajela vse citirane mojstre in še dolgo vrsto necitiranih in neregistriranih kmečkih sitarskih statev, sicer ne bi dosegla tako visoke številke. Po drugi strani vidimo, da je individualni ali pa

v založništvu delujoči sitar še mogel delati po svoji volji in biti kolikor toliko samostojen, v manufakturi pa mu je podjetnik že diktiral ali delovni čas ali pa število izdelanih sit (eno in drugo pomeni v bistvu normiranje storilnosti dela).

Za leto 1770 zvemo konkretno, kdo je lastnik te manufakture: Matevž Demšar in Marija Neža Jenko pl. Jenkensheim v Bitnjah in Stražišču. Njuna manufaktura je tega leta porabila 9968 kg konjske žime in iz tega izdelala 15.770 ovratnic za vojaštvo, 154 šopov posebnih sit in 15.999 šopov navadnih sit. — Razen te je mogla obstajati v tem majhnem kosu Gorenjske še ena manufaktura, tolikšen obseg je imelo sitarstvo! Ista tabela namreč navaja, da je ta »Rosshaar Manufactur in Oberkrain« (torej anonimna, brez citiranja lastnikov) proizvedla 17.817 šopov sit in 32.467 ovratnic za armado. Po vsej verjetnosti se je druga manufaktura organizirala prav leta 1770. Lastnik bi mogel biti kdorkoli izmed močnejših založnikov, na primer tudi Jugovic, mogoče pa gre le za ločeno M. Demšarjevo podjetje. Na to nas navaja podatek z datumom 9. aprila 1770, ki pravi, da je Matevž Demšar, založnik na Gorenjskem, prevzel delavce založnici za sita Mariji Neži Jenko pl. Jenkensheim iz Bitenj (ADK, Iö Kommerz, rd. št. 420). Iz tega se je razvil spor, ki ga je obravnaval tudi komerčni konses v Ljubljani in je — sodeč po vsebini raznih virov — vzdignil na ozemlju med Loko in Kranjem precej prahu.

Razmah sitarskega založništva in nastajanje sitarske razpršene manufakture nam ponazarjajo še naslednje številke: Commercial Tabella za leto 1764 navaja 76 sitarskih mojstrov, za leto 1765 že 79 mojstrov, za leto 1766 celo 81 mojstrov in 12 vajencev, za leto 1767 pa 79 mojstrov, 10 pomočnikov, 15 vajencev (diferenciacija se veča), za leto 1768 kar 90 mojstrov in 13 vajencev (pomočniki so zaradi nuje postali mojstri), za leto 1769 našteje 95 mojstrov, 5 pomočnikov in 15 vajencev, za leto 1770 pa 107 žimarskih ali sitarskih m a n u f a k t u r i s t o v, seveda v Demšar-Jenkovi manufakturi.

Vsi drugi predeli slovenske zemlje so bili brez sitarjev. Znale so mi samo tri izjeme: poročilo z dne 30. avgusta 1766 navaja, da je 1 sitar v Ptujju, in pripominja, da je edini v mariborski kresiji (okrožju); v letu 1769 sta bila v mariborskem okrožju, verjetno spet v Ptujju, le 2 sitarska pomočnika. V citiranem letu sta zaslužila 620 fl (ADK, Iö Kommerz, fasc. 385 in 397). Poročila in tabele komerčnih konsesov za vsa druga okrožja na slovenskem ozemlju v svojih rubrikah sploh nimajo gesla »sitarji, sitarstvo, žimarstvo« in podobno.

Avtorica nas je v razpravi opozorila na to, da je bilo sitarstvo tudi v evropskem merilu precej samosvoja slovenska gospodarska panoga. Zato menim, da je prav, da sitarstvo raziskujemo še naprej. Zlasti starejša obdobja, ker je novo dobo, torej 19. in 20. stoletje, avtorica obdelala prav dobro.

Razstave Tehniškega muzeja Slovenije, 1. Muzej je pričel izdajati tudi serijo brošur, ki so nekakšni vodiči po njegovih razstavah. Kot prva svoje vrste je brošura z naslovom Sodarstvo na Slovenskem. Brošura je bila dotiskana maja 1966, prav ob otvoritvi razstave v Bistri pri Vrhniki. Uvod ji je napisal ravnatelj TMS Marijan Vidmar, kratek zgodovinski pregled sodarstva je prispevala Katarina Kobe-Arzenšek, tehnologijo sitarstva je popisal Miloš Mehora, odstavke z naslovom Leseni sod in sodobna tehnologija je prispeval Miran Veselič.

Jože Sorn

Naši znameniti tehniki. Ljubljana 1966. Izdala in založila Zveza inženirjev in tehnikov Slovenije.

Ko je izšla v Ljubljani 1961 knjižica Obiski pri slovenskih znanstvenikih, ki jo je spisal Vladimir Bartol (Mladinska knjiga, knjižnica Priroda in ljudje), smo bili prijetno presenečeni iz treh razlogov: način podajanja je bil prav prikopen, da ne rečem domač; avtor je znal pokazati zlasti mlademu bralcu lepote in težave znanstvenega dela; končno je te bralce opozoril na dejstvo, da ima-

mo tudi mi vrsto znanstvenikov svetovnega slovesa. Sicer je res, da imajo na primer Slovenski biografski leksikon ali letopisi Slovenske akademije znanosti in umetnosti ali določene publikacije ljubljanske univerze tudi življenjepise naših znanstvenikov z njihovimi bibliografijami, toda način pisanja tu se bistveno loči od stila Bartolovih Obiskov.

»Naši znameniti tehniki« so glede stila neke sredi med obema omenjenima metodama. Ker gre v tej knjigi — v nasprotju z Bartolovo knjigo — za veljake, ki so vsi že pokojni in so zato že »predmet« preučevanja naše zgodovine znanosti, oblike dvogovora seveda ni več, preprosti način opisa je pa še ostal. Zato ima knjiga veliko pedagoško in popularizacijsko vrednost. To je ena izmed glavnih odlik omenjenega dela; prav zato zasluži uredniški odbor s prof. inž. A. Struno na čelu vso pohvalo.

Knjiga »Naši znameniti tehniki« se omejuje na 54 pomembnih veljakov (izbor je napravil inž. Struna po prosti presoji); opisuje 8 fizikov, potem 7 naravoslovcev, znamenitega seizmografa Belarja, vodilne kemike, šumarje, agronome itd., v nekaj primerih pa se celo nekoliko oddalji od ožjega pojmovanja besede tehnik, na primer pri Antonu Janši, Lovru Koširju, Francu Orožnu, Fidelisu Terpincu. To knjigi kot celoti prav nič ne škoduje, zlasti če jo vrednotimo z že omenjenega vzgojnega stališča. Knjige ne bo rad vzel v roke samo maturant, ampak tudi zgodovinar-pedagog in, zgodovinar-raziskovalec.

Jože Sorn

Franc Minařík, Pohorske steklarne. Maribor 1966. 316 + II str.

V predgovoru te knjige je Bogo Teplý na strani 8 zapisal o avtorju, tem dobro znanem zgodovinarju lekarništva, da se je s svojim delom uvrstil ne samo med zgodovinarje steklarstva, temveč tudi Pohorja. Ta pripomba je popolnoma pravilna. Iz dela, ki je prvotno bilo, tako se zdi, koncipirano v manjšem obsegu, je nastala bogato ilustrirana knjiga, ki obsega 290 strani slovenskega teksta (brez pripomb in nemškega resuméja). V njem je toliko koristnih podatkov o tehniki steklarskega dela, o koloniziranju Pohorja, o življenju steklarskih družin, o potrošnji surovin itd., da bomo knjigo še mnogokrat vzeli v roke.

Najprej dá avtor kratek historiat steklarstva od antike dalje, s 24. stranjo pa preide na opis pohorskega gozda in na zgodovinski pregled njegove eksploatacije. Po poglavjih o surovinah za steklarstvo (pepelika, kremenjak, apnenec, glina) spregovori še o delu steklarjev. S 65. stranjo pričinja obdelovati po kronološkem redu nastajanja vse glažute. Popis je zelo vesten in tako podroben, da se kaj bistvenega že skoraj ne bo moglo dodati. Le še podatki iz tistih arhivov, ki jih avtor ni mogel pregledati, utegnejo vsebovati posebne novosti (na primer arhivi v Gradcu in na Dunaju).

Žička steklarna je prva na vrsti. O njej pravi pisec, da se ne ve, kdaj je nehala delovati (str. 54, 76). Ko so se v bližnji preteklosti pregledovale v dunajskem arhivu dvorne komore arhivalije, ki govore o delovanju komerčnih konsešov, teh zelo pomembnih korpusov za napredek gospodarstva v terezijanskem času, so se izpisali tudi podatki o spodnještajerskih steklarnah v tisti dobi. Zato bo najbrž prav, da se z njimi dopolnijo nekateri Minaříkovi stavki. Poročilo štajerskega komerčnega konsesa z dne 22. junija 1764 dvornemu komerčnemu kolegiju (ADK, Iö Kommerz, fasc. 315) pravi med drugim tudi to, da sta obrat za proizvodnjo pepelike — Potaschen-Fabrik — v Graditzhofu pri Laškem in steklarna žičke kartuzije pravkar prenehala obratovati (... albereit aufgehört). Ta »pravkar« je bil tudi še v terezijanskih časih zelo relativen pojem; lahko obsega nekaj dni, lahko pa tudi nekaj mesecev. Verjetno pa ne bomo preveč zgrešili, če bomo rekli, da je steklarna prenehala z obratovanjem nekako spomladi 1764.

Verjetno se na starejšo vitanjsko glažuto, ki jo avtor popiše na straneh 77—82, nanaša podatek iz leta 1769. Ta pravi, da je v celjskem okrožju 1 stek-

larna, ki ima 3 mojstre, 15 pomočnikov in 3 vajence, njen dobiček v tem letu pa da je znašal 8900 fl (ADK, Iö Kommerz, fasc. 397). Ker nobena sočasna spodnještajerska steklarna ni imela toliko personala, je jasno, da gre tu za najmočnejšo glažuto tiste dobe v vzhodni polovici slovenske zemlje.

Obe steklarni v Hudem kotu na Pohorju, starejšo in mlajšo, popiše avtor na straneh 91—106. Ni še znano, katera izmed obeh je bila močnejša glede personala in proizvodnje, vsekakor pa je bila mlajša glažuta zelo šibka, ker je imela — podatek velja za leto 1775! — izmed spodnještajerskih obratov najmanj zaposlencev: le 6 pomočnikov in 2 vajenca. Torej ni premogla takrat niti mojstra.

Girtlerjeva steklarna na Smolniku nad slapom Šumikom (Minařik, str. 107—116) spada med srednjevelike pohorske steklarne. Popis za leto 1775 pravi, da ima 1 mojstra, 5 pomočnikov, 2 vajenca in 12 pomožnih moči. Med pomožne moči ne smemo šteti drvarjev ali prevoznikov steklenine, ker takega osebja komerčne tabele niso nikoli registrirale. Po vsej verjetnosti gre za izdelovalce pepelike, ker je — kot smo že videli — bilo izdelovanje oziroma pridobivanje pepelike tudi v resnici »komerčna stroka«. Tu naj še dodam, da so v tistih časih (najmanj 1730—1780) izvažali velike količine pepelike iz ogrskih dežel prek Ptujja v svet; manjši del pepelike se je potrošil v steklarnah na našem ozemlju, del pa se je tudi izvažal prek Trsta čez morje.

Girtlerjevi steklarni je bila zelo podobna limbuška ali gornja glažuta pod Arehom (Minařik, str. 116—152). Isti popis iz leta 1775 enako navaja, da je imela 1 mojstra, 5 pomočnikov, 2 vajenca in 12 pomožnih moči. Iz Minařikovega teksta vidimo, da se je razvila iz poprečne glažute v precej veliko manufakuro.

Ko smo že pri citiranju »Commercial Tabellae« s podatki za 1775, naj dodamo, da se razen omenjenih treh pohorskih steklarn navajata za to leto v spodnji Štajerski samo še steklarni v gospostvih Rogatec in Kozje. V prvi so takrat delali 1 mojster, 4 pomočniki, 1 vajenec in 5 pomožne moči, v drugi pa 1 mojster, 5 pomočnikov in 1 vajenec. Torej je bilo s steklarnami nekako tako kot s fužinami: težišče je v obdobju manufaktur bilo na Pohorju in ob njegovem vzhodu in to zaradi gozda, da ne rečem pragozda.

V predmarčni dobi so se zaradi znatno povečanega povpraševanja po steklu glažute razvile v zelo velike manufakture. Še pozneje so dobile močno potezo pravih tovarn (uvajanje plina in regeneratorjev, poskusi s premogom itd.; Mniařik, str. 246 sl.).

Knjiga, katere izid v skromnejšem obsegu (samo Lobjnica) je napovedal Tehniški muzej Slovenije v svoji zbirki publikacij že pred leti, ima dolgo vrsto zelo uspešnih fotografij, na koncu pa lep zemljevid vseh glažut. S sintezo razprav o steklarstvu, ki so jih napisali na primer Ranieri Mario Cossar za Goriško, Vlado Valenčič za Kranjsko, Franc Minařik za Pohorje — in še nekateri (npr. tudi Slokar, Gesch. d. österr. Industrie, 1914, str. 536—539), se že dobi zadovoljujoč pregled steklarstva na slovenskem narodnostnem ozemlju.

Prav na koncu naj popravim ime zgodovinarja Štefana Zelka v Ivana Zelka (Minařik, str. 75).

Jože Sořn

Igor Vriřer, **Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrařnik**, Ljubljana 1965 (Izdala in založila Slovenska matica), 218 str.

Osnovni tekst knjige je disertacija, ki jo je I. Vriřer predložil Filozofski fakulteti v Ljubljani in jo je ta sprejela marca 1962. V njej se avtor v luči geografskega preučevanja mest loti študija treh zasavskih premogovniških urbanskih naselij, to je Zagorja, Trbovelj in Hrařnika.

Cestokrat vidimo, kako se geograf in historik pri delu močno približujeta drug drugemu in za prenekatere razpravo je težko reči, ali je v bistvu geografska ali historična študija. Vriřer hoče ostati geograf, saj pravi na strani 8: »Geografsko proučevanje mest naj bi... analiziralo današnjo (podč. J. Š.) družbene funkcije in razmere, notranje življenje mesta, njegovo fiziognomijo

ter sožitje z okolico in drugimi mesti«. Toda pri tem prav dobro ve, da se brez naslanjanja na zgodovino ne more zadovoljivo pojasniti sodobno stanje revirskih naselij in njihovih razmer. Zato je v precejšnji meri pritegnil v tekst tudi zgodovinske podatke.

Avtor je po geografski strani témo — takó kot si jo je koncipiral — gotovo prav dobro obdelal. O tem morajo izreči sodbo geografi. Nam gre le za oceno historičnega dela avtorjevega teksta.

Iz knjige kot celote se vidi, da pisec ni nameraval sistematično raziskati in s kartami ter diagrami dokumentirati na primer genezo rudarskih mest od prvotnih zaselkov z manjšim številom raztresenih kmečkih hiš in mednje posejanih rudarskih objektov ter stanovanj pa do današnjih strnjenih urbanskih naselij s stolpniciami, samopostrežnimi trgovinami, javnimi spomeniki itd., tudi ni hotel temeljito poseči v genezo cestnega omrežja od nekdanjih vaških kolo-vozov do modernih [že mestnih] betonskih ulic in cest. Vsega tega se sicer dotika, toda jedro razprave mu ta problematika ni. Če bi mu bila, bi seveda moral preštudirati vrsto kart, na primer katastrske mape od najstarejših do najnovejših, dalje razne rudniške karte (pregledne karte, ležne karte, jamske karte) in vrsto situacijskih skic; vse to hranijo rudniške uprave, Državni arhiv SR Slovenije v Ljubljani, v najnovejšem času tudi že Muzej slovenskih premogovnikov v Velenju. Genezo ponazori avtor z razpredelnicami o razvoju hiš v Trbovljah (str. 161), v Zagorju (str. 164) in Hrastniku (str. 168), s tabelami o razvoju prebivalstva (str. 142), z naštevanjem tovarn in celó s količino njihovih proizvodov, s produkcijo premogovnikov, s številom delavstva, z različnimi kartami in diagrami itd.

Pri razpravi, ki je v bistvu kombinacija geografije teh treh mest in njihove zgodovine, se je avtor seveda moral opirati tudi na historično literaturo. Zbral je v glavnem vsa dela, ki imajo za njegovo temo pomembne podatke; prezrl je nekatere tiskane vire. Le-te bom omenil pozneje.

Žal je avtor čisto brez potrebe zakrivil nekaj napak, na katere moramo historiki opozoriti bralca te sicer koristne razprave. Spodrsljali in nejasnosti so verjetno rezultat naglice, v kateri je sestavljal disertacijo; delno je botrovala tudi površnost. Z nekaj pedantnosti bi na primer zlahka popravil nejasnost, ki jo ima na strani 55, kjer pravi, da je splošni gospodarski in tehnični razvoj pričela doživljati Avstro-Ogrska (!) v dvajsetih letih minulega stoletja. Znano je, da smemo o Avstro-Ogrski govoriti šele od dualizma dalje, ne pa že v predmarčni dobi (podobna trditev je tudi še na strani 120). — Trboveljska premogopna družba nikakor ni mogla kupiti vodenskega premogovnika že leta 1871 (strani 57, 58, 53, 60), ker je bil njen ustanovni občni zbor šele 30. decembra 1872. Avtor je uporabljal dobro Orožnovo monografijo o zgodovini Trbovelj, Hrastnika in Dola (Trbovlje 1958), saj jo citira, in vendar ni utegnil prebrati oziroma prepisati stavka na strani 328, kjer piše, da je TPD kupila vodenski rudnik 3. januarja 1873! Prav tako ohlapna je tudi Vrišerjeva trditev, da je TPD pokupila zasavske rudnike med leti 1870 in 1885 (stran 191). Točne letnice so: za vodenski rudnik in Maurerjeve entitete v Trbovljah 1873, za premogovnik združbe v Zagorju in za Tržaško premogokopno družbo v Hrastniku in Dolu 1880. Seveda je res, da je do nakupa prišlo med leti 1870 in 1885, toda kaj je oviralo avtorja, da ni prepisal točnih letnic iz Orožna, str. 328, 330, 342, 355? — Delniška družba »Ujedinjenje tvornice stakla« seveda ni bila kartel, ampak koncern.

Domnevam, da gre na račun naglice pri pisanju disertacije in pozneje pri korigiranju krtačnih odtisov še nekaj spodrsljajev. Tako na primer piše na strani 31, da so leta 1849 zgradili 'Južno železnico' (vso ali le del nje?), na strani 191 pa že trdi, da je bila zgrajena ista železnica leta 1848! — Zelo nejasen je stavek na strani 70, češ da proizvodnja hrastniškega premogovnika okoli 1846 še ni dosegla 1680 ton, da pa se je bolj razmahnila, ko je rudnik kupila Tržaška premogokopna družba in ko so... itd. Iz tega zaporedja bi človek razbral, da se je tržaška družba ustanovila šele po letu 1846, če ne bi že na strani 56 videl zapisano, da se je družba ustanovila leta 1845. Takih lapsusov je še nekaj.

Na strani 70 avtor prav brez razloga obžaluje, da o proizvodnji hrastniškega premogovnika za določeno obdobje pred letom 1880 ni podatkov. Ne glede na to, da avtor časovno ne precizira te temne dobe, je treba ugotoviti, da podatki seveda so, a jih Vrišer iz neznanih razlogov ni uporabil. Čeprav je pisec geograf in nima namena pregloboko segati v zgodovino, bi si moral tisti trenutek, ko se je odločil spisati geografsko razpravo s historičnim prizvokom, sestaviti seznam literature, ki ima statistične podatke o proizvodnji premogovnikov. Taka literatura, ki ima pa že značaj virov, so za predmarčno dobo in še nekaj let po njej znane *Tafeln zur Statistik*, za pomarčno dobo tudi na primer zaporedna poročila geognostično-montanističnega društva za Štajersko (*Erster, ... Zwölfter Bericht des geognostisch-montanistischen Vereines für Steiermark, Graz 1852, ... Gratz 1863*) ter tista serija knjig zelo uporabne in često citirane zbirke *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* (izdajatelj statistična centralna komisija na Dunaju), ki ima skupni naslov *Der Bergwerks-Betrieb ...* Če pa avtor že v svojem konceptu ni imel namena poiskati citiranih del, bi moral formulirati svoje pojasnilo drugače in ne z besedico »žal«.

Avtor se je na strani 35 lotil tudi periodizacije zgodovine črnega revirja. Tega problema se je moral dotakniti, ker se mu določeni pojavi (večji dotok ljudi v revirje, razvoj cestnega omrežja, večje število industrijskih obratov ipd.) precej točno pokrivajo z drugimi dogodki, ki so pomembni tudi za splošno gospodarsko zgodovino. Sicer je dobro okarakteriziral nekatere historične periode, vendar je pri tem docela prezrl obdobje, ki ga omejujeva znani letnici 1918 in 1941 (ali 1945). Pri periodizaciji bodisi krajevne zgodovine bodisi vse narodne zgodovine moramo vedno upoštevati to fazo kot posebno periodo; ima namreč toliko posebnosti, da ji ne moremo odrekati položaja svojevrstnega historičnega obdobja.

Prav je, da je dal avtor svoj rokopis v pregled lektorju. Pri vsej vestnosti se je pa vendarle vtihotapilo še nekaj napak. Trbovlje niso srednjega spola, ampak se ime vedno piše v množini. Na primer stran 53: »... da se je Trbovlje sorazmerno kmalu potem, ko je postalo last TPD, povzpelo ...« Ali stran 161: »Danes ima Trbovlje že videz mesta ...« — itd. Industrijske elektrarne niso izgubljale na pomenu (str. 87), ampak so enostavno izgubljale pomen.

Jože Sorn

V. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III. del*,
Ljubljana 1966 (Državna založba Slovenije) str. 496

Tretji del široko zasnovane monografije dr. V. Schmidta zajema kratko toda izredno pomembno časovno-obdobje od revolucionarnega leta 1848 do uveljavitve osnovnošolskega zakona leta 1869, oziroma do začetka sedemdesetih let 19. stoletja. Zato je vendar razumljivo, da je kljub tej kratki dobi dobrih dvajset let besedilo z opombami naraslo na blizu 480 strani. Ta obseg sam po sebi priča o bogastvu in važnosti obdobja ne le za splošni razvoj slovenskega naroda, marveč tudi za sorazmerno ozko področje tega razvoja, to je za zgodovino šolstva in pedagogike. Hkrati pa dokazuje tudi to, da je avtor zbral za to delo zelo obsežno gradivo iz arhivov in dosedanje literature o tem vprašanju.

Splošnemu boju fevdalne in absolutistične reakcije ter konservativnih sil z naprednejšimi; demokratičnimi in deloma revolucionarnimi silami v habsburški monarhiji, ki se je v glavnem zaključil z ustavno dobo, se v obravnavanem obdobju priključuje kot sestavni del tega boja, tudi boj za novo, naprednejšim potrebam buržoazije in novemu času ustrežajočo šolo. Revolucionarno leto in prvo obdobje ustavne dobe, ko je buržoazija prišla do oblasti, sta prinesla tudi na področju šolstva v Avstriji in s tem tudi v slovenskih deželah, nove poglede, nova, bolj demokratična načela in njim ustrežajoče pedagoške principe.

Nastopajoča buržoazija, ki je hotela šolstvo iztrgati iz fevdalne zaostalosti in iz rok konservativnih, zlasti cerkvenih krogov, je skušala od revolucionar-

nega leta 1848 dalje uveljaviti v šolstvu nove organizacijske oblike in novo vsebino po svojih pogledih. Odtod velike spremembe v zgodovini šolstva v tem obdobju v monarhiji in tudi na Slovenskem. Na temeljih, postavljenih in uveljavljenih tedaj, se je šolstvo razvijalo vse do propada Avstro-Ogrske. Za osnovno šolo jih je nakazal že osnutek temeljnih načel javnega pouka v Avstriji iz revolucionarnega leta 1848. V njem sta med drugimi prišli do izraza tudi napredni, demokratični zahtevi, naj bo pouk na tej stopnji šolstva izključno v materinščini in naj se omogoči osnovnošolsko izobraževanje vsem, tudi najrevnejšim otrokom. Vendar sta poraz revolucije in absolutizem ter z njima povezana odločujoča vloga reakcije in konservatizma na vseh področjih življenja v monarhiji zadržali osnovno šolo v glavnem na stopnji predmarčne dobe ne le v času desetletja tako imenovanega Bachovega absolutizma, marveč tudi v prvem obdobju ustavne dobe. Konkordat iz leta 1855 je tako stanje in vlogo cerkve ter duhovščine v šoli začasno še utrdil. Nova, buržoazna načela so se uveljavila, čeprav ne povsem, šele z zakonom o osnovnih šolah leta 1869, ki je dvignil osnovno šolo na raven, kakršne do propada monarhije ni bistveno presegla. Za srednje šole pa jih je uveljavil že v novembru 1849. leta razglašeni zakon o organizaciji gimnazij in realk. Do konca obravnavanega obdobja so se nato vpeljale vse bistvene spremembe in novosti na tej stopnji šole. Gimnazije so postale osemletne, dobile predmetni pouk z nekoliko zmanjšano vlogo latinščine v korist nemščine in deloma naravoslovnih predmetov in so z novo vsebino postale poglavitna zvrst splošno izobraževalne šole druge stopnje. Do kraja so se v tem obdobju utemeljile kot druga vrsta srednjih šol tudi realk, ki so po letu 1867 postale sedemletne in tako prerasle ob gimnaziji v drugo zvrst splošnoizobraževalnih srednjih šol z izrazito naravoslovno, tehnično vsebino. Dajale so študente za razne tehnične visoke šole in akademije, na univerzo pa je bil mogoč vpis seveda še vedno samo z gimnazij.

Pri vsem tem je bil boj z reakcijo in zlasti s cerkvijo oziroma duhovščino za novo osnovno šolo mnogo težji od boja za novo srednjo šolo, torej za novo gimnazijo in realko. Z osnovno šolo so si namreč cerkev in z njo povezane sile hotele zadržati ne le dotedanjo vlogo v šolstvu, marveč s tem pripomoči tudi k temu, da obdrže vse tiste položaje, ki so jih imeli v dotedanji družbi in politiki. Ob uveljavljanju novega šolstva se je na Slovenskem pokazalo zlasti naslednje. Nemška liberalna buržoazija, ki je imela vodilno vlogo pri pospeševanju novega šolstva, je skušala tudi to razvitejše šolstvo v čim večji meri uporabiti za germanizacijo, kar ji je uspelo zlasti potem, ko je v ustavni dobi prišla na oblast. Slovensko narodno vodstvo oziroma slovenski voditelji so se sicer potegovali za slovenščino kot učni jezik, toda zaradi prevladujoče konservativnosti in pomembne vloge duhovščine v narodnem gibanju se ni kazal samo odpor proti vsem drugim pozitivnim stranem nove šolske zakonodaje, marveč se je uveljavljalo tudi aktivno nasprotovanje. Pri tem so veliko prizadetost pokazali zlasti najvidnejši predstavniki slovenske duhovščine. Te sile so s svojim bojem proti naprednim načelom v šolstvu, proti spremenjenim vzgojnim smotrom šole, proti novi idejni in politični usmerjenosti šole zavirale ne samo hitrejši dvig šolstva v naših deželah, marveč tudi hitrejši dvig slovenskega ljudstva iz zaostalosti, hkrati pa tudi uspešnejšo rast in krepitev narodnega gibanja. Seveda je šolstvo in boj okoli njega kljub vsemu v precejšnji meri pripomoglo k porastu narodne zavesti in gibanja, kakor mu lahko sledimo v tem obdobju. Vedno večje je bilo število narodno zavednih učiteljev in profesorjev, že zgodaj v srednji šoli so se za narodno gibanje opredelili in navdušili mnogi dijaki (znak tega so sorazmerno številni, večinoma tajni, literarni listi, preganjanja, izključitve itd.), naraščalo pa je tudi število narodne inteligence, ki je prihajala iz šol. Ker se je slovensko narodno politično vodstvo bilo samo za slovenski značaj šole, ni pa želelo, da bi se spremenila njena dotakratna družbena vloga, je zadrževalo seveda tudi celotno narodno gibanje v konservativnosti. Avtor je pri tem pravilno ugotovil, da je bila posledica takega odnosa do sprememb v šolstvu tudi to, da so Slovenci dosegli manj pravic v njem — v osnovni šoli kot tudi v gimnazijah in realkah — kakor bi jih mogli v tem obdobju, če bi bilo slovensko narodno vodstvo bolj

napredno, bolj politično zrelo ali vsaj bolj zahtevno. Pri tem je bila osrednja slovenska dežela, Kranjska, še posebej prizadeta, zlasti še, ker je v času, ko je šolstvo prehajalo na nove gospodarske osnove, torej preden se je uveljavilo načelo, da za obvezno šolo skrbi celotna družba, postala ena izmed najbolj zaostalih dežel glede oskrbovanja šol v habsburški monarhiji.

Avtor je sledil v monografiji rasti naprednejše organizacijske strukture šolstva, njegovi novi vsebini in naprednejši buržoazni pedagogiki, a hkrati boju proti novemu šolstvu. Ob tem pa je upošteval še celo vrsto za zgodovino šolstva važnih in z njim tesno povezanih vprašanj in problematike. Eno takih je bil odnos med cerkvijo in državo pri vodstvu šol, kjer je izredno plastično prikazan trdovraten boj duhovščine za vodilno vlogo cerkve v šoli, oziroma za ohranitev verske vzgoje in s tem za ohranitev svojega vpliva nad ljudskimi množicami. Slomšek je tedaj to izrazil z besedami: »Ce pa bi ločili šolo od cerkve in vzeli cerkvi vzgojo mladine, bi vzgajali brezbožno, puntarsko pokolenje, propadle ljudi, ki bi se ne bali Boga in tudi ne nobene oblasti...« »Šole pa, če prava ni, je boljše, da nje ni.« Ta boj se konča šele ob koncu tega obdobja, ko je cerkev izgubila šolsko nadzorstvo. Podrobno je obravnavano materialno stanje šol in prehod iz že prej sto let starega načina vzdrževanja šol na nove širše osnove in na nove za učitelje manj ponižujoče načine nagrajevanja. Posebej so zajeti problemi šolanja učiteljev (na novih učiteljskih) in profesorjev, vloga učiteljev v zgoraj nakazanem boju za naprednejšo in boljšo šolo in nova pedagoška načela, rasti njihove stanovske zavesti in boju za dostojnejše plačilo za delo, na kar kaže protest, ki ga je izrekel eden izmed njih: »... ni pravično, da je ravno naš stan najpervi tam, kjer se varčno ravna, naj zadnji pa tam, kjer se delavce po zasluženju plačuje,« in končno vključevanju učiteljev v narodno gibanje in narodnostni boj tako v šolah kakor izven nje.

Obširno je opisano jezikovno stanje v šolah, zlasti širjenje pomena slovensčine kot učnega jezika in učnega predmeta v šolah. Pri tem se pisec ni naslanjal samo na uradne deklaracije o učenem jeziku šole in na uradna poročila, temveč je šel na konkretno proučevanje tega problema na mnogih šolah posebej in prišel do zaključka, da je bila slovensčina v praksi mnogo bolj razširjena kot učni jezik, kakor pa se je mislilo doslej. Potrebno bi bilo torej, če hočemo enkrat točno ugotoviti vlogo slovenskega jezika na vseh stopnjah šol in njegovo uveljavljanje, potrpežljivo slediti učni jezikovni praksi od šole do šole in leto za letom. Isto velja še za marsikatero vprašanje v šolstvu tiste dobe, ki mu normativne odredbe sicer dajejo nek okvir, a se dejansko stanje od njega pogostokrat in mnogokje tudi zelo oddaljuje.

Podrobno je avtor sledil vprašanju šolskega obiska in njegove ugotovitve odpirajo mnoge nove vidike, važne tudi v splošni družbeni in kulturni zgodovini Slovencev. Posebej je zajel tudi strokovno šolstvo in vprašanje boja za slovensko univerzo v tem obdobju ter se dotaknil še vrste drugih vprašanj (na primer vloge konkordata v šolstvu, vprašanja šolskih knjig, njihovo nastajanje, zalaganje in tisk itd.).

V knjigi, kjer slone zaključki na podrobni analizi bogatega arhivskega gradiva, je zgodovina šolstva in pedagogike obravnavana v povezavi z vsem neposrednim zgodovinskim dogajanjem na Slovenskem in kot sestavni del splošnega razvoja slovenskega naroda ter odpira pri tem mnoge nove vidike, ki jih bo treba upoštevati pri sintezi slovenske zgodovine 19. stoletja. Zato seveda knjiga ne pomeni obogatitve samo za zgodovino šolstva in pedagogike, marveč je hkrati pomemben doprinos za zgodovino slovenskega naroda v tem obdobju.

Kakor prvi dve knjigi, je tudi ta napisana zelo pregledno in s premišljeno koncipirano zasnovo. Bogastvo gradiva je avtorja le na posameznih mestih speljalo na tako podroben opis dogajanja, da se po malem že izgublja preglednost in jasnost, ki je sicer odlika avtorjevega podajanja. Ta del monografije se dostojno priključuje že objavljenima prvima dveh knjigama in želeli bi bilo, da bi avtor z delom nadaljeval in zaključil svoje proučevanje s tistim obdobjem, ki je bilo prvotno v zasnovi določeno kot mejnik, to je z letom 1918.

Ferdo Gestrin

Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Redakcija: Rodoljub Čolaković, dr. Dragoslav Janković, Pero Morača. Avtorji: Rodoljub Čolaković, Pero Damjanović, dr. Sergije Dimitrijevič, Kiro Hadži Vasilev, Mito Hadži Vasilev, dr. Dragoslav Janković, Pero Morača, dr. Najdan Pašić, Julijana Vrčič. Slovenski prevod izdal Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana. Prevedel Ferdo Fischer. Ljubljana 1963. Str. 458. 8°.

*Pripombe k nastanku stare Jugoslavije in prikazovanju
Osvobodilne fronte v »Pregledu«*

Nimam namena pisati kritike h knjigi, ki je v slovenskem prevodu izšla v letu 1963. Želel pa bi izreči nekaj pripomb, ki morejo služiti kot dopolnilo ali pa tudi kot prispevek za diskusijo o navedeni knjigi. Nihče ne dvomi, da je bila knjiga o zgodovini jugoslovanskih komunistov, ko se je pojavila v naši javnosti, pomemben dogodek. Ne glede na slabosti, ki jih bodo mnogi videli v njej, je vendar knjiga, v kateri je prvič mogoče pogledati na razvoj avantgardne partije delavskega razreda v Jugoslaviji od njene ustanovitve do najnovejšega časa. S kolikšnimi težavami so se morali boriti avtorji pri pisanju in izdelavi, si morejo misliti vsi, ki so se kdaj ukvarjali z obdelavo kakega problema popolnoma na novo, brez kakih temeljitejših poprejšnjih del. Na tem mestu nam ni treba obnavljati težav, ki so jih imeli avtorji, saj so o njih sami spregovorili v uvodnih besedah. Vsakemu od bralcev morejo ne samo dvigniti vrednosti sedanjega »Pregleda«, temveč mu predvsem pomagati razumeti, da je »Pregled«, kakršen je izšel, mnogo več kakor pregled oziroma tisto, kar po navadi označujemo kot pregled.

V svojih pripombah se želim dotakniti dveh sektorjev. Prvi se nanaša na problem, ki ga moremo nekako označiti kot nastajanje Jugoslavije v zvezi s prvo svetovno vojno. Drugi obsega dobo narodnoosvobodilnega boja, ki ima v zgodovini jugoslovanskih narodov prelomni značaj, ker je na eni strani v njej propadel buržoazni red stare Jugoslavije, na drugi strani so pa v njej bili ustvarjeni temelji za razvoj socialistične Jugoslavije.

1. V »Pregledu« ni do kraja jasno stališče, čigava tvorba je bila Jugoslavija, kakršna je izšla iz prve svetovne vojne. Stališče kominterne je bilo, da je bila Jugoslavija izključno tvorba zahodnoevropskega imperializma. »Pregled« tega stališča ne zavrača v celoti, temveč pravi, da kominterna ni upoštevala, da je bila Jugoslavija tako sad narodnoosvobodilnih teženj, kakor tudi (podčrtal F. Š.) boja jugoslovanskih narodov (str. 94). Na drugem mestu pa, kjer »Pregled« omenja, da je akcijo za ustanovitev jugoslovanske države na razvalinah Avstro-Ogrske vodila buržoazija jugoslovanskih pokrajin, pravi tudi, da so slovenske, hrvatske in srbske meščanske politične stranke ustanovile narodni svet SHS (v času) »ko je bilo že popolnoma jasno, da je poraz centralnih sil v vojni neizbežen in da je osvoboditev na pragu« (str. 23).

Na tem mestu ni prostora, da bi razmišljali, zakaj je pripadla buržoaziji jugoslovanskih narodov naloga pripeljati jugoslovanske narode v skupno državo. O tem so že drugi mnogo pisali (npr. E. Kardelj v knjigi »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«, Ljubljana 1957). Opozorimo na le, da tudi »Pregled« pravi, da vodstva jugoslovanskih socialno-demokratskih strank niso niti razumela niti bila sposobna prevzeti vodstva ljudskih množic in v času razpadanja avstro-ogrške monarhije zagotoviti delavskemu razredu tisti vpliv v akcijah za ustanovitev jugoslovanske države, ki bi ga po svoji moči lahko imel (str. 23). Če je bila stvar taka, potem ne moremo drugače, kakor pogledati tisto, kar je napravila buržoazija za združitev jugoslovanskih narodov v skupno državo, pa naj bo že iz njene lastne iniciative, ali tako, da je izkoristila določeno ljudsko vrenje.

Na temelju razvoja v samih jugoslovanskih narodih in v tedanjem svetu je mogoče reči, da stališče kominterne ni bilo pravilno. Jugoslavija namreč ni bila tako zaželena in morda celo planska tvorba zahodnoevropskih sil, kakor je mislila kominterna. Narodna skupščina Srbije jo je sicer stavila v svoj program na zasedanju v Nišu jeseni 1914, zanj se je boril »jugoslovanski odbor«

v Londonu in zanjo so se borili tudi jugoslovanski narodi v sami Avstro-Ogrski, in to postopno vedno odločneje od majniške deklaracije dalje. Toda v zunanjem svetu, pri odločujočih faktorjih antantnih sil, pa na rešitev jugoslovanskega vprašanja v smislu tiste rešitve, do kakršne je v letu 1918 naposled prišlo, niso gledali tako, kakor je mislila kominternina. Opozorimo naj takoj na besede, ki jih je napisal Ferdo Čulinović v svoji knjigi »Jugoslavija izmedju dva rata«: »Ovdje treba pomsjetiti na to, da odgovorni državnici Antante ... sve do proljeća 1918 uopće nisu mislili na likvidaciju Avstro-Ugarske, nego samo na njezino teritorialno okrnjenje« (str. 52). Državniki antante so se torej dolgo trudili, da bi Avstro-Ogrsko ohranili, kakšne okrnitve pa so dopuščali, nam dobro kaže znani londonski pakt. Sam Wilson je dolgo predvideval samo avtonomijo avstroogrskih narodov, ne pa razpada habsburške monarhije. Šele zaradi neuspeha misije Siksta Burbonskega in pod vplivom naraščajočega protiavtrijskega gibanja predvsem Čehoslovakov in Jugoslovovanov je svoje mnenje spremenil in prav na koncu vojne, sredi oktobra 1918, spremenil svoje avtonomične točke ter uradno priznal avstrijskim narodom pravico do samoodločbe. Kakšno je bilo pa stališče evropskih antantnih sil do Jugoslavije, nam nazorno kaže njihovo stališče do izvedbe londonskega pakta in ne nazadnje tudi do koroškega problema.

Ko je dr. Bogdan Krizman študiral odnose zahodnoevropskih sil do nastajanja Jugoslavije, je prišel do spoznanja, ki ga je izrazil z naslednjimi besedami: »Nitko u vrhovima tih velesila (Velike Britanije, Francuske, Italije i SAD) nije htio »Jugoslaviju« državu nastalu ujedinenjem južnoslovenskih zemalja Avstro-Ugarske sa Srbijom i Crnom gorom i z v a n (podčrtal dr. A. K.) okvira Avstro-Ugarske.« (Dr. Bogdan Krizman: Stvaranje Jugoslavije v knjigi »Iz istorije Jugoslavije 1918—1945«, Zbornik predavanja, Beograd 1958, str. 147.) Spričo dejstev, ki so znana tudi iz druge literature, mislim, da nimamo razlogov, da bi dvomili v pravilnost njegove trditve. Jugoslavija torej ni bila tvorba zahodnoevropskih držav in Wilson s svojimi izjavami ni dajal pobude za akcije jugoslovanskih narodov, temveč je le popuščal in dajal priznanja že razviti dejavnosti avstro-ogrskih narodov, ki so delali za razpad habsburške monarhije doma in v tujini.

2. Brez ozira na ugotovitve, kakšna so bila stvarna stališča zahodnoevropskih držav do ustvarjanja skupne države jugoslovanskih narodov, se še vedno pojavljajo sodbe, ki bolj ali manj upoštevajo stališče kominterne. V isti knjigi kakor dr. Krizman je npr. Edib Hasanagić objavil razpravo »Revolucionarni polet u Jugoslaviji i stvaranje Komunističke partije, Jugoslavije«. Takoj v začetku je napisal stavek: »Kraljevina SHS... nastala je u mnogome kao rezultat planova imperialista Antante o posleratnom uredjenju Evrope« (str. 165). Pisec misli pri tem na ustvaritev sanitarnega kordona iz buržoaznih držav srednje Evrope proti Sovjetski zvezi. Toda prezrl je, da so te kombinacije bile rezultat zaključkov, ki so temeljili že na novi, poveljni politični karti Evrope.

Kot zanimivost naj navedem, da je vpliv kominterninega stališča segel celo v šolske učbenike. Djordje Grubač je v svoji »Istoriji« za 8. razred osnovnih šol napisal: »Nova država je stvorena po željama domačih i stranih kapitalista« (str. 45). Kar se tiče domačih kapitalistov, mu sodbo vsaj glede načinov seveda priznamo. Kar se pa tiče tujih kapitalistov, je pa zadeva le drugačna.

Vpliv kominterninega stališča je segel tudi na Slovensko. Zelo jasno ga je izrazil Ivan Regent v svoji razpravi »O socialističnem in komunističnem gibanju v Julijski krajini in Istri« v knjigi »Progressivna Slovenija, Trst in Koroška«, ki jo je izdala Pomurska založba leta 1964. Na strani 41 je napisal, da je jugoslovanska buržoazna monarhija »konec koncev bila samovoljni stvor Antante, ki je tej novi jugoslovanski državi natanko določila meje in režim, me da bi se najmanj ozirala na želje slovenskega ljudstva, ki ga je dobro tretjino, skoraj polovico, ločila od ostalih skopih dveh tretjin slovenskega naroda«. Da je bilo slovensko ozemlje po prvi svetovni vojni strašno razdeljeno, je že res; da bi pa bila jugoslovanska monarhija samovoljni stvor antante, je pa stvar po tem, kar smo že slišali, povsem drugačna. Ob Regentovi sodbi, da se antanta pri določanju meja ni niti najmanj ozirala na želje slovenskega ljudstva,

pa se človek hočeš nočeš mora spomniti usode slovenske Koroške po drugi svetovni vojni, ko je pri takem neupoštevanju slovenskih želja bila prizadeta tudi Sovjetska zveza, to je država, ki velja za socialistično državo.

Glede časa, v katerem so meščanske stranke ustanovile narodni svet SHS, je sodba v »Pregledu« zaradi kondenziranosti formulirana tako, da ne more biti v celoti napačna, pa tudi ne pravilna. Seveda je razumljivo in nujno misliti, da so voditelji meščanskih strank pri svojih političnih akcijah upoštevali tudi razvoj v svetu, kolikor so ga poznali, in svoje akcije uskladili z njimi, zlasti še zato, ker voditelji meščanskih strank niso bili revolucionarji. Toda pri akciji za ustanovitev jugoslovanske države, kakor smo videli zgoraj, nikakor ni šlo samo za to, da bo Avstro-Ogrska poražena, temveč je bilo neprimerno važnejše gledanje zahodnih sil, ali naj se poražena Avstro-Ogrska razbije, ali ne. Kajti zedinjenje jugoslovanskih narodov je bilo odvisno od razbitja, ne pa od poraza Avstro-Ogrske.

Primerjava med domačim razvojem, to je razvojem v jugoslovanskih deželah v Avstro-Ogrski, in tistim razvojem pri antantnih silah, ki se je nanašal na nastanek spoznanja, da bo treba dopustiti razbitje habsburške monarhije, kaže, da je razvoj v domačih deželah bil hitrejši. Bil je zasluga naraščajočega vrenja in ljudstvu in tistih, ki jim je majniška deklaracija bila minimum narodnih zahtev. Iz njihovih vrst je nastal narodni svet v Ljubljani že 17. avgusta 1918. Nastal je z namenom, da bi bil slovenski narod pripravljen na tisti zgodovinski trenutek, ko bo prevzel skupno s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti. (F. Šišić. Dokumenti o nastanku kraljevine SHS, str. 158—159). Narodni svet je nastal, ko Wilson še ni izjavil, da ga avtonomistične točke za avstro-ogrške narode ne zadovoljujejo več, ko solunska fronta še ni bila prebita, ofenziva se še niti začela ni, vendar pa so tedaj tudi v Avstro-Ogrski že krepko odmevale ideje oktobrske revolucije in je prav te ideje že konec januarja 1918 po svoje izkoristil jugoslovanski klub v domačem parlamentu za svoj memorandum konferenci v Brest-Litovsku. Še celo narodni svet SHS v Zagrebu, ustanovljen 5/6. oktobra 1918, je nastal, preden je Wilson označil, da je treba avstro-ogrskim narodom priznati vso pravico do samoodločbe (18. 10. 1918). Dejanja voditeljev meščanskih strank niso bila sicer revolucionarna, toda v celoti jim ni mogoče odrekati, da so vendarle bila pogumna.

3. Ni povsem jasno, kaj »Pregled« zavrača pri vodstvih socialnodemokratskih strank Slovenije in Hrvaške; ali to, da so pomagala pri tlačenju revolucionarnega vrenja množic, ali to, da so sodelovala z meščanskimi strankami v narodnem svetu (str. 23). Glede prve točke je seveda obsojanje na mestu. Glede druge točke pa je treba reči, da samo sodelovanje ni bila napaka. Napaka je bila, da so se vodstva socialnodemokratskih strank pomeščanila in se predala »ministerializmu«.

4. Ni povsem točno, da so bile »proti ustanovitvi jugoslovanske državne skupnosti nasploh stare družbene in politične sile, kakršne so predstavljali veleposestniki, duhovščina, bivša avstrijska birokracija, agenti kralja Nikole« itd. (str. 27). Vsaj v Sloveniji je te sile treba bolj razlikovati. Bivša avstrijska birokracija je bila v glavnem nemška in od nje res ni bilo pričakovati, da se bo angažirala za jugoslovansko državo. Med veleposestniki so prevladovali Šušteršičevi pristaši. Ti so bili proti jugoslovanski državi izven Avstro-Ogrske. Duhovščina pa ni bila tako enotna. Manjši del je bil šušteršičijansko usmerjen, drugi, večinski, pa ni bil proti popolnoma samostojni jugoslovanski državi. Sprejel jo je in tudi pozneje ostal na njeni strani.

Poglavje »Komunistična partija Jugoslavije v obdobju osvobodilne vojne in revolucije«, to je v obdobju, ko je bila Jugoslavija neposredno angažirana v drugi svetovni vojni, ima to posebnost, da pripada času, o katerem edino moremo reči, da je o njem objavljenih že mnogo virov in razprav, tako da so težave za njegov prikaz bile vsaj najmanjše v primerjavi z drugimi obdobji. Še več. Uporabnega gradiva je na razpolago že toliko, da »Pregled« v tem oziru ne more biti le prvi prikaz te dobe, temveč v resnici lahko večji povzetek iz že napisanih del o tej dobi.

Prikaz dobe narodnoosvobodilnega boja se v določenem smislu ne razlikuje od prikaza drugih dob, to je v toliko, kolikor je posvečen Komunistični partiji Jugoslavije kot najpomembnejši subjektivni sili tedanjega jugoslovanskega razvoja. V tem oziru je bil narodnoosvobodilni boj nadaljevanje predvojne partijske politike in politike progresivnih sil v Jugoslaviji. Vendar se težišče prikaza nekako premakne na tiste zadeve, v katerih se je posebej izražal vpliv partije v tej dobi, na vojsko, v razvoj ljudske oblasti itd. Dosti manj ali nič so obdelani ožji partijski problemi. Prikazano je partijsko gledanje do posameznih problemov, npr. do oboroženega boja, do ideje bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov, do nastajanja in zginjanja osvobojenih ozemelj, do partizanske taktike, do okupatorjev kot glavnih sovražnikov jugoslovanskih narodov itd. Mnogo manj pa je v prikazu govorjeno o metodi partijskega delovanja in uresničevanja načel, ki jih je partija zagovarjala, čeprav nudi »Pregled« tudi take primere. Tako govori npr. o razbijanju vpliva vodstva HSS na kmečke množice, o razkrivanju njihove lojalnosti okupatorju in Paveliću (str. 165, 266). Takih primerov bi vsekakor moralo biti več. Namesto tega so avtorji govorili več o dogodkih, toda spregledali, da dogodki nekako niso metoda, temveč rezultat metode. Prikazi so večkrat deskriptivni, premalo pa so v ospredju problemi in njihove analize. V prikazu je na nekaterih mestih čutiti agitacijski stil dnevnega časništva. Nekateri stavki imajo značaj resumejev in je pri njih opaziti razdaljo med konkretnim dogodkom in njegovim prikazovanjem. V takih stavkih je delovanje partije mogoče slutiti, ni ga pa mogoče čutiti.

Slovenskim bralcem »Pregleda« bo nedvomno udarilo v oči, da slovenski prevod uporablja besedi osvobodilna fronta v dvojnem smislu: kot narodnoosvobodilno gibanje za kraje izven slovenskega ozemlja in za slovensko organizacijo Osvobodilno fronto. V prvem primeru sta besedi pisani z malo začetnico, v drugem pa z veliko. V srbohrvatskem originalu stojita v prvem primeru besedi oslobodilački front, v drugem pa kar slovensko ime Osvobodilna fronta. V srbohrvatskem primeru zaradi takega uporabljanja besed ne nastanejo nobene težave, ker se na ta način izražata dva pojma. Oslobodilački front označuje take in take razmere na srbohrvatskem jezikovnem območju. Osvobodilna fronta pa tako in tako organizacijo v Sloveniji, čeprav je oslobodilački front jezikovno pač isto kakor Osvobodilna fronta. Drugače je s to zadevo v slovenskem prevodu, ker je pač premalo oba pojma ločiti samo z veliko ali malo začetnico. Pri Slovencih je spčetka Osvobodilna fronta sicer pomenila isto kakor oslobodilački front na ozemlju izven Slovenije. Prvič se je v tem smislu pojavil pojem Osvobodilna fronta v aprilskem partijskem letaku 1941. Ko pa se je pojavila Osvobodilna fronta kot organizacija, ki je združevala vse Slovence, ki so podprli ali se udeleževali boja z okupatorji, se je pa prvi pojem nekako izgubil. Osvobodilna fronta je dobila čisto določeno mesto in pojem. Razlike med Osvobodilno fronto in »oslobodilačkim frontom« so bile predvsem v moči organizacije in sili notranje povezave med njenimi pripadniki, po čemer je Osvobodilna fronta postala specificum med osvobodilnimi gibanji evropskih narodov. Kako to razliko primerno izraziti tudi v slovenskem prevodu, je vprašanje, ki ga bo treba razmisliti.

Kako se je kazal specificum Osvobodilne fronte? Osvobodilna fronta ni bila samo bolj ali manj široko zbiranje pristašev za boj proti okupatorjem, temveč je stvarno bila močna, povsod pričujoča organizacija, ki je nastala na pobudo Komunistične partije Slovenije in jo je ta partija tudi pozneje vedno usmerjala v njeni dejavnosti, toda je kot celota zbirala in organizirano vodila Slovence v boju proti okupatorju, pa ne samo proti okupatorju, vzporedno je prav tako pripravljala temelje za nov družbeni red na naši zemlji. Osvobodilna fronta se ni pokazala samo na osvobojenem ozemlju, kadar je eksistiralo, temveč je sredi med okupatorji ustvarila »državo v državi«, ki ni imela samo svojih odborov, temveč je prav tako imela svojo vojsko (narodno zaščito), tiskarne, bolnice, organizirano medsebojno pomoč, zajela moške in ženske, mladino in vse sloje slovenskega naroda. Na slovensko Osvobodilno fronto se ne morejo nanašati besede »Pregleda«, da se je dejavnost osvobodilne fronte (pisano z malo!) razvijala z mnogimi specifičnostmi in često v različnih političnih in

organizacijskih oblikah, ker je Osvobodilna fronta slovenskega naroda sama kot celota bila specificum v skupnem narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov.

Toda ta specificum, ki je bil rezultat posebnih pogojev tedanjega časa, je v »Pregledu« slabo prikazan, dasi bi bilo koristno in poučno, da bi mu »Pregled« posvetil več pozornosti. Daleč sem od tega, da bi napravil kake zaključke iz dejstva, da je npr. posebej Sloveniji za dobo NOB posvečenih toliko vrst, da vse skupaj ne znesejo niti tri strani in pol. Toda kako je v teh vrstah prikazan razvoj Slovenije v dobi NOB, pa ni nekaj, kar bi smeli opustiti. Zelo dvomim, če je umestno tako prikazovanje razvoja, kakor ga razkriva »Pregled«, ko je dogajanje po republikah tako vključeno v celoto, da je videti le celoto, sestavnih delov pa tako rekoč nič ali pa zelo slabo. Mislim, da tak način ni v skladu s strukturo Komunistične partije Jugoslavije, še manj pa z dejstvom, da je v dobi NOB eksistirala Komunistična partija Slovenije in poleg nje še Komunistična partija Hrvatske, nekaj časa pozneje pa tudi Komunistična partija Makedonije. Razvojne stopnje v republikah niso označene, celo zaslutiti jih je težko. Slutiti jih more le večče oko človeka, ki to dobro pozna in jih pravzaprav pozna od drugod. Spričo takega prikaza je povsem odprto, kaj je kateri del prispeval celoti. Še več. Deli, ki se npr. nanašajo na Slovenijo, so v sedanji obliki napisani in vključeni v celoto tako, da bi v primeru, če bi izpadli, celota ne izgubila ničesar. In vendar je razvoj v Sloveniji bil v mnogočem specifičen glede na razvoj pri ostalih jugoslovanskih narodih. Ta specifičnost je bila Osvobodilna fronta in vse kar je bilo z njo povezano. Ta specifičnost je v dobi NOB po pravici vzbujala občudovanje vseh, ki so že med vojno prišli od blizu pogledat ta razvoj.

In kako se je vidno kazala pomembnost slovenskega razvoja? Zaradi Osvobodilne fronte je bil oboroženi boj v Sloveniji politično dobro pripravljen. Imel je množično zaslombo, ki ni popustila tudi v času partizanskih neuspehov. Če bi imela npr. oborožena akcija v Srbiji jeseni 1941 ali v Črni gori poleti 1941 vseskozi tako močno politično oporo, bi ne prišlo do takih kriz ali vsaj ne tako hudih, kakor je v obeh deželah prišlo. V Sloveniji po odhodu partizanov oziroma po padcu osvobodilnega ozemlja na istem ozemlju osvobodilno gibanje ni usahnilo, politične vezi niso prenehale. Organizacija fronte je slej ko prej ostala, ali se vsaj zelo hitro obnovila in z njo vse tisto, kar se je razvilo v Osvobodilni fronti.

Na tem mestu nas morajo zanimati zlasti deli v »Pregledu«, ki se izrecno nanašajo na Slovenijo. Razen odstavkov, ki na straneh 266—268 obsegajo nekaj več kot eno stran, so vsi drugi deli v prikazu zelo kratki, obsegajo komaj nekaj vrstic, ali pa še manj. Iz njih samih ni mogoče sklepati, ali so rezultat avtorjevega dela, ali pa izdelani po kaki drugi predlogi. Vsekakor so pisani tako, da slovenskih specifičnosti ne upoštevajo dovolj. Če velja za nekatere dogodke, potem velja za dogodke v Sloveniji, da so v »Pregledu« le nanizani, manjkajo pa analize njihovega pomena.

Dotakniti se želim nekaj primerov, ki so v bistvu rezultat omenjenega načina pisanja v »Pregledu«.

1. »KPS se je borila proti pojavom omahovanja in neodločnosti v vrstah svojih zaveznikov ter idejnim in političnim razlikam, iz katerih so izvirali primeri sektaštva in nestrpnosti med posameznimi skupinami« (str. 267). Nepravilno je posploševanje. Kamen spotike so namreč bili le »nagodetovci«. Druge skupine, o katerih bi se moglo reči, da so omahovale v odnosih do Osvobodilne fronte, so bile le tiste, ki niso samo omahovale, temveč tudi omahnile, šč preden so v Osvobodilno fronto sploh prišle. To so bile skupine »mlada JNS«, SDS in Gosarjeva skupina. Te skupine kot skupine niso nikoli prišle do stopnje zaveznikov ali bolje rečeno sodelavcev.

2. »Naslonjena predvsem na delavski razred, zatem pa tudi na vedno širšo podporo drugih delovnih slojev, je partija ... v Ljubljani zgradila čvrsto organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja« (str. 267). Stavek ni napisan v stilu razmer v Sloveniji, pa tudi ne v Ljubljani. Za partijo je še zlasti v Ljubljani bila edina in totalna opora Osvobodilna fronta kot celota.

3. »Zato razen nekih teženj v Sloveniji v nobenem delu dežele ni bilo izrajetejših naporov tistih sil... da bi v njenem sklopu (to je v narodnoosvobodilnem gibanju, op. F.Š.) ohranile in izgrajevale organizacije svojih strank« (str. 269). Znano je, da so v okviru Osvobodilne fronte ohranile svoje organizacije samo ustanovne skupine, pa še med njimi skupina kulturnih delavcev kot skupina ni bila posebej organizirana. Ostali dve razen Komunistične partije sta imeli vsaka svojo organizacijo, ki sta jo po ustanovitvi Osvobodilne fronte res še nekaj časa izgrajevali, toda nobena od njih ni nikoli bila stranka in kot skupina tudi nobena ni imela takih ambicij.

O gledanju »Pregleda« na kontrarevolucionarne sile v Sloveniji bi bilo pripomniti, da bi morale biti precizneje formulirane. Zaradi kratkoče besedila taka nenatančnost kaj lahko preide tudi v nepravilnost ali pa vzbuja dvome.

V letu 1941 je akcija klerikalnih in liberalnih nasprotnikov slovenskega partizanstva imela še izključno politični značaj (str. 253). Kvislinških sil, ki bi sodelovale v operacijah proti partizanom, v Sloveniji leta 1941 še ni bilo (str. 252). Partizanskim silam so hude udarce zadale v letu 1941 le nemške oborožene sile, italijanske pa v tem letu še ne, vsaj ne takih, da bi jih mogli označiti kot hude udarce (str. 254). Tudi o kakih represalijah za razliko od nemških pri italijanskih okupatorjih v tem letu še ne moremo posebej govoriti. Pri represalijah mislim na ukrepe, ki jih je okupator izvrševal izven vojnih operacij ali izven običajnega vojskovanja. Pač pa so se italijanski okupatorji na take represalije v tem letu že pripravljali (str. 268). Reakcionarne sile klerikalne in liberalne stranke so ob koncu leta 1941 začele navezovati stike s štabom Draže Mihailovića in z jugoslovansko begunsko vlado (str. 268). Po mojem je bilo za slovenske kontrarevolucionarje važnejše od navezovanja stikov z Dražo — ti so bili po vrhu še starejši, ing. Nagode jih je navezal že poleti 1941 — važno predvsem vidno opredeljevanje za Dražo Mihailovića. S tem so namreč kontrarevolucionarji jasno in odkrito povedali slovenskemu ljudstvu, da odklanjajo Osvobodilno fronto, njene cilje in njene metode. Vsekakor je zanimivo, da je imela tudi kontrarevolucija v Sloveniji svoje posebnosti. Liberalni del slovenske kontrarevolucije je našel prek ing. Nagodeta neposredni stik z Dražo Mihailovičem, klerikalni del pa šele prek stikov s svojimi zastopniki v begunski vladi v Londonu, s katerimi so bili predvsem tesno povezani. Pravih Mihailovičevih četnikov v Sloveniji ni bilo. Oboroženi plavogardisti, to je oddelek liberalnih kontrarevolucionarjev, so se včasih le izdajali za četnike, klerikalni belogardisti pa še to ne, čeprav so se imeli za del Mihailovičeve »jugoslovanske vojske v domovini« (str. 292). Slovenska kontrarevolucija je hodila v mnogočem svoja pota. Draža Mihailovića je priznavala predvsem toliko, kolikor je veljal kot idol buržoazne Jugoslavije, ki naj se po vojni obnovi. Zelo dvomim, če je pravilno reči, da je bil v Sloveniji zaustavljen »proces krepitve bele garde... takoj po veliki italijanski ofenzivi« (str. 293). Za celotni proces narodnoosvobodilnega gibanja ni bila važna toliko »krepitev« bele garde, ker je ta bila lahko različna, temveč je bila važnejša njena eksistenca. Ta pa je bila trajna ali vsaj dolgo trajna, če upoštevamo vse njene spremembe. Italijanski okupatorji so ji med »roško« ofenzivo pomagali na noge, potem pa je v vseh mogočih podobah vzdržala do zadnjih dni vojne. Zato je nepravilno reči, da so sile slovenske buržoazije doživele leta 1943 popoln poraz. Pri tem so mišljene seveda belogardistične enote, prav tako pa tudi poskusi formiranja oboroženih enot plave garde (str. 310—311). Še celo udarci, ki so jih doživeli plavogardisti (Grčarice!) in belogardisti (Turjak!) ob in po kapitulaciji Italije in ki so bili resnično hudi porazi, niso bili popolni porazi slovenske buržoazije. Sile slovenske kontrarevolucije so se kaj hitro obnovile in pod nemškim ščitom zopet stopile v boj proti narodnoosvobodilni vojski, dokler niso tik pred koncem vojne pobegnile iz domovine s svojimi nemškimi zaščitniki vred.

Nekaj besed o vlogi iluzij o skorajšnjem koncu vojne, ki se jih »Pregled« neposredno ali posredno dotika na več mestih. Te iluzije so se vzbudile, ko je izbruhnila vojna med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Mnogi ljudje so tedaj pričakovali hitrega zloma fašizma. Ta vera v hitri konec vojne je zaradi nemškega prodiranja v Sovjetsko zvezo utrpela sicer škodo, toda ko je nemška ofen-

ziva pred Moskvo zastala, se je znova okrepila. Pri jugoslovanskih narodih je ta vera igrala pomembno vlogo v razvoju partizanstva, pa tudi kontrarevolucije. Nepravilno ali vsaj neprecizno se mi zdi pisanje »Pregleda«, da se je partija borila proti iluzijam o skorajšnjem koncu vojne, ki so pod vplivom prepričanja v hitro zmago Sovjetske zveze zajele množice borcev in ljudstva (str. 278). Glede konkretnega položaja v zahodni Srbiji ob koncu 1941 je bilo seveda naravno, da je vrhovni štab izdal navodila, da se partizanske sile pripravijo na dolgotrajno vojno in na oboroženi boj v bližnji zimi. Toda ali bodo tudi ta navodila dolgotrajna in dolgotrajnost celo smiselna, je bilo vprašanje. Nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja so namreč vso svojo taktiko in strategijo zgradili na predpostavki, da bo vojna dolgotrajna. Zato so bili za odlašanje boja z okupatorjem, za čakanje na ugodnejši čas in za pričakovanje rešitve od zunaj. Za mnoge ljudi, ki niso bili sicer na strani kontrarevolucije, toda so jim nemški uspehi na vzhodu zastirali, perspektivo, so bila taka stališča sprejemljiva. K argumentom zanje so prišle še okupatorske represalije nasproti borcem za svobodo, začasni uspehi okupatorjev proti partizanom itd. Mnogi ljudje, ki sicer niso bili na strani revolucije, so zato začeli omahovati in se predajati pasivizaciji (str. 257 in 288). Iluzije v skorajšnji konec vojne so bile v takem položaju potrebna nujnost. Imele so svoj pomen za mobilizacijo borcev, bile so sredstvo za boj proti kontrarevoluciji. Pri tem pa ne smemo misliti, da bi vodilni ljudje v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja res mislili, da bo vojne kmalu konec. Oni so računali na dolgotrajno vojno. Toda iluzije o skorajšnjem koncu vojne so bile psihološka nujnost, da so ljudje mogli vzdržati trpljenje in gorje vojne. Kdor je bil v partizanih, more vedeti, da se je partija borila proti trosenju vesti, da bo vojna dolga. Mogoče se ni tako borila povsod, toda v Sloveniji se je, ker se je zavedala, da vesti o dolgi vojni pri borcih lahko vzbujajo pestmistična gledanja in zmanjšujejo njihovo udarno moč. Boj proti iluzijam je prenehal, ko se je vojna prevesila in sta njen konec in zmaga bila na vidiku. Takrat pa je prišel čas, da se je partija resnično borila proti iluzijam prehitrega konca vojne, ker so take iluzije mogle vzbujati lahkomišelnost pri borcih, preveliko zaupanje v samega sebe in jim s tem povzročiti nepotrebne udarce.

Partija se torej v resnici ni borila proti iluzijam o hitrem koncu vojne. Tak boj je bil stvar kontrarevolucije. Pač pa se je partija borila proti iluzijam, ki so nastale kot rezultat »odlašanja« boja. Primer takega boja je pokazal Boris Kidrič v članku »Pomen slovenskega partizanstva« (SPor, ponatis, str. 144/145). Tam je »kavarniškim politikantom«, ki so bili proti partizanom, svojo vojsko pa so pripravljali le na papirju, odkrito povedal, da so njihove teorije jalove. Zapisal je: »Kje neki boš mogel prevzeti oblast s »četami« — seštetimi na papirju? Prvič je vprašanje, če boš te čete kdaj zares imel, drugič pa je vprašanje, kako se bodo obnesle. Oblast bodo mogle prevzeti zgolj tiste čete, ki bodo ojeklenele in se izvežbale v borbi proti okupatorjem! Če hočemo osvoboditi in združiti vse Slovence, če hočemo zasesti vse slovensko ozemlje — in vse to storiti, je naša sveta narodna dolžnost — tedaj moramo že danes posejati vse slovensko ozemlje s slovenskimi partizani.« Tako se je Boris Kidrič boril proti tistim iluzijam, ki so bile resnično napačne, ki pa so bile iluzije kontrarevolucionarjev v Sloveniji.

Še nekaj besed o pojmu »na vasi« kot prevodu srbohrvatskega »na selu«. Prevod je napravljen po črki, ne pa po pojmu ali smislu. V slovenskem jeziku se besedi uporabljata samo v določenem pomenu. Npr. Fantje na vasi pojo, otroci se igrajo na vasi itd. V primeri »Pregleda« se besedi »na selu« ne moreta prevajati z besedama »na vasi«. Pojma si v tem primeru nista skladna. Hrvatskemu pojmu »na selu« ustreza slovenski »na deželi«, »na podeželju«.

V primeru »Pregleda«, ko gre za posebno razmerje med mestom in deželo, bi ne bilo napačno, če bi v slovenščini včasih rekli »med kmeti«. Po nasprotju, ki je izraženo v besedah »u gradu — na selu«, gre namreč tudi za razliko v socialni strukturi. V mestu (gradu) so meščani, pa tudi industrija in industrijski delavci, na deželi (na selu) pa so kmetje. Toda v Sloveniji med obema vojnama to razmerje ni več striktno veljalo. Industrije je bilo precej tudi na deželi. Poleg njih so pa sočasno živeli tudi še kmetje kot prvotna homogena

plast prebivavstva na deželi. V knjigi, kakor je »Pregled«, bi morda bilo dobro upoštevati spremenjene razmere na slovenskem podeželju, tako da bi besedi »na selu« prevajali bolj po zvezi, ki kaže na določen smisel (na deželi, na podeželju, med kmeti).

Ob koncu bi rad poudaril, da je bilo v »Pregledu zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije« opravljeno veliko delo, čeprav ima samo skromen naslov »Pregled...«. Ne glede na slabosti, ki jih v »Pregledu« morejo opaziti bravci, ti take, drugi drugačne, je »Pregled« mnogo več kakor temelj, na katerem bo mogoče začeto delo nadaljevati. Prikazi in trditve v »Pregledu« še niso oprti na običajni znanstveni aparat; viri, iz katerih so avtorji »Pregleda« jemali svoje temeljne kamne, niso navedeni; literatura, ki jim je osvetljevala določene probleme, ni našeta. Po njihovem lastnem priznanju je še mnogo stvari, ki niso niti dognane niti jasne. Morda smo še vsi preveč soudeleženi na razvoju, ki ga »Pregled« prikazuje, da bi mogli na vso to dobo pogledati mirno in neprizadeto, da bi mogli pravilno oceniti in ločiti senčne strani od sončnih. Čeprav je tako, bo vendar na postavljenem temelju mogoče zidati naprej. In to je nedvomno veliko.

F. Skerl

Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, Založba »Obzorja« Maribor 1965.

Muzej narodne osvoboditve Maribor, Muzej revolucije Celje in založba »Obzorja« v Mariboru so nas za dvajsetletnico osvoboditve prijetno presenetili. Avgusta 1965. leta so izdali zajeten, lep in bogato opremljen zbornik »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski«.

Da so poslovilna pisma borcev za svobodo, ki so jih ubili okupatorji ali njihovi pomagači, najbolj pretresljivi dokumenti našega boja, so se zavedali tudi tisti, ki so takšna pisma objavljali v časopisih ali pa v posebnih publikacijah. Nekaj pisem je bilo tako objavljenih v časopisih in revijah ob proslavah pomembnejših dogodkov iz naše ljudske revolucije. Več jih vsebuje zbirka »Pisma na smrt obsojenih — Pisma osudjenih na smrt«, ki jo je zbral in uredil Franček Saje (Ljubljana 1958, druga izdaja Ljubljana 1959). »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« pa je doslej najboljše zbirka poslovilnih pisem slovenskih ljudi, ubitih v boju za našo narodno in socialno osvoboditev v letih 1941—1945.

Zbirka »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« je nastala po načrtnem in prizadevnem iskanju muzejskega gradiva in sodelovanju dveh najpomembnejših in najbogatejših muzejev naše revolucije na Štajerskem, to je Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru in Muzeja revolucije v Celju. Pisma ubitih talcev so še med samim narodnoosvobodilnim bojem zbirali okrožni referenti za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, po osvoboditvi pa ustrezni muzeji na svojih območjih. Oba navedena muzeja se odlikujeta s tem, da sta se v poslednjih letih, ko sta v pripravah na razstavo »V spomin talcem« ugotovila, da svojci ustreljenih talcev še hranijo mnogo poslovilnih pisem, tega dela lotila načrtno in za vse območje nekdanj okupirane slovenske Štajerske. S pomočjo drugih sorodnih muzejev, organizacij Zveze združenj borcev NOV in tudi posameznikov sta poizvedovala za pismi pri vseh sorodnikih talcev in jih uspela zbrati več kot sto, to pomeni več kot pa jih je bilo zbranih dotlej.

Uredniški odbor, ki sta ga vodila glavna urednika Milan Ževart in Stane Terčak in ki so ga poleg njiju sestavljali še strokovni sodelavci obeh muzejev (Mirko Fajdiga, Cveto Pelko, Lojze Penič in Zdenka Rogl), je sklenil, da ne bo objavil vseh pisem, ki so jih napisali talci z okupirane slovenske Štajerske, temveč le *poslovilna pisma* tistih talcev, ki jih je okupator usmrtil na okupiranem slovenskem Štajerskem. Torej ni objavil tudi poslovilnih pisem tistih Slovencev s slovenske Štajerske, ki so jih nacisti usmrtili zunaj tega ozemlja, ker jih namerava objaviti v posebni publikaciji. Tudi to publikacijo pričakujemo

z velikim zanimanjem, saj bo prikazala, do kod vse sta segli osvobodilna misel in dejanje slovenskega človeka.

Zbornik »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« sestavljajo trije deli: uvodni besedi Milana Ževarta (str. 7—21) sledi 194 poslovilnih pisem (str. 25—650) in na koncu sta imensko kazalo talcev (str. 651—665) ter imensko kazalo avtorjev poslovilnih pisem (str. 666—667).

Milan Ževart je v uvodni besedi opisal, kako so zbirali pisma, metode, ki so jih vodile pri objavljanju pisem in kratko zgodovino nacističnih ubijanj talcev na slovenskem Štajerskem.

Uredniški odbor se je pri objavi poslednjih pisem talcev postavil na stališče, da jih objavi po izvornikih ali verodostojnih prepisih brez poseganja v tekst, tako kakor so jih napisali talci pred smrtjo. Tega načela se je držal tako rigorozno, da je opustil vsake, tudi še tako majhne slovnične posege v besedilo pisem. Menil je, da bi pravopisna priredba pisem »osiromašila poslednje poslovilne besede talcev, ki so bili različnih poklicev in so izhajali iz različnih narečnih območij«. Tega načela se na primer ni držal Franček Saje v svoji zbirki »Pisma na smrt obsojenih«. Navedel bom nekaj primerov:

Odlomka iz pisma Adolfa Murka:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Moje stvari, katere imam pri Gačarjevih, oblačilo, smuči in druge stvari spravite domov in imejte, ter dajte bratom, ki bodo uživali življenje.«

»Vi si niti ne morate misliti, kako sem jaz rad imel, saj si lahko mislite da nisem Vam nikdar nič nazaj govoril ali z Vami prepiral.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Moje stvari, katere imam pri Gačarjevih, oblačilo, smuči in druge stvari, spravite domov in imejte ter dajte bratoma, ko bodo uživali življenje.«

»Vi si niti ne morete misliti, kako sem jaz rad imel Vas, saj si lahko mislite, da nisem Vam nič odgovarjal ali se z Vami prepiral.«

Iz nadaljnega besedila je razvidno, da je imel Murko še tri ali štiri brate in je torej Saje nepravilno zreduciral izraz »bratom« v »bratoma«. Izraz »nazaj govoriti«, ki ga zelo pogosto uporabljajo v severovzhodnem delu Slovenije, ne pomeni »odgovarjati«, temveč »ugovarjati«, »oporekati«. Tudi oziralnega zaimka »ki« ne bi bilo treba nadomestiti s časovnim veznikom »ko«.

Odlomek iz pisma Sava Kladnika:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Ljubi moji: dobri atek, zlata najboljša mamica, uboga Inkica in draga, moja edina Slavica! Prejmite poslednje vrstice od svojega nesrečnega fanta. Oprostite mi, ljubi moji, če sem vam v življenju kaj žalega storil, če sem kaj narobe storil, toda če bi mi videli v srce bi videli, da sem vas vedno neizmerno ljubil.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Ljubi moji, dobri atek, zlata, najboljša mama, uboga Inkica in draga moja edinka Slavica! Prejmite poslednje vrstice od svojega nesrečnega fanta, oprostite mi, ljubi moji, če sem Vam v življenju kaj žalega storil, toda če bi mi videli v srce, bi videli, da sem Vas neizmerno ljubil.«

Iz nadaljnje vsebine pisma je razvidno, da Slavica ni hčerka edinka, temveč žena. Ne vem, zakaj je Saje izraz »edina« spremenil v »edinka«, a potem naprej trikrat pustil izraz »edina«. Iz pisma je tudi razvidno, da je Inkica sestra. Toda Saje je stavek: »Ti veš, da Te je Tvoj brat Savo rad imel...« spremenil v: »Ti veš, da Te je Tvoj Savo rad imel...«

Odlomek iz pisma Avgusta Majeriča:

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»Ljuba moja žena in otroki«...
Če boš brala na plakatih ali ako ti
več zavrnejo te boš vedla da me ni
več. Te pač prodavli mojo obleko in
šuhe in glej kak vas boš preživela.«

»Pisma na smrt obsojenih«

»Ljuba žena in otroci!«...
Če boš brala na plakatih, ali ko Ti pe-
rilo zavrnejo, Ti boš vedela, da me ni
več. Ti pač prodaj mojo obleko in čev-
lje in glej, kako vas boš preživela!«

Izraz »te«, ki ga v severovzhodni Sloveniji uporabljajo namesto »tedaj«, je Saje napačno zamenjal z osebnim zaimkom »ti«. To dokazuje, da se ni poglobil v jezikovne posebnosti območij, s katerih so bili avtorji pisem, ki jih je objavil. Podobnih primerov bi lahko naštel še več.

Uredniški odbor se je torej zavedal nevarnosti jezikovnega popravljanja pisem in jih pustil takšna kot so ter je posamezna mesta pojasnil v opombah. Menim, da bi takšnih opomb moralo biti več. V enem primeru je moral uredniški odbor v opombi »prevesti« celo pismo (Franc Kovačič), saj bi ga samo v izvirniku ne razumeli. Prevedel je tudi pisma, ki so jih talci napisali v nemškem jeziku, a je v opombah objavil tudi nemški original.

Uredniški odbor si je tudi prizadeval, da poslovilna pisma objavi čimbolj neokrnjena. Od 194 objavljenih pisem je izpustil le v 10 pisemih nekaj stavkov, za katere je menil, »da bi iz osebnih in drugih razlogov njihova objava ne bila primerna«. Največkrat gre za tiste dele pisem, v katerih talci neposredno kažejo na povzročitelje njihove aretacije. Ker v nekaterih pisemih gre samo za navajanje človeka, ki je talca vključil v narodnoosvobodilni boj, in ne za kakšnega izdajalca, bi lahko uredniški odbor tudi takšna mesta pustil v pisemih, seveda z ustrezno opombo. Vendar so v nekaterih primerih svojci talcev, ko so dali pisma uredniškemu odboru, da jih objavi, zahtevali, da izpusti problematična mesta. Tej zahtevi je uredniški odbor, ki si je prizadeval, da bi objavil vsa zbrana poslovilna pisma in da ne bi nastal samo izbor poslovilnih pisem, tudi ugodil in izpuščena mesta označil s tremi pikami ter v opombi navedel, koliko stavkov je izpustil. V nekaterih primerih bi objava kritičnega dela pisma zahtevala tudi izčrpno opombo, ki pa je zaradi pomanjkanja virov (arhivskega gradiva ni, oseba, ki jo omenjajo, ne živi več, nepojasnjen del pisma pa bi lahko škodoval ugledu njenih sorodnikov) ni mogoče napraviti.

Načela, da bi pisma objavili neokrnjena, doslej drugi uredniki niso upoštevali. Iz pisem so izpuščali ne samo besede in stavke, temveč tudi cele odstavke, vsak po svoji volji in okusu. Franček Saje je v že omenjeni zbirki pisem na smrt obsojenih izpustil skoraj vsa tista mesta, ki izražajo versko prepričanje njihovih piscev. Naj navedem nekaj primerov.

Pismo Ivana Acmana

Izvirnik
ali »Poslovilna pisma za svobodo
ustreljenih«

»V celici 20. junija 1942.

Ljuba žena, otroci, sestre, brat in dr.!
Težko so me obremenili tako, da po
sedanjih zakonih ni izgleda, da bi se še
kdaj videla. Zaupam pa trdno v Boga
in Marijo. Če mi je usojeno umreti ne
jadikuj. Bog že ve, zakaj nam to trp-
ljenje pošilja. Jaz sem na smrt pri-

»Pisma na smrt obsojenih«

»V celici, 20. junija 1942.

Ljuba žena, otroci, sestra, brat in dru-
gi!
Težko so me obremenili, tako da po
sedanjih zakonih ne izgleda, da bi se
še kdaj videla... Če mi je usojeno
umreti, ne jadikuj... Jaz sem na smrt
pripravljen. Prosim še Tebe, odpusti

pravljjen. Prosim še le Tebe odpusti svojemu možu, če Te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestri in brata. Molite za blagor moje duše če zveste, da je ločena od tega posvetnega mojega telesa. Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove krute usode in pa da sem kot več nedavno prejel sv. zakramente. Moja želja je, da postane Ivanček gospodar četudi vem, da bosta še oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spraval v tako kruto usodo. Jaz Vas vse iz srca ljubim in nikogar ne sovražim. Oče odpusti jim...!

Bodita potolažena.

Bog z Vami...

Pozdrav od očeta moža in brata

Janeza

svojemu možu, če Te je kdaj žalil. Enako prosim odpuščanja sestro in brata... Tolaži me zavest, da jaz nisem kriv nobenemu drugemu njegove usode...

Moja želja je, da postane Ivanček gospodar, četudi vem, da bosta oba preganjana. Odpustita torej svojemu očetu, ki je kot zaveden Slovenec branil pravice svojega naroda in s tem Vaju spraval v tako kruto usodo. Jaz Vas iz srca ljubim in nikogar ne sovražim...

Bodita potolažena...

Pozdrav od očeta, moža in brata

Janeza

V pismu Dušana Finžgarja je Saje izpustil stavek: »a vendar sem živel pošteno življenje.« V pismu Slavka Karata je izpustil nekaj stavkov, ki pa niso religiozne vsebine. Iz pism Avgusta Majeriča, Fanike Pokleka in Marije Gorčičar je izpustil po en stavek itd. Iz pisma Antona Teržana je izpustil stavek: »Prosim vas dragi otroci bodite pridni in mislite na to, da boste tudi vi morali umreti, da boste torej vredni večnega življenja.«

Medtem ko je izpuščena mesta navadno zaznamoval s tremi pikami, pa pri tem vendarle ni bil dosleden. Tako je v pismu Franca Premrla izpustil stavek, ne da bi izpustitev kakorkoli zaznamoval. Tudi v pismu Janka Ramšaka je izpustil stavek. Enako v pismu Metoda Špindlerja. V pismu Matije Veselka je izpustil datum, več kot pet vrst imen, ki jih Veselko poslednjič pozdravlja in izpustil je tudi podpis: »Vaš Matija nikdar več«, ne da bi izpust posebej označil. Tudi v pismu Srečka Kocjana je izpustil datum. V pismu Sava Kladnika je izpustil kar dva odstavka in še dva stavka ter izpuščenih mest ni posebej zaznamoval. Itd.

Kot že rečeno, je Saje izpuščal predvsem mesta z religiozno vsebino, vendar tudi pri tem ni bil dosleden. Tako je na primer v pismu Jožeta Letonje takšna mesta pustil. Od skupno 32 s slovenske Štajerske objavljenih pism je Saje izpustil po en ali več stavkov kar v 14 pismih in le osem pism je objavil neokrnjenih. Treba je še poudariti, da je poslovilna pisma talcev za objavo izbral po svojem preudarku in lahko izločal tista, ki so se mu v celoti zdela neprimerna za objavo.

Menim, da se je uredniški odbor zbornika »Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski« pravilno odločil, da objavi pisma kar se da v celoti, tudi z mesti, ki izražajo versko prepričanje njihovih piscev. V tem, da so bili med talci verni ljudje, se kaže veličina Osvobodilne fronte, ki je v boj za svoje velike cilje, to je za osvoboditev in združitev slovenskega naroda, vključila tudi večino vernega ljudstva. Dejstvo, da so v večini primerov v isti vrsti pred okupatorjevimi puškami stali komunisti, katoličani, svobodomisleci itd., kaže širino narodnoosvobodilnega gibanja, takšno širino kot je danes marsikdo, zlasti človek iz tujine, ne razume.

Milan Ževart je v uvodni besedi na kratko obdelal zgodovino nacističnih ubijanj talcev na slovenskem Štajerskem. To je storil na temelju literature, ki jo navaja, in lastnih dognanj. Literatura, ki jo navaja, se s tem vprašanjem ne ukvarja neposredno, temveč le obrobno, še največ v zvezi z vprašanjem okupatorjevega nasilja. Zato je Ževartovo razpravljanje, ki temelji

na študiju vsega dostopnega arhivskega gradiva in analizi lepakov o usmrtitvi talcev, tehten prispevek k zgodovini naše narodnoosvobodilne borbe. Predvsem ga je zanimalo, koliko talcev je okupator ustrelil v posameznih letih in kje jih je ustrelil. Podatek, da jih je bilo največ ustreljenih v letu 1942 in sicer kar 866 od skupno 1590 v času okupacije na slovenskem Štajerskem usmrčenih talcev, je zanimiv tudi zato, ker je tudi na Gorenjskem okupator v letu 1942 ubil največ talcev, čeprav so nacisti ubijali neusmiljeno od začetka do konca svoje okupacije v Sloveniji. Med talci, ustreljenimi na slovenskem Štajerskem, je bilo največ Slovencev in največ delavcev in kmetov, streljali pa so tudi ljudi drugih narodnosti in poklicev. Streljali so tudi ljudi, ne da bi njihova imena objavili na posebnih razglasih, vendar kaže, da vsaj v prvih dveh letih ni bilo večjega števila neobjavljenih usmrtitev. Ževart je tudi ugotavljal, kdo je politične osumljence določal za usmrtitev. Posamezni referenti tajne državne policije so po zaslišanjih osumljencev predlagali kazni in če so predlagali usmrtitev, je o njej odločil dokončno osebno komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, šef civilne uprave pa si je pridržal pravico do spremenitve kazni ali do pomilostitve; te pravice se je nekajkrat — primer Jožeta Novaka iz Makol omenja tudi Ževart — tudi poslužil. Ževart pravi, da je po odhodu Otta Lurkerja in ko je postal vodja »operativnega štaba za uničevanje band« bil Rösener tisti, ki je dokončno odločal o usmrtitvi. Menim, da je po Lurkerjevem odhodu še novi komandant Josef Vogt odločal o tem in šele po njegovem odhodu dokončno Rösener. Žal se Ževart — verjetno zaradi pomanjkanja gradiva — ni poglobil v vprašanja: zakaj je Rösener že od pomladi 1942. leta podpisoval razglase o usmrtitvi talcev, če tedaj še ni odločal o njihovih usmrtitvah, zakaj je začel razglase na Gorenjskem podpisovati prej (vsaj od 3. 1. 1942) kakor pa na Štajerskem (šele od 3. 6. 1942), do tedaj sta jih namreč podpisovala šefa civilne uprave vsak v svoji pokrajini. Ževart nadalje ugotavlja, da je kljub temu, da so nacisti za vzrok za usmrtitev političnih jetnikov navajali kršitev dveh odredb šefa civilne uprave (z dne 17. 5. in 16. 8. 1941), vsekakor najmočnejši element sistema talstva razviden iz nacističnih obrazložitvev skupinskih usmrtitev političnih jetnikov. Nacisti so namreč skupinske usmrtitve neposredno ali posredno kvalificirali kot povračilne ukrepe, kot maščevalne akcije. Našteje vse mogoče primere navajanja na razglasih in pravi, da je pri vseh razglasih o streljanju po 24. oziroma 25. avgustu 1941 iz utemeljitev razvidna zveza med partizanskimi akcijami oziroma nemškimi izgubami in skupinskimi usmrtitvami političnih jetnikov z izjemo razglasa o streljanju z dne 23. septembra 1941. Naj ga dopolnim: za to streljanje res ni navedena takšna zveza na razglasu, vendar je v seznamu akcij varnostne policije, ki ga je šef nemške varnostne policije in varnostne službe Reinhard Heydrich priložil svojemu poročilu zunanjemu ministru Joachimu von Ribbentropu dne 7. novembra 1941. leta, navedeno: »23. 9. 1941 — V Mariboru so za represalijo za napad na Klopni vrh na Pohorju ustrelili 10 komunističnih zločincev.« (Glej: Tone Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941, Časopis za zgodovino in narodopisje, I, 1965 — izšel 1966. leta, str. 11). Pri tem napadu Pohorske čete 17. sept. 1941 je imela nemška vojska enega mrtvega in dva ranjena, od katerih je eden (oficir) drugi dan podlegel ranam, torej so ustrelili za vsakega padlega vojaka 5 talcev. Ževart je natančno primerjal število usmrčenih talcev in število padlih nacistov, ki jih navajajo razglasi, da bi ugotovil ključ, po katerem so določali število talcev za vsakega padlega nacistu. Ugotovil je, da je razmerje zelo različno in sicer 1 : 10, 1 : 7, 1 : 20 itd. ter celo 1 : 100 in da so streljali talce tudi zaradi partizanskih akcij, ko nacisti niso imeli žrtev. Zaključuje, da so se nacisti na slovenskem Štajerskem v boju proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda posluževali elementov sistema talstva in da se ti elementi prepletajo z dejstvom, da so nacisti ubijali tiste ljudi, ki so bili vključeni v osvobodilno gibanje ali so ga podpirali in so padali v roke Nemcem in včasih je zadoščalo, da je gestapo odkril le kako malenkost.

Ko Ževart na strani 11 omenja primer Jožeta Novaka iz Makol, čigar smrt so nacisti že razglasili na lepaku, a je ostal živ, ker ga je v poslednjem tre-

nutku pomilostil šef civilne uprave, pravi: »To je edino znani in verjetno tudi zares edini primer, da nekdo ni bil ustreljen, čeprav je bilo njegovo ime že natisnjeno na razglasu.« Če ima Ževart pred očmi slovensko Štajersko, bo njegova trditev verjetno držala. Toda za Gorenjsko sta znana vsaj dva primera, da so ljudje, katerih imena so bila že na razglasih o ustrelitvi talcev, ostali živi. Tako npr. Janez Ropret izpoveduje: »Po tem zaslišanju me niso odvedli nazaj v bunker, temveč v sobo št. 12, kjer je vsak dan čakalo na ustrelitev 30 moških. Z njimi sem do 10. januarja 1945 štel nepopisno dolge dneve tudi jaz. Tedaj so Nemci razobesili plakate z obsodbo in imeni desetih obsojencev na smrt, med katerimi je bilo tudi moje ime... Potem so nas odpeljali vseh deset, toda ne še na ustrelitev, temveč v Celovec, kjer smo bili pet dni zaprti v nekem bunkerju, od tam pa naravnost v Mauthausen.« (Janez Ropret: »Obsojen na smrt«. Borec 1966, str. 788—789.) Iz skupine 50 talcev, katerih imena so aprila 1942 razglasili na lepaku o ustrelitvi talcev, pa je ostal živ Aleš Jelenc. Bil je že v taborišču Dachau in ko so ga pripeljali v taborišče Mauthausen, so drugih 49 talcev, ki so jih bili tja pripeljali iz Begunj, že ustrelili (izjava Aleša Jelenca avtorju).

Z usodo talcev je bila tesno povezana, usoda njihovih svojcev. Nacisti so jih aretirali in poslali v koncentracijska (pozneje preseljevalna) taborišča, otroke pa v potujčevalne zavode »Lebensborn«. Zato je nadaljnje zevartovo razpravljanje posvečeno tudi temu vprašanju, vendar v glavnem povzema ugotovitve Terčakove knjige »Ukradeni otroci«, upoštevajoč moje pripombe (Nekaj pripomb h knjigi »Ukradeni otroci«, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1963, št. 1—2, str. 181—192) in pred kratkim odkrite sezname v začetku avgusta 1942 v Celju zaprtih sorodnikov talcev. Ugotavlja tudi, da do danes še ni bilo mogoče ugotoviti, koliko svojcev talcev je bilo aretiranih na slovenskem Štajerskem in koliko jih je bilo usmrčenih v koncentracijskih taboriščih. To moramo žal ugotavljati po dvajsetih letih po osvoboditvi in po več splošnih popisih žrtev in škode, povzročene po okupatorjih. Trdno sem prepričan, da bi to nalogo lahko izvedli, če bi se je lotili organizirano in sistematično in če takšnega dela nekateri, ki imajo besedo in denar, ne bi podcenjevali. Ravno natančna ugotovitev imen in naslovov ustreljenih talcev, obsežna kartoteka talcev, ki si jo je ustvaril Muzej narodne osvoboditve Maribor ob zbiranju poslovilnih pisem talcev, bi lahko služila kot pripravljalno delo in izhodišče za takšno akcijo. Naj še povem, da tudi nimamo pregleda nad otroki, ki so bili v potujčevalnih zavodih »Lebensborn« in se niso vrnili. V že omenjeni recenziji Terčakove knjige »Ukradeni otroci« sem opozoril na primer Viljema Goričana, ki sta ga posvojila Himmlerjev bratranec Hermann Heyder in njegova žena Charlotte in ga prekrstila v Haymo Heinricha Heyderja. Otrok se po vojni ni vrnil v domovino in ga v Nemčiji verjetno sploh ni nihče iskal, ker so starega očeta nacisti ustrelili v Celju, mater pa pokončali v Auschwitzu. Tudi uredniški odbor pozna nekaj imen otrok, ki se po osvoboditvi niso vrnili.

Od razpravljanja o talcih in usodi njihovih svojcev preide Ževart na razpravo o poslovilnih pismih. Najprej podrobneje razpravlja o tem, od katerih streljanj so se ohranila poslovilna pisma in od katerih se niso, ter pride do zaključka, da so nacisti talcem dovoljevali pisati poslovilna pisma v času od septembra 1941 do 2. oktobra 1942 in da so tudi v tem, zlasti pa v drugem času poslali talci poslovilna pisma svojcem na nelegalen način in je seveda število takšnih pisem zelo majhno. Žal še ni mogoče trdno odgovoriti na vprašanje, zakaj so nacisti nekaj časa dovoljevali talcem pisati poslovilna pisma in zakaj so potem to prakso opustili. Ževart meni, da so to delali predvsem zato, da bi ta pisma zanesla med naše ljudi strah in obup in da so to opustili, ko so spoznali, da pisma niso takšna kot so si jih želeli. Verjetno zato tudi nekaterih pisem niso odposlali. Tudi na mnoga druga vprašanja za sedaj še ni mogoče trdno odgovoriti. Dostopni so le obrobni dokumenti, medtem ko arhivski fondi tistih ustanov, ki so neposredno odločale o usodi talcev in postopku pri njihovih usmrčitvah, niso ohranjeni ali dostopni. Mislim predvsem na registrature državnega glavnega varnostnega urada (RSHA), komandanta varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko in njegovih izpostav (kaže, da je ohr-

njena registratura celjske izpostave, ki je tudi nedostopna) in višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju. Teh arhivskih fondov nisem zasledil tudi v nobenem inozemskem arhivu.

Na koncu Ževart razpravlja o nadaljnji usodi poslovilnih pisem in vzrokih, da so se ohranila le redka. Vzroki za to so: pisem niso napisali vsi talci, mnogo jih je bilo izgubljenih v vojni, zlasti uničenih v koncentracijskih taboriščih, mnogo pa tudi po osvoboditvi ob neodgovornem zbiranju zgodovinskega gradiva.

V drugem delu knjige je objavljenih 194 poslovilnih pisem, ki jih je napisalo 190 ustreljenih talcev. V nekaj primerih sta se z enim pismom poslovila brata, ki sta bila ustreljena isti dan in v nekaj primerih so talci napisali po dve pismi, en talec pa je napisal celo tri pisma. Večina pisem je bila napisana legalno in le sedem ilegalno. Po času nastanka jih je 28 iz leta 1941, 164 iz leta 1942, iz leta 1943 ni nobenega, iz leta 1944 sta dve in iz 1945. leta spet nobenega. Uredniški odbor se ni odločil za razvrstitev pisem po abecednem redu primkov ustreljenih talcev, temveč po časovnem zaporedju streljanj od 30. julija 1941, ko so nacisti na okupiranem slovenskem Štajerskem ustrelili prvo skupino talcev, do 3. aprila 1945, ko so poslednjič razglasili imena ustreljenih talcev. Ne glede na to, ali so poslovilna pisma ohranjena ali ne, je za vsako streljanje oz. obešanje na prvi strani najprej napisal datum in kraj usmrtilve, na drugi imena talcev, na tretji je objavil fotografijo talca (v petih primerih tega ni mogel storiti) in kratek življenjepis (dan in kraj rojstva, poklic, vključitev v narodnoosvobodilno borbo, datum aretacije in usodo najožjih svojcev), pod katerim je v opombi navedel, kdo hrani izviren poslovilnega pisma in opozoril na njegov faksimile, če ga je tudi objavil. Nekatere podatke v življenjepisih bo nadaljnje raziskovanje še dopolnilo in popravilo. Smrt Frica Keršiča — Gala je v opombi na strani 104 datirana za mesec prezgodaj, inž. Rada Iršiča na strani 140 za dan prepozno (v drugem primeru gre za napako pri prepisovanju). Na naslednjih straneh pa je objavil poslovilno-pismo samo. Če so v pismih kakšna nejasna mesta, jih je pojasnil v opombah ali pojasnilih. Vendar je takih opomb ali pojasnil le malo, največkrat pojasnjujejo sorodstvene zveze talca z naslovljencem, zlasti če ga ni poslal najbližjim sorodnikom, ali drugimi osebami, navedenimi v pismu, opozarjajo na mesta, ki jih je izrezala okupatorjeva cenzura ali ki so uničena ali nečitljiva ali ki jih je po svojem preudarku ali na zahtevo sorodnikov izpustil uredniški odbor. Ob velikem razumevanju založbe je uredniški odbor objavil mnogo faksimilov poslovilnih pisem in pomembnih okupatorjevih dokumentov, nekaj barvnih faksimilov okupatorjevih lepakov o usmrtilvah talcev in nekaj fotografij. Žal med temi ni naiti faksimila gestapovskega formularja o »poostrenem zaslišanju« (beri: mučenju), ki ga preko gradiva nürnberškega procesa pozna tudi inozemska literatura, in fotografije ubitih talcev, ki jo hrani Muzej ljudske revolucije Slovenije. Ta sicer ni natančneje dokumentirana, vendar po nacistih, ki si ogledujejo pobite talce, lahko trdno sklepamo, da izvira s slovenske Štajerske. Treba je namreč poudariti, da je o usmrčenih talcih na slovenskem Štajerskem v primerjavi z Gorenjsko ohranjenih le malo fotografij.

Pri analizi vsebine poslovilnih pisem je treba upoštevati nekaj dejstev, brez tega jih ni mogoče razumeti in pravično vrednotiti. Poslovilna pisma so napisali talci neposredno pred ustrelitvijo in so za to imeli le malo časa. Bili so tudi v posebnem, nenormalnem duševnem razpoloženju. Zato so pisma zelo kratka, nekatera samo z enim ali dvema stavkoma, ena bolj, druga manj tekoča, nekatera večkrat nadaljevana, talec je pismo že podpisal, pa je nato še enkrat ali dvakrat pripisal kakšen stavek ali pozdrave. Poslovilna pisma so talci naslovili na svoje najbližje sorodnike. Zato so tudi nekaj poslednji razgovor z njimi, poslednje naročilo intimne vsebine. Niso pisali nikakšnih pozivov niti svojim bojnim tovarišem niti sotrpinom niti slovenskemu narodu, čeprav nekatera pisma sama po sebi to pomenijo. Poslovilna pisma so talci pisali pod okupatorjevim nadzorstvom, pod dojemom, da jih bo pregledala gestapovska cenzura. Zato seveda niso mogli v njih povedati vsega, kar bi hoteli povedati. Paziti so morali tudi na to, kako bodo povedali tisto, kar so smeli povedati, če

so hoteli, da bodo njihovi svojci dobili poslovilna pisma. Verjetno je prav zaradi tega šest pisem napisanih v nemškem jeziku.

V svojih pismih se talci predvsem poslavljajo od svojih najdražjih, sorodnikov in prijateljev. Ob koncu življenja jim pošiljajo svoje poslednje pozdrave. V zelo mnogih pismih, lahko bi rekli celo v večini, jih prosijo za odpustanje. Nekaterim je žal za morebitna trenja, nevspečnosti, ki so jih komu povzročili hote ali nehoje in se jih zavedajo; drugi se opravičujejo na splošno, ne da bi se tistega, za kar se opravičujejo, konkretno zavedali, hočejo pač biti mirni, mnogo pa je takih, ki se opravičujejo zato, ker se zavedajo, da bodo nacisti njihove sorodnike preganjali. Svoje smrti jih ni strah, svojega življenja jim ni žal, le da ne bi zaradi njih trpel še kdo drug. Tu in tam kdo pove, da mu sicer ni težko umreti, vendar ne bi rad umrl še tako mlad.

Ne razglabljaajo mnogo o sebi in o svoji usodi. V pismu opravijo z njo z enim stavkom: eni z mislijo, da pač tako mora biti, da jim je tako usojeno (»je pač taka usoda«, »je pač tako, smrt nam tako in tako ne uide, eni prej, drugi slej«, »že mora biti tako«, »kakor je kateremu usojeno«, »usoda zahteva moje življenje« itd.), drugi z mislijo, da je taka božja volja, da tako zahteva Bog (»Božja volja je odločila«, »Bog hoče tako«, »žal Bog hoče drugače«, »je pač Božja volja« itd). Nekaterim daje mir tudi misel, da so žrtve potrebne (Drago Hvale: »Žrtve so potrebne in jaz bom med njimi.«), drugim zavest, da ne umirajo sami, temveč da jih je mnogo (Marija Goričar: »Ne bodi žalostna, saj to ni tako hudo, nas je mnogo.«), nekaterim pa vera v lepšo prihodnost ljudi. Tako pravi Anton Bostič: »Ni sicer lahko pustiti življenje, ki ga pravzaprav še pričel nisem, toda v nadi, da boste že vi in vsi poznejši rodovi živeli življenje vredno človeka, mi daje pogum, da sem pred smrtjo miren.« Bolj kot sebe tolažijo sorodnike, celo prosijo jih nekateri, naj ne žalujejo za njimi. Ko človek prebira taka mesta, si lahko prikljče v spomin partizansko pesem s Korduna, ki poje o materi, ki ihteč išče sinov grob in ji sin spregovori iz groba, naj ne joka za njim, kajti njene solze ga težijo bolj, kakor pa črna zemlja.

Da bi podkrepili svoje tolažilne besede svojcem, talci izjavljajo, da se ne bojijo smrti in da umirajo mirno in hrabro. Jože Fluks pravi: »Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz.« Vladimir Satler: »Bodi hrabra, kakor sem hraber jaz v teh trenutkih... Umrli sem kot mož in to naj ti bo v ponos... ni mi žal, da umrem.« Miroslav Zalezina pa je zapisal: »Začudili se boste, ko boste brali, da sem ustreljen, toda ne smete jokati, kajti jaz umiram kot junak.« Tudi Maks Rižner pravi: »Ne bodi žalostna, bom umrl junaško.«

V poslovilnih pismih ni opaziti skoraj nobenega malodušja ali obžalovanja, da so šli po poti, ki jih je pripeljala v rano in nasilno smrt. Celu nasprotno. Kljub temu da so se zavedali, da nad poslovilnimi pismi visi nevarnost okupatorjeve cenzure in da si lahko še poslabšajo svoj položaj, so nekateri talci tudi povedali, za kaj umirajo. Tako Rudolf Škamlec, kmet, pravi: »Jaz umrem za narod.« Jože Kerenčič, profesor in aktivist OF: »V Jelki (hčerki — op. T.F.) živim za Piko (ženo — op. T.F.), za vso svojo družino in narod.« Ivan Acman, kmet, se v poslednji uri zaveda, da »je kot zavedni Slovenec branil pravice svojega naroda«. Valentin Goličnik je z okorno kmečko roko napisal in celo podčrtal: »Za Boga in svoj narod sem živel in umrem.« In Kristijan Palčič, ko tolaži svojo mater, pravi: »Po svoje je to lepa smrt. Saj sem umrl za nekakšno idejo, za domovino.«

Zato se talci tudi zavedajo, da ne umirajo kot zločinci, kakor jih je prikazala nacistična propaganda. To v pismih tudi jasno poudarjajo. Tako Franc Križnik pravi: »Ne misli, da sem zagrešil kakšen zločin.« Ivan Jazbinšek: »Toda ne umiram kot zločinec, jaz umiram nedolžen.« Pozivajo svojce, naj se njihove smrti ne sramujejo. Vinko Jurančič pravi: »Ni se vam treba sramovati, da sem tako končal.« Anton Teržan: »Sram Vas radi mene ni treba biti, ker nisem nič sramotnega napravil.« In še bi lahko naštevali.

Poleg visoke narodne zavesti se v pismih izraža tudi globoka poštenost talcev. Čeprav so jim bile ure štete ali celo minute in čas najmanj primeren za razglabljanje o tem, komu še kaj dolgujejo, so hoteli tudi v tem pogledu umreti čisti in mirni, kakor so bili mirni v prepričanju, da umirajo za pravično stvar.

Zato mnogi v poslovilnih pismih naročajo sorodnikom, komu in kako naj poravnajo dolgove. Skrbnejši gospodarji, zlasti kmetje, pa še hkrati v pismu napravijo oporoko in pozivajo svojece, naj se ne pripravajo za njihovo zapuščino.

Skoraj vsem talcem so poslednja misel njihovi otroci in skrb za njihovo vzgojo. Naročajo najbližjim, naj skrbijo zanje in jih vzgajajo v poštene ljudi. Kerenčičevo naročilo ženi, naj vzgaja hčerko tako, »da bo vredna spomina svojega očeta in vseh, ki jih je povezala usoda«, pa lahko velja za oporoko nam vsem.

Opozoril sem le na nekaj elementov, ki jih najdemo v poslovilnih pismih. Skrbno zbrana in v glavnem neokrnjena objavljena bodo lahko mnogim, tako zgodovinarjem kakor tudi pedagogom, psihologom, filozofom itd. služila kot vir za tehtna razglabljanja o tem, kaj je slovenski človek mislil in delal v najtežjih trenutkih svojega in narodovega življenja.

Tone Ferenc

Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche II, Comunicazioni. Sezioni I—IV, 1965. 462 strani in 152 tabel.

Tri leta po internacionalnem kongresu pra- in protozgodovinarjev, ki je bil 1962. l. v Rimu, je izšel II. zvezek o delu kongresa, ki tokrat obsega koreferate štirih sekcij, medtem ko so glavni referati po predloženih tekstih bili objavljeni tik pred samim kongresom (Zgod. časopis XVI, 1962, 233 sl.). Koreferati ostalih sekcij bodo objavljeni kasneje. Ravno tako bodo v posebnem zvezku objavljene diskusije v zvezi z referati in koreferati.

Pozdraviti je vsekakor, da se je v drugem zvezku objavilo tudi dokumentacijsko gradivo in po želji avtorjev tudi sem in tja literatura, kar pri prvem zvezku, ki obsega glavne referate, ni bil primer oziroma se je upoštevala samo pri posameznih avtorjih bibliografija, medtem ko dokumentacijsko gradivo ni bilo objavljeno.

Nimam namena podajati izčrpno analizo koreferatov niti zajemati celotne problematike, ki je v tej stroki tako raznovrstna že glede na geografske in časovne momente, dalje pa tudi glede na razne večje ali manjše inačice pri raziskovanju ter njih ciljem. Opozoriti pa želim le na nekatere pomembnejše probleme, ki so prišli tudi med koreferati do izraza ne glede na čas in področje. Žal so glede na željo avtorjev posamezni članki podani le v izvlečkih, včasih preskromnih, tako da ni mogoče zajeti bistva cele problematike, ki jo načelnjajo ali pa bistva najnovejših znanstvenih rezultatov. Poleg tega so pa tudi sami koreferati zelo heterogeni ter se dotikajo raznih vprašanj, zelo često mimo glavnih referatov ter brez kakršne koli zveze z njimi.

Med koreferati prve sekcije in sicer podsekcije, ki je obravnavala splošne probleme in razne metode dela ter tehnični način raziskovanja so se koreferati dotikali prvenstveno raznih tehničnih metod raziskovanja, dalje dendrološke metode, paleo-psihološke metode, arheološko-magnetične metode, geofizikalne metode itd. Poleg takšnih referatov imamo pa tudi referate, ki zajemajo dele življenjepisov, kot je npr. E. Mayer referiral o sodelovanju Virchowa in Schliemannna v zvezi z raziskovanjem Troje.

V drugi podsekciji, ki je obravnavala prazgodovino in protozgodovino v zvezi z naravoslovnimi vedami, so bili zanimivi in tudi pomembni nekateri referati, ki so se dotikali paleobotanike v zvezi z raziskovanjem severne Italije, dalje referati, ki so obravnavali pelodne analize v jamskih sedimentih, referat o najdbah živalskih skeletov prvenstveno v grobovih itd.

V tretji podsekciji so se obravnavala poročila o prazgodovini v zvezi z lingvističnimi in pisanimi viri. Med pomembnejše spadajo dotični referati, ki so obravnavali probleme indoevropske izjave, dalje probleme o kontinuirani naselitvi Poljske v antiki, probleme v zvezi z raznimi tradicijami in legendami, ki se izražajo v materialni kulturi ravno tako pa tudi poskusi lingvistične rekonstrukcije v afriški prazgodovini itd.

Druga sekcija je bila posvečena paleolitu in mezolitu. Obravnavala se je vrsta referatov, ki so se dotikali mnogokrat raziskovanja posameznih najdišč ali pa nekega problema, ki se je pojavil pri takšnih raziskovanjih. Bila je pa tudi vrsta referatov, ki so zajemali nekoliko širše probleme kot npr. vlogo klime pri nastanku paleolitske umetnosti, razvoj orinjaškega obdobja, vprašanje magdalenijskega obdobja v centralni Evropi, razvoj nekaterih starejših paleolitskih kultur na Ogrskem, povezava med hamburgienom in magdalenienom ter povezava med kulturami z ločnimi konicami in azilienom ter Romanello-azilienom, novi elementi v zvezi z neandertalskim kanibalizmom na temelju najnovejših raziskovanj v Franciji itd.

Podobna poročila o novih raziskovanjih posameznih najdišč so bila tudi v tretji sekciji, kjer so se obravnavali neolitski problemi. Referati, ki so obravnavali širše probleme, so pa obravnavali razne teme o neolitskem gospodarstvu v centralni Aziji, o predkeramičnem in keramičnem neolitu v Galileji, o perzijski prazgodovini, o kronologijah neolita v Egeji in na Balkanu, jugovzhodne Romunije in vzhodne Bolgarije, Transilvanije itd., o civilizaciji Černavode ter njenega položaja v kompleksu balkansko-egejsko-anadolskih kultur, o problemih s konca neolita med Karpati in Prutom itd.

Četrta sekcija, ki je obravnavala probleme bronaste dobe, se je manj ukvarjala s poročili o novih raziskovanjih, pač pa je načela ali pa postavila vrsto novih problemov, ki so pa prav tako heterogeni bilo glede na čas ali pa geografijo. Tako so se nekateri ukvarjali s problemi okoli halkolitika v Kanaanu, drugi zopet z eneolitskimi problemi v Transkavkaziji, z najstarejšimi kovinskimi obdobji v Adzerbejdžanu in Dagestanu, z ekonomsko in socialno zgodovino eneolita v centralni Evropi, o pomenu kronologije vzhodnega Sredozemlja za bronasto dobo Ogrske, o unjetiški civilizaciji na Poljskem, o bronasti dobi srednje Evrope itd.

Kakor je bilo omenjeno že na drugem mestu, so referati v celoti neenotni, heterogeni. Večina referentov je pač poročala o problemih, na katere so nalteli oziroma o delu, ki ga trenutno opravljajo ali kateri jih zanima. Kakor je pa na eni strani to zelo razveseljivo, da se je mogoče seznaniti tudi z delom drugih, pa na drugi kongresi zgublajo svoj nekdanji značaj in smoter. Zato bi bilo potrebno, da se v zvezi z njimi prvo reši vprašanje ali naj bodo prazgodovinski kongresi revija dela posameznikov, ali pa naj rešujejo določene vnaprej fiksirane probleme. Združevati eno in drugo ni mogoče. Ravno tako je vprašanje ali je res potrebna takšna množina referatov in koreferatov, ki naj bodo opravljeni v tako kratkem času, ko je fizično mogoče sodelovati samo pri nekem manjšem številu.

Poseben problem pa seveda predstavlja možnost sodelovanja posameznih znanstvenikov nekaterih držav, kakor npr. Jugoslavije, kjer se zahteva aktivno sodelovanje z referatom vsakega, ki želi dobiti devize za prisotnost na kongresu. Ni dvoma, da so to anomalije, ki se zopet ne morejo uskladiti, ako bi bili referati vnaprej predpisani.

J. Korošec

Starinar. Nova serija, knjiga XIII-XIV, 1962-1963. Beograd 1963, 387 strani

Kakor dosedanje številke, tako je opremljena in ima podobno razporeditev gradiva tudi nova številka Starinarja. Pač pa je v novem letniku opaziti mnogo manjše število člankov, poročil in razprav umetnostno zgodovinskega značaja. Ravno tako v novem letniku sodeluje mnogo manjše število že doslej znanih avtorjev. V glavnem so sedaj zastopani mlajši sodelavci muzejev in podobnih institucij.

Redakciji se more prigovoriti, da pri izboru člankov ni zavzela nekoliko strožji kriterij, na drugi strani pa tudi, da članke ni vsaj kronološko razdelila po gradivu. Nikakor ni za nek znanstveni časopis arheološkega značaja opravičljivo, da so razni članki glede na gradivo med seboj mešani kakor je to v novi številki, kjer sledi članku, ki obravnava antično obdobje, članek, ki ob-

ravnava neolit, nato zopet članek z antično vsebino, pa članek s srednjeveško vsebino nato članek iz bronaste dobe itd.

Probleme neolitskega obdobja zajema samo članek B. Jovanovića: »Postanak keramičkih tipova balkansko-podunavskog neolita i eneolita.« Članek, ki je pravzaprav razdeljen na tri pododdelke, od katerih obravnava prvi začetek in evolucijo oblik, drugi migracijske premike in začetek balkansko-maloazijskega kompleksa, tretji pa kronologijo, reproducira delno že znana različna mnenja, ki niso vedno točna, ki jih pa avtor ne popravlja, delno so pa uporabljeni popolnoma novi prijemi ter bombastični izrazi. V mnogih primerih je članek nerazumljiv in ne prinaša nikakršnih novih oprijemljivih momentov pri reševanju neolitskih in eneolitskih problemov našega Podonavja. Končni refren vsega je, podobno kot pri velikem delu naših avtorjev, ki obravnavajo to obdobje, zopet balkansko-anadolski (maloazijski) kompleks.

Večje število člankov in poročil zajema probleme kovinske dobe. Tako je V. Trbuhović skušal podati nekaj novih momentov pri reševanju vprašanj kultnega vozička iz Dupljaje. Čeprav so nekatera izvajanja zanimiva, niso popolnoma prepričljiva. Podobno je tudi z drugim člankom istega avtorja, v katerem dokazuje ekspanzijo ali infiltracijo lužiške kulture na področje severne Jugoslavije. Nekatere prave ali slučajne sorodnosti je mogoče tolmačiti tudi na drug način, kot pa to domneva avtor.

Ostali članki, ki se dotikajo kovinskega obdobja, predstavljajo samo poročila o novih včasih le slučajnih najdbah. Takšen je članek J. Todorovića o bronasti najdbi iz Pudarcev, dalje članek N. Tasića o ostankih nekropole paračinske skupine pri Mačiji, M. Kosorićeve o statueti iz Klenovnika, ki je sorodna ključevskemu idolu, članek iste avtorice in J. Todorovića o novem raziskovanju naselbine »Grad«, ki pripada žutobrdski skupini ter poročilo S. Mikulčića o raziskovanju ilirsko-arhaiskih grobov v okolici Štipa.

Razprave, ki zajemajo antično obdobje, so številnejše. Nekatere med njimi so bolj podane in za arheologijo pomembnejše, kakor razprave, ki obravnavajo prazgodovinsko obdobje. Od tujih avtorjev se je problema predstave orla in kače kot religijskega simbola, glede na neko oinohe v Narodnem muzeju v Beogradu lotil Ch. Picard. Izredno zanimiva je razprava B. Vikić-Belančić, ki obravnava nekatere značilnosti zgodnje cesarske keramike v jugozahodni Panoniji. Avtorica je popolnoma pravilno ocenila to keramiko, ki ni enotna, ki se je pa razvila pod različnimi zgodovinskimi, geografskimi in ekonomskimi pogoji na našem področju. Enotna ni niti v Panoniji, kar avtorica pravilno podčrtava. Kljub temu pa smatra, da se morejo opaziti neke zakonitosti, na temelju katerih je takšno keramiko mogoče deliti na tri časovna obdobja. Tako je v I. periodi, ki traja od I. stoletja do markomanskih vojn karakterističen import italskega, galskega in germanskega gradiva. V večji množini se uporablja tudi domača keramika z močno keltsko in slabšo ilirsko tradicijo. V II. periodi, ki traja od druge polovice II. stoletja in v tretjem stoletju, dobiva keramika bolj enoten značaj zaradi imitacije izdelkov zahodno rimskih delavnic po domačih lončarjih. Import je v tem času že slabši. V III. periodi, ki traja od konca III. in v IV. stoletju, pa prihaja do ponovnega razcveta domače keramike, ki stoji pod vplivom latenske.

D. Srejović je v članku »Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji« skušal registrirati vse tozadevne nekropole ter deliti grobove po ritualu in oblikah. Žal je članek zelo pomanjkljiv. Bilo bi bolje, ko bi avtor zajel ožje področje ter ga izčrpneje obdelal z uporabo vse literature. — Problema trakijskega konjenika na področju Jugoslavije se je dotaknila A. Cermanović-Kuzmanović. Navaja dosedanja mnenja glede na kult in pomen ravno tako kakor tudi na njegovo funkcijo. Novih momentov, kar je tudi sama priznala, ni mogla ugotoviti, ker so maloštevilni primeri, odkriti v Jugoslaviji, samo dopolnitev že znanega gradiva iz Bolgarije. — Pri problemu ilirske religije v rimskem času je S. Kojićeva skušala dokazati, da so frigijsko božanstvo Atisa sprejeli Iliri kot svoje božanstvo. V naše kraje pa naj bi ga prinesla VII. legija.

Bolj značaj poročil imajo članki D. Vučković-Todorović, ki objavlja nagrobnik z grškim napisom iz okolice Bitole, M. Parović-Pešikan, ki objavlja

nove najdbe iz okolice Tivta v Boki Kotorski, in I. Mikl, ki objavlja nove rimske spomenike iz Ptuja.

Zgodnjesrednjeveški arheologiji pripada članek J. Kovačevića »Avari i zlato«, v katerem skuša na temelju bizantinskih dajatev Avarom ugotoviti ekonomsko stanje avarske države. Istočasno pa na temelju posameznih najdb bizantinskih novcev skuša ugotoviti tudi promet bizantinskega denarja na področju avarskega kaganata. — Delno pripada zgodnjesrednjeveški arheologiji tudi članek D. Petrovića, v katerem poroča o nekropoli na Doničkem brdu (Gradac pri Kragujevcu).

Kasni srednji vek obravnavajo poročila o srednjeveškem gradu Zvečanu (V. Jovanović), o samostanu Moštanici pod Kozaro (A. Andrejević) in o Kotoru (P. Mijović) na temelju novih arheoloških raziskovanj. Umetnostni zgodovini pa pripadajo nekatera druga poročila, ki so jih podali D. Tasić, Z. Kajmaković, J. Babić in L. Mirković.

V novi številki časopisa je tudi nekaj antropoloških poročil. Tako S. Živanović v enem članku poroča o knemičnem razmerju skeletov v avarski nekropoli v Vojki, v drugem članku pa o višini Avarov iz iste nekropole, medtem ko Z. Gavrilović poroča o lobanji srednjeveškega človeka iz Brestovika.

Na koncu je poročilo o XII. mednarodnem bizantološkem kongresu; dalje so kritike in prikazi ter nekrologi za Henri Breuila, Rastislava Marića in Ejnara Dyggveja.

J. Korošec

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE

nudi članom Zgodovinskega društva po globoko znižanih cenah
naslednje letnike Zgodovinskega časopisa:

I/VII — razprodano

VIII — 1954 po 3 N din

IX — 1955 po 3 N din

X-XI — 1956/57 po 4 N din

XII/XIII — 1958/59 po 6 N din

XIV — 1960 po 6 N din

Člani si morejo po znižani ceni nabaviti navedene letnike
Zgodovinskega časopisa, če jih naroče prek Zgodovinskega
društva, Ljubljana, Aškerčeva 12

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1967

941/949

120030141

COBISS •